

Міністерство освіти і науки України

Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка

Кафедра всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання

**СУЧАСНІ СОЦІОГУМАНІТАРНІ
ПРОБЛЕМИ В ІСТОРІЇ:
КОМПАРАТИВНІ НАРИСИ**

Колективна монографія

**За ред. Лободи Д. О. (голова редколегії),
Вільхового Ю. В., Лахна О. П., Петренко І. М.**

Полтава – 2026

УДК 930.1
С91

ISBN 978-617-8568-04-7

Сучасні соціогуманітарні проблеми в історії: компаративні нариси: колективна монографія / За ред. Лободи Д. О. (голова редколегії), Вільхового Ю. В., Лахна О. П., Петренко І. М. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2026. 392 с. DOI: <https://doi.org/10.33989/pnpu.1144>

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Басенко Руслан, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри правознавства та фінансів, перший заступник директора Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»;

Бистрицька Елла, докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Ставнюк Віктор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

DOI: <https://doi.org/10.33989/pnpu.1144>

Рекомендовано до друку Вченою радою
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
28 січня 2026 р., протокол № 7

ISBN 978-617-8568-04-7

© Колектив авторів, 2026

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. ІСТОРИЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ДАВНІХ ЛЮДЕЙ <i>(Ляхно Олександр)</i>	9
Розділ 2. ЕТРУСКИ І СИБАРИТИ: ПЛЮЗІЯ АЛЬЯНСУ <i>(Янко Андрій)</i>	49
Розділ 3. ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЕЛІТИ В АФІНАХ У V СТ. ДО Н. Е. <i>(Рибачук Віктор, Порох Наталія)</i>	81
Розділ 4. МІСТО ГОРОШИН В ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: НЕОБХІДНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ <i>(Костенко Микола)</i>	98
Розділ 5. ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ У КОНЦЕПЦІЯХ ГУМАНІСТІВ XIV – XVI СТОЛІТЬ <i>(Год Наталія)</i>	118
Розділ 6. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА ЕТИЧНІ РЕФЛЕКСІЇ У ТВОРЧОСТІ ФРЕНСІСА БЕКОНА (1561 – 1626) <i>(Лобода Дмитро)</i>	151
Розділ 7. ІНОЗЕМНІ ПОСЕЛЕНЦІ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ НА ПОЛТАВЩИНІ <i>(Петренко Ірина)</i>	181
Розділ 8. ХАРАКТЕР ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США ЩОДО КИТАЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА РЕТРОСПЕКТИВА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РОМАНУ ДЖЕННІ ТІНХВЕЙ ЧЖАН «ЧОТИРИ СКАРБИ НЕБА» <i>(Ткаченко Альона)</i>	219

Розділ 9. ДОСВІД ГРОМАДСЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: НА ПРИКЛАДІ СТАТУТНИХ ТОВАРИСТВ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (<i>Силка Оксана</i>)	228
Розділ 10. АГІТАЦІЙНА ПОЛІТИКА НАЦІСТІВ ЩОДО ВИЇЗДУ НА РОБОТУ В НІМЕЧЧИНУ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ВІСТІ ПРИЛУЧЧИНИ» (1941–1943 РР.) (<i>Нестеренко Лідія</i>)	242
Розділ 11. ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ПОЛІТИКИ ЩОДО КУЛЬТОВИХ СПОРУД У СЕРЕДИНІ 1960-Х — НА ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (<i>Помаз Юлія</i>)	278
Розділ 12. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТАХ (НА МАТЕРІАЛАХ ОДЕЩИНИ) (<i>Діанова Наталія</i>)	313
Розділ 13. ГЕОПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ ПОСТЫПОЛЯРНОГО СВІТУ: РОЗШИРЕННЯ НАТО НА СХІД ТА ЙОГО ІСТОРИЧНІ НАСЛІДКИ (<i>Вільховий Юрій</i>)	325
Післямова	388
Довідка про авторів	391

ПЕРЕДМОВА

Історія ніколи не була лише розповіддю про минуле. Вона щоразу поверталася до читача запитаннями – про людину і владу, свободу і відповідальність, віру і насильство, співжиття і конфлікт. Звернення до історії в умовах сучасних глобальних викликів не повинно бути суто академічним ритуалом. Важливо віднаходити саме ті «точки прориву», де фундаментальна наука транспонується в актуальну практичну площину.

Колективна монографія «Сучасні соціогуманітарні проблеми в історії: компаративні нариси» презентує читачу комплексний науковий погляд на історичний процес як багатовимірний простір формування світоглядів, соціальних практик, політичних інституцій і культурних моделей. Об'єднані у виданні розділи охоплюють тривалу історичну ретроспективу – від витоків людського мислення й античних форм суспільної організації до викликів модерної та новітньої доби, що визначають контури сучасного світу.

Ця монографія запрошує читача не лише простежити історичні сюжети різних епох, а побачити в них відлуння проблем, які залишаються болісно актуальними сьогодні: як формуються світогляди, чому виникають і руйнуються союзи, яким чином влада впливає на людину, де проходить межа між переконанням та примусом тощо.

Відправною точкою монографії є звернення до фундаментальних проблем антропогенезу та формування світогляду людини. Дослідження історичних закономірностей становлення світоглядних уявлень давніх людей дозволяє осмислити витoki соціального мислення, моральних норм і символічних систем, без яких неможливе існування жодного суспільства. Саме в ранніх формах уявлень про світ, людину й сакральне закладалися архетипи поведінки, моделі колективної взаємодії та способи інтерпретації реальності, що зберігають свій вплив упродовж тисячоліть.

Занурення у витoki людського світогляду неминуче підводить до питання: яким чином первісні уявлення про світ трансформувалися в складні соціальні й політичні системи? Антична цивілізація стала тією історичною сценою, де міф, раціональність і прагнення до влади вперше вступили у відкритий і драматичний полілог.

Антична проблематика продовжується аналізом політичних контактів і союзів у середземноморському світі. Дослідження ілюзії альянсу між етрусками і сибаритами висвітлює складність міжетнічних відносин, обмеженість політичних компромісів і роль культурних чинників у формуванні історичних конфліктів. У цьому контексті античність постає не як ідеалізована «коліска цивілізації», а як простір складних і часто суперечливих процесів, що мають прямі паралелі з політичними реаліями пізніших епох.

Подальший розвиток античної тематики представлений дослідженням формування демократичної еліти в Афінах V століття до н. е. Цей розділ акцентує увагу на механізмах добору, легітимації та функціонування політичної еліти в умовах ранньої демократії. Актуальність цієї проблематики зумовлена сучасними дискусіями щодо кризи представницьких інститутів, ролі політичних лідерів і відповідальності громадян у демократичних суспільствах.

Від загальноцивілізаційних моделей монографія переходить до локальних і регіональних ландшафтів, що дозволяють глибше зрозуміти динаміку історичного розвитку. Дослідження міста Горошин у контексті історії Східної Європи підкреслює значення археологічного та краєзнавчого підходів для реконструкції минулого. Локальна історія в цьому випадку постає як важливий інструмент збереження історичної пам'яті та осмислення регіональної ідентичності у ширшому цивілізаційному контексті.

Наступний тематичний блок присвячений інтелектуальній історії та розвитку ідей. Аналіз концепцій громадянського виховання й освіти у гуманістів XIV–XVI століть демонструє трансформацію уявлень про роль особистості, освіти та громадянської відповідальності в європейському суспільстві. Ці ідеї стали підґрунтям для формування модерних освітніх систем і досі залишаються актуальними в умовах переосмислення цінностей гуманізму та громадянського суспільства.

Ідейна еволюція раннього модерну логічно продовжується дослідженням творчості Френсіса Бекона. Соціально-політичні, філософсько-педагогічні та етичні рефлексії мислителя відображають перехід від гуманістичної традиції до нової наукової раціональності. У центрі уваги постає проблема знання як інструменту влади й

суспільного прогресу, що особливо резонує з сучасними дискусіями про роль науки, освіти та технологій.

Від ідей та інтелектуальних практик монографія переходить до соціальної історії модерної доби. Ідеї управління суспільством і державою не існували лише «у вакуумі» чи «на папері». Вони мали реальне втілення у соціально-політичних проєктах і практиках. Подальші розділи монографії звертаються до конкретних історичних прикладів взаємодії держави, суспільства й окремих спільнот.

Дослідження іноземних поселенців в українських землях Російської імперії, зокрема німецьких колоній на Полтавщині, розкриває проблеми міжкультурної взаємодії, економічної адаптації та соціальної інтеграції. Цей сюжет дозволяє осмислити історичні витoki багатокulturності українського простору та механізми співіснування різних етнічних і конфесійних груп.

Проблема міграції та соціальної політики отримує подальший розвиток у розділі, присвяченому внутрішній політиці США щодо китайського населення у другій половині XIX століття. Критичний аналіз дискримінаційних практик через призму художнього тексту актуалізує питання расової нерівності, ксенофобії та прав людини, які залишаються гострими й у сучасному глобалізованому світі.

Соціальні трансформації початку XX століття представлені дослідженням громадських ініціатив українського селянства на Лівобережжі. Аналіз діяльності статутних товариств демонструє потенціал самоорганізації, громадянської активності та локального самоврядування, що формували передумови модернізаційних процесів в українському суспільстві.

XX століття постає у монографії як доба граничних контрастів – між прогресом і насильством, раціональністю й маніпуляцією.

Трагічні виклики XX століття знаходять відображення у розділі, присвяченому агітаційній політиці нацистської окупаційної влади. Дослідження матеріалів регіональної преси Чернігівщини дозволяє реконструювати механізми пропаганди, маніпуляції свідомістю та примусової мобілізації населення в умовах війни, що має важливе значення для осмислення досвіду тоталітарних режимів.

Післявоєнна історія та радянський період представлені аналізом державної політики щодо культових споруд у 1960–1970-х роках. Цей

розділ розкриває складні взаємини між державою і церквою, ідеологією та релігією, що дозволяє глибше зрозуміти природу радянської секуляризації (або ж сакралізації комунізму) та її довготривалі наслідки.

Релігійна проблематика отримує ширше узагальнення в дослідженні становлення та розвитку Римо-католицької церкви на Півдні України. Розгляд цього процесу в національному та європейському контекстах підкреслює транснаціональний характер релігійних інституцій і їхню роль у формуванні культурної та соціальної ідентичності регіону.

Завершальні розділи виводять читача до сучасних геополітичних реалій, де історія вже не є завершеним нарративом, а формується тут і зараз.

Аналіз геополітичних реалій постбіполярного світу та розширення НАТО на Схід виводить читача до осмислення сучасних міжнародних відносин, проблем безпеки та історичної пам'яті, логічно замикаючи довгу історичну траєкторію, представлену у виданні.

Таким чином, монографія постає як цілісне дослідження, в якому історія розглядається не фрагментарно, а як безперервний процес взаємодії ідей, інституцій та людей. Видання адресоване науковцям, викладачам, здобувачам освіти та всім, хто зацікавлений у глибокому й відповідальному осмисленні соціогуманітарних проблем минулого і сучасності.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ДАВНІХ ЛЮДЕЙ

1.1. РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ТА РИТУАЛИ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

Релігія є складовою частиною людського суспільства, яка впливає на його емоційний, ідеологічний та практичний аспекти, переплітаючись із соціальною структурою. Вона має ряд специфічних особливостей, таких як встановлення посередників у взаємодії людини з божествами, створення місць для ритуального поклоніння та виконання сакральних обрядів, а також створення відповідної атрибутики для ритуалів. Дослідження релігійної та ритуальної сфери первісного суспільства часто стикається з труднощами у визначенні подібних елементів, особливо в контексті суспільств, які не залишили текстових свідчень. Це зазвичай призводить до розмежування між ментальними аспектами, що стосуються релігійних вірувань, та матеріальними проявами, пов'язаними з ритуальними практиками. Такий поділ створює певну відстань між дослідниками, які займаються реконструкцією обрядових дій (археологи), і тими, хто досліджує релігійні переконання та вірування давніх суспільств (історики релігії, антропологи).

У огляді наукової літератури ми прагнемо продемонструвати не стільки кількість досліджень, пов'язаних із нашою тематикою, скільки окреслити основні вектори таких досліджень. Протягом останніх років зростає зацікавлення академічної спільноти аналізом вивчення духовного світу первісних людей у різних регіонах та у різні часові проміжки, адже первісність – найбільш тривалий і насправді мало вивчений період в історії людства. Комплексний підхід до вивчення релігійних і ритуальних практик первісних спільнот, що інтегрує матеріальну складову культури із соціальним і символічним аспектами, сприяє глибшому розумінню формування й розвитку складної взаємодії всередині людських колективів та взаємодію з оточуючим світом.

R. Walthert у своїй монографії ретельно проаналізував погляди Е. Дюркгейма, К. Маркса, Л. Вітгенштайна і П. Бурдьє на релігію та її роль у житті суспільства та спільнот. Зокрема, особливу увагу він приділив розробкам соціології релігії Е. Дюркгейма, які й по сьогодні багато в чому є актуальними. R. Walthert розглянув еволюцію ритуалів, їхнього символізму та значення на різних історичних шаблях, наголосивши на зміні їхнього впливу як на окремих індивідів, так і на спільноти загалом, особливо під дією медіа. У його дослідженні йдеться й про громадянську релігію. Дана праця є цінною для розуміння еволюції релігії та ритуальних практик протягом тривалого історико-культурного розвитку людських спільнот [1].

Зацікавлення релігійними системами та ритуалами первісних людей виявляють і археологи. Попри те, що за допомогою археології вивчають речові пам'ятки від часів палеоліту до пізнього середньовіччя, реконструюючи давню історію суспільства, тобто йдеться про дослідження матеріальних речей, все-таки увага до релігії та ритуалів вже є частиною археологічних досліджень. Зокрема, у монографії «Religion, Archaeology, and the Material World» під редакцією L. Fogelin автори пропонують різноманіття підходів до археологічного дослідження релігії, у різних географічних та хронологічних контекстах. Основна дослідницька увага сфокусована на тому, як максимально ефективно можна використовувати матеріальні рештки первісної культури для вибудовування розуміння релігії і ритуалів у житті тогочасних людей [2]. Журнал «Neo-Lithics» видав тематичний випуск на тему «Походження ритуальних центрів у ранньому неоліті». Тематика випуску охоплює два основні вектори: порушення питання про відсутність ритуальних центрів до часів неоліту на Близькому Сході та можливість формування централізованої ритуальної практики у неолітичний період. Таким чином, постає можливість охопити широкий спектр проблематики донеолітичних періодів та власне неоліту. Головне дослідницьке завдання такого формату випуску – сформувати наукову спільноту задля глибшого розуміння ролі ритуалів та їх структури в археологічному контексті на території Близького Сходу [3].

Зростає увага археологів й до таких явищ, як шаманізм, культ предків, жертвоприношення, змінені стани свідомості. Однак

маловивченим у науковому дискурсі залишається феномен табу, на що вказує у своїй статті S. M. Fowles. Дослідник наголошує на відсутності в теорії археології цілісного осмислення табу як культурного механізму, регулятора суспільних та соціальних відносин в епоху первісності. Це видається автору дивним, адже, як слушно зазначено у дослідженні, значна частина табу в історії людства пов'язана саме з речами (предметами, речовинами, формами споживання і тактильними контактами), тобто пов'язані із матеріальним, з тим, що якраз і досліджує археологія. Табу формує взаємодію із матеріальним світом, у якому річ/предмет/явище набувають сакрального звучання через обмеження доступу чи регламентацію й ієрархію використання. Звідси випливає, що матеріальна культура є ключовою у функціонуванні табу, що, своєю чергою, є чудовою перспективою до формування такого наукового напрямку, як археологія табу – вивчення сакралізованих речей, просторових заборон та низки інших обмежень у контексті первісних релігійних уявлень і ритуалів [4].

У сучасному науковому дискурсі зростає увага до всебічного аналізу релігійних систем, у межах яких матеріальна первісна культура, соціальна структура первісного суспільства та символічні аспекти життя наших далеких пращурів перебувають у тісній взаємодії (синкретичний характер первісної культури), спрямованій на формування і трансформацію ритуальних практик, відповідно до розвитку мислення, мовлення та технологій. Такий підхід не лише сприяє розширенню наукових об'єктів у розумінні первісної духовності, але й створює передумови для розвитку міждисциплінарних досліджень, у яких інтегруються соціологічні, археологічні, культурологічні та психологічні методології.

Мета полягає у дескриптивному аналізі процесів формування й трансформації релігійних уявлень та ритуальних практик первісного суспільства, з виявленням загальних тенденцій їх розвитку в часи палеоліту, мезоліту та неоліту.

Ще у 1912 р. в Парижі побачила світ праця Е.Дюркгейма «Елементарні форми релігійного життя» (*Les formes élémentaires de la vie religieuse*). Однак погляди філософа і соціолога Е. Дюркгейма й досі мають вплив на наукове осмислення релігії. На перший погляд, може видаватися, що його праця – про релігію. Однак вона значно глибша, й

охоплює проблеми менталітету та людського суспільства, на витоки уявлень людей про себе як соціальних істот, на розвиток людської думки. Е. Дюркгейм аналізував релігію як систему вірувань і як соціальний інститут, який має вагомий вплив у колективному житті. Згідно з поглядами науковця, релігія є соціальним феноменом. Тому зрозумівши її сутність, можна краще зрозуміти саме суспільство. На той час його погляди були досить-таки революційні, адже він прагнув пояснити релігію з точки зору соціології, а не богословських чи філософських тлумачень. Він не аналізував релігію як ілюзію чи обман, як це було притаманно деяким мислителям часів Просвітництва. Вона для нього була фундаментом, яка забезпечувала цілісність суспільства. Е. Дюркгейм зосередився на формах і функціональному наповненні релігійних вірувань, богів/богинь, міфів. На його думку, усі релігії, попри різні форму і зміст, мають спільну структуру. Для виявлення цієї структури він звернувся саме до найпростіших релігійних систем. Зокрема, його увагу привернув тотемізм австралійських аборигенів. Він застосував емпіричний та історико-порівняльний підходи у своїх наукових пошуках. При цьому він прагнув сформувати універсальну соціологію релігії. Одним із його головних внесків у наукове осмислення релігії є священне і профанне, чіткий поділ світу на ці дві категорії. Як зазначив R. Walthert, «Мало яка інша праця мала такий тривалий вплив на осмислення релігії в соціології, етнології та релігієзнавстві, як *Formes*. Цьому є кілька причин. З одного боку, це пов'язано з авторитетом самого Дюркгейма, здобутим ще його попередніми роботами. З іншого боку — з тим фактом, що він розробив всебічну теорію релігії, яка ґрунтувалася не на філософських міркуваннях, а на емпіричних даних» [1, С. 1].

Ритуал, за визначенням Е. Дюркгейма, це – правила поведінки людини стосовно священних речей. На сьогодні таке розуміння рідко використовується стосовно ритуалів. Загалом ритуал науковці розглядають з різних точок зору та підходів. Їх можна звести до тлумачення ритуалу як універсального виміру людської дії або ж як специфічну форму взаємодії. Однак розуміння ритуалу Е. Дюркгеймом тематично зближує його з релігією (через згадку про взаємодію зі священними речами) [1, С. 50]. К. Леві-Строс, аналізуючи ставлення людей сучасної цивілізації до первісності, до первісних людських

спільнот, наголошував, що, говорячи про первісні народи, йдеться передусім про фактор історії або часу. Адже саме слово «первісний» несе в собі ідею початку. Однак чи можемо ми при цьому називати первісними народами ті суспільства, які продовжують зберігати спосіб життя, який своїми витокami сягає коренів людського суспільства? Це, на думку К. Леві-Строса, виглядає дуже привабливо, але проблема у тому, що про справжній початок людства насправді на сьогодні ми не знаємо достеменно. Найдавніші археологічні знахідки людської діяльності – знаряддя праці та зброя, не є першими продуктами розвитку людського мозку. Адже вони вже свідчать самим фактом свого існування про певні технічні навички та вміння, які, напевно, розвивалися поступово. Окрім того, такі техніки виготовлення цих знарядь є практично однаковими на значних ділянках земної поверхні (одна з характерних рис первісної культури – її гомогенність, тобто однорідність по усій території поширення. – Авт.). Тобто, було достатньо часу для їх поширення й впливу один на одного й стати однорідними. При цьому, народи, які продовжують вести спосіб життя, який ми називаємо первісним, знайомі принаймні з деякими техніками та видами мистецтва, які постали на значно більш пізніх щаблях розвитку цивілізації. Отже, первісність (чи «примітивність») народів, які займаються землеробством. Розводять домашню худобу, вирощують дерева, займаються ткацтвом і гончарством, є досить-таки відносною у часовому проміжку загальної тривалості історії людства. Також К. Леві-Строс задається питанням: «(...) зрештою, хіба принаймні деякі з цих народів не продовжують дотримуватися способу життя, набагато давнішого за наш, набагато більше схожого на спосіб життя людини в найдавніші віки?» [5]. Як приклад, дослідник наводить аборигенів Австралії або Південної Америки, які ведуть кочовий спосіб життя у посушливих регіонах, займаються збиральництвом та полюванням. Вони не займаються ткацтвом чи гончарством, й донедавна використовували кам'яні знаряддя праці. Однак тому є пояснення: такий спосіб життя є результатом не тривалого збереження давнього способу життя, а регресом. Наприклад, австралійці могли дістатися свого континенту як мореплавці, але з часом забули це мистецтво. Зникнення гончарства можна пояснити відсутністю відповідного матеріалу (глини) у місці проживання після тривалої

міграції. Тому абсурдно думати, що якщо ми не знаємо чи майже не історії таких народів, то їй не було. Вони переживали війни, епідемії, міграції, злети й падіння, злидні й процвітання. У них були свої герої, які залишили слід у міфах, ритуалах, моралі, мистецтві. Це минуле, яке вони трактують по-своєму, а ми, люди сучасної цивілізації, нічого про нього не знаємо [5].

Протягом ХХ ст. вивченням ритуалів займалися переважно антропологи та соціологи, тобто превалювали соціокультурні погляди на сутність ритуалів. У 2017 р. була опублікована стаття N. M. Hobson, J. Schroeder, J. L. Risen, D. Xygalatas і M. Inzlicht, де на ритуали поглянули з точки зору психології, розкриваючи причинно-наслідкові механізми, які керують цим аспектом людської поведінки. Дослідники зосередилися на трьох основних регуляторних функціях ритуалів: «регуляції (а) емоцій, (б) цільових станів виконання та (в) соціальних зв'язків (...)» та розглянули «(...) можливі механізми, що лежать в основі кожної функції, (...) висхідні процеси, що виникають з фізичних особливостей ритуалів та низхідні процеси, що виникають з психологічного значення ритуалів» [6]. Такий підхід збагачує розуміння ритуалів та загалом людської поведінки. N. M. Hobson разом з колегами виокремили спільні психологічні риси для усіх ритуалів: вони мають задалегідь визначену послідовність, яка характеризується жорсткістю, формальністю та повторенням; вони вбудовані в більш розгалужену символічну систему; містять елементи, яким бракує прямого інструментального призначення; вони не є практичними. Щодо останнього, то без знання історико-культурного контексту важко зрозуміти, що намагаються зробити за допомогою того чи іншого ритуалу [7].

У різноманітних релігійних системах віра у надприродне висловлюється через низку ритуалів: колективні та особисті молитви, свята, жертвопринесення. У багатьох релігійних традиціях присутні поведінкові та моральні норми, з посиленням на могутні вищі сили, що впливають на людей та їхнє життя. Наприклад, A. Norenzayan, стверджує, що віра людей у «Великих Богів» як всевидящих істот, дозволила людським спільнотам масштабуватися від невеликих, внутрішньоорієнтованих груп до великих цивілізацій. Тобто, саме віра у підтримку вищих сил, у їхній нагляд та контроль за усіма сферами

життя людей, сприяли внутрішній довірі та соціальній згуртованості, а також забезпечували співпрацю із чужинцями. Об'єднуючи великі групи, така релігійна структура водночас загострювала конфлікти з іншими, хто мав відмінні релігійні переконання та ритуали. Таким чином, запропоновано пояснення того, як релігія формує соціальну згуртованість людських спільнот [8].

Вивчаючи печерні малюнки та наскельний живопис, ми можемо знайти докази того, наскільки давнім є походження релігії. Первісні митці в усіх ареалах розселення первісних людей зображували надприродних істот, гібриди людей і тварин (теріантропів) [9].

Наприклад, на півночі Норвегії, у Нурд-Тренделаг та Нурланн, виявили печерні розписи, на яких зображено близько 170 фігур. Ці печери – унікальні об'єкти, оскільки є єдиними відомими на сьогодні прикладами подібного мистецтва у регіоні. Вони розташовані у малолюдній місцевості уздовж узбережжя океану, в гірських районах зі стрімкими кам'янистими берегами. Провідною науковою гіпотезою є трактування більшості розписів як таких, що були створені представниками спільнот мисливців-збирачів-рибалок часів бронзи або раннього залізного віку. Прийнято вважати, що ці печери використовували виключно для тимчасового перебування, яке мало ритуальне призначення. Загальна довжина печер із наскельними малюнками суттєво варіюється; найдовша має близько 195 м. Пересуватися печерами вкрай складно через наявність валунів і нерівностей, а також падіння гострих уламків. Темні підземні проходи у різних культурах зазвичай вважалися місцями, де зосереджена надприродна сила, яка через свої сакральні властивості співвідноситься з космічним порядком, а ритуали, проведені в таких місцях, сприяють його підсилению. Це сприйняття було притаманне й дохристиянським саамам із Північної Фенноскандії, які надавали священного значення горам і озерам, вважаючи їх осередками зв'язку з духами предків і божествами. У цих місцях вони здійснювали жертвоприношення як частину власних релігійних обрядів. Попри те, що етнічне формування саамів відбулося на більш пізньому етапі, їхня духовно-релігійна традиція має глибокі витoki. Ймовірно, предки саамів поділяли анімістичні вірування та ритуали з іншими мисливцями-збирачами регіону, які свого часу створювали норвезькі наскельні малюнки. Ці

малюнки є частиною циркумполярної культурної спадщини, а аналіз саамської релігійної символіки дозволяє краще зрозуміти доісторичне мистецтво Північної Фенноскандії. Дохристиянське світосприйняття саамів, з його шаманістичною традицією і глибоко архетипічним характером, має ключове значення для інтерпретації наскельних малюнків. У їхній культурі світ уявлявся як взаємодія двох вимірів, матеріального і духовного, які перебували в постійній залежності одне від одного. Гармонізація цих вимірів досягалася через ритуали жертвоприношень, що проводилися на священних місцях. Для корінних народів Північної Європи духовний світ був вважався дзеркальним відображенням видимого. Природні стихії, такі як небо, гори або море, символізували космічні рівні існування. Норвезькі наскельні печери через свою асоціацію з підземним світом сприймалися як сакральні центри і своєрідні брами до духовного виміру. Наскельні малюнки, знайдені в норвезьких печерах, свідчать про їх ритуальне використання, особливо в період 1700-500 рр. до н.е. Хоча після льодовикової епохи багато печер залишалися доступними й видимими, лише деякі з них мали ці мистецькі символи. Це може означати, що місця для нанесення малюнків обиралися вибірково, ймовірно працюючи як інструмент маркування ідентичності конкретної спільноти. Віддалені та глибокі підземні простори з унікальною топографією та абсолютною темрявою створювали сприятливі умови для занурення у медитативні стани, подібні до шаманських трансів. Проведення кількох годин у такій ізоляції могло викликати специфічні видіння, характерні для практик шаманів. Таким чином, є припущення, що ці печери використовувалися для стимуляції доступу до духовних світів. У зв'язку з цим норвезькі печери часто асоціюють із шаманізмом, хоча прямих доказів перебування шаманів у цих місцях небагато. Вибір шамана передбачав тривалий і жорсткий процес підготовки, що включав періоди ізоляції та фізичних випробувань. Цей процес часто проходив під наглядом досвідчених шаманів і контактів з духами померлих наставників. Існує думка, що норвезькі печери могли використовуватися як місця для таких ритуалів посвяти та тренування майбутніх шаманів. Простір печер був найбільш прийнятним для здійснення ритуальних практик. У доісторичну епоху люди ретельно досліджували та адаптували кожен печеру відповідно до її топографічних особливостей, шаманської

космології і соціальних умов тієї доби. Комбінування фізичних властивостей темряви та організації простору стимулювало формування когнітивної моделі, яка слугувала основою для проведення обрядових дій. Оскільки кожна печера мала свою специфіку, то й ритуальні практики могли сильно варіюватися. Зазвичай, наскельні зображення розташовувалися в межовій зоні між освітленими ділянками і темрявою або у віддалених частинах печери, де збиралися групи для проведення колективних церемоній. Функція печер як ритуальних ареалів підтверджується їх топографічною будовою та присутністю наскельних малюнків. Групові ритуали, які керувалися шаманом, прагнули спричинити глибокий емоційний ефект, своєрідний катарсис. Проведення таких обрядів потребувало відповідно організованого простору. Завдяки своїй стабільності та непорушності печери стали одними з найважливіших сакральних просторів до появи спеціальних архітектурних споруд [10, С. 7-15].

Палеоліт є найдавнішим періодом в триперіодній класифікації історії людства, яку розробив Крістіан Томсон (Christian Thompson). Її основу складає використання матеріалів для створення знарядь праці. Цей етап характеризується виробництвом інструментів виключно з каменю, без застосування металевих сплавів. Перші знаряддя праці того періоду, чопери, це односторонньо оброблені камені, призначені для різання, рубання, шкрябання та проколювання. Згодом з'явилися більш складні інструменти, які оброблялися з кількох боків. Приблизно 1,5 млн років тому *Homo erectus* та *Homo ergaster* почали виготовляти ручні рубила, що стали важливим етапом у розвитку інструментів. Виробництво таких рубил потребувало ретельної обробки кам'яних уламків і включало до сотні точних ударів. Це свідчить про високий рівень майстерності і здатність до стратегічного мислення. Ручні рубила є характерною рисою ашельської індустрії (Acheuléen), яка вважається вершиною розвитку технологій нижнього палеоліту. Вона виникла в Африці й поширилася далі завдяки міграціям первісних людей. Загалом в часи палеоліту була низка локальних відмінностей, зокрема, й у хронологічних межах його існування та перебігу [11]. Однак можна виокремити таку характерну рису, як клинкова індустрія – виготовлення вузьких кремнієвих лез, з яких виготовляли різноманітні скребки, свердла, наконечники списів. З часом з'явилися й

вироби із кісток і рогів тварин. Також були мікроліти – дрібні кремнієві уламки, які використовували для виготовлення більш складних знарядь. Носіями мустьєрської культури були як неандертальці, так і ранні *Homo sapiens*. Археологічно підтверджено й використання вогню. При виборі місць для таборування перевагу первісні люди віддавали територіям зі змішаним ландшафтом. Займалися збиральництвом, мисливством, риболовлюю. У знайдених похованнях палеоліту не було виявлено супутніх речей (посуду, їжі, прикрас). Натомість прикраси або елементи одягу з'являються лише поодинокі у верхньому палеоліті. Також немає достеменних доказів постійних поселень, але є сезонні стоянки. Відсутні на сьогодні й докази накопичення запасів харчування або ведення землеробства, тобто можна зробити висновок, що господарське життя тогочасних людей будувалося на використанні природних ресурсів. Аналіз кісток свідчить про наявність харчового дефіциту, тобто про сезонні нестачі їжі. Першопочатково переважало колективне мисливство, що вимагало використання пасток, загонів, сіток і способів заманювання. Індивідуальне полювання стало можливим вже в часи пізнього палеоліту. Щодо організації праці, то можна вести мову про просту кооперацію та відсутність спеціалізації. У сферах виробничих відносин, власності та розподілу ресурсів археологічні знахідки цього періоду не містять чітких, конкретних відомостей. Археологічні знахідки епохи палеоліту не надають на сьогодні й переконливих доказів існування розвинених релігійних уявлень. Відсутність культових споруд, зображень або артефактів, які можна було б однозначно пов'язати з релігійною діяльністю, спонукала деяких дослідників припустити існування допередрелігійної символіки. Це була епоха світу без богів, коли релігія ще не утворилася як окрема система. На цьому етапі релігія, ймовірно, не відокремлювалася від загальної культурної площини, а символічне мислення стародавніх людей зосереджувалося переважно на розрізненні знайомого та незнайомого, свого та чужого, безпечного й небезпечного тощо. Лише з часом відбулося усвідомлене розмежування між буденним (іманентним) і священним (трансцендентним). Це розмежування, за системною теорією Лумана, стало ключовим моментом у становленні релігії як самостійної форми комунікації. Оскільки прямих доказів немає, сучасні уявлення про релігію палеоліту ґрунтуються на аналогіях

з етнографічними дослідженнями мисливсько-збиральницьких суспільств. Такі реконструкції, попри свій гіпотетичний характер, дозволяють припустити, що ранні вірування були пов'язані з природними силами, циклами життя і смерті, а також ритуалізацією повсякденних дій. Однак вони не передбачали існування персоніфікованих богів або чіткої релігійної ієрархії. Мірча Еліаде спростовував припущення щодо існування «нерелігійних» періодів у розвитку людства, наголошуючи на думці, що релігійність становить ключову антропологічну рису, притаманну людині ще з часів палеоліту. За його твердженням, навіть у доісторичних суспільствах проявлялося переживання священного, яке виражалося через сакральне ставлення до знарядь праці, ритуальних практик та віру в можливість відновлення життя тварин після їх смерті. З огляду на недостатність археологічних доказів, він будував свої висновки на основі аналогій з більш пізніми культурами, а також на універсальних символах, властивих людській духовній спадщині [12, С. 31, 32, 35, 37, 41, 43, 48, 49].

У мезоліті кількість пам'яток вже значно перевищує палеолітичні. Це є свідченням зростання щільності населення. Такі демографічні зміни спричинили й нові соціальні виклики, які знайшли відображення у духовному, релігійному та мистецькому житті. Поселення тогочасних людей стали частиною коротших циклів періодичного пересування. При цьому вони водночас використовувалися на триваліші терміни. Напівосілий спосіб життя забезпечувався різноманітним раціоном. Він складався здебільшого з рослинної їжі, моллюсків та риби. Така харчова база дозволяла тимчасово залишатися осілими, що пояснює виникнення кладовищ біля рибальських і мисливських поселень. Умови побуту сприяли інноваціям у різних галузях, зокрема виготовленню кераміки та знарядь із рослинних матеріалів, наприклад, посуду або мисливської зброї [13].

Людство, зосереджене у відносно великих спільнотах, переживало важливу метафізичну трансформацію. Вона полягала у символічному освоєнні Природи задовго до широкого поширення одомашнення рослин і тварин. Розвинені й масштабні поселення, такі як Маунт-Сандел в Ірландії та Стар-Карр в Англії, свідчать про значну щільність населення. Також можна вести мову про здатність створювати відкриті ритуальні споруди з природних матеріалів. Просторове планування цих

місце нагадує дерев'яні й глиняні конструкції окремих північноамериканських індіанських племен, які будувалися для проведення обрядів або важливих зібрань [14]. Такі культурні контексти сприяли формуванню нових релігійних уявлень, у центрі яких були антропоморфні істоти та символізм, що асоціювався з образом раю на Землі. У цих уявленнях людина покидає гармонійний союз із природою й вступає в конфлікт із нею через діяльність, пов'язану із землеробством і скотарством. У середземноморському регіоні маємо приклади кам'яної храмової архітектури, як-от Лепенський Вір у Сербії та Гьобеклі-Тепе в Анатолії. У мезоліті релігійні споруди набували стаціонарного характеру та орієнтувалися на космічні рухи. Житла розташовували з орієнтацією на схід, а храми розкривалися своїми формами до небес. На колонних рельєфах Гьобеклі-Тепе зображено диких тварин, як-от журавлів і кабанів. У Лепенському Вірі вражають величезні кам'яні статуї, що інтерпретують людські фігури з широко розплющеними очима, спрямованими до сходу сонця. Взаємозв'язок із сонячними рухами тут очевидний, контрастуючи з календарними орієнтирами кочових мисливців, що базувалися на місячному циклі. Цей зсув у світогляді чітко корелює зі змінами, спричиненими переходом до осілого способу життя, задовго до початку землеробства [15, С. 2]. У густих лісах континентальної Європи лук став одним із найефективніших знарядь для полювання. Його використання допомагало людям розвивати швидкість, точність і здатність влучати по рухомих цілях на відстані. Це забезпечило ключову перевагу над дикими тваринами, суттєво зменшуючи шанси здобичі на виживання й демонструючи зростаючу домінуючу роль людини у стосунках із природою. З часом лук та стріли набули глибокого символічного значення, перетворившись на знак сили, інтелекту і людської переваги, майже божественної. У міфах і релігіях пізніх епох цей інструмент став атрибутом царів, шаманів і богів, які спрямовували стріли до небес, прокладаючи шлях крізь межу між земним світом і космосом [16].

У мезоліті поруч із напівосілими мисливсько-рибальсько-збиральницькими поселеннями починають з'являтися кладовища у сучасному розумінні. Це свідчить про прагнення контролювати простір не лише для живих, а й для мертвих. J. M. Grünberg у своїй публікації

2024 р. пише, що «наразі у 25 європейських країнах відомо понад 280 мезолітичних поховань зі скелетними рештками близько 2400 осіб» [17]. Якщо в палеоліті померлих ховали у прикритих ямах, то в мезоліті кількість поховань суттєво збільшується, набуваючи масового характеру. Цвинтарі, такі як мушлеві могильники Муге в Португалії, стають символом утвердження права на територію, значно відрізняючись від рідкісних поховальних практик палеоліту. Зміст могил відображає бажання закріпити символічне панування на території. Поруч із покійними знаходять різноманітні прикраси, виготовлені з мушель і зубів, а також частини тварин, що асоціюються з агресивністю (роги оленів, биків тощо). Ці предмети свідчать про спробу подолати природні цикли та залишити матеріальний слід у часі й культурному просторі [15, С. 1-5].

Мезоліт став своєрідним джерелом, предтечею релігійних систем неолітичної доби. Це період в історії людства, у якому вже почалося оформлення характерних рис та ознак релігійної думки.

Неоліт – складне й багатовимірне явище в історії людства. Він поєднав в собі як елементи, успадковані з часів палеоліту та мезоліту, так і низку справді революційних винаходів та технологій. Такий дуалізм, тобто спадковість/традиційність та радикальні новації, ускладнюють однозначні інтерпретації витоків неоліту та формулювання загальних моделей його розвитку. Якщо вести мову про особливості релігійної сфери в часи неоліту, то тут, як стверджують А. Belfer-Cohen і N. Goring-Morris, «(...) Слід пам'ятати, що дані археологічного запису не завжди дозволяють однозначно ототожнити масштаб явища з його центральністю або загальною значущістю. Видається, що соціокультурні системи вірувань раннього неоліту вирізнялися насамперед гнучкістю та відсутністю стандартизованих ієрархічних практик [18, С. 22]. Відповідно, при трактуванні археологічного матеріалу, пов'язаного із релігійно-ритуальною сферою, особливо у випадках, коли інтерпретацію доводиться робити, спираючись на неповні або контекстуально неоднозначні дані, важливо бути вкрай обережним у формулюваннях та висновках. Водночас, наявні на сьогодні археологічні матеріали дозволяють зробити припущення, що ранньонеолітичне розуміння сакрального й надприродного формувалося у рамках доволі-таки гнучких систем

вірувань, без чітко усталених ієрархічних структур чи строго регламентованих доктрин. На думку А. Belfer-Cohen і N. Goring-Morris, варто зважати на позицію К. Schmidt, відомого археолога, який під час розкопок у Туреччині Гебеклі Тепе (Göbekli Tepe) виявив унікальні мегалітичні храмові споруди. Результати своїх археологічних досліджень К. Schmidt опублікував у книзі «Sie bauten die ersten Tempel: Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger. Die archäologische Entdeckung am Göbekli» (Вони збудували перші храми: Таємниче святилище мисливців кам'яної доби. Археологічне відкриття в Гьобеклі-Тепе). На думку дослідника, це — найстаріший у світі храмовий комплекс, вік якого сягає 12000 р. Храм – величезне святилище, збудоване представниками культури мисливців-збирачів. Тривалий час була загальноприйнятою думка, що лише осіле населення здатне на такі масштабні споруди. Також у науковому дискурсі утвердилася думка, що перехід від культури мисливців-збирачів до осілої сільськогосподарської культури відбувся на території Родючого Півмісяця (території Месопотамії, яка була розташована переважно на території сучасного Іраку, що визначається алювіальною рівниною річок Євфрат і Тигр; Верхня Месопотамія біля передгір'їв гір Тавр і Загрос на півночі; Левант, тобто сучасні Сирія, Ліван, Ізраїль, Йорданія, Палестини на узбережжі Середземного моря на заході) [19]. Відкриття К. Schmidt підтвердили ці припущення. Але вік храмового комплексу, його розміри, монументальність скульптурних зображень, високий рівень технології і естетики кам'яної кладки перевершили будь-які найсміливіші очікування. Таке бажання творити можна пояснити релігійними мотивами. Лише значна кількість людей, які протягом тривалого часу працювали над досягненням спільної мети, зорганізувалися через поділ праці та інноваційні на той час логістичні стратегії, могли створити такий мегалітичний храмовий комплекс. Таким чином, на думку німецького археолога К. Schmidt, храмовий комплекс Гьобеклі-Тепе можна розглядати як посередника між культурою мисливців-збирачів та культурою землеробства, ставши таким чином відсутньою ланкою у ланцюгу в історії культури людства [20]. К. Schmidt пропонує розглядати релігійність раннього неоліту як продовження шаманських практик пізнього палеоліту. Такий підхід,

зважаючи на наявні на сьогодні археологічні дані, видається цілком аналітично виваженням [18, С. 22].

Якщо вести мову про неоліт на теренах України, то природні умови на той час були близькими до сучасних, хіба що не було вираженої зони лісостепу, а різкий перехід від лісів до степів. Також значно ширшими й повноводними були річки та озера. Люди селилися переважно на високих й сухих берегах, навчилися робити човни й плавати на них. Житла були у формі прямокутних куренів. Як будівельний матеріал, використовували переважно лозу, очерет, глину. На Наддніпрянщині, лісостеповому Лівобережжі й Поліссі переважало мисливство, рибальство, збиральництво. На південному заході, біднішому на природні ресурси, розвивалися хліборобство і скотарство, чому сприяла й близькість до центрів культур Середземномор'я та Близького Сходу. У південно-західній зоні особливо інтенсивно відбувалося одомашнення тварин; з'явилося гончарство. Населення різних регіонів України було як автохтонним, так і прийшлим, про що свідчать археологічні дані. Також археологічні розкопки засвідчують відсутність майнової нерівності, хоча вже зароджувалася родова старшина. Щодо релігійних уявлень, то люди неоліту вірили в загробне життя. Можливо, на початку неоліту йшлося про таке життя самої людини, але вже наприкінці неоліту – лише її душі. Можна вести мову й про наявність на Наддніпрянщині культу вогню. Історична доля неолітичних племен на теренах України не була однорідною: одні зникли майже безслідно, інші були асимільовані, а були й такі, хто залишив яскравий слід, породивши низку цікавих версій, легенд та міфів [21].

Зокрема, у цьому контексті можна згадати культуру Трипілля-Кукутень. Вона вирізняється своїми унікальними релігійними уявленнями та обрядами. Релігія трипільців виконувала вагомий соціальну функцію, слугуючи засобом регулювання суспільних відносин, а також забезпечуючи збереження і передачу традицій, норм і звичаїв. Центральне місце у ритуалах займали антропоморфні глиняні жіночі статуетки, котрі виконували широкий спектр завдань: охороняли оселю, домашнє вогнище й запаси їжі, були обов'язковою складовою брали різноманітних виробничих і ритуальних дій, виступали посередниками між людьми та божествами, а також супроводжували

душі померлих у загробний світ. Для визначення функцій цих артефактів необхідно враховувати їхню форму, спосіб виготовлення та археологічний контекст знахідки. Одним із важливих елементів трипільських обрядів було навмисне розбивання статуеток як символ смерті та духовного відродження, що тісно перепліталось із сезонними святами землеробського циклу і скотарства, а також у якості оберега для вагітних жінок. Антропоморфна пластика трипільців є ключовим компонентом магічних, ритуальних і соціальних практик, що розкривають їхній світогляд у культурному контексті землеробсько-скотарського способу життя [22, С. 56].

Завалій О. вивчав сакральне значення інтер'єру Небелівського храму – трипільського храмового комплексу. Він мав класичний набір рис стародавніх храмових будівель: двір, приміщення під дахом і без, місця для священних вогнищ, церемоніальний посуд та мундус (центральне місце як основа сакрального простору). Прикметно, що у храмі відсутні скульптури богів/богинь, що є свідченням переважання надприродних сил над людськими. У ритуалах використовувалися антропоморфні статуетки, однак вони не виконували роль головних об'єктів шанування й поклоніння. Ймовірно, вони були своєрідною релігійною метафорою. Провідне місце належить символу «Дерева». У храмі було сім вівтарів, умовно поділені між ритуальною залою і святилищем на 3 (три кульмінаційні точки Сонця) і 4 (чотири сторони світу). Завалій О. припускає, що храм символізував собою уявлення трипільців про будову Всесвіту [23].

Як писав свого часу Карл Ясперс, «Ми нічого не знаємо про душу людини, котра жила 20 тис. років тому. Проте знаємо, що впродовж відомої нам історії людства, цього короткого проміжку часу, людина не змінилася суттєво ні за своїми біологічними, ні психологічними властивостями, ані за своїми первинними неусвідомленими імпульсами» [24, С. 289-290]. Однак археологічні дослідження тривають. До того ж ще маємо можливість вивчати життя нечисельних груп людей, що продовжують вести спосіб життя, який був притаманний нашим далеким пращурам. Тому крапку у розумінні духовного світу епохи первісності ставити зарано.

Релігія та ритуал у первісному суспільстві виступають не так духовною складовою життя спільноти, як радше важливим соціальним

механізмом, який забезпечував єдність колективу, структурував взаємодію людини з навколишнім світом та формував уявлення про світобудову.

Первісна релігійність міцно вплетена у соціальну організацію, символіку та господарську діяльність. Ще не була обов'язковою віра в персоналізованих богів, однак присутнє уявлення про вищі сили, гармонію або, навпаки, конфлікт, із навколишнім світом.

На основі археологічного аналізу періоду палеоліту можна дійти висновку, що наразі немає прямих доказів існування розвинених релігійних систем. Відсутність культових споруд та артефактів, які однозначно можна трактувати як релігійні, вказує на те, що релігія ще не сформувалася як окрема сфера людської діяльності. Ймовірно, символічне мислення людей тієї епохи концентрувалося навколо бінарних опозицій, таких як своє/чуже або безпечне/небезпечне. Також не було чіткого розмежування між буденним і священним. Це, за Луманом, є фундаментальним аспектом для становлення релігії. Етнографічні аналогії з суспільствами мисливців-збирачів дозволяють припустити, що ранні вірування були спрямовані на взаємодію з природними силами та ритуалізацію щоденного життя, проте не включали уявлення про персоналізованих богів.

Зростання щільності населення та поступовий перехід до напівосілого способу життя з менш тривалими циклами переміщень, зокрема поблизу риболовних і мисливських поселень, стали важливим поштовхом до змін у релігійних уявленнях в часи мезоліту. Це спричинило, зокрема, виникнення кладовищ, які свідчать про бажання встановити контроль над простором не лише для живих, але й для мертвих, що своєю чергою символізує закріплення права на конкретну територію. У період мезоліту відбувся суттєвий розвиток релігійних уявлень, у центрі яких постали антропоморфні образи та символізм «раю на Землі». Відмінністю від палеоліту стало виникнення стаціонарних релігійних споруд, які набули сакрального значення. До таких прикладів належать кам'яні храмові комплекси, як Лепенський Вір і Гьобеклі-Тепе, що часто були зорієнтовані на природні явища, зокрема на схід Сонця. Ця тенденція демонструє зміну світогляду від місячного циклу кочових мисливців до сонячного, що стало наслідком переходу до осілого способу життя. Також є низка печер, які

використовувалися для ритуальних дій. Релігійні уявлення мезоліту яскраво проявлялися через символіку. Зображення тварин та антропоморфних істот у наскельному живописі вказують на зв'язок людства з Природою. Лук і стріли, як новий інструмент, як важливий технологічний винахід, набувають сакрального значення, перетворюючись на символ сили, розуму і навіть переваги людини над доквіллям. Масові поховання стають звичною практикою, а предмети в могилах, такі як прикраси з мушель, зуби та роги тварин, вказують на прагнення подолати природні цикли та залишити матеріальний слід на Землі. Це демонструє ускладнення релігійних і ритуальних практик того часу.

Для неоліту притаманний духовний дуалізм, який поєднував традиції мезоліту з новаторськими, як для того часу, ідеями. Попри появу монументальних храмових комплексів, релігійні вірування цього періоду залишалися досить-таки гнучкими. Вони ще не мали чітко визначеної ієрархії чи строгих догматичних норм, що ускладнює їх однозначне трактування. Це свідчить про те, що уявлення про сакральне в часи неоліту формувалося в умовах адаптивних систем, а не жорстких структур. Відкриття Г'юбеклі-Тепе свідчить про те, що релігійні мотиви стали ключовою рушійною силою для спорудження масштабних мегалітичних комплексів ще до переходу людства до осілого способу життя. Цей храмовий комплекс, створений мисливцями-збирачами, може слугувати своєрідною ланкою між архаїчними шаманськими практиками і формуванням осілої релігійної та ритуальної культури. Він демонструє здатність великих спільнот до ефективної організації праці та розроблення нововведень задля реалізації спільної релігійної мети. Виділяється роль релігії як важливого чинника у процесі соціального структурування. Неолітичні релігійні уявлення на території України відображали радикальні зміни, що супроводжували перехід до осілого способу життя та землеробства. Віра в загробне існування набувала більшої значущості, трансформуючись від сприйняття продовження життя тіла до уявлень виключно про існування душі. Крім цього, однією зі складових духовних практик був культ вогню. Особливості трипільської культури демонструють унікальну релігійну систему, яка мала важливе символічне та соціальне значення. Центральне місце в магічних і ритуальних обрядах займали

антропоморфні жіночі статуетки, що уособлювали захист, родючість та зв'язок між людиною й божественним. Ритуальні дії, як-от навмисне розбивання статуєток, були метафорою смерті та відродження, безпосередньо пов'язаних з циклом землеробства. Архітектура Небелівського храму трипільської культури, хоч і не містила скульптур божеств, свідчить про існування складного сакрального простору. Символіка «Дерева» і шанування Сонця у релігії трипільців відображають їхні космогонічні погляди на структуру Всесвіту.

1.2. РОЛЬ ПРИРОДИ У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДУ ДАВНІХ ЛЮДЕЙ

Питання виникнення світогляду віддавна є і залишається в центрі уваги філософів, релігієзнавців, антропологів, соціологів релігії, істориків первісних суспільств. Адже розуміння першовитоків людської свідомості можна розглядати як ключ до глибшого пізнання феномену людського розуму. Дослідження цього найменш вивченого, з очевидних причин, періоду історії, однак, сповнене труднощів, що часто призводить до ідеологічних спекуляцій. Минуле нерідко використовується не для об'єктивного аналізу, а для виправдання сучасних проблем, як-от агресія чи експлуатація, шляхом перенесення цих явищ у первісні часи. Таким чином, замість того, щоб зрозуміти історію людства, деякі автори намагаються довести «природність» або «віковічність» соціальних хвороб, якими страждає наше суспільство. Досі залишаються дискусійними ключові питання: час виникнення світогляду, його первинні форми, причини та передумови [25]. Ця невизначеність підкреслює складність і недостатню вивченість теми, що посилює її актуальність для подальших наукових пошуків. Ми не ставимо собі за мету пошук відповіді на питання, коли і як, за яких обставин, під впливом яких факторів та історичних подій і процесів виник світогляд людини. Нас цікавить, яким чином на первісний світогляд впливала природа. Як писав свого часу фундатор соціології релігії Е. Дюркгайм, «біологічну еволюцію збагнули зовсім інакше, починаючи з того моменту, коли дізналися, що існують одноклітинні істоти. Так само деталь релігійних фактів пояснюється по-різному залежно від того, що ставлять у зародження еволюції – близькість до

природи, анімізм або якусь іншу релігійну форму. Навіть великі вчені, якщо вони не бажають обмежити себе завданням чистої ерудиції, якщо вони хочуть збагнути факти, які вони аналізують, змушені обирати ту чи ту гіпотезу й нею надихатися. Хочуть вони того чи ні, але запитання, які вони ставлять собі, неодмінно набирають такої форми: як натуризм, себто наближення до природи, чи анімізм були змушені набути тут, чи там такого особливого вигляду, збагачуючись чи збіднюючись у той чи той спосіб» [26, с. 8].

Отже, прагнення осмислювати роль природи у формуванні світогляду наших далеких пращурів дозволяє більш прискіпливо поглянути на фактори й механізми зародження й розвитку людської свідомості крізь призму первісного світогляду. За такого бачення дослідження природного чинника є не лише історико-філософським завданням, а й ще одним кроком до розуміння першовитоків сучасних аксіологічних орієнтирів.

Вже стали класикою, але не втрачають своєї наукової ваги та актуальності напрацювання Дж. Даймонда, Е. Дюркгайма, М.Еліаде, М.Гімбутас, Дж. Кемпбелла, Е. Б. Тайлора, Дж. Фрезера [26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33].

При вивченні першовитоків світогляду важливим джерелом інформації є археологічні дослідження, особливо ті, які пов'язані із наскельним живописом, вивченням зображень на кераміці, кістах, кам'яних знаряддях праці [34]. А.М. Wright, апелюючи до методології археології корінних народів, доводить, що наскельний живопис недостатньо розглядати лише як візуальні артефакти. Залучення археологічного і реляційного підходів дозволяють більш глибоко розуміти взаємодію людей і природи [35]. Також привертають увагу наукові дослідження, присвячені вивченню шаманізму та анімізму, зокрема, трактування означених явищ з точки зору шляхів пізнання світу та отриманих знань і магічних практик [36]. С. Fowler аналізує анімістичні уявлення часів неоліту на території сучасних Британії та Ірландії. На прикладі дрібної пластики автор виходить за межі традиційних наукових трактувань анімістичних сенсів таких культурних артефактів та пропонує поглянути на них як на зразки анімістичних, теотемістичних та натуралістичних неолітичних практик, наголошуючи таким чином на онтологічному різноманітті того періоду

в повсякденні людей [37]. У дослідженні С. S. Vanpool і E. Newsome наголошено на синкретичному характері первісної культури, зокрема на тому, що люди часто наділяли своє оточення, зокрема, й знаряддя праці, «життєвою сутністю», що перетворювало їх на складову соціальних та ритуальних практик. У сучасній археології все більшої ваги набуває вивчення того, як такі одухотворені, оживлені предмети впливали на поведінку людей. Дослідниці демонструють свої методологічні підходи на прикладі гончарства з південно-західних регіонів Північної Америки. Розгляд матеріальних артефактів через призму анімізму розширює дослідницькі горизонти для інтерпретації соціальних та ритуальних практик первісних суспільств [38]. Іконографічний аналіз та археометричні вимірювання петрогліфів на стоянці Мусайкіра (Саудівська Аравія) дозволили М. О. Andreae, A. Al-Amri, F. H. Al-Jibrin, A. M. Alsharekh виокремити кілька фаз створення наскельного живопису (пізній палеоліт, бронзовий і залізний вік, ісламський період), що відображали різні художні традиції та зміну соціально-економічних і екологічних умов [39]. G. Harvey досліджує взаємодію культур на прикладі розуміння їхніми носіями свого зв'язку із тваринами, рослинами, камінням, хмарами та іншими складовими свого природного середовища. також розмірковую про розуміння зв'язку навколишнього середовища із людьми з точку зору давніх та сучасних анімістичних уявлень. Автор розглядає різновиди анімізму, анімістичні ритуали та практики на прикладі корінних американців. маорі, аборигенів Австралії та екозичників. Автор, спираючись на свій багаторічний досвід наукових пошуків, також пропонує поглянути на перформативні, екологічні та активістські результати різноманітних анімістичних уявлень [40].

Огляд наукових напрацювань, пов'язаних із даною тематикою, демонструє різноплановий науковий інтерес до вивчення первісного світогляду, особливо через призму анімізму та його тлумачення й характеристик. Сучасні дослідження, спираючись на класичні визначення, все-таки виходять за їх рамки, використовуючи реляційні та онтологічні підходи, зокрема, в археології, антропології та релігієзнавстві. Це дозволяє не лише переосмислити значення таких артефактів, як наскельний живопис і кераміка, а й зрозуміти, яким

чином первісні люди сприймали своє оточення як живу, соціальну та взаємопов'язану систему.

Метою є дослідження впливу природного середовища на формування світогляду первісних спільнот людей через призму анімізму, символічного освоєння світу і традиційні екологічні знання й досвід.

Сучасне розуміння первісного світогляду тісно пов'язане з концептами шаманізму та анімізму. Наразі їх сучасних дедалі частіше розглядаються в межах реляційної чи онтологічної археології [41; 42]. Такий підхід дозволяє не лише оновити аналітичні інструменти та методологію антропології та релігієзнавства, а також виявити їхню евристичну цінність у дослідженні зв'язку людини з природою на різних щаблях розвитку [43].

Тривалий час у науковому дискурсі превалювало класичне визначення Е.Тайлором анімізму як віри в духовних істот. Сучасна наука трактує його значно ширше. Наприклад, Г.Харві означив анімізм як спільноту усього того різноманіття уявлення про світ, що не є людьми:

«Світ переповнений особами (людьми, якщо хочете), та мало хто із них є людиною. Світ сповнений особами, відмінними від людей. Світ сповнений особами, відмінними від дубів. Світ сповнений особами, відмінними від їжаків. Світ сповнений особами, відмінними від лососів. Світ сповнений особами, відмінними від зимородків. Світ сповнений особами, відмінними від скель. «Відмінний від» стосується щонайменше трьох речей і: нагадує нам, що ми особи у відносинах з іншими, нагадує нам, що багато наших найближчих родичів – люди, коли найближчі родичі дубів – дуби, тож найлегше нам говорити з людьми, коли камінню найлегше говорити з іншим камінням... нагадує нам говорити перш за все про те, що ми знаємо найкраще (нам найближче) (...) Анімізм не є ані моністичним, ані дуалістичним, він тільки починається, коли ви виходите за межі підрахунку один, два ... У своїх кращих проявах він цілковито, славно, безсоромно, нестримно плюралістичний. (...). Іноді нам потрібні шамани, які б говорили за нас. Іноді нам потрібні шамани, які б говорили з нами. Анімізм ось прямо за мостом, що пролягає понад картезіанською прірвою, знаючи як відповісти на питання «який ваш улюблений колір?» Можливо, це і є

міст. Можливо, немає розриву, і анімісти – це люди, які відмовляються вступати в змову з ілюзією. Анімізм часто відкривають сидючи під деревами, на пагорбах, у річках, з їжачками, коло вогнищ... анімізм краще передається через брехливі казки, душевні пісні, сильну поезію, надихаючі ритуали і/або елементарний етикет, аніж через маніфести» [44].

У цьому контексті анімізм розуміється як онтологія, в якій об'єкти природи й нелюдські істоти наділені життєвою силою, душею та певними рисами особистості. Така перспектива суттєво збагачує аналіз ранніх форм світогляду, демонструючи, що природа для давніх людей не була просто беззмістовним середовищем, а радше взаємним партнером у процесах пізнання та виживання. О.Пономаренко запропонував огляд наукового переосмислення анімізму не як пережитку минулого, а як актуальну онтологію. Головна ідея полягає в тому, що анімізм не варто трактувати прямолінійно як віру в одухотворену природу. Радше йдеться про спосіб пізнання світу через інтуїтивне розуміння найзагальніших принципів буття. Він ґрунтується на усвідомленні соціальності простору між людським і нелюдським світами. Тому термін «онтологія» тут означає не стільки вчення, скільки інтуїтивне світосприйняття. Основними засновниками цього напрямку вважаються Філіп Дескола, Едуардо Вів'єруш де Кастро, Нуріт Бьорд-Девід і Тім Інголд. Ф. Дескола, який повернув анімізм у центр сучасного наукового обговорення, у своїй монографії «Beyond Nature and Culture») запропонував типологію чотирьох онтологій: анімізму, тотемізму, аналогізму і натуралізму. Ф. Дескола розрізняє їх, ґрунтуючись на двох факторах: подібності або відмінності між Природою (зовнішній світ, «тіло») і Культурою (внутрішній світ, «душа») у відносинах між «Я» та «Іншим». Таким чином, він створив систему, що дозволяє аналізувати різні світогляди з точки зору їхнього ставлення до взаємодії між цими двома сферами. Е. Вів'єруш де Кастро у своїй роботі «Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism» зосереджується на концепції перспективізму, яку він розглядає як «поглиблений анімізм». Е. Вів'єруш де Кастро проводить чітку межу між анімізмом і натуралізмом, зауважуючи, що останній характеризується гострим дуалізмом «Природа-Культура». Він стверджує, що «Культура» є сучасним еквівалентом поняття «Дух» або

«Надприрода». Основна відмінність натуралістичного мислення полягає в постійній спробі відокремити Природу від Духу, що виражається в дуалістичному питанні: «Де закінчується тварина і починається людина?». Це питання вимагає встановлення чіткої межі між двома нібито різними явищами. Натомість, анімізм постає як онтологія, де відокремити Природу від Духу неможливо, адже вони існують як універсальний соціальний простір. Це призводить до розмивання меж між поняттями «людина», «тварина», «рослина» та «явище». Дослідник застерігає від помилкового сприйняття анімізму як явища, що накладає соціальне на природу, оскільки така інтерпретація вже містить в собі натуралістичний дуалізм, від якого анімізм є вільним. Це підводить нас до розуміння, що справжній анімізм має бути логічно позбавлений цієї двоїстості. Н.Бьорд-Девід у «“Animism” Revisited. Personhood, Environment, and Relational Epistemology» пропонує розуміти анімізм як спосіб пізнання світу, де в основі лежать відносини між суб'єктами у певному моменті. Науковець наводить для прикладу традицію називати людину з близького оточення не по імені а просто «родич». Також для розгляду пропонується концепція «devaru» - «над персона», «над особа», відмінне від людей. Для сучасної людини взаємодія із «devaru» може виглядати як вияв релігійної поведінки. Однак для спільноти це є нормою взаємодії зі світом. Наприклад, не кожен камінь є «devaru». А лише такий, що першим виявив взаємодію із людиною – «стрибнувши» на неї. Або слон, з яким людина зустрілася поглядом, також може бути «devaru». Але в інших ситуаціях ні камінь, ні слон не матимуть статусу «devaru». Відсутність взаємодії унеможливує такі відносини, що підкреслює їхню ситуативну та динамічну природу. Т. Інголд, попри своє обережне ставлення до терміна «новий анімізм», зробив значний внесок у його розвиток. У своїй праці «The Perception of the Environment» він застерігає від уявлення, що терміни із закінченням «-ізм» є чіткими та однозначними доктринами. Навпаки, він стверджує, що вони є радше певними орієнтирами на повсякденну практику. Тобто, анімізм не є системою, до якої люди себе відносять, а це спосіб взаємин зі світом. За Т.Інголдом анімістичний світ діалогічний. Цей космос населений як людськими, так і нелюдськими сутностями, які постійно перебувають у двосторонній взаємодії. Він наголошує на важливості не форми

сутності, а її контекстне позиціонування у процесі діалогу, взаємодії. Замість того, щоб визначати, наскільки культура є анімістичною, він пропонує шукати анімістичні прояви в окремих прикладах повсякденної поведінки людей. Дослідник пропонує поглянути на антропологію крізь призму хімії, а не фізики чи біології. З його точки зору, люди здатні створювати нові поєднання, які змінюють властивості об'єктів, з якими вони взаємодіють [45, с. 203-208].

Переосмислення анімізму, як це пропонують сучасні дослідники, дає нам ключ до розуміння світогляду як первісних людей, так і сучасних суспільств. Відходячи від морально застарілих уявлень, ми бачимо, що анімізм жодним чином не варто трактувати як примітивне явище. Це радше — глибока онтологія та епістемологія. Він розкриває, як люди взаємодіяли з Природою, сприймаючи її не як об'єкт, а як активного учасника спільного буття. Такий підхід допомагає нам краще зрозуміти вірування та практики, що стосуються тварин, рослин, гір і річок, як у минулому, так і в сьогоденні. Це переосмислення дає нам можливість подолати дуалізм між «людиною» та «природою», що тривалий час домінував у західному світогляді, й відкриває шлях до більш гармонійної взаємодії з навколишнім світом, особливо в умовах нинішньої екологічної ситуації та викликів, пов'язаних з кліматичними змінами [46, с. 146]. Наприклад, у контексті розуміння анімізму як онтології, а не як архаїчної віри, E. Helander-Renvall пропонує поглянути на анімістичний світогляд саамських оленярів як живий приклад нової парадигми, розуміння розсунення меж між людьми, тваринами, культурою і природою. Саами сприймають світ не просто як навколишнє середовище, а як живу спільноту, у якій люди, тварини та духи є рівноправними особистостями. Цей соціальний простір дозволяє всім істотам взаємодіяти між собою. Їхні стосунки з нелюдськими істотами не є випадковими, а контекстуально обумовлені і базуються на взаємній турботі та повазі. Наприклад, олені віддають себе людям, а люди надають їм притулок. Крім того, для саамів ландшафт має особливе значення, адже певні місця є центрами для їхнього міфічного дискурсу, формою спілкування з нелюдськими істотами. Цей діалог допомагає їм у повсякденному житті та діяльності. Отже, анімізм може бути логічною та раціональною основою для формування світогляду, а не просто об'єктом етнографічних

досліджень. Він пропонує глибоке розуміння того, як взаємодія з природою може бути інтегрована в повсякденне життя. Також є основою для розуміння впливу природи на формування світогляду наших пращурів у доісторичні часи [47].

Для розуміння складності однозначних інтерпретацій і трактувань щодо означеної нами проблематики, пропонуємо познайомитися з двома полюсними поглядами на суть взаємодії первісних людей з навколишнім середовищем. У 1971 р. у журналі «Blue Jay» була опублікована стаття D.A.Guthrie «Primitive Man's Relationship to Nature».

Автор досить-таки скептично відгукується про поширену думку гармонійного співіснування людини і природи у первісному суспільстві та превалюванням екологічного мислення, якщо можна так висловитися стосовно епохи первісності. на той час вже активно точилися дискусії про причини екологічної кризи. Низка дослідників вважала, що сучасна людина неприродно поводить себе стосовно навколишнього середовища, що і є основною причиною цієї кризи. Частково це пояснювалося уявленнями про те, що первісні люди мали гармонійні взаємини із природою. І саме цю гармонію сучасне суспільство втратило, у силу різних причин. У втраті гармонії звинувачували, зокрема, християнство та технологічний розвиток. Однак означене розуміння втрати гармонії через християнство і розвиток технологій – не єдина точка зору. Наголошувалося й на тому, що експлуатація природи є спільною для багатьох культур.

Незважаючи на це, уявлення про те, що первісні люди, зокрема американські індіанці, були особливо «налаштовані» на природне середовище, досі зберігається, як зазначив D. A. Guthrie: у книзі Стюарта Юдалла «The Quiet Crisis» (1964) йдеться про «земельну мудрість» корінного американського населення; у праці «The Making of a Counter Culture» (1969) Теодора Розака, де близькість первісної людини до природи, проявлена через віру в духів та магію, розглядається як ознака здатності жити в гармонії з довкіллям; у твердженнях Ф.Фертіга (1970) про життя індіанців як частину природного порядку, у майже ідеальній взаємодії з тваринним і рослинним світом та з мудрістю й екологічним чуттям. Що є незамінним для сучасного виживання людства. У відповідь на зазначені

погляди, D. A. Guthrie стверджує – первісні люди до свого доквілля ставилися не більш гармонійно чи раціонально, аніж сучасне людство. І що образ первісної людини, яка нібито живе у гармонії з природою, є вкрай спрощеним і викривленим з точки зору історичних фактів.

Для обговорення первісних культур у порівнянні із сучасним суспільством варто зважати на три ключові аспекти. По-перше, розмір тогочасної людської популяції. По-друге, рівень розвитку технологій. Населення первісних ватаг (за влучним визначенням Дж. Даймонда) і племен було невеликим і розпорошеним. Відходи їхніх культур були здебільшого біологічно розкладні й не накопичувалися у таких кількостях, щоб засмічувати чи ще якось переважувати біологічні системи (наприклад, викидання сміття природнього походження у річку, яке перегниє чи буде з'їдене мешканцями водойми і сучасні тони пластикових відходів, які вже стали справжньою екокатастрофою для світового океану – Авт.). Сучасна ситуація кардинально різниться, порівняно із первісністю. Щільність населення на планеті настільки велика, що відходи не можуть бути перероблені природними процесами. До того ж ми перетворюємо ресурси доквілля на нові синтетичні форми, які не розкладаються природним шляхом і забруднюють екосистеми. Окрім того, сучасні технології дозволяють споживати ресурси у значно більших масштабах, ніж це було можливо для первісної людини. Цю реальну різницю у здатності впливати на доквілля між первісними суспільствами та сучасним світом не слід плутати з уявною різницею у ставленні до природи. По-третє, різниця у світогляді. Первісні культури і сучасне суспільство суттєво різняться у сприйнятті природи. Первісні релігійні уявлення, насичені духами та міфами, часто відображають глибоку спорідненість із природою, або символічне її сприйняття, відповідно до поглядів Е. Кассирера. На думку Е.Кассирера, людина втратила суттєву частину своєї первісної природи. Насамперед, йдеться про комунікацію і пристосування. Цю втрату вона компенсує символічними формами. Тобто, якщо тварини безпосередньо реагують на зовнішні стимули, то людині потрібно здійснити мисленнєве перетворення, трансформуючи зовнішню дійсність у форми, зрозумілі та прийнятні для себе. Саме цей процес створює символічний світ людини. Символ виступає як посередник між людиною та навколишнім світом, а їхня сукупність формує культуру.

Через цей символічний універсум, — культуру, людина пізнає та усвідомлює себе. Тому Е. Кассіер визначає людину як *homo symbolicum*. Мислитель застосував трансцендентальний метод по-новому: не для об'єктивного наукового пізнання, а задля аналізу суб'єктивної сфери культури. Оскільки людина взаємодія із символами, то пізнати її поза контекстом символічного світу, притаманному саме для неї, неможливо [48]. Символічний спосіб пізнання світу дуже помітний і у висловлюваннях американських індіанців. Зокрема, D.A.Guthrie, посилаючись на Т. Roszak, цитує слова індіанця з племені Вінту (Каліфорнія): ««Білі люди ніколи не дбали про землю, про оленів чи ведмедів. Коли ми, індіанці, вбиваємо дичину, ми з'їдаємо все. Коли ми викопуємо коріння, ми робимо маленькі ямки... Ми струшуємо жолуді та шишки. Ми не рубасмо дерева. Ми використовуємо тільки мертву деревину. А білі люди орють землю, викорчовують дерева, вбивають усе. Дерево каже: «Не треба. Мені боляче. Не роби мені боляче». Але вони його рубають і розпилюють. Дух землі їх ненавидить... Індіанці ніколи нічому не шкодили, а білі люди все руйнують». Також озвучується низка й інших висловів індіанців, які характеризують їхній зв'язок із природою («земля наша мати», «наші батьки отримали землю від Бога») [49].

Попри те, що первісні люди могли сприймати свої стосунки з природою зовсім інакше, аніж сучасні, дії стосовно навколишнього середовища слід розглядати окремо. Між культурними ідеалами та прагненнями і їх практичним втіленням може бути суттєва різниця. Однак це зовсім не варто розглядати як заклик до трактування дій індіанців чи інших носіїв давнього світогляду, не як екологічні. Звісно, що для виживання первісні люди мусили бути у гармонії із природою. Спільноти, які не напрацювали такого «екологічного усвідомлення», просто-напросто вимерли, не зумівши пристосуватися до природних реалій. Проте така гармонія поставала не як результат усвідомленого аналізу, а швидше шляхом проб і помилок та запам'ятовування отриманого досвіду й передавання його в усній традиції наступним поколінням. Як наслідок, шкідливі звички не усувалися. Якщо вони не загрожували негайному виживанню і не заважали впровадженню нових винаходів чи способів життя, які могли бути екологічно руйнівними. Наприклад, представники деяких племен корінних американців ніколи

б не наважилися орати плугом свою землю-матір, але при цьому під час полювання на бізонів могли зігнати стадо зі скелі чи влаштувати пожежу для загону тварин [50]. Принагідно зазначимо, що за однією із гіпотез, причиною масового вимирання тварин у період плейстоцену була діяльність людини, а саме – надмірне полювання, «людина швидко винищила тварин у великій бійні» [51].

Інша популярна гіпотеза пов'язана з тим, що тварини вимерли через зміну клімату, сильне похолодання. У Північній Америці зникло близько 70% ссавців вагою понад 40 кг (біля 100 видів великих тварин), серед яких мамонти, мастодонти, шаблезубі тигри, гігантські наземні лінивці, гігантські бобри, гігантські пекарі, страшні вовки, короткоморді ведмеді... На території Євразії вимерло близько 3/4 великих ссавців. Масові вимирання охопили й Південну півкулю. Австралія втратила приблизно 90% своїх великих тварин, зокрема велетенських кенгуру та вомбатів. Пізніше, коли людина освоїла територію Нової Зеландії, протягом 600 років, близько 1000 р. н.е., було винищено колосальну кількість птахів, серед них гігантський моа. Також останніми роками озвучують ще одну можливу причину, опосередковано пов'язану із людиною, але вона не має стільки переконливих доказів, як дві вищезазначені. Йдеться про гіпотезу зараження: люди були носіями різних хвороб, що викликали епідемії й серед диких тварин, які могли заразитися через контакти із собаками, котами, шурами.

Дебати між прихильниками різних гіпотез тривають. Попри значні інвестиції у дослідження та накопичення великих обсягів даних, наукова спільнота не досягла єдності щодо пояснення причин масового вимирання фауни. Дискусії між прихильниками різних теоретичних підходів тривають, що може свідчити про наявність певних обмежень у базових припущеннях стосовно реконструкції минулого [51].

Можна припустити, що деякі первісні народи, особливо ті, які жили в ізольованих і просторово обмежених регіонах, як-от острови, формували уявлення про природу як про обмежену й таку, що потребує збереження [52]. Як приклад, згадаємо про мешканців острова Тікопія. Станом на 2024 р. на острові проживало близько 1200 людей. Сам острів – один із найвіддаленіших, на сході Соломонових островів. Його площа лише 5 квадратних кілометрів. Він вражає неймовірною красою своєї

природи, але є важким для проживання людини. Перші люди дісталися острова у 900 р. до н.е. Задля виживання їм довелося докласти чимало зусиль. Головна проблема, з якою стикаються мешканці острова – це перенаселення та загроза голоду через обмеженість ресурсів. Тривалий час задля виживання спільноти жертвували окремими особами способами, які сучасній людині видаються жорстокими і варварськими: «(...) самотніх людей вішали на дереві, деякі батьки жертвували собою разом зі своїми дітьми, топлячись у морі, і навіть новонароджених ховали живцем, ніби їх ніколи й не існувало. Усі ці практики існували на острові до запровадження християнства в 1858 році. Зараз, коли спостерігається перенаселення, найпоширенішим явищем є те, що молодь залишає острів, щоб шукати нового напрямку у своєму житті на іншому архіпелазі або на сусідньому острові. Сьогодні найбільшою загрозою для остров'ян є зміна клімату, оскільки кожне стихійне лихо знищує їхній врожай та домівки. Це спонукало короля острова Ті Намо відвідати західний світ, щоб розглянути ці події та знайти рішення» [53]. Свого часу жителі острова свідомо відмовилися від використання сталевих знарядь праці, через неможливість їх самостійного виготовлення у разі пошкодження або повної зношеності. Ми бачимо в цьому модель мислення, яка ілюструє розуміння навколишнього світу, природи як замкненого і сакралізованого простору, який накладає на спільноту людей відповідальність й усвідомлення своїх дій, стратегічне бачення життя. Тоді як для людей, які мешкали на великих просторах, на континентах, світогляд визначався уявленнями про неосяжність, безмежність простору й, відповідно, ресурсів. Бачимо це на прикладі міфів про земні дари, про далекі подорожі. Подібний спосіб світосприйняття поєднував віру в духів і спорідненість із природою з переконанням у її невичерпності [49]. Таким чином, різні типи природного оточення формували відмінні світоглядні настанови: від сприйняття природи як замкненого сакрального світу до уявлення про її безмежність. Усі ці моделі були закріплені в міфології, табу й ритуалах, що визначали місце людини у світі та її стосунки з довкіллям.

Кардинально протилежні погляди, висловлені D. A. Guthrie щодо взаємодії людини і природи, ми зустрічаємо у статті L. Black Elk «Native Science: Understanding and Respecting Other Ways of Thinking». Як етноботанік і дослідниця екології рослин корінного населення

Америку, L. Black Elk вважає, що природні пасовища мають не лише екологічне і економічне значення, а й глибоке культурне значення й духовну цінність. Такі землі є осердям життя корінних народів протягом тисячоліть. З покоління у покоління формувалися знання про землю, процеси, що відбуваються завдяки їй та як цим управляти. Набутий досвід, знання, постали завдяки уважному спостереженню, практичним експериментам та безпосередній залученості у природне середовище. Зазвичай у наукових працях такі знання позначають як «традиційні екологічні знання», «способи освоєння простору корінними народами», «спосіб життя корінних народів» тощо. Незалежно від термінології, життєво важливо проявляти повагу до цих знань, особливо під час взаємодії з корінними громадами. Визнання науки корінних народів означає шанобливе ставлення до людей, ритуалів, норм поведінки, церемоній, історії, усної традиції та екологічних практик. Дослідник, який прагне бути компетентним, повинен уважно слухати й намагатися відчувати різні світогляди та відкривати свій розум до цих знань, які можуть зробити в науковій дослідженні та збагатити вектори сприйняття. Особливо важливо усвідомлювати, що належне управління пасовищами, згідно з наукою корінних народів, ґрунтується на розумінні взаємозв'язків у природі. Яскравим прикладом цього є концепція мови племені дакота «mitákuye oyás'ŋŋ», що буквально перекладається як «всі мої родичі». Згідно концепції, люди пов'язані з усім живим і неживим, від високих тополь і прохолодного вітру до лугових собак та родючого ґрунту. Усвідомлення взаємозалежності і взаємопов'язаності робить дослідження більш глибокими та значущими, а результати набувають додаткової цінності, коли вчені визнають, що люди, землі, рослини та тварини є частиною однієї великої спільноти-родини. Багато дослідників упереджено ставляться до внеску науки корінних народів, частково через недостатнє розуміння методології, яка лежить в її основі. Насправді ж наука корінних народів спирається на ті самі принципи наукового методу, що й західна наука. Зокрема, вона починається зі спостереження. Дані довготривалих спостережень не є новинкою для корінних народів: вони вивчають навколишній світ тисячоліттями, накопичуючи знання про його системи та процеси. Крім того, наука корінних народів включає експериментальний підхід. Ранні

антропологічні праці часто зображували корінних американців як людей, які навчалися методом випадкових спроб і помилок, ніби перевіряючи істинність ягід на жертвах серед племені. Насправді процес введення нових продуктів передбачав спостереження (чи їдять інші люди або тварини цю ягоду?), консультації та фонове дослідження (пошук інформації у старійшин чи сусідніх племен) та контрольовані експерименти (чи викликає ягода подразнення, оніміння чи біль?). Такий метод міг тривати місяці, а результати широко поширювалися через торгівельні й культурні шляхи між племенами. Якщо цей процес нагадує західний науковий метод, це не випадково: подібні принципи отримання знань використовувалися в різних культурах світу з найдавніших часів. Водночас між західною наукою та наукою корінних народів існують важливі відмінності, що пов'язані з контекстом, цінностями та способами передачі знань. На прикладі зображення на ковдрі восьмикутної зірки, яка є сакральним символом для багатьох племен корінного населення Америки Великих рівнин) [Такий символ є священним й для багатьох інших культур і народів – Авт.] та символізує життя й довголіття, дослідниця вказує на важливості снів і сновидінь як засобу пізнання світу від сивої давнини. Адже, за переказами, візерунок понад століття тому створила жінка з племені дакота, побачивши його перед тим уві сні. Багато племен корінних американців не мали письмових систем у сучасному розумінні. Проте вони користувалися усними та символічними методами збереження й передачі знань. Наука корінних народів включає історії, пісні, церемонії та ритуальні й церемоніальні практики як частину пізнавальної діяльності. Попри поширену думку, більшість пісень не містять прихованих містичних знань, а служать засобом організації, систематизації та передачі інформації майбутнім поколінням.

Наука корінних народів відрізняється від західної насамперед тим, що ґрунтується на активній участі в природних процесах. Люди не відокремлюють себе від Землі та її циклів. Крім того, вони не прагнуть до абсолютної об'єктивності. Західна наука часто акцентує увагу на об'єктивності, проте багато вчених давно визнають її обмеженість. Для корінних народів це переконання має давню традицію: дослідник вважає себе учасником подій, а не лише пасивним спостерігачем. Спостереження однієї людини можуть суттєво відрізнитися від

спостережень іншої; двоє людей можуть бачити одне й те саме явище і описувати його зовсім по-різному. Крім того, наука про корінні рослини відрізняється інтегрованим підходом. Її практичне та теоретичне застосування не розділяється на вузькі дисципліни. Ботаніку важко розглядати окремо від зоології, ґрунтознавства чи кліматології. Дослідження тісно пов'язані між собою, а рішення приймаються з урахуванням цілісної екосистеми. Пасовища не є ізольованими об'єктами, вони є частиною ширшого природного та культурного комплексу, який завжди слід враховувати при прийнятті рішень. Дослідження пасовищ має бути міждисциплінарним процесом. Зокрема, при роботі на землях корінних народів або поблизу них слід враховувати традиційні знання місцевих громад. Спілкування з людьми, які проживали на цій території протягом сотень або навіть тисяч років, дозволяє отримати глибоке розуміння навколишнього середовища, що здатне суттєво підсилити наші наукові дослідження. Якщо ми відкриті до цього досвіду, наука корінних народів пропонує «нові» способи осмислення ландшафту та його можливостей, враховуючи хімічні, фізичні й екологічні процеси та складові екосистеми [54].

Отож, природа була фундаментальним стрижнем у формуванні світогляду первісних людей. Вона аж ніяк не сприймалася як пасивним фон, а виступала активним учасником усіх процесів життя людської спільноти. Виживання залежало від навколишнього середовища, що виховувало раціональне (у відповідному часові та усвідомленні ресурсозабезпечення) ставлення, обрамлене відповідним ідейно-моральним та ідеологічним обґрунтуванням.

Ми продемонстрували різні підходи до розуміння взаємодії первісних спільнот із природою, задля демонстрації складності й багатовимірності проблеми. Формування у наукового дискурсу розуміння анімізму та переосмислення його ролі у житті первісних спільнот, бачення в якості онтології, а не примітивного пояснення світу навколо себе, демонструє складність соціогуманітарного простору первісних людей. Світогляд тих часів виступає як глибока система знань і практик, які формували взаємини між людьми, тваринами, рослинами, загалом оточуючим світом, який розглядався як єдине ціле в екосистемі, де людина виживала, зважаючи на природне оточення.

Водночас, критичний підхід, продемонстрований D.A.Guthrie, засвідчує, що первісні спільноти далеко не завжди діяли екологічно раціонально (з точки зору сучасної людини). Їхня «гармонія з природою» базувалася на адаптації через досвід, а не усвідомлений аналіз, часом призводячи до екологічних втрат, включно із масовим вимиранням фауни (що є на сьогодні однією із гіпотез цього вимирання). При цьому важливо пам'ятати про три ключові аспекти впливу на формування типів світогляду: роль середовища, розмір території, доступність ресурсів. Саме це формувало сприйняття природи як обмеженого сакрального простору або ж навпаки – як безкрайнього джерела багатства й сили.

На протигагу скептичному погляду, L. Black Elk пропонує поглянути на досвід корінних народів, який формувався століттями, а то й тисячоліттями, та є глибокого екологічно орієнтованим й демонструє раціональне ставлення до природних багатств, в тому числі й через відповідні ритуали та символічне осмислення, які можуть стати нагоді для сучасної науки в умовах екологічної кризи та пошуку шляхів виходу з неї.

Список використаних джерел

1. Walthert R. *Religiöse Rituale und soziale Ordnung*. Wiesbaden : Springer VS, 2020. 484 s. ISBN 978-3-658-27594-5. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-658-27594-5> (дата звернення: 26.08.2025)
2. *Religion, Archaeology, and the Material World*. Urbana : Center for Archaeological Investigations, Occasional Paper No. 36, 2008. DOI: <https://doi.org/10.1146/ANNUREV.ANTHRO.36.081406.094425> (дата звернення: 23.08.2025)
3. Boyd B., Belfer-Cohen A., Rollefson G. Some comments on archaeology and ritual. *Neo-Lithics*. 2014. No. 2(5). URL: https://www.researchgate.net/publication/264411356_BelferCohen_A_A_N_Goring-Morris_2005_Which_way_to_look_Conceptual_frameworks_for_understanding_Neolithic_processes_In_Dialogue_on_the_Early_Neolithic_Origin_of_Ritual_Centres_Neo-Lithics_205_22-24 (дата звернення: 26.08.2025)

4. Fowles S. M. Steps Toward an Archaeology of Taboo. Religion, Archaeology, and the Material World. Urbana : Center for Archaeological Investigations, Occasional Paper No. 36, 2008. P. 15–37. URL: https://www.researchgate.net/publication/265071004_Steps_Toward_an_Archaeology (дата звернення: 25.08.2025).
5. Lévi-Strauss C. Primitives? UNESCO. 2019. 8 July. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/primitives-0> (дата звернення: 25.08.2025).
6. Hobson N. M., Schroeder J., Risen J. L., Xygalatas D., & Inzlicht M. The Psychology of Rituals: An Integrative Review and Process-Based Framework. *Personality and Social Psychology Review*. 2017. Vol. 22, no. 3. P. 260–284. DOI: <https://doi.org/10.1177/1088868317734944> (дата звернення: 25.08.2025).
7. Wood C. A Cognitive (and Social) View of Ritual. *Patheos*. 2018. 26 June. URL: <https://www.patheos.com/blogs/scienceonreligion/2018/06/a-cognitive-and-social-view-of-ritual/> (дата звернення: 28.08.2025).
8. Norenzayan A. *Big Gods: How Religion Transformed Cooperation and Conflict*. Princeton: Princeton University Press, 2015. 264 p. URL: <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691169743/big-gods> (дата звернення: 27.08.2025).
9. Saeli J. The rise of religious ritual. Why belief sticks around. *Medium*. 2023. 25 May. URL: <https://medium.com/@mindandculture/the-rise-of-religious-ritual-fb94cf934b08> (дата звернення: 28.08.2025).
10. Norsted T. The Cave Paintings of Norway. *Adoranten*. 2013. P. 5–24. URL: <https://www.rockartscandinavia.com/the-cave-paintings-of-norway-by-terje-norstedt-aa83.php> (дата звернення: 23.08.2025).
11. Paleolithic Period anthropology. *Britannica*. 2025. 24 July. URL: <https://www.britannica.com/event/Paleolithic-Period> (дата звернення: 22.08.2025).
12. Schwarz H. Frühe Formen der Religion. Eine kritische Untersuchung zu den Theorien über die frühen Wirtschaftsformen und über die ursprüngliche Entwicklung der religiösen Struktur unter besonderer Berücksichtigung des vorgeschichtlichen Nahen Ostens. Hannover : Gottfried Wilhelm Leibniz Universität Hannover, 2012. URL:

- <https://core.ac.uk/download/pdf/304103873.pdf> (дата звернення: 20.08.2025).
13. Mesolithic. Britannica. 2025. 26 July. URL: <https://www.britannica.com/event/Mesolithic> (дата звернення: 20.08.2025).
 14. Pueblo architecture. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/technology/puebloarchitecture> (дата звернення: 21.08.2025).
 15. Otte M. Mesolithic religions. Academia.edu. 2020. URL: https://www.academia.edu/45656131/Mesolithic_religions (дата звернення: 28.08.2025).
 16. 7 Famous Mythological Bows (Facts & Pics). Working the Flame. 2023. 6 June. URL: <https://workingtheflame.com/mythological-bows/> (дата звернення: 26.08.2025).
 17. Grünberg J.M. Mesolithic burials and mortuary practices: Traditions, developments and individuality of the early postglacial hunter-fisher-gatherers in Europe. *L'Anthropologie*. 2024. Vol. 128, Issue 3. 103278. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2024.103278> (дата звернення: 26.08.2025).
 18. Belfer-Cohen A. & Goring-Morris N. Which Way to Look? Conceptual Frameworks for Understanding Neolithic Processes. *Neo-Lithics*. 2014. No. 2(5). P. 22–24. URL: https://www.researchgate.net/publication/264411356_Belfer-Cohen_A_A_N_Goring-Morris_2005_Which_way_to_look_Conceptual_frameworks_for_understanding_Neolithic_processes_In_Dialogue_on_the_Early_Neolithic_Origin_of_Ritual_Centres_Neo-Lithics_205_22-24 (дата звернення: 28.08.2025).
 19. Crabben van der J. Agriculture in the Fertile Crescent & Mesopotamia. *World History Encyclopedia*. 2023. 22 March. URL: <https://www.worldhistory.org/article/9/agriculture-in-the-fertile-crescent--mesopotamia/> (дата звернення: 20.08.2025).
 20. Schmidt K. Sie bauten die ersten Tempel: Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger. Die archäologische Entdeckung am Göbekli Tepe. German : C.H. Beck, 2007. 288 p.

21. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. 152 с. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/pivtorak/pivt01.htm> (дата звернення: 28.08.2025).
22. Сухонос М., Синявська Л. Магічні обряди стародавніх трипільців. Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2019». Черкаси : Інституційний репозитарій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, 2020. С. 55–57. URL: <https://eprints.cdu.edu.ua/3448/> (дата звернення: 18.08.2025).
23. Завалій О. Реконструкція сакрального значення інтер'єру Небелівського храму та його головного символу. Мультиверсум. Філософський альманах. 2021. Вип. 1(173), т. 1. С. 87–110. DOI: <https://10.35423/2078-8142.2021.1.1.07>. (дата звернення: 18.08.2025).
24. Гарбуз Р. Палеолітичні першооснови образотворчого мистецтва: до історії питання. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2012. Вип. 23. С. 280–290. URL: https://lnam.edu.ua/uk/visnyk_detail/id-23.html (дата звернення: 27.08.2025).
25. Арцишевський Р. Світогляд: сутність, структура, функції. Філософські студії: збірка наукових праць. Луцьк, 2013. Випуск 1. С. 4-52. Electronic Volyn National University Institutional Repository. <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/4886?locale=en>
26. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії. Київ : Юніверс, 2002. 424 с.
27. Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч. Витоки нерівностей між народами. Київ: Ніка-Центр, 2016. 487 с.
28. Еліаде М. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 591с .
29. Gimbutas M. The Living Goddesses. 1999. Internet Archive. <https://archive.org/details/gimbutas-living-goddesses-1999>
30. Кемпбелл Дж. Богині. Таємниця жіночої божественності. Київ : Terra Incognita, 2025. 320 с.
31. Кемпбелл Дж. Герой із тисячею облич. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 392 с.

32. Tylor E. B. *Primitive culture: researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom*. London : Murray, 1920. 524 p. Internet Archive. <https://archive.org/details/primitivculture01tylouoft/page/n7/mode/2up>
33. Frazer J. G. *Totemism*. Edinburgh, A. & C. Black, 1887. 117 p. Internet Archive. <https://archive.org/details/totemism00frazgoog>
34. Zawadzka D. Rock art and animism in the Canadian Shield. *Time and Mind*, 2019. 12(2), 79–94. <https://doi.org/10.1080/1751696X.2019.1610219>
35. Wright A. M. Indigenous Archaeology, Collaborative Practice, and Rock Imagery: An Example from the North American Southwest. *Arts*, 2025, 14(3), 53; <https://doi.org/10.3390/arts14030053>
36. Harrison-Buck E., Freidel D. A. Reassessing Shamanism and Animism in the Art and Archaeology of Ancient Mesoamerica. *Religions*, 2021, 12(6), 394. <https://doi.org/10.3390/rel12060394>
37. Fowler C. Ontology in Neolithic Britain and Ireland: Beyond Animism. *Religions*, 2021, 12(4), 249; <https://doi.org/10.3390/rel12040249>
38. Vanpool C. S., Newsome E. The Spirit in the Material: A Case Study of Animism in the American Southwest. *American Antiquity*, 72(2), 243–262. DOI: <http://10.7183/0002-7316.77.2.243>
39. Andreae M. O., Al-Amri A., Al-Jibrin F.H., Alsharekh A.M. Iconographic and archaeometric studies on the rock art at Musayqira, Al-Quwaiyah Governorate, central Saudi Arabia. *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 2021, 32 (S1). DOI: <http://10.1111/aae.12191>
40. Harvey G. *Animism: Respecting the Living World*. Columbia University Press. 2005. 262 p.
41. Herva V.-P. Living (with) Things: Relational Ontology and Material Culture in Early Modern Northern Finland. *Cambridge Archaeological Journal*. Volume 19. Issue 3. October 2009, pp. 388–397. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0959774309000572>
42. Kerkko Nordqvist K., Herva V.-P. Copper Use, Cultural Change and Neolithization in North-Eastern Europe (c. 5500–1800 BC). *European Journal of Archaeology*. Volume 16. Issue 3. 2013, pp. 401–432. DOI: <https://doi.org/10.1179/1461957113Y.0000000036>

43. Hume L. Anthropology and Religion Studies: A Personal and Academic Symbiosis. *Journal for the Academic Study of Religion*, 2019. 32(2-3):166-181. DOI: <https://10.1558/jasr.39604>
44. Щипанський В. Грем Харві: Маніфест анімистів. Пломінь. 15.01.2021. <https://plomin.club/animist-manifesto/>
45. Пономаренко О. Межі свідомого в анімізмі. *Multiversum. Philosophical almanac*. 2025. Issue 1(181). Vol. 1. С. 200-211. DOI <http://10.35423/2078-8142.2025.1.1.11>
46. Щипанський В. «Християнський анімізм» як теоретичний конструкт і релігійна практика. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. 2023. № 33. С. 140-147. DOI <http://10.33294/2523-4234-2023-33-1-140-147>
47. Helander-Renvall E. Animism, personhood and the nature of reality: Sami perspectives. *Polar Record*. Volume 46. Issue 1. January 2010, pp. 44-56. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0032247409990040>
48. Клокун А. «Символічна» природа людини за Ернстом Кассирером. Пломінь, 12 листопада 2018. <https://plomin.club/symbolic-human-nature-by-e-cassirer/>
49. Guthrie D. A. *Primitive Man's Relationship to Nature*. Blue Jay, 1971. 29(4). 169-172. DOI: <http://10.29173/bluejay3466>
50. *Cultural Traditions of Native American Hunting & Gathering*. Tribal Trade, April 2020. https://tribaltradeco.com/blogs/teachings/cultural-traditions-of-native-americanhuntingandgathering?srsltid=AfmBOoo1L2_MhYMiwh5v6PG_g8vtw2Q9wqFXvvqVBo4KsBE0UYu_J5ID
51. Oard M. J. The Extinction Wars. *Answers in Genesis*, October 1, 2004. <https://answersingenesis.org/extinct-animals/ice-age/the-extinction-wars/>
52. De Bont R. «Primitives» and Protected Areas: International Conservation and the «Naturalization» of Indigenous People, ca. 1910–1975. *Journal of the History of Ideas*, vol. 76 no. 2, 2015, p. 215-236. <https://dx.doi.org/10.1353/jhi.2015.0014>; <https://muse.jhu.edu/article/580296>
53. Острів, де вбивали самотніх людей та немовлят, щоб решта населення могла вижити. *Індекс Online*. 20 вересня 2024.

<https://indeksonline.net/uk/ishulli-ku-beqaret-dhe-foshnjat-vriteshin-per-te-mbijetuar-pjesa-tjeter-e-popullise/> Indeks Online. 20 вересня 2024.

54. Black Elk L. «Native Science: Understanding and Respecting Other Ways of Thinking. Rangelands. Volume 38, Issue 1, February 2016, Pages 3-4. <https://doi.org/10.1016/j.rala.2015.11.003>

РОЗДІЛ 2.**ЕТРУСКИ І СИБАРИТИ: ІЛЮЗІЯ АЛЬЯНСУ**

Для дослідника соціально-політичної історії етрусків важливим є простежити і прояснити стосунки етрусків із навколишніми етносами і полісами. Етруски та сибарити – дві багато в чому уявні «таємниці» античної історії Західного Середземномор'я. Етруски досі вважаються «німими» завдяки складності інтерпретації етруської мови за наявності більш ніж 12 тис. відомих написів, насправді, більшість з яких – короткі й добре зрозумілі епітафії, що складаються здебільше з власних імен; сибарити – через неможливість відшукати точне місце, де знаходилося їхнє місто (скоріш за все, конфедерація кількох поселень), що тепер поволі відкривається археологам. Однак навіть після його відкриття слід визнати, що від архаїчного міста внаслідок пізніших забудов, заболочування, алювіальних відкладів двох річок, наслідків землетрусу та інших змін рельєфу мало що зберіглося [18, р. 1030; 27, р. 245, 246, 252, 253; 48, р. 45, 55; 63, р. 69; 71, р. 75-76, 82]. Контактам між цими народами присвячено чимало досліджень, однак ґрунтуються вони іноді на даних із творів античних авторів, що написані набагато пізніше занепаду Сибаритіди.

Уже перші дослідники, які звернулися до античної традиції з цього приводу, відзначали активну торгівлю етрусків, сибаритів і мілетян та їхню протидію грекам із Сіракуз [20, Bd. 1, S. 276-277; 54, Bd. 1, S. 135, 144]. Пізніше була розроблена концепція, що поєднувала названі народи (крім сіракузян) до єдиного ланцюгу торговельних партнерів (Мілет– Сибаріс – Етрурія), які доставляли східні товари особливим суходільним маршрутом через Сибаріс транзитом із Іонійського узбережжя Італії до Тирренського до його колоній Посейдонії та Лаосу і далі до етрусків, буцімто через неможливість морського вояжу Мессінською протокою (протидія Сіракуз, халкідських колоній по краях протоки, піратів, штормів і проґраш у часі) [13, р. 65, 66, 80; 24, р. 24-25, 77-79, 202, 206-208, 242, 346, 368; 30, р. 29-30; 43, р. 33, 175; 45, р. 162; 60, Sp. 1007]. Лише Т. Дж. Данбебін визнав, що джерела,

якими він користувався, були колекцією анекдотів, що їх склали грецькі заздрісники про більш успішних сусідів [24, р. 76].

У подальшому погляди істориків різнилися лише ступенем упевненості викладу вищенаведеної гіпотези. Наприклад, Г. Радке був більш стриманим у порівнянні з Б. Комбе Фарню та Г. Мюлештейном [16, р. 27; 55, S. 52; 64, Sp. 439]. Н. К. Раттер, навпаки, сумнівався у загальноприйнятій версії, зазначаючи, що порівняння даних щодо імпорту аттичної кераміки в Етрурії до та після 510 р. до н. е. (року загибелі Сибаріса) і в Регії (грецькій колонії на березі Мессинської протоки) говорить про те, що афінський посуд потрапляв до Етрурії традиційним шляхом через протоку, а не через перешийок Сибаритіди [66, р. 174-175]. Дослідник намагався залучити нове джерело, епіграфічний матеріал з Олімпії, де в 1960 р. було відкрито давньогрецький напис, датований зазвичай 510 р. до н. е., з текстом угоди Сибаріса з таємничими сердаями, в яких він бачив етнос або поліс, що карбував монету з легендою ΜΕΡ = ΣΕΡ.

На відміну від попередніх дослідників, А. Дж. Грехем теорію щодо експлуатації перевалочного шляху вздовж пересипу між Сибарісом і Посейдонією відкинув як таку, що не підтверджується археологічними доказами [34, р. 183]. Дослідник намагався залучити епіграфічний матеріал із Олімпії, при цьому він датував його набагато пізніше за 510 р. до н. е., пояснюючи існування громади сибаритів одною зі спроб відродження міста у V ст. до н. е. [34, р. 184]. Цікаво, що у цьому ж виданні Н. Дж. Л. Хеммонд висловлював прихильність концепції, що її А. Дж. Грехем називав «old idea» (стара теорія) [39, р. 337].

Е. Т. Салмон, також автор «Кембриджської історії стародавнього світу», наголошував на існуванні річкових долин, що забезпечували торговельні шляхи між південним берегом Італії та її внутрішніми районами, тому для Луканії він вважав характерним сильний зовнішній вплив, як від греків, так і від етрусків [69, р. 709]. Щоправда, він не пояснив, яким чином торговці долали гори, що просто посередині перетинають перешийок між Сибарісом і Посейдонією (гори Полліно) (мал. 1). Сердаїв дослідник вважав одним із племінних підрозділів луканів, сабельського (тобто осксько-умбрського) походження, що поступово розселилися на півдні Італії.

Е. Макнамара не виключала існування торговельної мережі у складі гіпотетичного південного етрусського дванадцятиграддя, Посейдонії, Сибаріса та Мілета [50, р. 29]. Тобто «стара ідея» продовжувала жити, що видно з творів і наступних істориків. М. Паллоттіно не сумнівався в дружбі сибаритів та етрусків, ґрунтуючись виключно на повідомленні Тімея, цитованого Афінеєм (Tim., FHG, I, 205 = Tim., FGrH 566, F 50 = Athen. XII, 17, 519b) [59, р. 117-118]. Далі він розвивав свою думку, відзначаючи зв'язки Сибаріса з греками Малої Азії, євбейськими полісами та Посейдонією [59, р. 150]. Під сердаями зазначеного вище договору він розумів жителів Сардинії, а захоплення карфагенянами цього острова він пояснював загибеллю їхнього могутнього союзника [59, р. 153, 158]. Навіть зміна філелінських настроїв етрусського міста Цере на прокарфагенські (про що свідчать, на його думку, знамениті таблички з Пірги) він пояснював занепадом етрусської торгівлі із сибаритами [59, р. 160]. Нарешті, «вись» Мілет – Сибаріс – Етрурія (насправді досить пунктирна) допомогла йому розібратися в одвічній боротьбі олігархії та демократії в грецьких полісах [59, р. 161, 176]. К. Амполо влучно називав етрусків, іонійців та сибаритів «інтернаціоналом зніжених народів» [1, р. 221]. Ф. Прайон вказував, що після загибелі Сибаріса у глибокій жалобі перебували мешканці етрусського міста Цере та грецького міста Мілету [62, р. 49]. Таке твердження суперечить традиції: Геродот дійсно писав про жалобу мілетян, але він не згадував про етрусків (Hdt., VI, 21), Тімей писав про дружбу сибаритів із мілетянами та етрусками, але не писав про жалобні заходи етрусків, тим більше церитів (Tim., FHG, I, 205 = Tim., FGrH 566, F 50 = Athen. XII, 17, 519b).

М. Буньо вважав, що етруски, сибарити та мілетяни «зустрілися» в античній традиції через $\eta \acute{\alpha}\beta\rho\acute{o}\tau\eta\varsigma$ – «зніженість» та $\eta \tau\rho\upsilon\phi\acute{\eta}$ – «розкіш», риси, якими ці етноси нагородив поголос, а потім і антична історіографія, причому з'єднувальною ланкою тут виступала Лідія, що знаходилася недалеко від Мілету в Малій Азії, до того ж етруски (тирсени/тиррени грецьких джерел) вважалися лідійського походження [12].

А. Боттіні намагався пояснити майже повну відсутність в археологічних шарах архаїчного періоду Сибарісу етрусських речей (що

потенційно, на його думку, повинні були потрапляти до Луканії шляхом торгівлі; місцеві посуд і т. ін. навпаки залишалися як приношення в могилах і зберіглися) їхнім швидким використанням, поганою збереженістю і постійним обміном, а також знищенням після катастрофічної повені, що поховала і сам Сибаріс [6, р. 254]. К. Саббіоне запропонував змінити ставлення до Сибарісу як до якоїсь особливої з'єднувальної ланки між етрусками та Іонією, адже археологія не підтвердила «міжнародне» значення калабрійського пересипу, залишивши за ним лише місцеве значення торговельного шляху між іонійським та тирренським узбережжями південної Італії [68, р. 268-270].

А. Жакема вказувала, що елліністична історіографія сприйняла анекдоти Геродота та «Сибаритські байки», що використовувалися грецькими комедіографами щодо етрусків, сибаритів та іонійських греків [46, р. 789-790]. Вона порівняла відомості античних авторів про бенкети сибаритів з аналогічними повідомленнями про застілля етрусків, відзначаючи, що в пізніх авторів випарувався політичний і релігійний аспект цього сакрального в період архаїки дійства.

Не зважаючи на висновки археологів і непевність повідомлень античних істориків Ф. Баррітта висловлювався цілком у дусі старої концепції, наполягаючи на слушності повідомлення Тімея про тісні торговельні контакти між Мілетом, Сибарісом та етрусками, проте зауважуючи в примітці, що велика роль Сибарісу в міжнародній торгівлі того часу є явно перебільшеною [3, р. 70, 72, 77, 79]. Іншим повідомленням традиції, на якому фокусувалися дослідники відносин Сибарісу й етрусків, був пасаж Діодора Сицилійського, що майже повторював слова Тімея про дружбу сибаритів, іонійців та етрусків, об'єднаних їхньою любов'ю до розкоші (Diod. Sic., VIII, 18, 1). Ф. Готьє та Г. Беккер не сумнівалися в істинності повідомлень Тімея (через посередництво Афінея) та Діодора, перша як «доказ» розкішного життя етрусків наводила матеріал про витвори етрусських золотих справ майстрів, друга пояснювала «інтернаціонал зніжених народів» як спільність способу життя доволі віддалених географічно етносів [4, р. 297; 31, р. 914]. Археологія не стояла на місці, тому певні сліди етрусських теракотових виробів і кераміки (антефікси, посуд «буккоро»)

знаходили й на півдні Італії, у тому числі у тих шарах Сибарісу, що були доступні для розкопок [19, р. 16; 72, р. 1559].

Навіть відносно нещодавно захищені дисертації постулюють тезу елліністичного історика Тімея з Тавроменію про мілетські вовняні плащі, ознаку великої розкоші, які постачалися в Сибаритиду, й завдяки яким сибарити віддавали перевагу в дружбі іонійським грекам із Мілету та етрускам в Італії, об'єднуючись на «базі» цієї спільної зніженості [8, р. 32; 17, р. 93].

Як бачимо з огляду досліджень, проблема контактів етрусків і сибаритів розглядалася лише в контексті недовгої історії Сибарісу й здебільше на основі не дуже певних повідомлень античної традиції (анекдотів заздрісників про більш багатих сусідів, до яких звичайні чутки долучали всіх, хто мав відносно заможне становище порівняно з оточенням). Археологічні дослідження в силу об'єктивних природних причин (наслідки геологічних катастроф), а також через відсутність відповідних артефактів не підтверджували ранню тезу про функціонування торговельної і політичної осі Мілет-Сибаріс-Етрурія. Тим не менше, засліплення «логікою» економічних концепцій без спирання на джерела продовжується.

На наш погляд, необхідно ще раз піддати аналізу всі наявні джерела з метою виявлення реальних даних про союз етрусків і сибаритів, схвалити або спростувати існуючі концепції щодо існування такого альянсу.

Першим необхідно розглянути епіграфічне джерело – грецький напис із Олімпії, що фіксує договір Сибарісу з невідомим італійським етносом сердаями, адже це єдиний автентичний документ часу незалежного існування Сибарісу (**мал. 2, 3**). Текст виконано на бронзовій таблиці ахейським шрифтом і дорійським діалектом (M-L 10, р. 19 = IGASMG IV 3 = *Nomima* I. 42 = *IvO* 10): ἀρμόχθεν οἱ Συβαρίται κ' οἱ σύνμαχοι κ' οἱ Σερδαῖοι ἐπὶ φιλότατι πιστᾶι κ' ἀδόλοι ἀεΐδιον. πρόξενοι ὁ Ζεὺς κ' Ὀπόλων κ' ἄλλοι θεοὶ καὶ πόλις Ποσειδανία. (Сибарити та їхні союзники та сердаї уклали угоду про дружбу вірну й без лукавства навіки. Гаранти, Зевс, Аполлон та інші боги та місто Посейдонія) (Переклад з давньогрец. Р. Мейгс, Д. М. Льюїс).

Наразі його датують здебільше 550-525 чи 550-510 рр. до н. е., або у крайньому разі 500 р. до н. е. [29, р. 35; 38, р. 94; 41, р. 254; 76, р. 94],

хоча, як зазначалося вище, були спроби знизити датування [34, р. 184]. І вони мали продовження. Єдиним незрозумілим місцем напису є термін Σερδαῖοι (сердаї), що означає або племінну назву, або громадян невідомого італійського полісу. Просте зіставлення Σερδαῖοι та грецьких передач лідійського ойконіма Σάρδεις (Σάρδεις), Σάρδεις та назви острова Сардинії Ἰχυόσσα та Σαρδῶ (а також термінів ὁ Σαρδιᾶνός – «мешканець міста Сарди»; ὁ Σαρδόνιος – «житель острова Сардинії») явно говорить не на користь ототожнення сердаїв ні з сардинцями, ні з сардійцями. Його намагалися пов'язати з монетами, що мають легенду ΜΕΡ, яку відновлюють як ΣΕΡ (звук [s] в італійських західногрецьких алфавітах у ранній період передавався фінікійською літерою М «сан», а не Σ «сигма»), а в окремих випадках навіть ΣΕΡΔ [32, S. 31-32; 35, р. 78; 36, р. 200; 37, S. 3-4; 49, р. 221, 230; 75, S. 60-61] (мал. 4). З ними не варто плутати монети з легендою ΣΑΡΔΩ з Тавроменія, що карбувалися сардинськими найманцями у IV ст. до н. е. [14, р. 11; 61, р. 55-57]. Втім, Л. Бруссо з'ясував, що відновлення ΣΕΡΔ не виправдане, оскільки насправді є дещо спотвореною легендою ΓΟΜΕζ, де Γ – це Π «пі», Μ – відоме нам «сан», а знаком ζ у західногрецьких алфавітах позначалася Ι «йота», тобто перед нами ΠΟΣΕΙ, початок слова Ποσειδῶνία [9, р. 261, fig. 5]. Порівняння з відомими монетами Посейдонії лише підтвердило здогад дослідника [9, р. 262, fig. 6]. Він також висловився однозначно проти ототожнення сердаїв із сардинцями і припустив локалізацію перших у Каstellючо суль Лао, а договір із сибаритами відніс до періоду після розгрому 510 р. до н. е., оскільки його гарантом виступала колонія сибаритів Посейдонія, яка тільки в цих обставинах і могла підвестися [9, р. 277-278]. А. Кампана, врахувавши висновки Л. Бруссо, теж відкинув «сардинську» гіпотезу, запропонував нову версію, хто такі були сердаї, пропонуючи пов'язати з цим племенем напис із таблички, написаної оскською мовою, але ахейським алфавітом, де зустрічається термін touta – «народ», що немовби є додатковим доказом створення в одному з племен політичної структури, здатної укласти угоду з полісом і випускати монету [14, р. 4].

М. Тореллі та Ф. Молло припускали, що сердаї були енотрським племенем, старожитності якого відкриті в районі сучасного поселення Тортора (комуна Козенца), що входило поряд з іншими подібними утвореннями (місто Мольпа, поселення Палінуро та Аміна) в «імперію»

Сибаріса про яку згадував Страбон (VI. 1. 13, С. 264) [53, р. 52, 55, 56; 73, р. 15]. «Місто це (Сибаріс – А. Я.) в давнину досягло такого успіху, що панувало над чотирма сусідніми племенами, 25 міст перебували від нього у залежності» (пер. з давньогрец. Г. А. Стратановського), – писав античний географ. Певним чином це підтверджується знайденими монетами з характерною сибаритською емблемою «биком» та з легендами MOL, PAL, AMI та ін. [73, р. 15]. Крім того, 1991 р. у Торторі виявлено сірпус із написом 500 р. до н. е. невідомою індоєвропейською (очевидно, енотрською) мовою ахейською грецькою абеткою [15, р. 699]. Ф. Молло також вважає, що договір був підписаний втікачами з Сибарісу до Лаосу та Скідросу, а оскільки Геродот писав про це під тим же 494 р. до н. е., що і про взяття Мілета персами: *παθοῦσι δὲ ταῦτα Μιλησιοῖσι πρὸς Περσέων οὐκ ἀπέδοσαν τὴν ὁμοίην Συβαρίται, οἱ Λᾶόν τε καὶ Σκίδρον οἴκειον τῆς πόλιος ἀλεστερημένοι* (Коли мілетян спіткало це нещастя від персів, сибаріти, вигнані з батьківщини і переселені в Лаос і Скідр, не відплатили мілетянам за їхню колишню добродетель, пер. з давньогрец. А. О. Білецького) (Hdt., VI. 21), то й дату угоди сибаритів і сердаїв слід віднести до цього ж часу, адже тільки вигнанці могли надати тепер таке значення колишнім підданам сердаям, назвавши їх союзниками [53, р. 55].

Крім того, датування пізніше 510 р. до н. е. (500-450 рр. до н. е.) можливо довести ще й у такий спосіб. Порівняймо палеографічні особливості «сибаритського» тексту із записом аналогічного договору елейців з герейцями (також з Олімпії та також на бронзі), який цілком однозначно датують 500 р. до н. е. і навіть трохи пізнішим часом (M-L 17 = IvO 9 = Nomima I. 52) [47, р. 204, fig. 16] (мал. 5). Особливо характерною є схожість написання слів *οἱ σύνμαχοι* – «союзники» (у договорі Сибарісу з сердаями) та *ἡ συνμαχία* – «союз» (у тексті угоди елейців з герейцями). Крім головної різниці (замість «сигми» у першому тексті «сан», що є особливістю італійських грецьких написів) далі бачимо подібність в однаковому написанні поєднання -μν- як -νμ- (у першому договорі: *οἱ σύνμαχοι* та у другому: *ἡ συνμαχία*), а також позначення звуку [kh], що пізніше позначався χ, знаком ψ (що говорить про західногрецькі алфавіти обох текстів). Оскільки подібні особливості зникли лише наприкінці V ст. до н. е., тож цілком логічним буде припустити, що перший текст походить з того ж часу, що й другий.

Як уже зазначалося, сердаї мабуть не пов'язані з сардинцями (мешканцями острова Сардинія). Проте є один давній латинський текст зі згадкою поряд сардів (не сердаїв) та етрусків. Це повідомлення римського граматака С. Помпея Феста (II ст. н. е.) (Fest. 428, 430 L *Sardi venales*), який залишив короткий виклад тлумачного словника М. Веррія Флакка (I ст. до н. е.), де пояснювалася старовинна латинська приказка: *Sardi venales* <alius alio neq>uior (Сарди, що продаються, одні одного гірші). Раніше за все це прислів'я зустрічається у Цицерона: *Habes "Sardos venalis alium alio nequiores"* (Знай «Сарди, які продаються, один одного гірші») (Пер. наш. – А. Я.) (Fam., VII. 24). Повністю стаття словника виглядає так:

Sardi venales,
 <alius alio neq>uior”: ex hoc natum
 |<proverbium vi>detur, quod ludis
 fiunt a vicinis
 <a>uctio Veientium
 in qua novissimus
 <dete>rrimus producitur
 e senex cum toga praetexta
 bullaque aurea; quo
 cultu reges soliti sunt esse E<trus->
 corum, qui Sardi appellantur,
 quia Etrusca gens orta est Sardibus
 ex Lydia. Tyrrenus enim inde
 profectus cum magna manu eorum,
 occupavit eam partem Italiae, quae
 nunc vocatur Etruria. at Sinnius
 Capito ait, Ti. Gracchum
 consulem, collegam P. Valeri Faltonis,
 Sardiniam Corsicamque subegisse,
 nec praedae quicquam aliud
 quam mancipia captum, quorum vilissima
 multitudo fuerit.

О. Хансен припустив, що під сердаями слід розуміти етрусків, посилаючись на слова Феста: *reges Etruscorum ... , qui Sardi appellantur* [40, р. 447]. Якби це було доведено, тоді можна з упевненістю говорити

про документальне епіграфічне підтвердження політичного союзу сибаритів та етрусків наприкінці VI або на початку V ст. до н. е. Однак данський дослідник наразився на критику, оскільки доводив невідоме за допомогою невідомого, бо говорити з упевненістю про споріднення етрусків і мешканців Сард лідійців не доводиться [25, р. 325].

Нам цікавий ось цей уривок: ...senex cum toga praetexta bullaque aurea; quo cultu reges solit sunt esse E<trus>corum, qui Sardi appellantur, quia Etrusca gens orta est Sardibus ex Lydia (...старий з облямованою пурпуром тогою і золотою буллою; якими прикрашалися зазвичай етрусські царі, які називаються «сарди», тому що етрусський рід виник із Сард із Лідії) (Пер. наш. – Авт.).

На думку граматака, такі слова проголошувалися під час Капітолійських ігор на святі перемоги над етрусками із міста Вейї. Тоді вели через Форум на Капітолій старого, одягненого в *toga praetexta* (тогу, облямовану знизу пурпурною смугою) і з золотою буллою на шії (у римлян, перше – одяг хлопчиків до 17 років і вищих сановників, друге – ознака дитячого віку; у етрусків ці речі «quo cultu reges soliti sunt esse E<trus>corum» (якими зазвичай прикрашалися етрусські царі) символізували переможеного колись вейського царя, або, як вважав Плутарх, воєначальника (Rom. 25). Втім, з іншої його праці видно, що мова все ж таки йшла про вейського царя:... μετὰ τοῦ βασιλέως (разом із їхнім царем, пер. наш – А. Я.) (Plut. Quaest. Rom. 53. 277 D). З іншої збереженої епітоми словника Веррія Флакка, Павла Діакона (32 L bulla aurea), відомо про золоту буллу як про деталь костюма римських знатних хлопчиків, а в етрусків це був знак тріумфатора, вперше введений для свого сина етруським царем Риму Тарквінієм Пріском (Macrob., Sat., I. 6. 8-9). Плутарх додавав, що ігри проходили під час святкування на жовтневі іди (15 жовтня) давньої перемоги легендарного Ромула над етрусками. У «Римських питаннях» він навіть стверджував, що Ромул заволодів Вейями і захопив у полон усіх жителів та їхнього царя (Quaest. Rom. 53. 277 D). Оскільки Вейї насправді були захоплені лише 396 р. до н. е. (див. наприклад, Liv., VI, 21-23; Plut., Cam., 5), тобто більш ніж через три сотні років після уявного правління Ромула, розповідь про перемоги міфічного засновника Риму слід визнати легендарною. До того ж згадка про

виставлення полонених на продаж явно говорить про час пізньої Республіки, коли работоргівля була вже досить розвиненою.

Найцікавішим для етрусколога є твердження, що оскільки етруски, за давньою традицією, вважалися переселенцями з лідійського міста Сард (*quia Etrusca gens orta est Sardibus ex Lydia*) (Hdt., I. 94; Verg. Aen., VIII. 479; Strab., V. 2. 2. С. 220; Vell., I. 1.4; Val. Max., II. 4. 4; Tac., Ann. IV. 55. 3; Just., XX. 1. 7; Serv., Aen. II. 781; VIII. 479), царі також називалися «сардами» (*qui Sardi appellantur* (які називаються «сарди»). До речі, це дієслово мало стояти тут у минулому часі (*appellabantur*) [67, р. 2]. Можливо, теперішній час дієслова – це натяк на те, що й за часів Веррія Флакка було відомо про етруських царів-сардів. Найбільш показовим є повідомлення Тацита в «Анналах» про те, як у 23-28 рр. н. е. виникли суперечки між містами Малої Азії щодо того, де має з'явитися новий храм на честь імператора Тиберія. «Аргументом» на свою користь мешканців Сард було рішення етрусків про те, що лідійці їхні кровні родичі (Tac., Ann. IV. 55.3). В даному випадку не можна погодитися зі стародавніми авторами. І головний контраргумент – неспорідненість мов лідійців та етрусків, що встановлена сучасними лінгвістами. Лідійська мова була індоєвропейською, хетто-лувійською [28, р. 175; 51, р. 605], натомість етруська – неіндоєвропейською, аглютинативною, що мала пізні незначні запозичення з навколишніх індоєвропейських: грецької, латини, мов італіків [5, р. 49, 225; 28, р. 275; 29, р. 26, 36; 65, р. 951]. Етруська писемність не має знаків для дзвінких приголосних, що засвідчує консонантизм етруської мови, відповідно у слові *Sardi* звук [d] передавався би літерою t або θ. Та чи було в етрусків слово-термін для монарха чи власне ім'я царя, подібне за звучанням слову «сарди» [67, р. 2]?

Далі у Веррії Флакка (Помпея Феста) йдеться про поширення тирренів (використовується саме грецький варіант етноніму) вглиб Італії в ту її частину, яка під час написання тексту вже називалася Етрурією. Ще далі в тексті Веррій Флакк, посилаючись на римського граматака часів Варрона Сіннія Капітона, вказує, що йдеться про придушення проконсулом Тіб. Семпронієм Гракхом, батьком відомих реформаторів, повстання на Сардинії (тріумф 175/174 рр. до н. е.) [21, р. 103] після якого полонених сардинців було так багато, що раби стали

коштувати дуже дешево, звідки і походить вказане прислів'я (те ж див: [Auct.], De Vir. ill., LVII).

Немає сумнівів, що у Веррія Флакка (Феста) відбулася контамінація двох подій із життя Риму: завершення багаторічної боротьби з Вейями та успішного придушення заколоту на Сардинії. Причиною ж плутанини було співзвуччя латинського найменування остров'ян з назвою жителів лідійської столиці, проте навіть у цьому випадку не у всьому подібні *Sardi* й *Sardiani*. Але вказівка на буллу тріумфатора, в насмішку одягнуту на недоумкуватого старого, що зображував вейського царя (у сардинців не було царів, а ось в етрусських Вейях царська влада затрималася до кінця існування міста 396 р. до н. е. (Liv., V. 1. 3; 21. 8)) говорить нам про те, що помилка з'явилася не лише через співзвуччя, і натяк на етрусський царський титул тут з'явився не випадково. Проте навіть якщо йти за античною традицією, немає приводу бачити в *Sardi* не лише острів'ян-сардинців та сардійців (жителів лідійської столиці), а й навіть царів етрусків, адже тих у Римі називали *lucumones*, згідно з граматиком IV ст. н. е. Сервієм: «*lucumones, qui reges sunt lingua Tuscorum*» (лукумони, які етрусською мовою є царі, пер. наш – Авт.) (Serv., Aen., II. 278).

Те, що вважалося титулом, насправді було особистим етрусським ім'ям Лукумон (лат. *Lucumo*, грец. Λοκόμωνος, етр. *lauχme*) [77, с. 24-25], зовсім не співзвучним *Sardi*. Однак згадуючи про останнього вейського царя, Тит Лівій повідомляє нам про старовинну церемонію виборів головного жреця у місті Вольсінії біля олтаря Вольтумни на зібранні 12 громад етрусків. Він позначав цю посаду як *sacerdos*: ...*quod suffragio duodecim populorum alius sacerdos ei praelatus esset...* (де дванадцять громад (букв. «народів») проголосували таким чином, що віддали перевагу іншому кандидату на жрецьку посаду, пер. наш – Авт.) (Liv., V. 1. 5). Р. М. Огілві стверджував, що даний епізод є описом традиційного звичаю, тому може спиратися на реальні факти [58, р. 632]. На нашу думку, саме латинський термін *sacerdos* (як це не дивно) перетворився під пером римських граматиків у термін *sardos* (pl. *sardi*). Справа в тому, що в часи Імператора Августа, коли працював Веррій Флакк, етрусська мова вже майже не використовувалася навіть більшістю самих етрусків (доказом є обмаль етруссько-латинських написів навіть більш раннього часу), а латинські автори, якщо і

посилалися на *auctores Tuscos* (наприклад імператор Клавдій (CIL, XIII, № 1668 = ILS, № 212)), то ті писали вже латиною. Тому в результаті такого подвійного запозичення і з'являлися етрусські воєначальники на ймення *Mastarna* (ім'я, похідне від латинської посади *magister*) (CIL, XIII, № 1668, col. 1) чи згадані вище царі-лукумони замість царів на ймення Лукумон. Загалом нічого не свідчить про сердаїв як етрусків, а етруська назва «сарди» насправді не є такою.

Механізм етнічних контактів у Південній Італії, яким його бачили в античності, можна подати на прикладі повідомлення Арістоксена Тарентійського, учня Аристотеля, про вже відомих нам мешканців полісу Посейдонії. Грецький автор писав, що елліни, що жили в Посейдонії на узбережжі Тирренського моря, змішалися з варварами і перетворилися на тирренів або римлян, змінили мову та звичаї (Aristox., FHG. II. 291 = Athen., XIV. 31. 632 ab). Очевидно, громадяни Посейдонії, які названі в договорі «οἱ πρόξενοι» (що виявляють гостинність, тут: захисники, у сенсі поручителі) були тісно пов'язані з сердаями, місцевим племенем, «варварами», у тому числі й узами гостинності [76, S. 94]. Цілком імовірно, що під «тирренами» Арістоксен розумів взагалі всіх тубільців Італії (Тирренії), як і деякі грецькі автори і до, і після нього (Hes., Th., 1016; Strab., V. 2. 7. C. 225). У першому випадку йшлося про царя з промовистим ім'ям Латин, що правив тирсенами, чого не було в реальності VII ст. до н. е., якби під тирсенами малися на увазі етруски; у другому випадку, про який говорилося вище, також явно йшлося про місцевих варварів (не греків), а не про етрусків.

Як зазначалося, Е.-Т. Салмон вважав сердаїв спорідненими з луканами. Одним із сабельських племен були сабіни, вожді яких, як відомо, були серед засновників Риму. Спорідненість сабінів і луканів за «посередництва» самнітів зафіксовано Страбоном (V.3. 1. 3. 228; VI. 1. 2. 3. 253; 3. 3. 254). Одним із найвідоміших сабінів був Квінт Серторій, який народився в місті Нурсії (Plut. Sert. 2) (лат. Nursia, зараз Norcia, Норча) на південному сході Умбрії, що межує з Етрурією. Його гентильне ім'я *Sertorius* походить від преномена *Sertor*. Античні антиквари пояснювали його як похідне від латинського слова *satio* (сів) та дієслова *sero* (сію, народжую) (Fest., 460 L *Sertorem*; Liber de praenom. 4). На нашу думку, це типовий приклад народної етимології, тому варто придивитися до найближчого йому умбрського дієслова *seritu*

(доглядаю, сторожу, охороняю) [11, р. 345]. Ім'я "Хранитель" цілком підходить для чоловіка, а "охоронці, сторожа" – можливий варіант назви племені.

У сабінських містах це гентильне ім'я зустрічається тільки в написах латинською мовою (CIL I². 1497 = ILLRP 682) [56, Sp. 1746]. Оригінальних написів сабінською мовою не зберіглося. Але в багатьох етруських написах це ім'я знаходимо у вигляді *sertur*, *serturni*, *śerθuri*, *śerturuś* (CIE 3427, 4357, 4458-4461 та ін, CII 2594 та ін; ThLE. р. 318). На наш погляд, наявність сабінських імен у етрусків пояснюється інкорпорацією нечисленного племені сабінів в етруське етнічне середовище (подібний процес відбувався між сабінами та римлянами, здебільшого латинами) та запозиченням етрусками індоевропейських імен у контактних зонах двох етносів (як сталося з латинськими іменами Спурій, Гай, Луцій, Публій тощо [5, р. 90]). Деякою перешкодою для визнання племінної назви Σερδαίοι сабінською є четверта буква слова, адже якщо у етрусків звук [d] передавали літерами t або θ, італіки сабіни повинні були вимовляти [d] твердо, проте маємо Sertorius, а не *Serdorius у нарративних джерелах і латинських написах сабінів. Мабуть, це ім'я потрапило в латину за посередництва етруської мови.

Зв'язок із сердаями можна побачити, якщо єгипетських супротивників (іноді найманців) кінця II тис. до н. е. šrdn (шардана, шердена) [26, р. 14] виводити з півночі Балкан, де зустрічалися топоніми на кшталт Serdica (нині Софія) [22, S. 432]. Однак плем'я Serdi фіксується у Фракії лише з кінця I ст. до н. е. і вважається кельтського походження, тобто результатом «фракізації» прийшлих наприкінці IV – на початку III ст. до н. е. галатів [52, р. 600]. Отже, більшість наявних у нашому розпорядженні джерел свідчать на користь енотрського, в крайньому випадку, луканського походження сердаїв, але не підтверджується ні сардинське (або сардійське), ні етруське походження останніх. Угода між сибаритами та сердаями була укладена, швидше за все, у першій половині V ст. до н. е. Таким чином, договір з Олімпії не може бути доказом дружби та союзницьких відносин Сибарісу та етрусків.

Друге за часом повідомлення, яке можна було би тлумачити як доказ союзу етрусків і сибаритів, походить із твору Діодора

Сицилійського «Історична бібліотека» (автор жив приблизно у 90-30 рр. до н. е.): Ὅτι οἱ Συβαρίται γαστρίδουλοὶ εἰσι καὶ τρυφηταί. τοσοῦτος δὲ ἦν ζῆλος παρ' αὐτοῖς τρυφῆς, ὥστε καὶ τῶν ἔξωθεν ἔθνῶν μάλιστα ἠγάπων Ἴωνας καὶ Τυρρηνοὺς, ὅτι συνέβαιεν αὐτοὺς τοὺς μὲν τῶν Ἑλλήνων, τοὺς δὲ τῶν βαρβάρων προέχειν τῇ κατὰ τὸ ζῆν πολυτελείᾳ. (Сибарити були рабами своїх шлунків та розкоші. Їхнє прагнення до розкоші було таке велике, що з інших народів вони найбільше любили іонян і тирренів, оскільки зніженим життям перші перевершували [всіх інших] еллінів, а другі — варварів) (пер. з давньогрец. О. П. Цибенка). Він не вказував свої джерела, але дослідники встановили, що той пасаж, який нас цікавить, запозичений у Тімея з Тавроменія (356-260 рр. до н.е., близько 200 років після подій) [23, р. 62, 65]. Античний історик писав, що сибарити схожі у бажанні розкішного життя з іонійцями серед греків і з тирренами (етрусками) серед варварів (Diod. Sic., VIII. 18. 1). Тут ми бачимо той самий «інтернаціонал зніжених народів», про який писав К. Амполо, але немає і натяку не лише на якийсь договір чи угоду про союз, а й навіть на торговельні зв'язки між ними. Варто нагадати, що цитата Тімея з Тавроменію зустрічається лише в досить пізнього автора Афінея з Навкратиди (XII. 17. 519b) (II-III ст. н. е.), а походить від твору з промовистою назвою Σὺβαρίτικοι λόγοι (Сибаритські байки). Останні згадуються на сотню років пізніше загибелі Сибаріса в «Осах» Арістофана (422 р. до н. е.), де ставляться в один рядок із Езоповими байками (Aristoph. Vesp., 1258). З наведених комедіографом уривків (Aristoph., Vesp., 1427, 1435) складається враження, що звідти навряд чи можна було би щось почерпнути з економічної історії Сибарісу.

Найбільш доказовим вважають повідомлення Тімея, близько 200 років після подій), яке зустрічається як цитата у творі Афінея (II-III ст., 700 років після подій) (Tim., FHG. I. 205 = Tim., FGrH 566. F 50 = Athen., XII. 17. 519b): ἐφόρου δ' οἱ Συβαρίται καὶ ἱμάτια Μιλησίων ἐρίων πεποημένα ἀφ' ὧν δὴ καὶ αἱ φιλίας ταῖς πόλεσιν ἐγένοντο, ὡς ὁ Τίμαιος ἱστορεῖ, ἠγάπων γὰρ τῶν μὲν ἐξ Ἰταλίας Τυρρηνοὺς, τῶν δ' ἔωθεν τοὺς Ἴωνας ὅτι τρυφῇ προσεῖχον. (Плащі у сибаритів були з мілетської вовни, тому (каже Тімей) у Сібаріса з Мілетом була дружба. В Італії вони дружили з етрусками, а на сході з іонянами, бо ті також відрізнялися розкішшю) (пер. з давньогрецьк. М. Т. Голінкевича). Це та сама історія (точніше анекдот чи байка) про сибаритські плащі з мілетської вовни,

про дружбу сибаритів і мілетян і про любов сибаритів до етрусків більше, ніж до інших народів Італії, а серед східних народів – до іонійців, оскільки вони (етруски та мілетяни) були схильні до такого багатозначного явища як «ἡ τρυφή» (зниженість, насолода, розкіш). Щодо етрусків цю «благодатну» тему розробляли Феопомп, Посідоній, Валерій Максим, Псевдо-Аврелій Віктор та Орозій, останні троє на прикладі повстання у Вольсініях 264 р. до н. е. «рабів» проти «панів», які втратили доблесть через зниженість від надмірного багатства (Theopomp., fr. 222. FHG I = FGrH 115 F 204 = Athen., XII. 14. 517d-518 b; Val. Max., IX. 1, ext. 2; Posid., FGrH 87 F 119 = Diod. Sic., V. 40. 3-5; [Auct.] De Vir. Ill., XXXVI. 1; Oros., IV. 5. 3). Зазначимо, що тут йдеться, найбільше, про торгові контакти, а також про любов і дружбу, що виникла як результат схожої ментальності, а не про політичні домовленості, які обумовлені торговими або будь-якими іншими інтересами.

Тімей, разом зі своїм старшим колегою Феопомпом (377-300 рр. до н. е.), ще в античні часи отримав репутацію ганьбителя (Nep., Alcib., 11). Найбільш влучною і їдкою була характеристика Тімея його молодшим колегою Полібієм, який назвав його виклад повним сновидінь, чудес, неправдоподібних байок, грубих забобон та жіночої пристрасності до дивовижного (Polyb., XII. 24. 5). Феопомп – це той самий, який доводив, що етруски через розбещеність своїх жінок не знають, хто чий син (Theopomp., Fr. 222, FHG I = FGrH 115 F 204 = Athen., XII. 14. 517d-518b). Скрупульозне ставлення етрусків до питань генеалогії доводиться більшістю з більш ніж 12 тис. відкритих на сьогодні написів, здебільшого похоронних епітафій, створених за формулою: «Ім'ярек, син Ім'ярека...». Аналогічні характеристики Тімею залишили Діодор Сицилійський (V. 1. 3; XIII. 90. 6), Страбон (XIV. 1. 22. С. 641), Плутарх (Dion., 36), Псевдо-Лонгін (4), а також Істр, син Каллімаха в Афінея (VI. 103. 272b). Перші два автори та останній називали його за подібністю з його ім'ям «Ελιτίμαος» (Ганьбитель).

На додаток, слід ще сказати, що текстологічний аналіз «сибаритської» частини твору Афінея «Бенкет мудреців», виконаний Р. і В. Горман, доводить, що цитати Тімея насправді є фразами самого Афінея, тобто надзвичайно віддаленими від історичних подій навколо Сибарісу в архаїчний період [33, р. 52]. Як би там не було, слід, як вище

значалося, вважати джерелом тверджень про ἡ τρυφή сибаритів байки, що виникли набагато пізніше штурму Сибаріса 510 р. до н. е. серед громадян Фурій, панеллінської колонії, заснованої в 444-443 р. р. до н. е. на місці Сибаріса (Diod. Sic., XII. 9. 1; X. 2-3, 6; 11; Strab., VI. 1. 13. C.263), мешканцем якої був «батько історії» Геродот. Він сам, а потім й інші називали його Фурійським або фурійцем (Aristot., Rhet., 1409a; Strab., XIV. 2. 16. C. 656; Suda., s. v. Ἡρόδοτος et Πανύσσις; Steph. Byz., s. v. Φούριος). Поява байок такого змісту була безпосередньо пов'язана з бажанням *post factum* виправдати захоплення сусіднього міста не заздрістю до його багатств, а якимось моральним занепадом сусідів.

Утворення «інтернаціоналу зніжених народів» відбулося з легкої руки Геродота, який згадав про особливо дружні стосунки сибаритів і мілетян, коли біженці з Лаосу та Скідросу не влаштували жалобу за мілетянами після знищення їхнього міста персами (Hdt., VI. 21). Пізніші грецькі автори (а згодом і римські) долучили до зніжених усіх, хто викликав заздрість багатством, але зрештою був розбитий на війні. Багатство і розкіш пояснювалися особливою родючістю ґрунту, але аж ніяк не працьовитістю та вмінням народів, що жили на цих землях. Як бачимо, жодних прямих свідчень про торгіві, політичні чи дипломатичні контакти Сибаріса навіть з Мілетом немає (крім згадки про гіматії), не кажучи вже про етрусків, тим більше не можна виявити конкретне етруське місто-державу, з яким щільно контактували сибарити. Дані археології, як уже значалося, говорять скоріше про традиційний морський маршрут для кераміки з балканської Греції до Етрурії, ніж шлях через перешийок Сибаритіди. Глухі свідчення про сибаритські кораблі (анекдоти про прибуття в Сікіон Сміндірида і про невідомого сибарита з конем на кораблі (Hdt., VI. 125; Tim., *FHG* I. 204 = Tim. *FGrH* 566. F 9; Diod. Sic., VIII. 19; Athen., XII. 19. 521a; 57. 541b)) здавалося би, свідчать про існування гавані Сибаріса, але відсутність етруської кераміки серед нечисленних уламків грецького посуду на Парко дель Кавалло (архаїчний Сибаріс) говорить про слабкий торговельний обмін між дружніми народами.

Залишилися розглянути повідомлення Ямвліха (245/280-325/330 рр., 800 років після подій) про етруска-піфагорійця Навсифоя і піфагорійців-сибаритів з іменами Тирсен і Тирсеніда. Тож (Iambl. v. P. XXVII, 127): χωρίς τοίνυν τούτων Εὐβούλου τοῦ Μεσσηνίου πλέοντος εἰς

σίκον καὶ ληφθέντος ὑπὸ Τυρρηνῶν καὶ καταχθέντος εἰς Τυρρηνίαν, Ναυσίθοος ὁ Τυρρηνός, Πυθαγόρειος ὢν, ἐπιγνούς αὐτὸν ὅτι τῶν Πυθαγόρου μαθητῶν ἐστίν, ἀφελόμενος τοὺς ληστὰς μετ' ἀσφαλείας πολλῆς εἰς τὴν Μεσσήνην αὐτὸν κατέστησε. (Крім того, про Евбула з Мессіни справді розповідають, що він, пливучи додому, потрапив у полон до етрусків і був вивезений до Етрурії. Етруск Навсіфой, будучи піфагорійцем, дізнався, що Евбул – учень Піфагора, тому він викрав його у піратів і в повній безпеці повернув його до Мессіни, пер. з давньогрец. І. Ю. Мельникової). І далі: (Ibid. XXXVI, 267): Συβαρίται Μέτωπος, Ἴπλασος, Πρόξενος, Εὐάνωρ, Λεάναξ, Μενέστωρ, Διοκλῆς, Ἐμπεδος, Τιμάσιος, Πτολεμαῖος, Ἐνδιος, Τυρσηνός. (З Сібаріса: Μετοπ, Гіппас, Проксен, Еванор, Леанакт, Менестор, Діокл, Емпед, Тімас, Полемей, Ендій, Тирсен, пер. з давньогрец. І. Ю. Мельникової); Πυθαγορίδες δὲ γυναῖκες αἱ ἐπιφανέσταται..., Τυρσηνὶς Συβαρίτις ... (Найвідоміші піфагорійські жінки:... Тирсеніда із Сібаріса..., пер. з давньогрец. І. Ю. Мельникової).

У творі «Про життя Піфагора» до списку піфагорійців занесено якогось Навсифоя, етруска, який прославився тим, що був членом піфагорійського братства в Етрурії та врятував від рабства піфагорійця Евбула (Εὔβουλος – Евбул, досить поширене грецьке ім'я, означає «розсудливий») з Мессіни, якого захопили на шляху додому в полон етруски, мабуть, пірати. До 489 р. до н. е. [2, р. 766] Мессіна була Занклою, полісом, який заснували на березі згаданої вище «фатальної» протоки грецькі пірати з Кіми (Куми), а потім перейменував на честь батьківщини своїх предків тиран Регія Анаксілай (Thuc., VI. 4. 5).

Тут маємо явний курйоз, адже ім'я Ναυσίθοος – промовисте ім'я, що складається зі слів ἡ ναῦς (корабель) і θοός (швидкий), яке давали героям грецької міфології, що були пов'язаними з морем: цареві феаків, сину Посейдона, сину Одиссея і Каліпсо, рульовому Тезея (Hom. Od. VI. 7; VII. 56; Hes., Theog., 1017; Philochor. frg. 41. FHG I = FGn 328 F 111 = Plut. Thes. 17; Apoll. Rhod. 4, 539). Зрозуміло, що повноправний етруск повинен був мати етруске ім'я, а грецькі імена мали лише деякі етрускізовані греки VII ст. до н. е. (rutile hipocrates (CIE 10017 = TLE 155, Тарквінії), larthaia telicles (TLE 761, Цере); найвідоміший – Демарат, батько п'ятого римського царя Тарквінія Пріска (Cic. Rep. II. 19. 34; Liv. I. 34. 1; Dion. Hal. Ant. Rom. III. 46. 3; Plin. NH. XXXV. 152; Dig. I, 2, 2,

2; [Auct.] De Vir. Ill. VI. 1)) або lautni (liberti, відпущеники) III-II ст. до н. е. (CIE 871; 1366; 2066; 2067; 2095; 2196; 2253; 2489; 2835; 2836; 2837; 3075; 4233; 4792; 4793). Грецьке промовисте ім'я він «отримав» тому, що, очевидно, мислився як шляхетний тирренський пірат, який через приналежність до піфагорійської гетерії звільнив свого товариша з неволі. Загальне місце грецької історіографії – тирренські пірати (Hom. Н. 7; Apollod. Bibl. III. 5. 3; Ov. Met. III. 562-647; Diod. Sic. V. 9. 4-5; Paus. X. 16. 4; Ephorus. FGrH. 70. F 137a = Strab. VI. 2. 2. С. 267; Strab. VI. 1. 5. С. 257; II. 10. С. 275). Єдиним етрусським піратом, відомим на ім'я, був, як не дивно, людина з латинським гентильним ім'ям Postumius (у тексті Ποστύμιον τὸν Τυρρηνόν), що спорядив 12 кораблів для морського розбою, але був схоплений і страчений Тимолеонтом Сіракузьким (Diod. Sic., XVI. 82. 3).

Про існування піфагорійців в Етрурії прямих свідчень не існує, крім невизначених спроб пояснити зображення на деяких етрусських фресках так званих «демонів, що пишуть» (крилатих істот з приладдям для письма) запозиченням етрусками орфіко-піфагорійських вірувань у греків [74, S. 45-46]. Насправді Ф. Веге, інтерпретуючи фреску з гробниці Щитів (Тарквінії, III-II ст. до н. е.) [74, S. 45, Abb. 41] (мал. 6), не зміг дешифрувати напис, який «пише» крилатий демон (Iasa) на дошці для письма: z(i)lci: vel(u)s: vel(θu)rs: aprθn(al)c: c(la)n: sacniša: θui: (cl)θ: súθiθ: asazr (CIE 5388 = TLE 91). Сьогодні цей стандартний напис загалом зрозумілий, він мало чим відрізняється від інших епітафій етрусських гробниць. Якийсь Ларт Вельха, в період правління зілка (магістрата) Вела Гульхніє, присвятив у цій гробниці asazr [5, p. 172; 59, p. 480, 483, 485]. Зокрема, М. Паллоттіно подає переклад стандартних слів clθ – «це»; θui – «тут»; sacniša – «освячувати», визначених комбінаторним методом. Якщо дійсно вникнути у зміст напису, то в тексті ми не знайдемо щось від орфічних чи піфагорійських вірувань, там є лише датування (ім'я магістрату-епоніма), відома формула «Ім'ярек, син Ім'ярека» (визначення статусу повноправного громадянина) та таємничі asazr, які намагалися тлумачити комбінаторно і тому нейтрально як «предмети, що залишають у гробниці; підношення в гробниці», або «поховальні приношення». Втім, якщо глянути на знаменитий напис Лариса Пулени з тих самих Тарквіній II ст. до н. е. (CIE 5430 = TLE 131), можна знайти фразу зіх

πεθρασ αcaσε (книгу гаруспiчини зробив) [5, p. 150]. На наш погляд, останнє дiєслово минулого часу варто перекласти точнiше за змiстом «написав, склав», вiдповiдно похiдний вiд нього iменник у множинi αcaσγ – «похороннi приношення» також у даному контекстi слiд перекласти як «написи». Отже, весь напис тлумачимо наступним чином: «При зилцi Велi Гульхнii Ларт Вельха, син Велтура та Аптрнii, присвятив тут, у цiй гробницi, написи». Як видно, нi орфiзму, нi пiфагорiйства тут не простежується, у крайньому випадку є сакралiзацiя самого тексту.

Пiфагорiйство в етрускiв часом бачать навiть у тому, що батька Пiфагора в деяких джерелах вважали тирреном з Лемноса (Aristox. *FHG*. II. 1 = Diog. Laert. VIII. 1; Porph. v. P. 2; Clem. Al. Strom. I. 14. 62). Пiфагорiєць Лукiй з Етрурii, якого цитує Плутарх (Sympr. 8, 7, 727 b), вважав, що Пiфагор не був тирреном за походженням, але народився i був вихований у Тирренii, тому тiльки в Етрурii зберiгаються всi приписи його вчення. Цьому повiдомленню можна було б довiритися, якби не список порад, який наводиться тут же i починається з банального припису прибирати постiль, вставши з ложа.

Що ж можна сказати про iмена Тирсен i Тирсенида в Ямвлиха? Етнонiм οi Τυρσηοi (так на iонiйському та староаттичному дiалектi греки називали етрускiв) вперше зустрiчається у Гесiода (VIII-VII ст. до н. е.) (Theog., 1016). Потiм ця назва ще промайне в гомерiвських гiмнах i повiдомленнях Геродота (Hom., H. 7; Htd., I. 167), але пiзніше i частiше буде вживатися οi Τυρρηοi. Саме вiд першого етнонiма, а точнiше вiд епонiма «Τυρσηνός» (Тирсен) (Htd., I. 94), походять грецькi антропонiми, якi вiдомi не лише з лiтератури, а й з епiграфiки, зокрема, написи на уламку аттичного лекiфу початку V ст. до н. е. з афiнської агори на дорiйському (можливо, егiнському) дiалектi: Τυρσανός (Agora XXI, F 44) [57, p. 134-135]. Майже як у Пiндара в одi 470 до н. е., де використано «Τυρσανών» (Тирсен) (Puth., I. 72). Ще одним прикладом може бути «T[υρ]σηνών» (тирсенiв) у присвятi на базi статуї Телемаха з Фарсала, знайденої в Дельфах (FD III. 4, 460). Статуя була частиною скульптурної групи IV ст. до н. е. (338-332 pp. до н. е.) – приношення Даоха, сина Сiзiфа. Переклад частини напису, де зустрiчається етнонiм борця, якого перемиг згаданий вище Телемах: ...T[υρ]σηνών δὲ ἄνδρα

κράτιστον... (...тирсенів же мужа найсильнішого..., пер. з давньогрец. наш – Авт.).

Слово трактується як ім'я індивіда, тому подібні імена не могли бути рідкістю. Понад те, етрусський напис останньої чверті VII в. до н. е. на золотій фібулі з Каstellюччо ді П'енца (поблизу Кьюзі), де є гентильне ім'я *tursikina* (TLE 489) (пор.: CIE 791: θανα turzunia також з Кьюзі, явно свідчить про існування таких імен в етрусків) (мал. 7). Напис відомий і вивчався багатьма дослідниками [10, р. 201; 42, р. 69; 44, р. 24-25]. Подібно до цього була назва етрусків умбрами *Tursce* (Tab. Ig. VII a, 12). Однак у Фуکیدіда зустрічаємо етнонім у формі «Τυρσηῶν» (тирсенів), але пов'язаний не з етрусками Італії, а з пеласгами, древніми жителями Лемноса, Афіні і Акте (найсхіднішого півострова Халкідіки), які були двомовними: користувалися і грецькою, і власною «варварською» мовами (Thuc., IV. 109. 4). Геродот вважав пеласгів із міста Крестони (у Фуکیدіда наведено лише відповідний етнікон) лише північними сусідами тирсенів (Τυρσηῶν) та тими, що послуговуються «варварською» мовою, судячи з її опису, не надто відмінної від грецької (Hdt., I. 57). Тому імена Тирсен та Тирсеніда могли бути і не пов'язані з Італією, хоча написи 1885 р. з Камінії та 2009 р. з Гефестії, відкриті на острові Лемносі, створені мовою, явно спорідненою з етрусською [5, р. 61, 123; 7, Sp. 1919-1936; 65, р. 944, 964; 70, р. 3]. Як бачимо, доволі пізні повідомлення про етрусків, можливо, піратів, що могли якимсь чином бути пов'язані з сибаритами, в тому числі й таких, що проживали в Сибарісі й були буцімто членами досить нечисельних грецьких релігійних громад, не надто певні.

Яким же може бути остаточний висновок? Аналіз історичних джерел, які використовувалися дослідниками для доказу тісних зв'язків етрусків та сибаритів, продемонстрував неспроможність припущень про політичний та торговий союз якогось із міст-держав етрусків та Сибаріса. Наративні джерела фрагментарні й не виходять за межі пліток, байок та анекдотів. Епіграфічні матеріали виявилися такими, що не стосуються етрусків. Можливо, деякі дані про етруссько-сибаритські торговельні контакти (особливо щодо переміщення кераміки) могли би надати археологічні дослідження культурного шару архаїчного Сибаріса, але й вони не дають простору для широких узагальнень, тим

більше, що більшість цих матеріалів або не існували, або було знищено природними катаклізмами минулого.

Список використаних джерел

1. Ampolo C. La città dell'eccesso : per la storia di Sibari fino al 510 a. C. *Sibari e la Sibaritide*: Atti del 32° convegno di Taranto 1992. Taranto, 1993. P. 213-254.
2. Asheri D. Carthaginians and Greeks. *The Cambridge Ancient History*. 1988. P. 739–790. URL: <https://doi.org/10.1017/chol9780521228046.027> (date of access: 22.03.2025).
3. Barranta F. Breve storia di Sybaris. *Rogierius*. 2007. Vol. 10. № 1. P. 73-86.
4. Becker H. Luxuria prolapsa est. *A Companion to the Etruscans*. Hoboken, NJ, 2015. P. 293–304. URL: <https://doi.org/10.1002/9781118354933.ch20> (date of access: 13.03.2025).
5. Bonfante G., Bonfante L. The Etruscan language: An introduction . 2nd ed. Manchester [England] : Manchester University Press, 2002. 253 p.
6. Bottini A. The Etruscans in Lucania. *The Etruscans outside Etruria* / ed. by G. Camporeale. (Ed.), T. M. H. (Translator). Getty Trust Publications: J. Paul Getty Museum, 2004. p. 252-267.
7. Brandenstein W. Tyrrhener. *RE*. 1948. II R. Hlbd. 14. Sp. 1909-1938.
8. Brioschi S. A. Turi: una polis magnogreca fra tradizioni storiografiche e modelli politico-urbanistici: doctoral thesis. 2017. URL: <http://hdl.handle.net/11571/1203321> (date of access: 12.03.2025).
9. Brousseau L. Le monnayage des Serdaioi revisité. *Revue numismatique*. 2010. № 6. 166. P. 257-285.
10. Brown J. P. Israel and Hellas. Vol. 2. Berlin; Ney York, 2000.
11. Buck C. D. A grammar of Oscan and Umbrian: With a collection of inscriptions and a glossary. Boston : Ginn, 1904.
12. Bugno, Maurizio. « Capitolo I. L'ἀρχή di Sibari ». *Da Sibari a Thurii*, Publications du Centre Jean Bérard, 1999, p. 7-35 URL: <https://doi.org/10.4000/books.pcbj.175>.
13. Bullitt O. H. Search for Sybaris. Philadelphia: Lippincott, 1969. 238 p.
14. Campana A. Lucania: Serdaioi (500-480 a. C.). *Monete Antiche*. 2012. № 64. P 3-12.

15. Clackson J. Local Languages in Italy and the West. *The Oxford handbook of Roman epigraphy* / ed. C. Bruun. Oxford, 2014. P. 699-720.
16. Combet-Farnoux B. Cumes, l'Étrurie et Rome à la fin du VIe siècle et au début du Ve siècle. Un aspect des premiers contacts de Rome avec l'hellénisme. *Mélanges d'archéologie et d'histoire*. 1957. Vol. 69, no. 1. P. 7-44. URL: <https://doi.org/10.3406/mefr.1957.7409> (date of access: 04.03.2025).
17. Crudo M. Indigenous and Greek people at the dawn of Sybaris: economy and pottery production. PhD tesis. University of Groningen, 2023. URL: <https://doi.org/10.33612/diss.612979857> (date of access: 13.03.2025).
18. Cucci L. Geology versus myth: the Holocene evolution of the Sybaris Plain. *Annals of Geophysics*. 2009. Vol. 48, no. 6. URL: <https://doi.org/10.4401/ag-3251> (date of access: 07.03.2025).
19. D'Acri M. New observations on the Sybaritide between 510 and 444 BC. *Kleos- Amsterdam Bulletin of Ancient Studies and Archaeology*. 2019. № 2. P. 10-28.
20. Deecke W., Müller K. O. Die Etrusker: Vier Bücher. A. Heitz, 1877. 516 S.
21. Degrassi A. Fasti capitolini.: Recensuit, praefatus est, indicibus instruxit Atilius Degrassi. Aug. Taurinorum : In aedibus I.B. Paraviae, 1954. 191 p.
22. Detschew D. Die Thrakischen Sprachreste. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1957. 584 p.
23. Dudziński A. Diodorus' use of Timaeus. *Ancient History Bulletin*. 2016. № 30, 1-2. P. 43-76.
24. Dunbabin T. J. The Western Greeks: The history of Sicily and South Italy from the foundation of the Greek colonies to 480 B.C. Oxford : Clarendon Press, 1948. 504 p.
25. Ehrhardt N. [Book Review]. *Gnomon*, 1998. Bd. 70. H. 1. P. 322-327. Book Review: SEG. 40. 41. Ed. by Piekert/Stroud.
26. Emanuel J. P. 'Šrdn from the Sea': The Arrival, Integration, and Acculturation of a 'Sea People'. *Journal of Ancient Egyptian interconnections*. 2013. № 5, 1. P. 14-27.
27. Faulting and Ancient Earthquakes at Sybaris Archaeological Site, Ionian Calabria, Southern Italy / F. R. Cinti et al. *Seismological Research*

- Letters*. 2014. Vol. 86, no. 1. P. 245–254.
URL: <https://doi.org/10.1785/02201401071> (date of access: 07.03.2025).
28. Forston IV B. W. *Indo-European Language and Culture: An Introduction* (Blackwell Textbooks in Linguistics). Blackwell Publishing Limited, 2004. 468 p.
 29. Forsythe G. *Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War*. University of California Press. 416 p.
 30. Frank T. *An economic history of Rome*. 2nd ed. Baltimore : The Johns Hopkins Press, 1927. 519 p.
 31. Gaultier F. Etruscan Jewelry. *The Etruscan World*. 2013. P. 914-927.
URL: <https://doi.org/10.4324/9780203526965.ch50> (date of access: 13.03.2025).
 32. Giangiulio M. La Φιλότης Tra Sibariti e Serdaioi (Meiggs-Lewis, 10). *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik*. 1992. Vol. 93. P. 31–44.
URL: <http://www.jstor.org/stable/20188730>. (date of access: 14.03.2025).
 33. Gorman, R. J., Gorman V. The Tryphê of the Sybarites: A Historiographical Problem in Athenaeus. *Journal of Hellenic Studies*. 2007. № 127. P. 38-60.
 34. Graham A. J. The western Greeks. *The Cambridge Ancient History*. 1982. P. 163–195.
URL: <https://doi.org/10.1017/chol9780521234474.007> (date of access: 04.03.2025).
 35. Greco E. Su alcuni aspetti di una possibile storia archeologica di Sibari e Thurii. *Vetustis novitatem dare*. Temi di antichità e archeologia in ricordo di Grazia A. Maruggi / ed. G. Andreassi. Taranto, 2013. P. 73-80.
 36. Greco E. Sul cosiddetto “impero” di Sibari fino alla tirannide di Telys ed alla distruzione della città. *Sibari. Archeologia, storia, metafora* / ed. G. Delia. Taranto. 2013. P. 197-203.
 37. Guarducci M. Ancora sui Serdaioi. *Schweizer Münzblätter = Gazette numismatique suisse = Gazzetta numismatica svizzera*. 1982. № 32. Heft. 125, S. 1-7.
 38. Hall J. M. *International Relations. The Cambridge History of Greek and Roman Warfare* / ed. Ph. Sabin. Vol. I. Cambridge, 2007. P. 85-107.

39. Hammond N. G. L. The Peloponnese. *The Cambridge Ancient History*. 1982. P. 696–744.
URL: <https://doi.org/10.1017/chol9780521224963.018> (date of access: 04.03.2025).
40. Hansen O. The Coins with the Legend MEP and the Origin of the Etruscans. *La Parole del Passato*. 1990. Fasc. 255. P. 447-448.
41. Hansen M. H. An inventory of archaic and classical poleis. Oxford : Oxford University Press, 2004. 1396 p.
42. Haynes S. Etruscan Civilization: A Cultural History. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2000. 432 p.
43. Heurgon J. Daily life of the Etruscans. London : Weidenfeld and Nicolson, 1964. 307 p.
44. Heurgon J. Recherches sur la fibule d'or inscrite de Chiusi : la plus ancienne mention épigraphique du nom des Étrusques. *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*. 1971. Vol. 83, no. 1. P. 9–28.
URL: <https://doi.org/10.3406/mefr.1971.908> (date of access: 23.03.2025).
45. Homo L. Primitive Italy and the Beginnings of Roman Imperialism, London: Kegan Paul Trench, Trubner, 1927. 367 p.
46. Jacquemin A. Un an pour être la plus belle des Sybarites... (Athénée, Banquet des sophistes, XII 421 c ; Plutarque, Banquet des sept sages, 147 E). *Revue des Études Grecques*. 2007. Vol. 120, no. 2. P. 788–795.
URL: <https://doi.org/10.3406/reg.2007.7882> (date of access: 07.03.2025).
47. Johnston, A. Straight, Crooked and Joined-up Writing: An Early Mediterranean View. *Writing as Material Practice: Substance, Surface and Medium* / Ed. K.E. Piquette. London, 2013. P. 193-212.
48. Kleibrink M. The Search for Sybaris. *BABESCH - Bulletin Antieke Beschaving*. 2001. Vol. 76. P. 33–70.
URL: <https://doi.org/10.2143/bab.76.0.76> (date of access: 07.03.2025).
49. Lombardo M. Il trattato fra i Sibariti e i Serdaioi: problemi di cronologia e inquadramento storico. *La Calabria tirrenica nell'antichità. Nuovi documenti e problematiche storiche*, [atti del Convegno (Rende-23-25 novembre 2000)] / ed. G. De Sensi Sestito. Catanzaro, 2008. P. 219-232.
50. Macnamara E. Everyday life of the Etruscans. New York : Dorset Press, 1987. 214 p.

51. Melchert H. C. Lydian. *The Ancient Languages of Asia Minor* / ed. by R. D. Woodard. Cambridge. P. 56–63. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511486845.009> (date of access: 18.03.2025).
52. Mihailov G. Thrace before the Persian entry into Europe. *The Cambridge Ancient History*. 1992. P. 591–618. URL: <https://doi.org/10.1017/cho9780521227179.017> (date of access: 22.03.2025).
53. Mollo F. Nuovi dati di età arcaica dai contesti abitativi indigeni di Tortora e Scalea: gli Enotri del Golfo di Policastro. *Thiasos*. 2018. № 7.1. P 19-60.
54. Mommsen T. *Römische Geschichte*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1865. 956 S.
55. Mühlestein H. *Die Etrusker im Spiegel ihrer Kunst*. Berlin : Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1969. 324 S.
56. Münzer F. Sertorius (1). *RE*. 1923. II R. Hlbd. 4. Sp. 1746.
57. Nikou I. From Dispersed Etruscan Objects in Greece to Subject Matters: A Dialectic Critique of the Encounter between two Cultures in the ancient Mediterranean. *Bridging Archaeological and Information Technology Culture for community accessibility. Atti del Convegno Internazionale a chiusura del progetto europeo T.Arc.H.N.A. (programma Cultura 2000), (Milano 10-11 luglio 2007)* / Ed. G. Bagnasco. Roma, 2008. P. 129-138.
58. Ogilvie R. M. *A commentary on Livy, books 1-5*. Oxford : Clarendon Press, 1965.
59. Pallottino M. *Etruskologie*. Basel : Birkhäuser Basel, 1988. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-0348-6047-5> (date of access: 07.03.2025).
60. Philipp H. s. v. Sybaris nr.10, *RE*. 1931. 2 A, Bd. 4/7. Sp. 1005-1010.
61. Polosa A. Vecchie e nuove ipotesi sui Serdaioi: una messa a punto. *Annali Archeologia e Storia Antica*. 2000. № 7. P. 49-59.
62. Prayon F. *Die Etrusker. Geschichte, Religion, Kunst*. C.H.Beck, 1996. 127 p.
63. “Punishment for the Sinner”: Holocene episodic subsidence and steady tectonic motion at ancient Sybaris (Calabria, southern Italy) / L. Ferranti et al. *Quaternary International*. 2011. Vol. 232, no. 1-2. P. 56–70.

- URL: <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2010.07.014> (date of access: 07.03.2025).
64. Radke G. s. v. Sybaris nr. 4, *Der Kleine Pauly. Lexicon der Antike*, V, 1975, Sp. 439-440.
 65. Rix H. Etruscan. *The Ancient Languages of Europe* / ed. by R. D. Woodard. Cambridge. P. 943–966. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511486814.010> (date of access: 18.03.2025).
 66. Rutter N. K. Sybaris–Legend and Reality. *Greece and Rome*. 1970. Vol. 17, no. 2. P. 168–176. URL: <https://doi.org/10.1017/s0017383500017836> (date of access: 07.03.2025).
 67. Ryan F. X. The Verrian Account of the Etruscan Kings Dressed in toga praetexta and bulla aurea. pdf. 2015. P.1-5. URL: <http://independent.academia.edu/FXRyan> (date of access: 17.03. 2025).
 68. Sabbione C. The Etruscans in Calabria. *The Etruscans outside Etruria* / ed. by G. Camporeale. (Ed.), T. M. H. (Translator). Getty Trust Publications: J. Paul Getty Museum, 2004. p. 268-279.
 69. Salmon E. T. The Iron Age: the peoples of Italy. *The Cambridge Ancient History*. 1988. P. 676–719. URL: <https://doi.org/10.1017/cho19780521228046.025> (date of access: 04.03.2025).
 70. Simone de C. La Nuova Iscrizione ‘Tirsenica’ di Lemnos (Efestia, teatro): considerazioni generali. *Rasenna: Journal of the Center for Etruscan Studies*. 2011. № 3, 1. P. 1-34.
 71. Stanley J.-D., Bernasconi M. P. Sybaris-Thuri-Copia trilogy: three delta coastal sites become land-locked. *Méditerranée*. 2009. No. 112. P. 75–86. URL: <https://doi.org/10.4000/mediterranee.3190> (date of access: 07.03.2025).
 72. Tagliamonte G. 80. Southern Italy. *Etruscology* / ed. by A. Naso. Berlin, Boston, 2017. URL: <https://doi.org/10.1515/9781934078495-079> (date of access: 13.03.2025).
 73. Torelli M. Dei e artigiani: Archeologie delle colonie greche d'Occidente. Roma : GLF Laterza, 2011. 236 p.
 74. Weege F. Etruskische Malerei. Halle (Saale) : M. Niemeyer, 1921. 120 p.

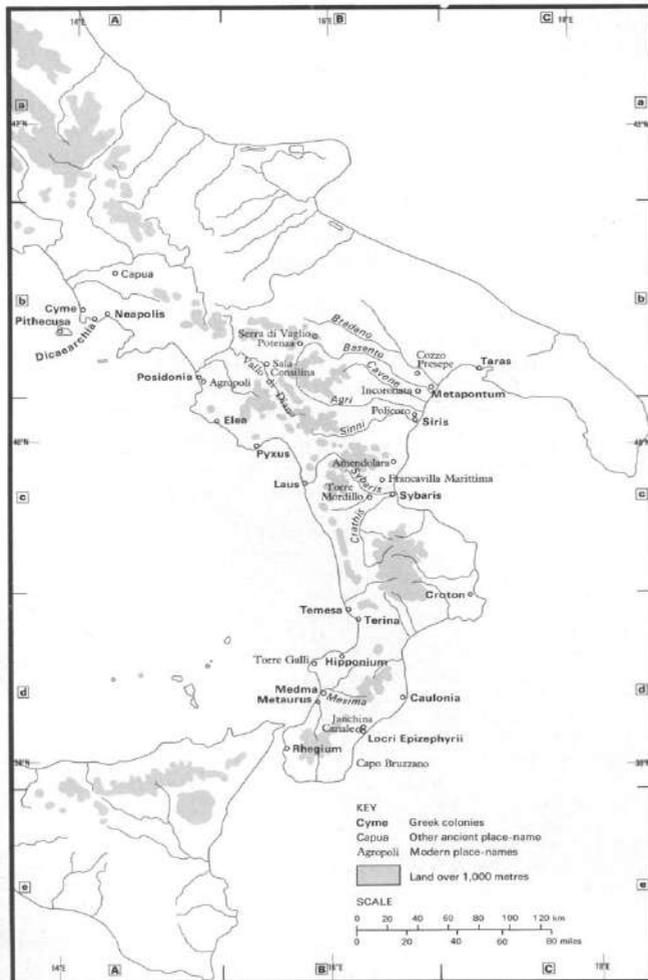
75. Zancani-Montuoro P. Serdaioi? *Schweizer Münzblätter = Gazette numismatique suisse = Gazzetta numismatica svizzera*. 1980. № 30, Heft. 119, S. 57-61.
76. Zelnick-Abramowitz R. The Proxenois of Western Greece. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. № 2004. Heft. 147. S. 93-106.
77. Янко А. Л. Царський титул у етрусків. *Старожитності*. 2013. Вип. 12. С. 19–29.

Список скорочень

Agora XXI	–	Lang, Mabel. Graffiti and Dipinti. «The Athenian Agora», 21. 1976.	Princeton
CAH ²	–	The Cambridge Ancient History. 2nd edition. Vol. 1, 1970–2000.	Cambridge
CIE	–	Corpus inscriptionum Etruscarum. Vol. 1, 1893.	Lipsiae
CII	–	Corpus inscriptionum Italicarum. Vol. 1, 1867.	Torino
CIL	–	Corpus inscriptionum Latinarum. Vol. 1, 1862.	Berolini
FD III	–	Fouilles de Delphes, III. Épigraphie. Paris 1929.	Paris
FHG	–	Fragmenta historicorum Graecorum / Ed. C. Müller. Vol. 1-5, 1841-1873.	Parisiis
FGrH	–	Die Fragmente der griechischen Historiker / Hrsg. F. Jacoby. Teilen 1-6, 1923-1958.	Berlin, Leiden
IGASMG	–	Iscrizioni greche arcaiche di Sicilia e Magna Grecia / Ed. A. Renato. Vol. 4. Iscrizioni delle colonie achee, 1996.	Rome
ILLRP	–	Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae / Ed. A. Degrassi. Vol. 1, 1963.	Florence
IvO	–	Dittenberger W., Purgold K. Die Inschriften von Olympia. «Olympia», 5. 1896.	Berlin
ML	–	Meiggs, R., Lewis, D. A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C. 1975.	Oxford
Tab. Ig.	–	Buck, C.D. A grammar of oscan and umbrian with a Collection of Inscriptions and a Glossary, 1904, P.260-310.	Boston
ThLE	–	Thesaurus Linguae Etruscae. Vol. 1, 1978.	Roma

TLE	–	Pallottino M. Testimonia Linguae Etruscae, Firenze 1968.	Firenze
Nomima	–	Van Effenterre H., Ruzé F. Nomima. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec. Tome I: Cités et institutions. 1994.	Rome

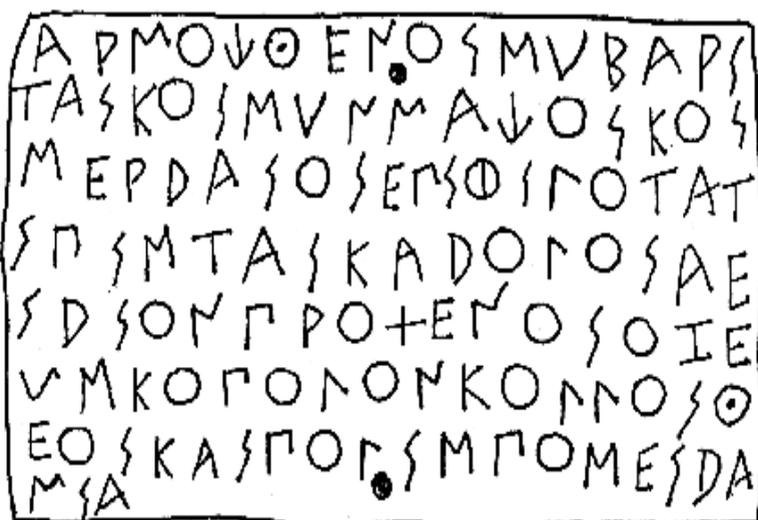
Додатки

Мал. 1

Μαλ. 2

Μαλ. 3

Мал. 4

Мал. 5

Мал. 6

Мал. 7

Список ілюстрацій

Мал. 1. Карта південної Італії в античну епоху. За: The Cambridge Ancient History : in 15 vols. / [ed. F. W. Walbank et al.]. [2 ed.]. Vol. 3: Pt. 3: The expansion of the Greek world, 8 to 6 centuries B.C. Cambr.: Cambridge University Press, 1982. P. 170.

Мал. 2. Бронзова таблиця з написом давньогрецькою мовою договору між Сибарісом та сердаями з Олімпії, 494 р. до н. е. За: Mnamon. Antiche scritture del Mediterraneo. Guida critica alle risorse elettroniche. URL: <https://mnamon.sns.it/index.php?page=Immagini&id=12&img=687&lang=en>

Мал. 3. Бронзова таблиця з написом давньогрецькою мовою договору між Сибарісом та сердаями з Олімпії, 494 р. до н. е. (Прорис напису).

Мал. 4. Статер ахейський, срібло, з легендою ΜΕΡ, 500-480 р. до н. е. аверс та реверс. За: Campana A. Lucania: Serdaioi (500-480 a. C.). *Monete Antiche*. 2012. № 64. P 5.

Мал. 5. Бронзова таблиця з написом давньогрецькою мовою договору елейців із герейцями з Олімпії, 500 р. до н. е. За: The British Museum website. Images. Bronze plaque. URL: <https://www.bmimages.com/preview.asp?image=00033318001>

Мал. 6. «Демон, що пише». Молодик із крилами, що тримає розгорнутий діптих на колінах. Акварель із фрески з Гробниці Щитів (Таркуїнія). За: Weege F. Etruskische Malerei. Halle (Saale) : M. Niemeyer, 1921. P. 45, abb. 41.

Мал. 7. Етруський напис на золотій фібулі останньої чверті VII ст. до н. е. з Кастеллуччо ді Пьєнца (біля Клузія, нині Кьюзі). За: Bruschetti P. Exhibit Ecriture Etrusque Musée Henri Prades, Lattara Oct. 17, 2015 - Feb. 29, 2016 MAEC Cortona Mar. 19 - July 31, 2016. *Etruscan News*. Winter 2016. Vol. 18. P. 15.

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЕЛІТИ В АФІНАХ У V СТ. ДО Н.Е.

Феномен афінської демократії залишається ключовою темою дослідження у сфері історії, політології та філософії. Афіни стали одним із перших полісів, у якому зародилася і набула розвитку демократія – унікальна форма правління, що надала громадянам безпрецедентний рівень участі в політичному житті. Однак існування демократії не було б можливим без формування відповідної політичної культури та виховання тієї частини громадян, яка брала активну участь в управлінні державою – демократичної еліти. Саме виховання цієї соціальної групи забезпечувало стабільність політичної системи, передачу цінностей громадянської відповідальності та розвиток риторичних і організаторських навичок, необхідних для ефективного функціонування демократії.

Попри численні дослідження афінської демократії, проблема виховання її провідників – осіб, що формували порядок денний і реалізовували волю демосу, – залишається недостатньо досліджена в сучасній історіографії. Зокрема актуальним є з'ясування соціалізації, освітніх практик, рольових моделей і впливу філософських шкіл на формування нової політичної етики. Наукова значущість цієї теми полягає в можливості глибинного розуміння не лише функціонування афінської демократії, й природи демократичного лідерства як такого.

Становлення демократичного афінського полісу було тривалим процесом, що включав ряд важливих етапів. У ранній період афінське суспільство перебувало під владою аристократії. Політичні права мали лише представники знатних родів (евпатриди), які обіймали всі важливі посади. Громадяни без знатного походження були фактично усунуті від влади, незалежно від їх економічного становища. Тому незадоволення в афінському суспільстві у VIII-VII ст. до н.е. зростало – особливо серед заможних, але неаристократичних верств, а також серед дрібних землевласників, які потерпали від боргової кабали.

Першопочатковими етапами у становленні демократії в Афінах стали реформи Солона 594 року до н.е. Солон прийшов у практичну політику не задля лобіювання інтересів аристократії чи демосу. Його метою було реформування суспільства на справедливих засадах, які б забезпечили поєднання всіх елементів у єдиному, гармонійному цілому [10, с.111]. Безумовно, до цього Солон логічно підводив увесь попередній історичний розвиток Афін: успіхи економіки і криза патріархального ладу; пошуки шляхів подолання кризи, смуту в релігійно-етичній і політичній сфері, загострення суспільно-політичної боротьби між евпатридами і демосом [11, с.161].

Цілком очевидно, що Солон у своїх ідеях був співзвучний загальному умонастрою доби. Його хвилювали питання Істини, Правди, Справедливості, Рівності і Закону [10, с.112]. Основним принципом, яким керувався Солон реформуючи афінське суспільство, був принцип Норми, міри в усьому, «золотої середини». Солон засуджує багатство надмірне та нажите нечесно:

Хочу я бути багатим, володіти ж зовсім не бажаю

Багатством нечесним, пізніше час для розплати прийде [11, с.161].

Іншим прикладом прагнення до такої міри і серединності є розуміння Солоном принципу рівності: «рівність не породжує війни» [11, с.162]. Рівність для Солоні – це гармонія різних пропорцій. Для поліса як громадянської общини це означає, що кожний займає те місце, на яке він заслуговує. Не існує права, рівного для всіх – більше прав має належати кращим. У чому ж тоді рівність? – А в тому, що визначити місце кожного у полісі має не походження, а закон. Єдиний для всіх писемний закон, перед яким усі рівні.

Важливою реформою на шляху до рівності громадян перед законом стала так звана «сісахвія», відповідно до якої в Афінах було ліквідоване кабальне боргове рабство. Ця реформа звільнила афінський демос не лише із боргового рабства, а й водночас від самої загрози опинитися в новому. Надалі боржник відповідав перед кредитором тільки своїм майном, але не власною свободою.

Принципами компромісу і справедливості керувався Солон, проводячи суспільно-політичні реформи. Він ліквідував ті пережитки архаїчної норми, які викликали розбрат в общині, – насамперед суворі закони Драконта. В основу нової конституції була покладена ідея

суспільного договору, консенсусу і взаємної згоди всіх верств населення, що досягалася утвердженням міри, точних пропорцій [11, с.167]. Солон відходить від застарілого поділу суспільства за соціо-професійною ознакою, проте не бажає відмовитися від розділу полісу на рівновеликі частини. Критерієм для нового поділу стає майновий ценз. Він розподілив населення Афін на чотири майнових класи: пентакосіомедімни, вершники, зевгіти і фети. Цензові розряди стали тією основою, на якій вибудовувався новий суспільно-політичний устрій Афін. Місце кожного громадянина в солонівському полісі визначалося його майновим цензом і обов'язками, що впливали з цього цензу. «Полісні посади, – пише Аристотель, – він дозволив обіймати тільки людям із знатних і багатих – з пентакосіомедімнів, зевгітів і так званих вершників; четвертий розряд – фети не мали доступу до жодної вищої посади» [3, с.47]. Фети отримали лише право засідати в новоствореному суді присяжних (гелієї), який контролював дії влади і міг анулювати будь-яке її рішення. Компромісність своїх реформ Солон пояснював у таких словах:

Владу народові дав я, настільки потрібно для впливу,

Честі йому не уйняв, ні забагато не дав [11, с. 169].

Отже, у своїх елегіях Солон у поетичній формі висловлював думку, що афінський демос ще не готовий до самостійного управління полісом.

Реформи Солона мали переломне значення для розвитку афінського суспільства, адже вони стали першим системним кроком у напрямку встановлення демократичних засад. Їх головне значення полягає у спробі подолати глибоку соціальну напругу між знаттю та демосом, а також у створенні передумов для формування громадянської рівності. Головне в реформах Солона – це запровадження принципу політичної участі, що не ґрунтується винятково на родовій шляхетності, а на майновому цензі. Поділ громадян на чотири майнові розряди дозволив розширити коло осіб, які б могли брати участь в управлінні державою, хоча політичні права залишаються обмеженими для нижчих класів. Демократичність реформ Солона виразно проявляється в активізації ролі народних зборів, в яких могли брати участь усі громадяни; створенні Ради Чотирьохсот як дорадчого органу; введенні суду присяжних, що давало можливість усім громадянам здійснювати правосуддя.

Однак варто зазначити, що реформи Солона – це лише початок демократичного процесу, адже влада залишалася у значній мірі в руках заможних громадян, тому твердження, що Солон – засновник афінської демократії, які зустрічаються в античних джерелах і в новітній історіографії є помилковими. Демократична тенденція в афінському суспільстві цієї пори тільки-но проступала [2, с.64]. Проте ці реформи стали основою для подальших змін, які згодом реалізували Клісфен і Перикл, розширивши й поглибивши демократичні інститути.

Наступним етапом у розвитку афінської демократії стали реформи кінця VI ст. до н.е., ініційовані Клісфеном. Центральним пунктом цих реформ була адміністративно-територіальна реформа. В Афінах продовжували зберігатися старі племінні об'єднання – філи, які були осередком консервативних традицій і оплотом аристократії. Введенням Клісфеном адміністративно-територіального поділу Аттики завершився процес розподілу громадян не за родовою, а за територіальною ознакою. В межах реформи було створено десять нових територіальних філ, які склалися із демів. Цей новий поділ змішував населення Аттики й унеможлилював домінування родової знаті в окремих регіонах. Реформа посилювала єдність поліса, адже мешканці різних частин Аттики мусили проживати в межах однієї філи. Новий поділ Аттики створював справедливе представництво у політичній системі, адже нові органи влади формувалися за територіальним принципом, що забезпечувало рівні можливості у політичному житті.

Перш за все радикальному реформуванню була піддана створена Соном Рада чотирьохсот, Буле. Сковані кайданами традиції громадяни були просто вимушені голосувати за місцевих аристократів. Тепер була утворена Рада п'ятисот, до якої обиралися по п'ятдесят представників від кожної новоствореної філи [11, с.192].

Таким чином, у політичні змагання в тій чи іншій мірі залучалася вся маса громадян. Відтепер афінська знать, яка претендувала на політичне лідерство, мусила у своїй діяльності враховувати інтереси демосу.

Паралельно з утворенням Ради п'ятисот розширилася й значно демократизувалася вся система виконавчої влади. Відповідного розвитку зазнала й життєво важлива для полісу військова організація. Стало й більш ефективним гоплітське ополчення. У 501-500 р. до н.е.

воно отримало нових воєначальників – колегію десяти стратегів, яка поступово відтіснила на задній план колегію архонтів.

Особливо грізною зброєю в боротьбі за демократизацію політичного життя афінського поліса став ostracism. Ця процедура дозволяла громадянам голосуванням вигнати з поліса будь-якого впливового діяча, якого підозрювали у прагненні до одноосібної влади. Ostracism став ефективним механізмом самозахисту демократії, способом збереження рівноваги у суспільстві та обмеження впливу потенційно небезпечних осіб.

Реформи Клісфена заклали основи афінської демократії, як політичної системи, в якій влада належить громадянам. Усі громадяни отримали рівні політичні права, незалежно від походження. Реформи сприяли розвитку інститутів прямої демократії. Потужний струмінь демократизму, що пронизує афінський поліс після реформ Клісфена, стає визначальним для всього подальшого перебігу подій уже в наступному п'ятому столітті до н.е.

Логіка внутрішньополітичних перетворень в Афінах у V ст. до н.е. полягала у максимальному зрівнянні в правах та фактичному становищі громадян. Усі афінські громадяни були необхідними учасниками масштабних змагань, в яких зростали могутність, авторитет та матеріальні статки громадян. Станові та майнові обмеження для участі в управлінні громадянською общиною, які ще залишалися в афінській конституції, прийшли в остаточне протиріччя з реальною практикою, перетворилися на анахронізм [11, с.247]. Тож і не дивно, що в ці роки зусиллями лідера демократів Перикла цей анахронізм ліквідується. Майже всі посади стають доступними всім без винятку громадянам – без станового і майнового цензу.

Проте найбільш радикальною реформою, за свідченням Арістотеля, є так звана містофорія – платня за виконання громадських обов'язків, у першу чергу – в якості посадовців [3, с.76-77]. Дотоді це було фактичним привілеєм громадян, які можуть собі дозволити витратити власний час на суспільні справи. Відтепер же виконання магістратур стає доступним найбільш біднішому з громадян, передбачаючи гарантовану платню.

Безумовно, демократичною мірою стала практика жеребкування під час виборів до органів влади. Через цю процедуру афіняни втілили

ідею політичної рівності, роблячи демократію не лише формальною, а й реальною.

Таким чином, у V ст. до н.е. процес становлення демократії в Афінах завершився. Афінський поліс досяг зрілої форми демократичного правління, в якій забезпечено реальний розподіл влади, верховенство права, захист прав і свобод громадян, а також активну участь громадян у політичному житті. Такий стан є результатом тривалого розвитку інституцій, політичної культури та громадянської свідомості.

Формування демократичної еліти в Афінах у V ст. до н.е. було не лише політичним, а й інтелектуальним процесом. Важливу роль у цьому відігравали софісти – професійні філософи та ритори, які навчали громадян красномовства, риторики, логіки та політичного мистецтва.

Піднесення руху софістів припадає на другу половину V ст. до н.е. Софісти – це нове інтелектуальне середовище, світські гуманістично-вільнодумці, що пропонували свої послуги тим, хто перебував у пошуках інтелектуальних знань та успіху в практичній діяльності [7, с.17]. Оскільки афінський демократичний поліс створював унікальні можливості для участі в політичному житті всім громадянам, то послуги софістів мали великий попит, особливо серед молоді, яку не задовольняли традиційні цінності старшого покоління. Афінська молодь потребувала нових знань та ідей, і такі знання запропонували софісти. Тому цілком справедливо грецьких софістів називають просвітниками [1, с.22].

Софістів поділяють на старших і молодших. До «старших софістів» належать Протагор із Абдер, Гіппій з Еліди, Продік Кеоський, Горгій Леонтійський та Антифонт. «Молодші софісти» – це Критій, Каллікл і Фразимах Халкедонський. Ми проаналізуємо діяльність «старших софістів», адже саме вони суттєво вплинули на формування демократичної еліти в афінському полісі.

Щодо форм і методів навчання софістів, то переважна більшість дослідників вважає, що метод навчання, який використовували софісти, можна визначити як групове навчання [1, с.21-22].

Щоб завоювати довіру слухачів і довести перевагу свого методу навчання, софісти використовували своєрідні рекламні прийоми: 1) публічні виступи у грецьких полісах, відомих святилищах,

наприклад в Олімпії, де перебувало багато людей з нагоди ігор. Виступ філософа міг бути не лише завчасно підготовленим, а й імпровізованим; 2) як своєрідну рекламу софісти використовували дискусії. Тему таких диспутів визначала аудиторія [7, с.17].

Деякі із таких лекцій були відкритими: Гіппій проголошував їх на агорі, а Протагор читав їх для обраної публіки. Лекції були платними [12, с.109-110]. Характер і тональність рекламних лекцій мали свої особливості: софісти старалися показати себе мудрими і всезнаючими. Тон промови був піднесеним і врочистим. Очевидно, що промовці враховували особливість менталітету еллінів, і, передусім, їхню схильність до естетизму. Рекламні лекції софістів мали великий успіх. Вони дуже швидко здобували собі славу й авторитет [7, с.18].

Важливим методом навчання у просвітницькій діяльності софістів був метод діалектики, вміння вести суперечку, переконувати, доводити власну думку. Найпоширеніше цей метод використовував Протагор, найвідоміший серед софістів V ст. до н.е. Його підхід до пізнання ґрунтувався на діалектичному методі – розглядати різні точки зору та шукати найпереконливіші аргументи.

Основні принципи діалектики Протагора:

1) релятивізм істини – істина залежить від точки зору людини, адже саме «Людина є мірою усіх речей»;

2) агоністичний підхід – кожне питання має принаймні дві сторони, і кожна можна аргументовано захищати;

3) мистецтво переконання – істина не є абсолютною, тому її слід доводити через риторику і логіку. Найголовніше – навчитися доводити істину, і Протагор методологічно показував, як можна довести або спростувати будь-яку можливу точку зору. Він уважав, що успіх у політичній діяльності забезпечений для того, хто досконало оволодіє методом діалектики, хто навчиться переконувати інших [7, с.18].

Просвітницька діяльність Протагора в Афінах була спрямована на підготовку своїх учнів до участі в народних зборах, судах та державному управлінні. Він уважав, що політик повинен уміти захищати будь-яку позицію, незалежно від її правдивості.

Своєю просвітницькою діяльністю Протагор заклав основи критичного мислення – навчив громадян Афін аналізувати інформацію, а не приймати її на віру. Його метод діалектики суттєво вплинув на

подальший розвиток демократії в Афінах, адже такий метод сприяв розвитку публічних дебатів у народних зборах.

Протагор зробив значний внесок у формування демократичної еліти Афін. Його ідеї сприяли зміцненню демократії, підвищенню політичної культури та створенню умов для активної участі громадян у суспільно-політичному житті поліса.

Якщо Протагор навчав мистецтву полеміки, то інший відомий софіст Горгій велике значення у системі освіти надавав риториці. Теоретичний внесок Горгія полягав у тому, що він відкрив значення слова як носія переконання та вірування. Філософ уважав слово найсильнішим засобом впливу на людей, адже слово – великий володар. Воно здатне й страх відігнати й розвіяти тугу, й вселити радість, й пробудити співчуття [7, с.19].

Горгій навчав, як правильно будувати аргументи, маніпулювати емоціями та переконувати аудиторію, що було важливим для афінських політиків, ораторів і суддів. Горгій розвинув концепцію «риторичного мистецтва», в якій форма виступу була не менш важливою за зміст. Це сприяло тому, що афінські політики змагалися не лише у змісті своїх промов, а й у їхній красі та емоційному впливі.

Горгій зробив значний внесок у формування демократичної еліти Афін, розвиваючи риторику, критичне мислення та мистецтво переконання. Його вчення допомогло політичним лідерам афінської демократії ефективно вести дебати, брати участь у судових процесах і впливати на громадську думку.

Важливу роль у формуванні демократичної еліти Афін мала освітня діяльність Гіппія. Це був софіст-поліглот і знавець багатьох наук (математика, астрономія, історія, література). Його підхід до навчання сприяв формуванню всебічно освічених громадян, здатних аналізувати політичні процеси.

Гіппій запровадив техніку імпровізації в промовах, що давала політикам більше гнучкості. Вони могли швидко адаптувати свої аргументи залежно від ситуації, опонентів чи реакції аудиторії. Той політик, хто володів такою технікою, міг впевнено висловлювати думки без потреби заздалегідь готувати промову. Імпровізація дозволяла змінювати тон і стиль виступу залежно від реакції слухачів. Крім того, володіння технікою імпровізації давало можливість ефективно вести

політичні дебати у народних зборах Афін, швидко підбирати переконливі аргументи і перемагати опонента [7, с.19].

Значний вплив на політичний світогляд афінської еліти мали ідеї Продіка. Він навчав розрізняти значення слів і концепцій, що значно підвищувало якість політичних дебатів. Поглиблене вивчення словесної семантики сприяло розвитку логіки та аргументації, необхідних для управління державою.

Отже, софісти V ст. до н.е. відіграли ключову роль у формуванні афінської демократичної еліти, розвиваючи риторичку, критичне мислення та політичну освіту. Вони навчали громадян мистецтву аргументації, що було життєво важливим у прямих демократичних дебатах. Завдяки їхнім ідеям афінські лідери стали більш гнучкими у веденні політичних дискусій, ефективніше використовували силу слова та аналізували суспільні явища. Софісти також заклали основи скептичного мислення, допомагаючи еліті усвідомити умовність законів і традицій. Хоча їх часто критикували за релятивізм і прагматизм, вони створили новий тип політика – освіченого, переконливого, здатного впливати на маси. Саме їхня діяльність сприяла становленню політичної культури, яка визначила розвиток афінської демократії.

Особливе місце у вихованні еліти в афінському демократичному полісі займав Сократ. На відміну від софістів, які бачили мудрість у вмінні доводити будь-яку точку зору, Сократ шукав істину, використовуючи діалектичний метод. Його метою було не переконання, а розкриття глибших основ знання та моралі. Хоча Сократ не залишив жодних писемних творів, його ідеї збереглися завдяки учням, передусім Платону. Метод мислителя полягав не в тому, щоб викладати знання, а в тому, щоб змушувати співрозмовників самостійно доходити до істини через серію запитань і відповідей. Це робило його радше не вчителем у традиційному розумінні, а провокатором мислення, що суттєво вплинуло на формування критично мислячої еліти Афін.

Сократ починав розмову з афінськими громадянами з простих запитань, щоб стимулювати співрозмовника до власного мислення [1, с.38]. Він не давав готових відповідей, а, навпаки, ставив низку запитань, що змушували співрозмовника критично осмислити свої

переконання. На відміну від софістів, які акцентували увагу на вмінні переконувати аудиторію за допомогою майстерної риторики, Сократ прагнув до розкриття істини через самостійне усвідомлення помилок у власних думках. Сократова мета полягала не лише в тому, щоб перемогти в аргументованому поєдинку, а в тому, щоб допомогти усвідомити власні моральні та інтелектуальні обмеження [1, с.39]. Відтак, Сократ підводить своїх співрозмовників до самоаналізу, до самоусвідомлення і зобов'язує їх звертати увагу на самих себе, турбуватися про себе: «Чоловіче добрий, як афінянин, як громадянин великого міста, прославленого мудрістю й могутністю, чи не соромишся ти турбуватися про гроші, аби мати їх якомога більше, а натомість про розум, істину, про душу свою не дбаєш і не стараєшся, щоб була вона найкраща» [5, с.30].

Після діалогів із Сократом його співрозмовник, зрештою, вже не знає зовсім, чому він діє так, а не інакше. Він усвідомлює суперечність власного дискурсу і сумнівається в собі самому [1, с.46]. Справжньою проблемою відтак є не знати щось, а бути у той чи інший спосіб. Цей заклик «стати якомога кращим і розумнішим» [1, с. 36]. Сократ реалізує його не лише шляхом запитування, шляхом іронії, а й, головним чином, за допомогою власного способу життя, самим своїм існуванням [1, с.41].

Саме потужна індивідуальність Сократа може пробудити усвідомлення своєї індивідуальності у його співрозмовників. Але реакція останніх суттєво різняться. Одні переживали велику радість від спілкування, інші намагалися опиратися його впливу. Так, Алквіад відчуває лише сором і, щоб уникнути притягальної сили Сократа, бажає іноді його смерті [1, с.44].

Таким чином, у софістів політик, якого вони формували, є майстром переконання. Для них політичний діяч – це оратор, який уміє впливати на думку натовпу, переконливо захищати будь-яку точку зору та вигравати дебати. Вони розглядали істину як відносну, а головною цінністю була ефективність у переконанні та здобутті влади.

Сократ відкидав прагматичний підхід софістів і вважав, що справжній політик – це той, хто дбає не про власну вигоду, а про моральне виховання громадян. Для нього політика була не мистецтвом маніпуляції, а справою виховання свідомих громадян. Якщо

софістичний політик – гнучкий, розумний, уміє підлаштовувати свої аргументи під аудиторію, добре володіє словом і не обов'язково керується моральними принципами, то сократівський політик – мудрий, етичний, прагне до істини та керується ідеєю загального блага, навіть якщо це йде врозріз із популярністю чи власними інтересами.

Саме тому Сократ критикував афінську демократію, вважаючи, що влада має належати не тим, хто вміє красиво говорити, а тим, хто справді знає, що таке добро і справедливість.

В історичному розвитку афінської демократії V ст. до н.е. можна виокремити діяльність політиків, які керувалися ідеями софістів і Сократа, впроваджуючи або відстоюючи певні принципи в управлінні державою. Вплив софістів виразно проявився у політичній діяльності афінського стратега в роки Пелопоннеської війни Клеона. Його вважали першим «демагогом» у сучасному значенні цього слова – він вміло маніпулював громадською думкою. Історик Фулідид зображував його як безпринципного популіста, який руйнував афінську демократію.

Отже, Клеон – яскравий приклад політика, що використовував риторику для здобуття влади, демонструючи риси як софістичного мислення, так і демагогії.

Яскравим прикладом впливу ідей софістів на політичну еліту Афін став олігархічний переворот 411 р. до н.е. Ряд лідерів олігархічного перевороту, зокрема Антифон, Ферамен і Критій, були учнями або прихильниками софістичної освіти. Антифон, один із головних лідерів перевороту, був відомим ритором і софістом. Він використав свої навички, щоб переконати громадян у необхідності передачі влади «Раді Чотирьохсот». Його промови перед афінянами показують характерний для софістів стиль – переконливе маніпулювання аргументами на користь своїх інтересів.

Отже, олігархічний переворот в Афінах 411 р. до н.е. був значною мірою підготовлений вихованцями софістів, які використали їхні методи аргументації, політичної маніпуляції та риторики для досягнення своїх цілей.

Вплив ідей Сократа на політичне життя афінської демократії був суперечливим: з одного боку, він критикував її недосконалість, вказуючи на небезпеку демагогії та некомпетентності політиків, а з іншого – його вчення про морального та добродесного політика сприяло

формуванню свідомих громадян, що є важливим для демократичного суспільства.

Формування афінської політичної еліти не було випадковим – воно спиралося на потужну інтелектуальну основу. Софісти створили традицію дискусії та формування аргументів, Сократ – традицію етичного осмислення влади. Саме ці ідеї знайшли відображення в діяльності гуртка Перикла, який об'єднав видатних мислителів для осмислення й популяризації демократичних ідей.

Хто ж входив до цього обраного оточення знаменитого політика? З-поміж членів гуртка насамперед варто виокремити інтелектуальних наставників і радників Перикла. Це – афіняни Дамон, який навчав Перикла музики і був його радником із політичних питань. Як стверджує Плутарх, Дамон був, очевидно, визначним софістом, а за вчителя музики видавав себе, аби приховати від народу свої здібності [6, с.7].

Поряд з Дамоном антична традиція наставниками Перикла вважає видатних давньогрецьких філософів Зенона й Анаксагора. Від Зенона Перикл засвоїв мистецтво формальної логіки і навчився майстерно заперечувати доводи опонентів. Але особливо благотворний вплив на нього, за свідченням Плутарха, мав Анаксагор, який «прищепив йому спосіб високого мислення і потяг до прекрасного [6, с.7]. Саме впливом Анаксагора пояснювали глибину думки, що відрізняла Периклові промови, ораторські прийоми, які він використовував у полеміці з опонентами і навіть політичні устремління та образ життя афінського політика [8, с.96].

Крім Дамона, Зенона і Анаксагора інтелектуальним наставником Перикла був ще корифей старшої софістики – Протагор із Абдер, вплив ідей якого виразно прослідковується у промовах лідера афінської демократії [8, с.96-97]. Тісний зв'язок з гуртком Перикла мав історик Геродот, який став активним пропагандистом афінської демократії.

Гурток Перикла не обмежувався лише інтелектуалами-наставниками, радниками та співрозмовниками. Сюди входили і люди-практики, які були для Перикла корисними співрозмовниками у найрізноманітніших галузях політики. Серед названих інтелектуалів, однак, були такі, які чудово поєднували абстрактні заняття з чисто практичною діяльністю. Приміром, Софокл був колегою Перикла по

стратегії війни з самосцями (441-439 роки); Протагор і Геродот брали участь у заснуванні Фурій-акцій, що стала важливим елементом державної політики Перикла [8, с.97]. Велика дружба пов'язувала Перикла зі знаменитим скульптором Фідієм, якого він призначив головним розпорядником робіт на Акрополі – при спорудженні храму Афіни Діви Парфенона, приміщення для музичних змагань Одеона і знаменитих воріт Пропілеїв.

І, нарешті, найближчим радником та співрозмовником Перикла була ще одна людина, яка стояла до нього найближче якраз у ті роки, коли він практично одноосібно правив Афінською державою – його подруга Аспасія. Вона була родом із Мілета, за свідченням античної традиції – гетерою, але освіченою і чистолюбною. Перикл палко закохався в цю жінку; він розлучився зі своєю законною дружиною, від якої у нього було двоє синів, узяв до себе Аспасію і зробив її справжньою господинею у своїй оселі. Аспасія досконало володіла мистецтвом бесіди на різноманітні теми, добре розумілася в політиці і стала своєрідним центром притягання для афінських політиків і діячів культури, які заради неї ще з більшим бажанням відвідували засідання гуртка [8, с.97].

Участь жінки у політичних і філософських колах була нечуваною для Афін, що свідчить про особливу атмосферу гуртка Перикла. Сам факт її активної діяльності відображає демократичний дух – відкритість до нових ідей, розширення доступу до знань і критичного мислення.

Гурток Перикла став праобразом літературно-політичного салону, центром освіти у Стародавніх Афінах. Просвітницька діяльність гуртка, його інтелектуальний вплив на афінське суспільство сприяли формуванню демократичної еліти афінського полісу. Важливу роль у цьому відіграла пропаганда демократичних ідей і цінностей, яка стала одним із головних напрямів діяльності гуртка.

Одним із перших пропагандистів був історик Геродот. Саме він стає творцем терміну «демократія» – нова форма влади, протилежна тиранії. Розповідаючи про падіння тиранії в Афінах і про діяльність Клісфена, Геродот робить такий висновок, що свобода – це дуже значима річ, бо афіняни, поки мали над собою тиранів, не були кращими у військовій справі від інших своїх сусідів, а коли звільнилися від тиранії, стали першими і найкращими у цій справі, інакше кажучи, поки

були приневолені, то удавали із себе боязких, вважаючи, що вони раби свого господаря, але коли здобули свободу, кожний із них старався зробити для себе усе, що міг» [4, с.248-249]. Як і належить пропаганді, вона не рахується з реальними подіями, що відбувалися в Афінах у роки тиранії Пісістрата; Геродот замовчує той факт, що в період тиранії афіняни жили мирно й не зазнавали нападу, а зовнішня політика Пісістрата була успішною [9, с.103].

Надалі й в інших книгах своєї «Історії» Геродот неодноразово підкреслював перевагу демократії, протиставляючи правління народу тиранії, олігархії, аристократії й монархії.

Таким чином, пропагуючи ідеї демократії, Геродот свідомо замовчував певні факти, адже вибіркове подання інформації – невід’ємний інструмент будь-якої пропаганди. Замовчування у цьому випадку не було випадковістю, а продуманим прийомом, що формував бажаний образ подій та ідей.

Ще один зразок афінської політичної пропаганди знаходимо у Фукідіда у його знаменитій промові Перикла, яку він виголосив під час похоронної церемонії афінських воїнів у період Пелопоннеської війни. Ця промова є знаковим прикладом політичної риторики та пропаганди демократії.

У своєму виступі Перикл використав такі риторичні прийоми:

1) ідеалізація Афінської держави: Перикл представляє Афіни, як унікальну державу, де влада належить народу, а не окремій групі осіб: «Наш державний устрій не наслідує чужим зразкам; ми самі є зразком для деяких, чим наслідуємо інших. Називається цей устрій демократичним, оскільки він ґрунтується не на меншості, а на більшості» [5, с.79]. Головними перевагами демократії Перикл називає, по-перше, те, що афінським полісом управляє народ, а не купка людей, по-друге, те, що у приватних справах усі користуються однаковими правами та законами. Цей риторичний прийом сприяв формуванню гордості та єдності громади афінського поліса;

2) протиставлення Афін і їхніх ворогів. Лідер афінської демократії наголошував на моральній вищості афінян у порівнянні зі спартанцями: «Ми воюємо не жорстокістю, а розумом і справедливістю» [5, с.79-80]. Таке протиставлення сприяло утвердженню ідеї, що демократія є не лише ефективною, а й морально вищою за олігархію;

3) глорифікація загиблих воїнів. Перикл використовує культ героїзму, щоб підкреслити, що загибель на полі бою заради демократії – це найвища чеснота: «Їхня самопожертва робить Афіни ще величнішими» [5, с.81]. Такий прийом сприяв зміцненню патріотизму та легітимізації війни як необхідності;

4) використання колективної ідентичності. Промова акцентує увагу на спільних цінностях афінян: «Ми всі рівні перед законом, незалежно від багатства чи походження» [3, с.79].

Промова Перикла є класичним зразком політичної пропаганди, де за допомогою ідеалізації, патріотизму та протиставлення ворогам утверджується легітимність демократії. Промова не просто вихваляє державний устрій Афін, а формує ідеологічну основу для його підтримки, використовуючи риторичну, що й сьогодні залишається актуальною в політичному дискурсі.

Проте варто зазначити, що ідеалізація афінської демократії в промові Перикла приховує труднощі демократичного правління в Афінах, зокрема політичні переслідування. Перикл замовчує той факт, що члени інтелектуального гуртка, такі як Анаксагор і Фідій, зазнали утисків та звинувачень у безбожності чи розтраті. Сам Перикл змушений був відстоювати свій авторитет перед громадянами, що свідчить про суперечності в його ідеалізованому баченні демократії.

Основні принципи нової ідеології широко тиражувалися офіційною пропагандою і пережили самого Перикла. Через декілька десятиліть після його смерті знаменитий афінський оратор Ісократ написав свій «Панегірик» – спеціальну промову на славу афінської держави. Структура ісократівського «Панегірика» багато в чому нагадує попередні пропагандистські зразки. Ісократ оспівував велич Афін, їхні традиції, закони та внесок у розвиток Греції. Він протиставляв Афіни іншим полісам, підкреслюючи їхню перевагу в управлінні та військовій силі. Оратор значно перебільшував чесноти афінян, роблячи їх прикладом для всіх грецьких полісів [9, с.105]. Ці риторичні прийоми допомагали Ісократу не лише прославляти Афіни, а й формувати підтримку демократичних ідей серед його сучасників.

Іншим проявом нової ідеології стало вшанування тиранобивців – Гармодія і Арістогітона. У 514 р. до н.е. Гармодій і Арістогітон вбили Гіпарха, брата тирана Гіппія. Афіняни звели громадські статуї на честь

тираноббивць на Афінській агорі. Вони стали символом боротьби за свободу. Їх шанували як захисників демократії, надавали їм нащадкам привілеї, а їхній подвиг згадувався в офіційних промовах. Образ тираноббивць виховував громадянську свідомість, готовність до боротьби за свободу [9, с.106].

Крім політичної пропаганди, в Афінах у V ст. до н.е. склалася й певна система цінностей, свого роду зразкова мораль, яку повинні були наслідувати добропорядні громадяни. Уявлення про цю мораль ми можемо отримати із розповіді Геродота про те, як афінський мудрець Солон повчав лідійського царя Креза. Крез запитав у Солона, хто, на його думку, є найщасливішою людиною. Очікуючи, що Солон назве його, могутнього і казково багатого царя, Крез був здивований відповіддю. Щасливою людиною Солон назвав афінянина Телла, пояснюючи це тим, що Телл прожив добротесне життя, мав гарну сім'ю, бачив своїх дітей і онуків успішними і гідно відійшов за вічну межу на ратному полі, захищаючи свою батьківщину [4, с.38].

Солон уважав, що справжнє щастя не вимірюється багатством чи владою, а залежить від чеснот, гармонії в житті та гідного кінця. Образ Телла – це ідеал громадянина для афінян: він поєднує особисте щастя, сімейні цінності та патріотизм. До того ж цей ідеал є наочним утіленням ідеї міри, якій з часів Солона відводилося важливе місце у давньогрецькому світогляді [4, с.147].

Державна ідеологія афінської демократії проявлялася не лише у промовах політиків і ораторів, а й у повсякденній культовій практиці поліса. Вона постала не просто як система правління, а як вища цінність, гідна божественного вшанування. Демократія стала богинею й об'єктом державного культу. Як богиня Афіна давала громадянам мудрість і силу, Демократія надихала афінян бути вільними й рівними. Вона була не просто абстракцією, а живим уособленням афінського духу, що об'єднував громадян поліса заради спільного блага [9, с.105-106]. Відомо також, що афінська Рада прийняла рішення про встановлення статуї Демократії на агорі. Перед нею стратеги щорічно приносили жертви.

Таким чином, у V столітті до н.е. в Афінах відбулися глибокі політичні та соціальні зміни, які сприяли формуванню демократичної еліти. Важливу роль у цьому процесі відіграли як політичні лідери,

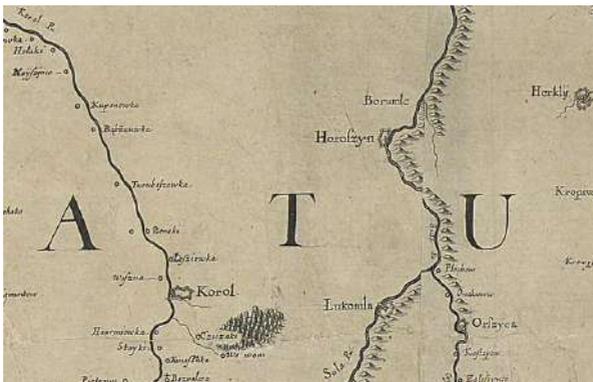
зокрема Перикл та його оточення, так і філософи-софісти, які поширювали ідеї раціоналізму, критичного мислення й особистої відповідальності громадянина полісу. Постає Сократа стала символом переходу до глибшого розуміння моралі в політичному житті. Отже, демократична еліта Афіні V ст. до н.е. формувалася як результат політичної практики, філософської думки та громадянської активності, що стало фундаментом для розвитку класичної демократії.

Список використаних джерел

1. Адо П. Що таке антична філософія? Пер. з франц. С. Йосипенко. К.: Новий Акрополь, 2014. 428 с.
2. Аристотель. Політика. Пер. з давньогрец. О. Кислюка. К.: Основи, 2000. 239 с.
3. Балух В.О. Історія античної цивілізації. Т.3. Практикум. Чернівці: Наші книги, 2016. 544 с.
4. Геродот. Історія в 9 кн. Пер. з давньогрец. Л. Білецький. К.: Наукова думка, 1993. 576 с.
5. Платон. Діалоги. К.: Основи, 1993. 395 с.
6. Плутарх. Порівняльні життєписи. Пер. з давньогрец. Й. Кобів, Ю.Цимбалюк. К.: Дніпро, 1991. 448 с.
7. Рибачук В.О. Науково-освітня діяльність софістів у Стародавній Греції. *Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання*: матеріали доп. і повід. Сьомого Всеукр. наук.-практ. семінару (30-31 березня 2011 року). Полтава: ПНПУ ім. В.Г.Короленка, 2011. С. 16-21.
8. Рибачук В.О. Народження літературно-політичного союзу в стародавній Греції: гурток Перікла. *Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання*: матеріали доп. і повід. Третього Всеукр. наук.-практ. семінару (23-24 березня 2006 року). Полтава: АСМІ, 2006. С. 94-101.
9. Рибачук В.О. Становлення ідеології афінської демократії. *Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання*: матеріали доп. і повід. Всеукр. наук.-практ. семінару (6-7 жовтня 2004 року). Полтава, 2004. С. 100-109.
10. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. К., 2005. 216 с.
11. Ставнюк В.В. Історія Давньої Греції. Чернівці, 2022. 552 с.
12. Татаркевич В. Історія філософії. Львів, 1997. 607 с.

РОЗДІЛ 4. МІСТО ГОРОШИН В ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: НЕОБХІДНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ

Видатний французький інженер-фортифікатор і картограф Гійом Левассер де Боплан, який перебував на службі в Речі Посполитій, відомий українцям за своїм «Описом України» та кількома детальними картами України і її частин XVII ст. [1, с.340]. Одна з головних його картографічних праць – Спеціальна карта України, що видана 1650 року [4, с. 22]. Вона вийшла у Гданську. Орієнтація карти південна, на відміну від прийнятої сьогодні в географічних картах північної орієнтації. Наведемо її фрагмент (карта 1).

Карта 1. Фрагмент Спеціальної карти України 1650 р. з позначеними Хоролом, Горошиним, Оржицею та деякими іншими поселеннями [26]

На цій карті Горошин (Horoszyn) виглядає укріпленим поселенням на лівому березі річки Сули, до її повороту на захід. Горошин, за умовними позначками, позначено, як *Urbs munita*, що з латинської перекладається, як *укріплене місто*. Сучасні дослідники, які уклали покажчик до даної карти, зазначають тип поселення для Горошина, як «фортеця» [3, с. 273].

Виступ річки Сули в східному напрямку, на березі якої в тому місці розташований Горошин, помітний і на інших картах.

На основі карти Боплана Й. Блау близько 1670 р. уклав чотири одноаркушеві карти Київщини, Поділля, Брацлавщини і Покуття. [24, с. 80–81].

Порівняємо локалізацію Горошина на укладеній Й. Блау карти Київщини та на 10-верстці Ф. Шуберта середини XIX ст. Це зручно зробити, оскільки карта Й. Блау звичної для нас, північної орієнтації. Хоча масштаби цих карт різні, але, очевидною є спадкоємність містечка Горошина середини XIX ст. від ранньомодерного міста-фортеці Горошина XVII ст. (карти 2 і 3).

Карти 2 і 3. Фрагменти карти «Київщини» Й. Блау (бл. 1670 р.) та карти Ф. Шуберта (1 пол. XIX ст. зі змінами 1868 р.) [9]; [25]

Активна діяльність Гійома Левассера де Боплана в Україні припала на 1630–1640-і рр. У 1648 р. він уже повернувся до Франції [1, с. 340]. Звернемо ще увагу на позначення Горошина на двох його раніших картах (південної орієнтації) (карти 4 і 5).

Карти 4 і 5. Фрагменти карт Боплана: рукописної карти «*Tabula Geographica Ukrainica*» (1639 р., зліва) і Генеральної карти України (1648 р., справа) [27]; [6]

На карті 1639 р. Горошин позначено таким самим пунсоном з хрестом, як і Хорол, Лубни, Оржицю. Ця карта є рукописною, на ній немає пояснення умовних позначок.

На Генеральній карті України 1648 р. тип поселення Горошина позначено, як *Oppidum*, що з латинської перекладається, як *місто*. Цікаво, що на відміну від Спеціальної (топографічної) карти 1650 р., на карті 1648 р. Горошин позначено дещо південніше від «східного» виступу р. Сули. Горошин написано курсивом (подібно до Лукомля та Ірклієва). А, наприклад, Лубни, Голтва і Золотоноша (залишилися поза поданим фрагментом) підписані прямим дещо більшим шрифтом; крім цього, для цих трьох населених пунктів на карті 1648 р. вжито позначку *Urbs Antiqua Christiana*, що означає *стародавнє християнське місто*. Однак, Г. Боплан ні на Генеральній карті України (1648 р.), ні на Спеціальній карті України (1650 р.) не позначив Горошин, як *новопоселену слободу* чи *село*.

Отже, за картами Боплана у першій половині – середині XVII ст. Горошин існував на лівому березі р. Сули, як укріплене місто-фортеця.

Постановою Ради Міністрів УРСР № 711 від 21 липня 1965 р. Горошин у Семенівському р-ні Полтавської обл. було віднесено до

пам'ятників археології республіканського значення [21]. Основною підставою для цього було не те, що Горошин існував, як місто-фортеця в ранньомодерну добу, а згадка його в літописах. Горошину (за додатком до вказаної вище постанови) було присвоєно охоронний номер 83; пам'ятник мав назву: Древньоруське літописне городище [21].

У своїй книзі 2005 р. відомий дослідник містобудування і архітектури Віктор Вечерський зазначав: «1968 р. Держбуд УРСР включив до Списку старовинних населених пунктів України, проекти розпланування і забудови яких мають погоджуватися з органами охорони пам'яток, міста Полтави і Лубни, смт Диканьку, села Березову Рудку, Більськ, Великі Сорочинці, Горошине, Мацківці, Мгар, Снітин, Устимівку, Хомутець [5, с.198].

У 1976 р. було складено паспорт на «Літописне городище Горошин» [13].

Паспорт склала археолог Галина Сидоренко, а наприкінці нього містився схематичний генплан пам'ятки (1976 р.), автором якого був інженер Перець А. Г. На плані помітно помилку: р. Борис підписали, як р. Сула [13, с. 5].

У тексті паспорта було зазначено: «Горошинське городище розташоване на лівому березі р. Сули, близько русла, на околиці с. Горошине. Воно виникло в X ст. під захистом літописних фортець Бурімської (Римова), Желні та Воїня, що мали велике значення в системі Посульської оборонної лінії при захисті земель Київської Русі від нападів кочівників. В складі культурного шару – староруська кераміка» [13, с. 3].

Член Національної спілки журналістів України Володимир Проненко на сторінках своєї книги «Сивочоле моє село» пригадував історію створення в селі Горошине краєзнавчого музею, про деякі експонати в ньому: «У жовтні 1960 року в просторій кімнаті клубу, навпроти бібліотеки, відкрили музей. Перед відвідувачами в документах і експонатах постала історія Горошина від першої згадки про нього в духовній Володимира Мономаха в 1096 році. Про набіги половців і татар, про тричі спалене село і відроджене його жителями, які вижили. Серед експонатів Книга опису Переяславського князівства,

Однак, Володимир Проненко розповідав: «Тут знайдені уламки гончарного посуду, точильні бруски, металеві ножі, фрагменти амфор. Археологи дослідили залишки однієї з глинобитних печей XII – XIII століть. Колекції горошинських знахідок зберігаються в Ермітажі Санкт-Петербурга, Інституті археології АН України та Лубенському краєзнавчому музеї» [22, с. 22–23]. Але така інформація потребує уточнення, оскільки з 1980-х рр. серед науковців поширилась гіпотеза про іншу локалізацію Горошина (в селі Тарасівці тодішнього Оржицького району), яку висловив археолог Юрій Моргунов [19, с. 115]. Із тих часів знахідки з Тарасівського городища «Круча» могли експонуватися, як знахідки зі стародавнього Горошина.

До речі, не лише для Горошина Юрій Моргунов пропонував нову локалізацію, але й, наприклад, для Лубен – на території, що нині займає Мгарський монастир (у публікації 1996 р.), але пізніше (в 2018 р.) він відмовився від такої гіпотези [16, с. 97–98; 18, с. 95].

Які ж аргументи приводить Юрій Моргунов щодо визначення локалізації давньоруського Горошина? Зацитуємо його: «У кінці XIX ст. на цьому місці В. Г. Ляскоронським було виявлене городище, і в літературі утвердилася думка про місцеположення давнього міста на лівому березі Сули. Така локалізація не дістала належного обґрунтування: по-перше, розташування руського населеного пункту на лівому, половецькому березі прикордонної Сули неможливе, по-друге, по плану В. Г. Ляскоронського, обстежене ним городище має в плані прямокутну форму, властиву фортецям епохи вогнепальної зброї. У 1981 р. нами обстежені залишки укріплення у с. Горошині, де ніяких домонгольських матеріалів не виявлено» [19, с. 114–115].

Юрій Моргунов характеризує також тарасівське городище: «Інший характер має тарасівська фортеця. Розміри її становлять 0,6 га, ще приблизно 0,2 га її площі обвалилося в річку. [...] Культурний шар посаду протяжністю до 1 м містить кераміку кінця XI – середини XIII століть. [...] Городище в с. Тарасівці цілком відповідає пам'ятникові літописного Горошина: воно лежить на прямій дорозі до Хорола [...]» [19, с. 115].

«[...] заливна заплава Сули поблизу Тарасівки має ширину до 30 км. Посеред заплави розташоване широке підвищення першої надзаплавної тераси (висотою 3 – 8 м і довжиною до 20 км), через яке у

XVIII ст. проходив старовинний горошинський перевіз до Хорола, що виходив і до Тарасівки» [19, с. 115–116].

Розглянемо уважно аргументи Юрія Моргунова. Перший аргумент його: «розташування руського населеного пункту на лівому, половецькому березі прикордонної Сули неможливе» спростовується історичними, географічними та суто археологічними фактами. Києво-руський період історії триває, принаймні, з IX ст. А боротьба з половцями руських князів розпочалась в XI ст. Слов'янське поселення на території нинішнього с. Горошиного могло вже існувати в IX–X ст. до початку половецьких набігів. Але Горошин давньоруського часу, якби він був на місці старої частини нинішнього с. Горошиного, природньо захищався б зі східного боку р. Борисом. Це зручне місце для побудови фортеці і гарне місце для господарського життя спільноти декількох родів. Йі до нині Горошине славиться, як місце для риболовлі, куди приїздять за десятки кілометрів.

У своїй новішій публікації (2014 р.) на тему локалізації Горошина Юрій Моргунов зазначає хронологічні рамки знахідок в с. Горошине, як виключно матеріали XVI – XX ст. [17, с. 140].

Однак, у 2016 р. археолог Олександр Прядко знайшов у с. Горошине понад р. Сула у господарській ямі матеріали черняхівської культури, а в 2024 р. Костянтин Мироненко та Михайло Коваленко знайшли уламок стінки посудини епохи бронзи з прокресленим орнаментом та фрагмент вінцевої частини сіроглиняного горщика з шерехатою поверхнею черняхівської культури [20, с. 28; 20, с. 9; 20, с. 29].

Як відомо, черняхівська культура – це культура, що існувала в 1-й половині I тис. н. е. Нашадки її представників могли проживати на території нинішнього Горошиного до киево-руських часів. Згадані у попередньому абзаці знахідки, а також свідчення Володимира Проненка (про музейний експонат доби Київської Русі-України, що зберігався в місцевому музеї) і Галини Сидоренко (про староруську кераміку) заперечують надійність висновків, отриманих Юрієм Моргуновим.

Щодо прямокутної форми обстеженого Василем Ляскоронським городища скажемо наступне: місто-фортеця Горошин ранньомодерної доби могло виникнути на рубежі XVI–XVII ст., але могло бути просто

оновлене, перебудоване на місці середньовічної фортеці (Горошин) чи на деякій відстані від неї. Звичайно, перекази жителів Горошина XIX ст., які чув Василь Ляскоронський, стосувалися, ймовірно, укріплення новішого часу, про яке народна пам'ять знала більше. Відкрите питання про ступінь внеску будівничих різних часів і суспільних станів у ранньомодерне горошинське укріплення: до розбудови могли долучитися князі литовсько-руської доби; козаки-воїни XVI–XVIII ст.; польські урядовці після Люблінської унії; будівничі, запрошені представниками родини Вишневецьких тощо. Серед осіб, які могли брати участь у розбудові Горошина, зокрема, міг бути й інженер-фортифікатор Г. Боплан.

На багато питань можна отримати відповіді лише провівши комплексне обстеження пам'ятки та ґрунтовні археологічні розкопки.

Ще одна група аргументів Юрія Моргунова стосується «давнього горошинського перевозу» через р. Сулу, шляху з правого берега Сули до Хоролу та розмірів стародавнього Горошина. Розглянемо ці питання в контексті першої згадки про Горошин в давніх писемних пам'ятках.

Перша згадка Горошина міститься у Повчанні Володимира Мономаха: «томже лѣтѣ . гонихом по Половцихъ за Хороль . иже Горошинъ взяша» [23]. Хоча Володимир Мономах не наводить ні точної дати, ні року цієї події, його згадка Горошина вплетена у розповідь з послідовністю інших фактів. Хоча «літо» в давньоруській мові могло означати «рік», але, цей похід на половців, які були взяли Горошин, стався, ймовірно, влітку. Володимир Мономах пише, що навесні зустрічався з Ярополком на Бродах, потім (влітку) гнав половців за Хорол, які взяли Горошин; тієї осені ходив у похід до Мінська, а взимку – знову до Ярополка на Броди. А потім навесні, за розповіддю Володимира Мономаха, посадив його батько княжити у Переяслав. Батько Володимира Мономаха Всеволод на той час був Київським князем. Так, досліджуючи текст Повчання, співставляючи його з літописами, для дослідників у багатьох випадках є можливим встановлювати роки, а іноді й точні дати тих чи інших подій. Таким чином можна визначити приблизний час події, пов'язаної з першою згадкою Горошина: літо 1083 року.

У публікації Літопису руського в перекладі Леоніда Махновця, виданого 1989 р., наведено текст «Поучення» Володимира Мономаха.

Згадку Горошина віднесено до подій літа 1084 року: «[У] тім же році гонили ми вслід за половцями за [ріку] Хорол, які [город] Горошин узяли» [14, с. 459].

Без зазначення дати, як і в списку Повчання, вміщеному до Лаврентіївського літопису, наведено текст першої згадки Горошина у перекладі Василя Яременка: «Того ж літа ходили в погоню за Хорол ріку за половцями, які захопили були Горошин» [7, с. 47].

Річка Хорол – притока Псла, вони протікають східніше Сули. Необов'язково Володимир Мономаху орієнтуватися при погоні за половцями на «місто Хорол»; ймовірно, Хорол, згаданий у Повчанні, це річка. Невідомо, чи Володимир Мономах тоді, перед погонею за половцями відвідав Горошин; можливо, Горошин було пограбовано й залишено кочівниками, які перебували вже в іншому місці. Можливо князю тільки повідомили про захоплення Горошина та про інше місце перебування половців, яких він погнав за Хорол.

Горошин міг і не бути великим поселенням, але був важливим пунктом у пам'яті Володимира Мономаха, якщо він його згадав у своєму Повчанні дітям.

Розглянемо ще питання «давнього горошинського перевозу» через р. Сулу. Ймовірно, саме цей перевіз, про який писав Юрій Моргунов, існує й нині, як паромна переправа на шляху між селищем Оржицею і селом Горошиним. Звичайно, що жителі правого берега Сули, переправляючись у XVIII ст. в напрямку сотенного містечка Горошине, могли називати цю переправу «горошинською». У цьому нічого дивного немає. Тому це не дає підстав для пошуку Горошина на іншому березі Сули, якщо у XVII – XVIII ст. він був на лівому березі. До речі, дорога між Горошиним і Оржицею зображена й на картах Ф. Шуберта (XIX ст.); вона помітна, разом з місцем переправи через Сулу, й на наведеному фрагменті карти в цій публікації (карта 3).

Багато дослідників Полтавщини та, зокрема, дослідників Горошина зверталися до публікації Василя Ляскоронського про городища, кургани і змійові вали в басейні Сули у «Трудах XI Археологічного з'їзду», який відбувся в 1899 р. у Києві. Щодо Горошина Василь Ляскоронський зазначає, зокрема, таке: «Давня фортеця знаходилась в частині містечка, що називається Подолом; вона була розміщена над Сулою, займаючи те підвищення, поблизу Успенської

церкви, яке тягнеться над берегом ріки на невелику відстань. Тут, за розповідями місцевих жителів був колись «городок», стояла церква і були вали, частина яких ще й досі ледь помітні над рікою. Кажуть, що вали знаходились і на тому боці ріки. В городку, на тому місці, де стояла церква, існує тепер капличка. [...] за умовами місцевості, можна вважати, що вали ці обгороджували невелику фортецю, охоплюючи увесь той простір, який знаходиться між рікою Сулою і р. Борисом, що впадає у неї» (переклад з рос. мій – М. К.) [15, с. 445] (карта 7).

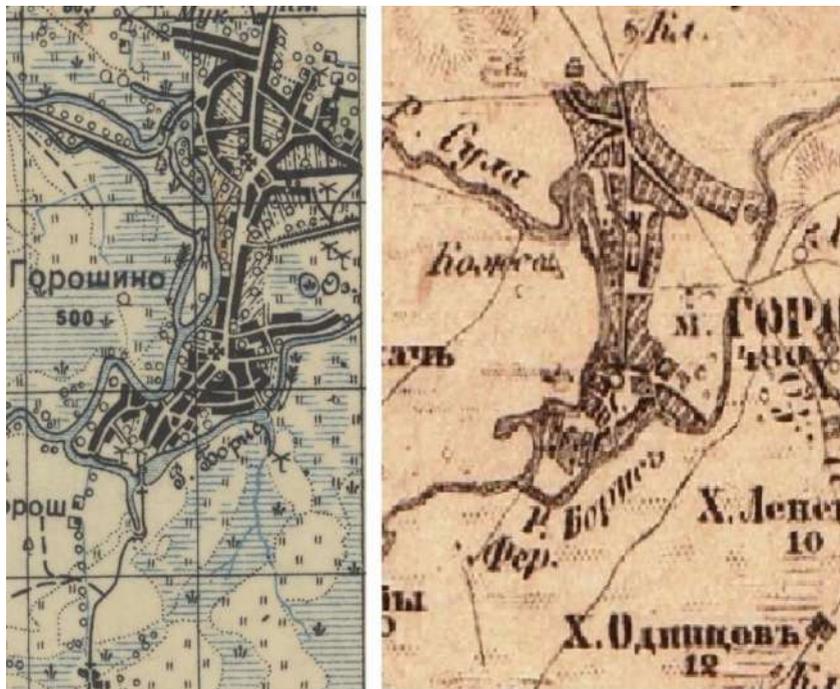
Планъ дів'яно Горошинскаго укрѣпленія.

Карта 7. План давнього Горошинського укріплення, орієнтація південна, автор В. Ляскоронський [15, с. 445]

Я запитав у жителів с. Горошине, предки яких у кількох поколіннях проживали в ньому, про місцевість «Поділ». Подолом вони назвали (і так було в ХХ ст. теж) південну частину с. Горошине; якщо їхати із с. Оболонь через «Замостя» (колись хутір Замостя, тепер частина «нового» села Горошине), далі дорогою й мостом через р. Борис, людина потім в'їжджає в «старе Горошине», повертає ліворуч і тут

починається *Поділ*. Тобто, слово «Поділ» вживається, як велика частина населеного пункту, частина старого містечка Горошина.

У XIX ст. на *Подолі* була Успенська церква, а в північній частині Горошина – Преображенська церква. Проілюструємо локалізацію розміщення цих храмів на картах (8 і 9).

Карты 8 і 9. Позначення Успенської і Преображенської церков на фрагментах карт (зліва – карта масштабу 1:50 000, 1929 р.; справа – трьохверстка Ф. Шуберта, після 1880 р.) [10]; [12]

Отже, Успенська церква на час перебування в Горошині В.Ляскоронського знаходилась, як це помітно з карт, в центральній частині *Подолу* – південної частини містечка Горошина. Цю церкву, за переказами жителів, зруйнували до Другої світової війни...

Відповідно до розповіді В. Ляскоронського, у місцевості «городок» понад Сулою, недалеко від Успенської церкви тягнулось «підвищення»

й там була капличка. А колись на місці каплички була церква. Як відомо з додаткових джерел (карти, клірові книги тощо), у 1860-х рр. Успенську церкву спорудили вже на іншому місці, за декілька десятків чи кілька сотень метрів від попереднього.

Ось старіша карта, яка ілюструє попередню локалізацію Успенської церкви (карта 10).

*Карта 10. Локалізація Успенської церкви в м. Горошині в 1850-х рр.
Місце «ядра» городка ранньомодерної фортеці Горошин.
Фрагмент карти-трьохверстки Ф. Шуберта
(бл. 1850–1860-і рр.) [11]*

Співставивши інформацію з цієї карти з розповідями жителів села Горошине, можна зазначити наступне. Саме місцевість, яку жителі с. Горошине називають «лікарська гора», входила до «городка», центральної частини городища, за планом 1899 р. історика-археолога Василя Ляскоронського, який обстежував містечко Горошин. У 1983 р. в с. Горошине відбулось святкування його 900-ліття. На так званій «лікарській горі» (де до того в середині 20 ст. була лікарня) розмістили пам'ятний камінь із пам'ятною табличкою з написом на ній: цитатою першої літописної згадки Горошина. Нині табличка вже відсутня.

Сьогодні Оболонська територіальна громада Полтавської області, до якої належить село Горошине, серед інших напрямків, має й туристично-краєзнавчий потенціал для розвитку. Місцева влада не байдужа до цього напрямку розвитку громади, то ж залучила до справи обстеження Горошина та виготовлення облікової документації на пам'ятку дослідників із Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради (далі – ЦОДПА).

Вище в цій статті ми згадали деякі цінні для історії Горошина знахідки, які були знайдені дослідниками, в тому числі, й фахівцями з ЦОДПА.

Але проведене у 2024 р. працівниками ЦОДПА обстеження пам'ятки, являє собою поки що дослідження лише південно-західної околиці колишнього містечка Горошина; дослідники, на жаль, практично не звернули уваги на зручнішу для побудови фортифікацій місцевість у підвищеній (у північному напрямку) частині села Горошиного.

Розглянемо предметніше деякі результати дослідження фахівців ЦОДПА. У 2024 р. на сайті ЦОДПА було оприлюднено Облікову документацію на пам'ятку археології «Городище сотенного містечка Горошине, XVII–XVIII ст.». Облікова документація в своєму складі містить історичну довідку, в якій, серед іншого, зазначено: «Але на сьогоднішній день назва пам'ятки археології місцевого значення – «Літописне городище «Горошин» часу Київської Русі (X–XIII ст.)» не відповідає науковій дійсності, оскільки на зазначеній пам'ятці відсутні нашарування давньоруського часу, а наявні лише рештки укріплення та археологічні знахідки козацької доби. Тож пропонується змінити назву вказаної пам'ятки археології на «Городище сотенного містечка Горошине, XVII–XVIII ст.». Саме така назва є історично об'єктивною і буде надалі використовуватися в тексті історичної довідки» [8, с. 4].

Якщо взяти до уваги проведений нами аналіз даного питання, то висновки співробітників ЦОДПА щодо необхідності зміни назви пам'ятки виглядають передчасними, а проведене обстеження пам'ятки, здійснене ними, є неповним.

Ілюстративний матеріал, наведений в Обліковій документації, є досить змістовним. Дослідниками здійснена локалізація пам'ятки. Для

її наглядності приведемо ілюстрацію І.6, розміщену в їхній роботі (Карта 11).

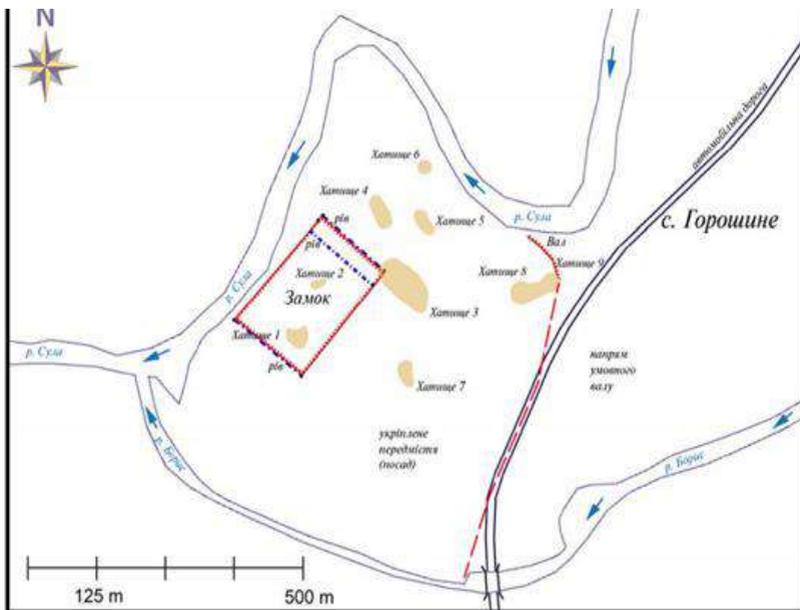
У людини, що проживає в с. Горошине або буває в цій місцевості, природньо виникає думка, чому «фортецю» шукають унизу, біля річки, яка може розливатися і підтоплювати наближену територію? Північніше ж – рельєф підвищується, та й місто (містечко) Горошин у XVII – XIX ст., існувало саме там, де нині існує стара частина села Горошиного.

Але й самі працівники ЦОДПА, укладачі пам'яткоохоронної документації на містечко Горошин, зазначають, що під час розвідкових обстежень була знайдена не лише кераміка XVII – XIX ст., але й предмети матеріальної культури давніших часів, причому, вони знайдені в північно-східній частині території, яку обстежували фахівці ЦОДПА. «До найдавніших знахідок належать два фрагменти. Перший – це уламок стінки посудини епохи бронзи з прокресленим орнаментом, в своєму тісті має домішки шамоту. Другий фрагмент належить вінцевій частині сіроглиняного горщика з шерехатою поверхнею черняхівської культури. Обидва уламки були виявлені у північно-східній частині укріпленого передмістя (посаду), неподалік від русла р. Сула, коло хатищ 8 та 9» [20, с. 9].

У 2016 р. невеликі розвідкові дослідження в цій місцевості здійснив Олександр Прядко. Він виконав окомірний план горошинського «замку», зібрав підйомний матеріал та провів охоронні археологічні дослідження у південній околиці села Горошиного, де було виявлено та зачищено рештки господарської ями черняхівської культури [8, с. 8].

Довідково хочу навести схему взаємного розміщення городищ у селах Тарасівка і Горошине за Юрієм Моргуновим. Хоча я вважаю його гіпотезу щодо локалізації давньоруського Горошина не переконливою, однак, його локалізація ранньомодерної фортеці м. Горошина заслуговує на увагу (карта 12).

Цікаво, що і Олександр Прядко, і укладачі облікової документації на «сотенне містечко» Горошин (2024 р.) локалізують так званий «замок» на одній і тій самій території: від місця впадіння р. Борис у р. Сулу на декілька десятків метрів у північно-східному напрямку.

І.6. **Горошине, с.**, Схематичне розміщення пам'ятки археології місцевого значення – Городище сотенного містечка Горошине, XVII-XVIII ст., за матеріалами зйомки 2024 р. Укладачі: *К.М. Мироненко, А.В. Куркова.*

Карта 11. «Замок» і посад сотенного містечка Горошина за дослідженнями фахівців ЦОДПА в 2024 р. [20, с. 19]

Рис. 2. Ситуационный план взаимного размещения городищ в Тарасовке и Горошино.

Условные обозначения: *а* – городище в с. Тарасовке; *б* – городище в с. Горошино; *в* – заболоченная пойма Сулы; *г* – трасса ответвления Муравского шляха к «горошинскому перевозу»

Карта 12. Взаємне розміщення городищ у селах Тарасівка і Горошині.

Автор: Ю. Ю. Моргунов [17, с. 141]

Як бачимо, «замок» дослідники визначили таким, що розташований на півострові поблизу впадіння р. Борис у р. Сулу. Яке його призначення? Чи це всього лише місцевість (із залишками житлових і господарських будівель переважно XIX – XX ст.), обнесена

ровами, призначення яких ще не з'ясоване? Можливо, рови частково захищали від підтоплення. А може тут була частина загальних фортифікацій давнішого часу? На ці питання ще будуть шукати відповіді.

На мою думку, вал, який нібито мав захищати жителів «замку», міг виконувати захисну функцію для жителів фортеці «на горі» від вторгнення ворогів з південної сторони.

Визначена в даному дослідженні локалізація Успенської церкви, як ядра «городка», сподіваюсь, посилить зацікавлення археологів і місцевої влади до продовження досліджень у с. Горошине, до посилення пам'яткоохоронної роботи, оскільки вже не один десяток років «чорні археологи» «вибивають» металеві (і не тільки металеві) знахідки з культурного шару нашого населеного пункту з давньою і цікавою історією. Варто також розширити пошуки на територію всього села Горошине, принаймні, спочатку на територію колишнього містечка; можливо, в ньому будуть відшукані поселення часу Київської Русі-України і періоду черняхівської культури. Та й детальне дослідження фортеці Горошина часу польського владарювання і козацької доби можуть пролити світло на деякі невідомі сторінки історії Східної Європи.

Список використаних джерел

1. БОПЛАН (Beauplan) Гійом Левассер де // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, В-во «Наукова думка». 2003. 688 с.: іл.
2. Бутенко Євгеній Павлович. На бистрині віків. Снт. Семенівка. 1992. 40 с.
3. Вавричин Марія, Голько Олег. Показчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті І. Боплана 1650 р. // Картографія та історія України. Збірник наукових праць. Львів – Київ – Нью-Йорк. В-во М. П. Коць. 2000. С. 258 – 357.
4. Вавричин Марія. Комплекс карт України І. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи // Картографія та історія України. Збірник наукових праць. Львів – Київ – Нью-Йорк. В-во М.П.Коць. 2000. С. 18–22.

5. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. Київ: Видавничий дім А.С.С., 2005. 588 с.
6. Генеральна карта України (Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis). Авт.: Г.Боплан. Гравер: В.Гондіус. 1648. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/ac/Beauplan_Poland_XVII_mar.jpg Дата звернення: 18.03.2025.
7. Золоте слово: хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV століть. – Кн. 2: Література високого середньовіччя (988–1240); Література пізнього середньовіччя (1240 – середина XV ст.) / За ред. В. Яременка; Упорядн.: В.Яременко, О.Сліпушко. К.: Вид-во "Аконіт", 2002. 802 с.
8. Історична довідка // Облікова документація на пам'ятку археології «Городище сотенного містечка Горошине, XVII – XVIII ст.». URL: <https://map.codpa.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/2024-horodyshche-sotennoho-mistechka-horoshyne.pdf> Дата звернення: 19.03.2025.
9. Карта «Київщини» Й. Блау (бл. 1670 р.). Копія. Особистий архів автора.
10. Карта М-36-90-А (Бол. Буромка). Масштаб 1:50 000, 1929 р. Особистий архів автора.
11. Карта Ф. Шуберта. Масштаб: в 1 дюймі 3 версти, до 1868 р. Ряд 24, лист 11. Особистий архів автора.
12. Карта Ф. Шуберта. Масштаб: в 1 дюймі 3 версти, після 1880 р. Ряд 24, лист 11. Особистий архів автора.
13. Літописне городище Горошин. (Село Горошине Семенівського району). Паспорт укл. Г.О.Сидоренко 26 червня 1976 р. URL: <https://map.codpa.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/semenivskyj-rn-s-goroshyne-litopysne-gorodyshhe-goroshyn-pasport-1-1.pdf> Дата звернення: 18.03.2025.
14. Літопис руський / за іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О.В. Мишанич]. Київ: Дніпро, 1989. XIV, 590, [1] с., [3] арк. іл.: іл. (Даврьоруські та давні українські літописи).
15. Ляскоронскій В. Городища, курганы и змиевые валы, находящиеся в бассейне р. Сулы // Труды одиннадцатого Археологического

- съезда в Киеве (1899). Под редакцией графини Уваровой и С.С.Слуцкого. Том 1. Москва: Типография Г. Лиснера и А.Гепеля, 1901. С. 404–457.
16. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. Курск, 1996. 160 с.
 17. Моргунов Ю.Ю. К локализации летописного города Горошина // КСИА Вып. 236 / Ин-т археологии РАН. М.: Языки славянской к-ры: Знак. 2014. С. 139–143.
 18. Моргунов Ю.Ю. К поискам городища летописного города Лубена // Старожитності Посулля. 100 років Лубенському краєзнавчому музею імені Г. Я. Стеллецького (1918 - 2018) : збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК та ін. [Відп. ред. Супруненко О. Б]. Київ. 2018. С. 90–98.
 19. Моргунов Ю.Ю. Про місцеположення літописного Горошина // Тези доповідей і повідомлень першої полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. Полтава. 1989. С.114–116.
 20. Облікова картка. Ілюстрації до облікової картки // Облікова документація на пам'ятку археології «Городище сотенного містечка Горошине, XVII–XVIII ст.» URL: <https://map.codpa.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/2024-horodyshche-sotennoho-mistechka-horoshyne.pdf> Дата звернення: 19.03.2025
 21. Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української РСР. Постанова Ради Міністрів УРСР №711 від 21 липня 1965 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-65-%D0%BF#Text>
 22. Проненко В. Г. Сивочоле моє село. Київ. ВПК «Експрес-поліграф». 2014. 368 с.
 23. ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Столп. 240–256. URL: <http://litopys.org.ua/> Дата звернення: 19.03.2025.
 24. Сосса Р.І. Історія картографування території України: Підручник для студ. ВНЗ. Київ: Либідь, 2007. 334 с.: рис.
 25. Специальная карта Западной части Российской империи / Воен.-топогр. депо ; Сост. и гравиров. Воен.-Топогр. Депо с 1826 по 1840 г. под рук. генерал-лейтенанта [Ф. Ф.] Шуберга. [СПб.]: Воен.-Топогр. Депо, [1844?]. 1 к. (59 л.): цв., худож. картуш, экслибрис;

- 60x82 см. Грав., цв. + Сб. л. (60x82 см) // НБУВ, сектор картографічних видань. Примірник: 6579. Лист 41.
26. Спеціальна карта України. (*Delineatio specialis et accurata Ukrainae. Cum suis Palatinatibus ac Distictibq, Provincysq adjacentibus*). 1650. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4c/Delineatio_Specialis_Et_Accurata_Ukrinae.jpg Дата звернення: 19.03.2025.
27. Українська географічна карта (*Tabula Geographica Ukrainica*). 1639 (бл.). URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e5/Tabula_Geographica_Ukrainica.jpg Дата звернення: 18.03.2025.
28. Шерстюк В.В. Залишки літописного «міста» Горошин давньоруського часу (?) (XI – XIII ст.), рештки укріплень козацького містечка Горошино (XVII – XVIII ст.) // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Семенівський район / Упоряд., наук. ред. та передм. В.О.Мокляк. Полтавський краєзнавчий музей ім. В.Кричевського. Полтава: ТОВ «АСМІ». 2013. С. 108–110.

РОЗДІЛ 5. ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ У КОНЦЕПЦІЯХ ГУМАНІСТІВ XIV – XVI СТОЛІТЬ

На сучасному етапі українська нація бореться за свою незалежність і можливість побудувати державу засновану на демократичних ідеалах. Основою демократичної держави є громадянин спроможний діяти відповідально, «брати участь у громадському та суспільному житті, ..., спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів» [16].

Саме демократія, сприяє розвитку і утвердженню громадянського суспільства, у якому кожен індивід має можливості для вільного самовиявлення і реалізації потреб та інтересів через добровільно сформовані, незалежні від держави та її інституцій, організації – політичні партії, громадські, професійні, творчі, конфесійні об'єднання та асоціації, що охоплюють всі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини [2, с. 10].

Сучасні західні країни пройшли тривалий шлях розвитку громадянського суспільства, отримавши колосальний досвід, розвинули демократичні політичні інституції, що стали прикладом для України. Наш народ бореться за свою незалежність та утвердження правової держави з розвинутими демократичними інститутами, що забезпечують верховенство закону у всіх сферах життя суспільства.

Відповідно, перед українською педагогічною наукою та системою освіти стоять складні завдання формування у підростаючого покоління громадянських та соціальних компетентностей, що пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, дотримання прав людини; усвідомлення української національної та громадянської ідентичності; «готовності до дієвого виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів та суспільно-державних (національних) цінностей України, незалежності і територіальної цілісності України, конституційних засад державного ладу» [16].

Україна робить важливі кроки на шляху становлення громадянського суспільства, у цих умовах, цілком обґрунтованим є звернення до кращих прикладів європейського історичного досвіду, що сягає епохи античності та Відродження.

Платон та Аристотель виокремили й започаткували дослідження поняття «громадянське суспільство», а мислителі епохи Відродження розвинули його та запропонували своє бачення громадянськості, ролі людини у суспільстві та взаємовідносин людини з владою, що призвело, у подальшому, до появи цілісного вчення про суспільство, державу та людину [14, с. 125].

У ренесансній ідеології та педагогічній думці мали місце достатньо визначені поняття «громадянськості», «соціальності», «патріотизму». Найбільш вагомий внесок у дослідження, впровадження громадянського виховання та освіти зробили італійські гуманісти: Л.Б.Альберті, Л. Бруні, Д. Манетті, М. Пальмієрі, А. Рінуччіні, К.Салютаті, діяльність яких припадає на кінець XIV-XV століття. Вони акцентували увагу на всебічному і гармонійному розвитку особистості і у комплексі виховних заходів відводили важливе місце громадянській чесноті, підкреслювали значимість соціальної активності та патріотичних почуттів, як невід'ємних рис «ідеального громадянина» [4, с. 49].

Відомий німецько-американський історик Ганс Барон (1900 – 1988 рр.) першим запропонував термін «громадянський гуманізм» для опису діяльності та ідей групи мислителів періоду італійського Відродження, які пріоритетною вважали громадську діяльність. У книзі «Криза раннього італійського Відродження: громадянський гуманізм і республіканська свобода в епоху класицизму та тиранії» автор – захист суверенітету держави, патріотизм, любов до свободи, прихильність до республіканізму, активність у громадському житті назвав – громадянським гуманізмом [29]. Барон пише, що на межі XIV-XV століть «громадянське суспільство італійських міст-держав існувало вже багато поколінь і, можливо, вже пройшло свій розквіт» [29, с. 4].

Учений-історик Г. Барон у праці «Гуманістична та політична література у Флоренції та Венеції на початку кватроченто: дослідження критики та хронології» відмічає практичну орієнтованість, чітку педагогічну спрямованість і зв'язок італійських гуманістів з конкретно-

історичною реальністю того часу [24]. Особливо, звертає увагу на прагнення сприяти вихованню молоді, віру в безмежні можливості вдосконалення людини і особливу практичну спрямованість ренесансної думки гуманістів Флоренції, Мілану, Риму та Венеції [6, с. 237].

Представники громадянського гуманізму зверталися до праць античних мислителів. Зокрема, Аристотеля, який порівнював суспільство, державу з кораблем, де кожний член екіпажу виконує свою функцію – один веслує, інший стоїть біля стерна, третій йому допомагає. Щасливе плавання – мета кожного моряка окремо й усієї команди загалом [1, с. 71]. Аристотель піднімав питання про необхідність не лише особистої доброчесності, але й громадянської, яка полягає в служінні спільному благу, у підтриманні й збереженні створеної людьми спільноти й державного ладу. Бути гарною людиною і справжнім громадянином – не одне й те саме. Особисті якості людей різні, а громадянські – спільні та обов'язкові для всіх, бо лише в цьому разі «держава стає найкращою» [6, с. 237].

У розглядуваний період, італійське місто-держава Флоренція, стало центром поширення нової тенденції епохи у освітньо-виховній парадигмі – громадянського гуманізму, що передбачав формування нової особистості: енергійної, дієвої, вольової, сильної в усіх земних справах. До ідеологів громадянського гуманізму належать Л. Бруні, М.Пальмієрі, А. Рінуччіні та інші.

Флоренція була торговельно-промисловою республікою, що передбачало досить широке коло осіб, причетних до управління містом-комуною. Так, наприкінці XIV – на початку XV століття в місті нараховувалося понад три тисячі виборних посад у різних органах влади. За цих умов, особисті якості та заслуги перед країною сприяли тому, що на владний олімп піднімалися іноді не дуже заможні, але енергійні, освічені, талановиті люди [6, с. 237].

Варто відмітити, що серед політичної еліти міста-держави було багато відомих гуманістів, що свідчило про їхнє громадянське визнання як носіїв високої освіти. Їх діяльність була тісно пов'язана із містом-комуною, що відзначалося динамічним розвитком усіх форм громадянської активності. Гуманісти працювали канцлерами, секретарями та чиновниками у магістратах. У владних структурах

проявили себе Д. Аччайуолі, Л. Бруні, М. Пальмієрі, А. Рінуччині, К. Салютаті та інші. Природно, що проблема виховання громадянина й патріота – «ідеального громадянина» – видавалася гуманістам надзвичайно актуальною і важливою [4, с. 49].

Вихованню, флорентійські гуманісти, відводили надзвичайно важливу роль, вбачали у ньому головний засіб підтримки авторитету міста-держави, його політичної стабільності й добробуту громадян, що цілком відповідало духові ренесансної ідеології.

Громадянське виховання вважалося гуманістами важливою складовою морального виховання людини, як розвиток закладеного природою «інстинкту соціальності», як підготовку до свідомої участі у справах міста та людської спільноти, загалом. А методами – служили повчання, напучення, приклад.

Можливість реалізувати виховні ідеали громадянського гуманізму, мислителі вбачали при допомозі освіти – дисциплін гуманітарного комплексу, до якого входили: філософія, історія, риторика. У межах саме цих наук, осмислювалися такі поняття, як держава, патріотизм, спільне благо, справедливість, свобода, та все те, що сприяло вихованню громадянськості та соціальних чеснот особистості [6, с. 237].

Один із основоположників італійського гуманізму, Колуччо Салютаті (1331 – 1406 рр.) приділяв значну увагу соціальності та громадянськості. Італійський філософ, політичний діяч епохи Ренесансу народився у тосканському містечку Стіньяно; належав до давнього лицарського роду; дитинство та юнацькі роки провів у Болоньї, де й закінчив правничий факультет Болонського університету [29].

К. Салютаті працював суддею і нотарем у Вальдінєволе, згодом займав високі посади у італійських комунах, а в 1375 році став канцлером Флоренції й захищав інтереси міста понад 30 років, аж до самої смерті. Мав бездоганну репутацію, демонстрував великий дипломатичний і ораторський талант. Один з противників Салютаті, правитель Мілану Джан Галеаццо Вісконті висловлювався: «... один лист Салютаті здатний завдати противнику більше збитків, ніж тисяча флорентійських вершників» [33]. За час канцлерства Салютаті, Флоренція неодноразово була у стані війни з Міланом й дослідники

припускають, що діяльність Джан Галеаццо Вісконті надихнув К.Салютаті на написання трактату «Про тирана», що побачив світ у 1400 році. У цій праці гуманіст виклав свої політичні погляди, незважаючи на прихильність до республіканської форми правління, гуманіст підтримував ідеї Данте про універсальну монархію й наближався до концепції доброзичливого деспотизму [29].

Колуччо Салютаті був послідовником Франческо Петрарки й Джованні Боккаччо, захопився їх ідеями гуманізму й поступово, будинок мислителя став своєрідним гуманістичним осередком у Флоренції. Салютаті зібрав велику домашню бібліотеку рукописних праць античних авторів та його сучасників. Прикметно, що книгозбірню могли користуватися його учні Леонардо Бруні, П'єтро Паоло Верджеріо, Поджо Браччоліні та численні відвідувачі [29].

У дусі ренесансних ідей гуманізму, Салютаті пропонує своє розуміння людини, свій погляд на її природу та місце і роль у суспільстві. Мислитель, посилаючись на Біблію, висловлював думку про соціальність людини, що люди створені для допомоги один одному, що бути самотньою людиною погано, що необхідно любити ближніх як самих себе. Людям від природи притаманна здібність до суспільного життя, а спілкування допомагає спасінню їх душ (так пояснює К.Салютаті біблійний догмат) [6, с. 34].

Громадянськість Салютаті трактує як таке, що ґрунтується на взаємній любові, взаємоповазі й взаємодопомозі. Він зазначав, що «усі живі істоти створені не заради них самих, а заради людини; людина створена для людини. Отже, у світі смертних, природа встановила деяке єднання, пов'язане взаємною прихильністю, щоби не тільки не дозволено було людині відбирати [що-небудь] у людини, але вважалося б нелюдяним не принести користі, коли людина здатна це зробити» [6, с.34].

Гуманіст був переконаний, що «інстинкт соціальності» закладений в людині природою й Богом – потрібно розвивати шляхом виховання та освіти. Громадянське виховання розглядалося як складова частина морального вдосконалення людини, підготовка до свідомої участі в справах людської спільноти. У цьому напрямку, Салютаті надавав першочергового значення, комплексу гуманістичних дисциплін – *studia humanitatis*. Гуманітарні дисципліни, такі як філологія, поезика, історія,

педагогіка, риторика, етика, на думку мислителя, покликані формувати нову людину, для якої притаманні гуманістичні погляди, здатність до добродішних вчинків та потяг до вченості. Салютаті був переконаний, що гуманізм не дається людині від народження, а набувається шляхом наполегливої праці [6, с. 240].

Салютаті послідовно відстоював ідеали активного громадянського життя та громадянської відповідальності – це вміння жити серед людей, узгоджувати свої інтереси з інтересами громади, дбати про спільне благо. Тому в освіті важливу роль відводив дієвій філософії, вважав її «вчителькою життя», що допомагає вирішувати проблеми земного буття. У своїх працях філософ дав обґрунтування комплексу гуманістичних дисциплін, але головне місце відводив етиці. Саме етика, на думку гуманіста, має бути тісно пов'язана з історією та політикою. Особливий зміст він вкладав у поняття «humanitas» розуміючи його, як людяність, духовність, нову освіченість. Метою нової освіченості, Салютаті вбачав у поєднанні високого рівня знань, заснованого на оволодінні класичною спадщиною, і різнобічного практичного досвіду, розвинену самосвідомість особистості та її активну громадянську діяльність [6, с. 241].

Залишаючись вірним християнським ідеалам, Салютаті вважав, що нова освіченість дає можливість глибше зрозуміти зміст Святого Письма, але водночас, гуманіст не міг погодитися з аскетичною мораллю християнства, яка, на його погляд, суперечить земному призначенню людей – жити в суспільстві й спільними зусиллями боротися із земним злом «за справедливість, істину та честь» та будувати краще життя. У листі до Пеллегріно Дзамбеккарі, який прагнув стати ченцем, Салютаті писав: «Не вір, Пеллегріно, що тікати від світу, уникати виду прекрасних речей, замкнутися в монастирі або віддалитися в скит – це шлях до досконалості» [33].

Колуччо Салютаті сформував фундаментальні передумови громадянського гуманізму, виховав достойну плеяду послідовників, які розвинули, доповнили його ідеї та реалізували їх у навчально-виховній практиці епохи Відродження.

Ідеї громадянського виховання особистості, в епоху Ренесансу, звучали у працях гуманіста Леонардо Бруні Аретіно (1370 – 1444 рр.). Він народився в італійському містечку Аретцо в небагатій сім'ї.

Навчався у Флоренції; займався перекладами античних авторів, зокрема, підготував латинські версії творів Арістотеля, найвідоміша з яких – «Політика»; багато уваги приділяв моральним та педагогічним темам. З 1405 до 1415 року служив секретарем у папській курії, а з 1427 року й до самої смерті виконував обов'язки канцлера Флоренції. У найвагоміших працях – «Похвала місту Флоренції» (початок XV століття), «Про флорентійську державу» (середина 30 х років XV століття), «Дванадцять книг історії Флоренції» (1439 рік) у центрі уваги Л. Бруні громадянське виховання особистості, любов до рідної землі, прагнення підняти авторитет держави [8, с. 196].

Мислитель звертає увагу на архітектурну та художню красу міста, його охайність, але особливо підкреслює – чесноти його громадян та його інституції. Як і його сучасники, Л. Бруні вважав, що Флоренцію було засновано римлянами в період республіки, і що її громадяни зберегли дух свободи й виступали проти будь-якої тиранії. Рідне місто позиціонував рятівником усього італійського народу [29].

У своїх працях, гуманіст виступає захисником республіканської форми правління, пояснює, що велич Флоренції ґрунтується на її самоврядній політичній системі, на виборних інституціях, що спираються на добросовісність, відповідальність, патріотизм громадян, тому ці риси потрібно формувати з дитячого віку через виховання та освіту. Бруні формулює базову тріаду фундаментальних республіканських принципів Флоренції – свобода, рівність та справедливий закон. Він звертає увагу, що політична традиція міста-держави гарантувала рівність усіх громадян перед законом, сприяла співпраці та балансу між усіма соціальними групами міста, що давало можливість уникати конфліктів між вельможами та народною масою й сприяло стабільному розвитку держави [29].

Флорентійська республіка виділялася тим, що її громадяни брали участь у політичному житті, відповідно, мали бути готові зайняти виборні посади у різних органах влади й узяти на себе відповідальність за спільне благо, за дотримання справедливості, за збереження свободи, за велич держави. Тому, праці Леонардо Бруні «Вступ до науки про мораль», «Проти лицеміра», «Про наукові та літературні заняття» наповнені патріотичними мотивами, ідеями про необхідність

«оберігати спокій і честь батьківщини, любити останню як своє власне життя» [4, с. 49].

Цілком очевидно, що Л. Бруні цікавився питаннями виховання й освіти. На його думку, гуманістична освіта полягала в поєднанні конкретних знань із належним володінням літературною мовою, умінням красиво писати й говорити й чесно виконувати обов'язки громадянина [8, с. 196].

П'єр Паоло Верджеріо (1370 – 1444 рр.) – італійський гуманіст, один з перших педагогів епохи Ренесансу. Верджеріо є автором першої відомої гуманістичної комедії «Павло», що була написана у 1388 – 1390 роках, «для виправлення поведінки юнаків». Найбільш вагомий педагогічний твір мислителя – «Про благородні звичаї та вільні науки», що побачив світ в Падуї біля 1402 року. У цій праці вперше було систематизовано викладені основні принципи гуманістичної освіти й виховання які, за Верджеріо, нерозривно взаємозв'язані й мають сприяти формуванню людини-громадянина [12, с. 70].

Італійський гуманіст був прихильником шкільної освіти, він радив звертати увагу на правильний розподіл навчального часу, на дозування навчального матеріалу, на систематичність у навчанні. Педагог підкреслював користь такого методу навчання, як дружня бесіда учителя з учнями; закликав враховувати в навчально-виховному процесі вікові особливості дітей, їх природні дані та нахили. Гостро ставив питання про відповідальність держави за виховання та освіту молодого покоління, адже це потрібно для дитини, для сім'ї, а що особливо важливо – й для суспільства [8, с. 200-201].

У творах італійських гуманістів у контексті проблем виховання й освіти значне місце посідають «вільні науки», Верджеріо дає таке тлумачення цього поняття: «Вільними науками ми називаємо ті, що вправляють і покращують чесноту та мудрість і завдяки яким тіло і душа набувають схильності до кращих вчинків, внаслідок чого люди за звичай досягають честі і слави» [20, с. 94].

Очевидно, що Паоло Верджеріо надавав перевагу гуманітарним наукам, але поряд з тим, закликав вивчати природознавство, схвально ставився до музики, основ медичних знань, радив звертати увагу на природне середовище, у якому формується характер вихованців. Виходячи з необхідності всебічного й гармонійного розвитку

особистості, Верджеріо особливого значення надавав фізичному вихованню, рекомендував активні форми відпочинку. Загалом педагогічні ідеї гуманіста були творчо використані й розвинуті багатьма педагогами Італії та інших країн і стали основою формування нової педагогічної думки [8, с. 201].

Патріархом громадянського гуманізму, цілком обґрунтовано, визнано Енео Сільвіо Пікколоміні (1405 – 1464 рр.). Італійський письменник і гуманіст народився в Сієні в багатій сім'ї, одержав ґрунтовну класичну освіту у Флоренції й став юристом. Займався літературною діяльністю, зробив успішну церковну кар'єру, обіймав посаду єпископа, кардинала, а в 1458 році був обраний папою під іменем Пій II – перший «папа-гуманіст» [8, с. 212-213].

Велику увагу й інтерес Пікколоміні виявляв до питань виховання. Його основні педагогічні праці: «Про виховання дітей» (1450 рік), «Лист до герцога Тіроля Сигізмунда» (1443 рік). У своїх творах мислитель, демонстрував прихильність до цілеспрямованого виховання, закликав удосконалювати душу й тіло. Пікколоміні розрізняв загальну і професійну гуманістичну освіту, які повинні готувати дитину до життя. Він радив прислухатися до дитини, розуміти її, реагувати на її індивідуальні особливості, був переконаний, що походження не може бути перешкодою для здобуття знань і самовдосконалення [26].

Основними передумовами успішного навчання Сільвіо Пікколоміні уважав природні здібності людини, самодисципліну, самовдосконалення, й постійне тренування або «вправи». Він був прихильником *studia humanitatis*, обстоював можливість і необхідність одночасного вивчення кількох дисциплін, бо це розвиває пам'ять і здатність до міркування. Особливого значення Пікколоміні надавав поезії, яка виховує мораль і впливає на мову; історії, яка дає можливість звернутися до прикладу предків у вихованні громадянськості; моральній філософії (етиці), бо разом, саме ці мистецтва й науки, формують особистість і вчать її будувати відносини з різними соціальними групами населення. Важливим засобом морального виховання Пікколоміні бачив музику, але займатися нею, потрібно під керівництвом досвідченого наставника [8, с. 213].

У центрі уваги гуманіста й така складова становлення особистості, як фізичне виховання. Він давав поради щодо організації харчування, підготовки до сну, виступав проти вживання алкоголю тощо.

Варто звернути увагу на погляди Сільвіо Пікколоміні на владу та людину при владі, викладені у найвідомішій політичній праці «Про походження і владу Римської імперії», що була оприлюднена у 1446 році. Пікколоміні захищав, і це було не характерно для ідеологів громадянського гуманізму, – імперський і навіть абсолютистський ідеал правління під прапором Священної Римської імперії [26]. Обґрунтування своєї позиції Пікколоміні розпочинає з королівської влади, яка уповноважена захищати права слабких, від втручання сильних, забезпечувати стабільний розвиток держави, соціальну гармонію, дотримання законів та порядок. Король сприймається гуманістом, як уособлення справедливості, як вищий моральний авторитет, тому – його рішення мають силу закону [26].

Також, мислитель пропонує рішення проблеми війни та миру, через універсальне політичне правління, тобто, шляхом створення єдиної світової імперії, яка стала б запобіжником проти війн між окремими країнами. За цих умов, роль людини при владі набуває особливої ваги й Сільвіо Пікколоміні активно займався проблемами становлення особистості правителя і був переконаний, що останній повинен піклуватися про добре й справедливе правління, про спільне благо усіх громадян.

Мислитель закликав шанувати «мудрість старості», радив турбуватися про підбір учителів, багато уваги приділяв визначенню форм і методів організації навчально-виховного процесу. Педагогічні погляди гуманіста можна вважати цілком світськими, хоча він був активним церковним діячем.

Питання громадянськості, служіння вітчизні, спільному благу – в центрі уваги Пальмієрі Маттео (1406 – 1475 рр.). Пальмієрі Маттео належить до авторитетних представників громадянського гуманізму в Італії. Він народився у Флоренції в сім'ї заможного аптекаря; освіту отримав у школі італійського гуманіста і священнослужителя Созомено да Пістойя, де вивчав риторику й латинську мову. Згодом, навчався у Флорентійському університеті. Варто відмітити, що Пальмієрі сорок років перебував на службі в органах влади та управління, виконував

обов'язки головного судді Флоренції – гонфалон'єра правосуддя [8, с. 210].

М. Пальмієрі вважав соціальність важливою складовою людської природи, був переконаний, що кожна жива істота влаштовувалася так, щоб прогодувати себе й зберегти нащадків. Людина теж дбає про своїх дітей, але на відміну від тварин, «має розум, відтворює в пам'яті минуле й розмірковує про сучасне, передбачає майбутнє, тому легко дізнається про свій земний шлях, прагне направляти його». З цією метою «зав'язуються між людьми стосунки дружби, шлюбу, створюються родини, устанавлюються різні форми спілкування і співпраці, притаманні людині. А завдяки цьому, мовби зібрані разом, люди утворюють єдину спільноту» [6, с. 35].

Так, на погляд гуманіста, утворювалися міста, громадський побут і звичаї, що «мало величезні вигоди» як для задоволення потреб, так і для «прикрашення й облагородження нашого існування». Виникали закони божественні й людські, творцем яких, учителем і «єдиним розпорядником» є Бог. Так виникало комунальне співжиття, у якому людина шукала собі двох благ: доброчесності (*honesti*) та корисності (*l'utile*). Спільне життя вимагало від людини-громадянина дбати не лише про власне благо, а й про спільне благо громади [6, с. 35]. Що важливо, підтримуючи своє співтовариство, люди взаємно збагачують одне одного здобутками праці, науки й мистецтва. Вони отримують від людської спільноти підтримку, якщо здоров'я та вік не дозволяють самостійно здобувати засоби для існування [6, с. 35].

Гуманіст наголошував, що соціальність, як специфічна риса людської природи сприяє вдосконаленню людини, здобуттю нею справжньої гідності, розкриттю її творчих сил, талантів, високих моральних якостей. Пальмієрі підкреслював і матеріальну сторону гідності громадян та держави, бо прекрасні палаци, громадські споруди, храми, мости – це наслідок плідної праці громадян, які «в усьому світі розповсюджують свої звичаї та майстерність, перевершуючи в них усіх інших» [6, с. 36].

М. Пальмієрі виклав свої педагогічні погляди у діалозі «Громадянське життя», що побачило світ у 1439 році. Виховання вважав єдиним засобом удосконалення і людини, і суспільства. Він запропонував ідеї громадянського й патріотичного виховання.

Відповідно до ідей Пальмієрі, формування «ідеального громадянина», варто розпочинати з раннього дитинства. Важливо, урахувати індивідуальні та вікові особливості дитини, зважати на її інтереси та переконання, що сформувалися у сім'ї під впливом батьків [8, с. 211].

Гуманіст підтримував ідею раннього навчання дитини, закликав виховувати в підростаючому поколінні прагнення до самопізнання і самовдосконалення, почуття власної гідності, орієнтував на важливості самостійного вибору життєвого шляху.

Також, у діалозі «Громадянське життя» гуманіст детально виклав свою концепцію виховання громадянськості. Спираючись на досвід античних авторів, Пальмієрі Маттео переконував співгромадян у необхідності активного «спілкування і співробітництва». Головними громадянськими чеснотами він називав доброчесність, справедливість, які повинні постійно супроводжувати людину, бо вони зберігають «союзи і відносини дружби між громадянами» [4, с. 49].

Привертає увагу звернення Пальмієрі до співвітчизників – понад усе ставити суспільне благо; відстоювати інтереси громади; не пошкодувати життя для спасіння держави [4, с. 50].

Отже, Пальмієрі Маттео послідовно відстоював важливість виховання у підростаючого покоління громадянськості, щоб держава отримала соціально-активного громадянина, справжнього патріота своєї батьківщини.

Відомий італійський літератор, філософ, мистецтвознавець, Леон Баттиста Альберті (1404 – 1472 рр.) переконував молодь у перевагах суспільного життя. Його називали «універсальною людиною» епохи європейського Відродження.

Альберті народився в Генуї в сім'ї заможного флорентійського купця. Освіту отримав у гуманістичній школі Гуаріно да Барціці та Болонському університеті й став доктором канонічного права [3].

Значну частину свого життя провів у Римі, в папській курії служив нотаріусом. Літературний доробок гуманіста досить багатий і різноплановий: трактати з архітектури, математики, живопису, художні твори.

Педагогічні погляди Альберті викладені в його діалозі «Про сім'ю», перша книга була написана в 1432 році. Виховний ідеал Альберті – всебічно й гармонійно розвинена особистість, яка має

активну життєву позицію та корисна для суспільства. У трактаті Альберті змалював образ ідеальної сім'ї, вважав, що вона відіграє вирішальну роль у вихованні молоді [8, с. 196].

Сім'я, як соціальна мікроструктура, здавалася гуманістові найбільш пристосованою до людської природи. Молодші поважають старших, слуги – господарів. Проявам егоїзму, було протиставлено сім'ю, яка ґрунтується на кровній спорідненості та любові. Тут батьки піклуються про виховання дітей, тут за складних обставин можна знайти підтримку, «тимчасово згорнувши вітрила» від ударів фортуни. Сім'я – це той суспільний осередок, де формується особистість, її моральні та соціальні якості. Адже «природа скрізь поспішає потурбуватися про самозбереження будь-якої створеної нею речі... Тому, мабуть, необхідно вважати природним, що батьки не нехтують нічим, аби нагодувати й підтримати тих, хто ними був народжений...» [6, с. 36].

Альберті зазначає, що людині властиво прагнути до слави, шукати визнання громадою. «Тому... ні в якому разі не заслуговує осуду той, хто різними доблестями та прагненнями... здобув би прихильність чесних і добропорядних громадян», зайняв високі та почесні державні посади. Бо справжнє щастя людини, можливе не лише в особистій стабільності, а й у «корисних справах для великої кількості людей» [6, с. 36]. Але саме сім'я готує людину до виконання суспільного обов'язку – вона виховує громадянина.

Л.Б. Альберті писав, що необхідно навчити молодь жити в співдружності з іншими людьми, що «люди, за своєю природою схильні об'єднуватися і перебувати разом. А справи людські є особливо достойними, коли вони «корисні для багатьох...». Саме в такому дусі виховував гуманіст і своїх дітей, які стали справжніми громадянами для своєї держави [4, с. 50].

Альберті переконував своїх сучасників, що хороше виховання є доброю справою, яку батьки можуть зробити і для дітей, і для себе. Гуманіст закликав старше покоління робити все для того, «щоб їх нащадки були «добре вихованими та чесними, бо саме це буде корисним для них самих, а також принесе честь і славу родині та Батьківщині... Краще мати громадян добродійних і чесних, ніж дуже багатих і могутніх» [23, с. 87].

Привертає увагу звернення Альберті до образу корабля, що перегукується з Аристотелевим кораблем – символом соціальності, «більше всього допомагали судну уникнути загибелі ті, хто, «зайнявши своє місце... усіма силами прагнули допомогти в нещасті, без втоми, чесно й самовіддано виконували свій обов'язок, були готовими заради спільного блага добровільно піти назустріч труднощам і небезпеці». Гуманіст, обґрунтовує важливу роль кожного громадянина у суспільстві, бо у кожного своє завдання, своя роль: ті, хто стоїть біля керма, повинні уважно стежити за порядком, уникати підводних каменів, позбавлятися зайвого вантажу, а ті, з кого складається команда, – не хопатися за стерно, не плутати порядок весел [6, с. 242].

Важливим фактором у формуванні громадянських якостей і патріотичних почуттів особистості, італійські гуманісти вбачали в поверненні до кращих прикладів минулого – вони сформуливали так звані «культ предків». Цю ідею розвивав відомий політичний діяч Флоренції, ідеолог громадянського гуманізму Аламанно Рінуччіні (1426 – 1499 рр.). Він народився в сім'ї заможного торгівця, одержав ґрунтовну освіту, зокрема й у Флорентійському університеті у стінах якого сформувався етичний ідеал гуманіста – гармонійне поєднання активної громадської діяльності та споглядального життя, присвяченого науковому пошуку [8, с. 215].

На думку Рінуччіні, досконала особистість повинна бути освіченою, вихованою в дусі громадянських ідеалів, корисною сім'ї, друзям і, що особливо важливо – батьківщині.

Свої погляди Аламанно Рінуччіні виклав у найвідоміших творах «Лист до сина Філіппо» 1473 року та «Діалог про волю» 1479 року. У «Листі до сина Філіппо» гуманіст розкриває проблеми освіти й виховання, які стали важливими для Рінуччіні у період зростання його сина. Мислитель прагнув виховати дитину в кращих традиціях гуманістичної освіти. Аби реалізувати в синові ідеал досконалої людини, Рінуччіні розробив програму гуманістичної освіти, в основу якої, було покладено виховання й навчання добродісного громадянина, який має успіхи в духовній і практичній діяльності, прагне до знань, чесно служить місту-державі та загальному добробуту [8, с. 215].

Освітня програма Аламанно Рінуччіні включала весь цикл дисциплін *studia humanitatis* і була доповнена ним новими науками:

новою риторикою, історією, моральною філософією, етикою. Великого значення мислитель надавав етиці, яка сприяє формуванню моральних якостей людини, направляє її на шлях доброчесності. Рінуччіні першим, серед мислителів епохи Відродження, включив до переліку освітніх – науки, які не лише навчають, але й виховують.

Праця «Діалог про свободу» А. Рінуччіні наповнена глибокими патріотичними почуттями, гуманіст вважає свободу джерелом повноцінного життя, що дає можливість людині реалізувати свої здібності у будь-якій сфері діяльності, спрямованій на благо батьківщини. Він глибоко переконаний, що «зрозуміти свободу можна лише завдяки заняттям мистецтвами та правильному вихованню», бо людина, добре обдарована від природи, згодна підкорятися лише тому, хто наставляє або навчає, або законно і справедливо керує нею для загальної користі» [4, с. 50].

А. Рінуччіні переконаний, що глибоке знання основ наук, самовдосконалення й самовиховання здатні створити необхідні передумови для того, щоб людина стала морально досконалою особистістю, мала активну життєву позицію, поважала співгромадян, була патріотом своєї вітчизни і з честю представляла інтереси своєї держави [8, с. 216].

Важливого значення громадянській злагоді для збереження цілісності держави надавав Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527 рр.). Відомий політичний діяч Флоренції, мислитель, гуманіст, письменник, автор праці «Державець», що була написана у 1513 році, а опублікована в 1532 році (посмертно), Макіавеллі зробив великий внесок у розвиток західноєвропейської політичної думки, військового мистецтва, історії, історіографії, італійської літератури та дипломатії [30].

Нікколо Макіавеллі, один із перших істориків Флоренції, який за дорученням кардинала Джуліо де Медічі написав історію міста, так звані «Флорентійські історії», що побачила світ у 1525 році [30]. У цій праці, автор звертає увагу на політичне життя міста-держави, він пише: «У Флоренції політиками були всі», діяли різноманітні партії та політичні угруповання. Громадянське життя було наповнене бурхливими подіями, а політичний досвід, за словами Макіавеллі, не завжди накопичувався за спокійних обставин. «Іноді його доводилося

засвоювати під брязкіт мечів, під гуркіт зруйнованих будівель» [18, с.24].

Макіавеллі запропонував свій погляд на історію, вважав, що потрібно приділяти увагу не тільки героїчним подіям «війн, ведених флорентійцями з чужими державцями і народами» а й опису «цивільних чвар і внутрішньої незгоди та наслідків ... того» [18, с. 6]. Він писав: «Бо коли в історії щось може припасти до вподоби або виявитися повчальним, то це докладний опис подій, і коли якась наука корисна громадянам, які правлять республікою, то це пізнання обставин, які призводять до гризні й міських чвар, аби городяни, навчені гірким досвідом інших, уміли триматися єдності», бо «... приклади нашої республіки зачіпають нас дужче й навчають більше [18, с. 6-7].

Варто відмітити, що вагомим стимулом формування патріотичних і громадянських якостей особистості, італійські гуманісти вважали приклад предків. Вони порівнювали сучасні їм звичаї й порядки з давньоримськими, закликали сучасників відновити втрачене за допомогою наук, мистецтва, та належного виховання.

Аламанно Рінуччіні підкреслював важливість у вихованні громадянськості, звернення до прикладу «доблесті наших предків», Маттео Пальмієрі говорив про історію свого народу – «нашого давнього народу, мирного й громадянського» [6, с. 252].

Джованні Бокаччо писав: «Я починаю сподіватися й вірити, що Бог змилювався над Італією з тих пір, як бачу, що... італійці стають подібними своїм давнім предкам і починають прагнути до слави не шляхом пограбувань і насильства, але з допомогою поезії, що дає безсмертя» [6, с. 252].

Зіставлення колишньої слави та могутності Риму з італійською реальністю XIV – XV століть стимулювало роздуми про долю батьківщини та патріотичні почуття у загально-італійському масштабі. Італійські гуманісти сприяли формуванню національної самосвідомості громадян. Поряд із латинською та грецькою мовами, вони, особливо в етико-педагогічних працях, використовували *volgare* – італійську простонародну мову. Саме такою мовою написані трактати Л.Б.Альберті «Про сім'ю», М. Пальмієрі «Громадянське життя» [4, с.50].

Італійська мова виформувалася на основі тосканського діалекту, що було предметом особливої патріотичної гордості флорентійців. Н. Макіавеллі стверджував, що «мова має вітчизну» й вітав тих, хто «з любов'ю пише рідною мовою» й зазначав, що вона набула такого значення «завдяки самій Флоренції». Саме ця мова, з часом стане важливим фактором об'єднувчого руху в Італійських містах-державих [6, с. 254].

Ренесансні мислителі звертали увагу й на такий важливий фактор у становленні громадянськості особистості, як виховання історією. Ця наука в епоху Відродження займала важливе місце в системі гуманітарних дисциплін та отримала звання «наставниці» в житті й політиці. Гасло «хвала історії», свідчило про визнання величезного виховного потенціалу цієї науки. Історичним матеріалом насичені майже всі трактати, діалоги, промови, педагогічні настанови розглядуваного періоду. Опис минулого, давав приклад сучасникам, як долати підступну владу фортуни, спираючись на власні сили і знання, досягати справжньої величі та гідності [4, с. 51].

Загалом, багата антична спадщина була досить дійсвим засобом громадянського виховання. Але, очевидно, що більш вагомим для флорентійської молоді був живий приклад їх видатних земляків-гуманістів – учені, філософи, державні діячі, політики, часто – в одній особі.

Колуччо Салютаті на посаді канцлера міста-держави Флоренції пропрацював понад 30 років, аж до самої смерті. За заслуги гуманіста перед батьківщиною, міська влада на похорон Салютаті, виділила 250 флоринів, що було на той час дуже поважною сумою, а його роду довічно було дароване громадянство цього міста-держави [6, с. 255].

Леонардо Бруні Аретіно у Флоренції високо цінували як гуманіста, знавця Платона й Аристотеля, автора творів з питань педагогіки, моралі, історії. Крім того, він був відомий, як мудрий політик, що відіграв помітну роль на дипломатичній арені тогочасної Італії, нерідко виступав із миротворчими місіями у конфліктах італійських міст-держав [6, с. 254].

Молодший сучасник Л. Бруні, Веспасіано да Бістиччі, змальовував гуманіста як зразкового громадянина, як еталон служіння вітчизні. Благо та честь Флоренції він шанував понад усе, користувався

величезним авторитетом у громадян і правителів. Після смерті Л. Бруні у 1444 році, синьйорія влаштувала йому багатий похорон, а його могилу прикрасив мармуровий пам'ятник – це засвідчило визнання заслуг Леонардо Бруні як громадянина Флорентійської республіки [6, с. 254].

Майже усі відомі флорентійські гуманісти були активними державними діячами. У життєписі Веспасіано да Бістіччі присвяченому Джанноццо Манетті, гуманіст постає ідеальним громадянином – розумним, відповідальним, високоосвіченим політиком, добрим сім'янином, щирим християнином, який користувався великою повагою співгромадян [6, с. 255].

Гуманіста Маттео Пальмієрі двічі обирали на вищу державну посаду гонфалон'єра справедливості, співгромадяни цінували його за бездоганну чесність і моральну чистоту. Упродовж майже п'ятидесяти років він служив Флорентійській республіці, а історик К. Мартінес довів, що М. Пальмієрі «не використовував державну службу для особистого збагачення» [6, с. 255].

Донато Аччайуолі – флорентійський учений, державний діяч, гуманіст епохи Відродження, був відданим традиціям та інтересам республіки. Він навіть у «нові часи тиранічного правління» Лоренцо Медічі (кінець XV століття) захищав ідеали республіканізму, чим заслужив повагу флорентійців.

Цілком очевидно, що у освітньо-виховних концепціях італійських гуманістів XIV-XV століть вагоме місце було відведено вихованню громадянських якостей особистості й ці ідеали підхопили й розвинули гуманісти інших країн Західної Європи.

Еразм Роттердамський (1467 – 1536 рр.) – видатний представник європейського гуманізму XVI століття, голландський теолог та мислитель, різносторонній інтелектуал свого часу, визнаний лідер європейської «республіки вчених», який присвятив значну увагу освіті та вихованню [12, с. 70]. Народився в Роттердамі, був позашлюбним сином священика. Навчався в Девентерській братській школі, згодом, здобував освіту в Парижі. Перебуваючи в Англії, зблизився з гуртком оксфордських гуманістів, Томасом Мором, Джоном Колетом. Викладав в Оксфорді, декілька разів побував в Італії. Знайшовши помешкання в Базелі, зробив його інтелектуальним центром Європи [8, с. 202].

Еразм Роттердамський мислитель, який проявив свій таланти у різних галузях гуманітарних знань – від теології до педагогіки. Найвідоміші його праці: «Про раннє й достойне виховання дітей», «Про методи навчання», «Виховання християнського государя», «Молодим дітям наука», «Похвала глупоті» тощо. Педагогіка Еразма Роттердамського побудована на таких основних ідеалах: людьми не народжуються – ними стають, при допомозі виховання; людину формує розум; людина вільна й миролюбива [8, с. 202 – 203].

Гуманіст був переконаний: «Людина не народилася, а стала людиною». Саме освіта підняла людей над рівнем грубих звірів і зробила їх корисними членами суспільства. «Людина, якщо вона не зазнала впливу навчання та філософії, перебуває у владі імпульсів, гірших за імпульси дикого звіра» [31].

У процесі формування громадянськості, мислитель провідну роль відводив освіті, бо саме вона – сприяє процесу соціалізації. Дитина, яка отримала хорошу освіту, виросте «сином, який буде вірним захисником своєї родини, хорошим чоловіком для дружини та надійним і корисним громадянином своєї країни» [31]. Навчання в школі, також має безпосередні практичні переваги, займаючись наукою, яка охоплює усе її єство, дитина уникне поширених помилок юності, а це благо, яке неможна недооцінювати [12, с. 70].

Еразм Роттердамський відкрив для педагогіки такі явища, як світ дитини й дитинства, закликав виховувати дитину від самого народження, давати їй моральне, розумове й релігійне виховання. Обґрунтував необхідність ранньої освіти для дитини (з трирічного віку). Він вважав, що для організації навчально-виховного процесу необхідно враховувати вік дитини, її природні нахили та бажання, закликав не допускати авторитаризм, жорстокість у спілкуванні з молоддю, наполягав на необхідності дбати про здоров'я дітей [12, с. 70].

Мислитель, вперше у світовій суспільно-політичній думці показав виховання як універсальне явище, як форму становлення й розвитку всебічно гармонійної особистості. Професію вчителя-наставника розглядав як найважливішу в суспільстві, оскільки вона формує навички й світогляд громадян країни [8, с. 203].

Хуан Луїс Вівес (1492 – 1540 рр.) – відомий європейський гуманіст, теоретик освіти, виступав проти схоластики й став одним із впливових

прибічників гуманістичного виховання та навчання на початку XVI століття [8, с. 199]. Народився в Іспанії, навчався у Паризькому університеті. Згодом, оселився в Брюгге, де провів значну частину свого життя. Займався приватною практикою – викладанням у заможних сім'ях. Приблизно в цей час, Вівес познайомився з Еразмом Роттердамським і з 1517 і до 1521 року жив у Лувені та читав лекції з філософії в Collegium Trilingue. Цей навчальний заклад провадив свою діяльність відповідно до гуманістичних освітньо-виховних ідеалів Еразма Роттердамського [26].

Хуан Луїс Вівес кілька років жив у Англії, де при дворі Генріха VIII і його дружини Катерини Арагонської служив домашнім учителем і наставником їхньої доньки Марії. Також, він читав лекції в коледжі Корпус-Крісті в Оксфорді та спілкувався з англійськими гуманістами, серед яких були Томас Мор і Томас Лінакр. Прикметно, що у 1528 році Вівес втратив прихильність Генріха VIII, бо у питанні розлучення короля, став на бік своєї співвітчизниці Катерини Арагонської, за що, деякий час перебував під домашнім арештом [26].

Перу Вівеса належать трактати з філософії та психології – «Про вчення», «Про душу й життя». Він є автором багатьох педагогічних праць – «Про виховання християнської жінки» (1524 рік), у якій викладено педагогічні принципи навчання жінок, «Про метод вивчення мови», «Про раціональні заняття з дітьми», а його «Практика латинської мови» (1538 рік) витримала за півстоліття 49 видань [8, с. 199].

Педагогічним ідеалом Вівеса була всебічно й гармонійно розвинена особистість. Мета виховання й освіти розумілася гуманістом, як створення умов для вияву кращих рис дитини. Виховання й освіта розглядалися великим педагогом, як єдине ціле, що має спільну цінність та мету. Вівес звертав увагу на проблеми самовиховання та самоосвіти, відстоював рівність людей у правах на належну освіту. Він склав базовий навчальний план для школи; розробив програму навчання від раннього дитячого віку до університету; розширив коло шкільних дисциплін, зокрема, велику увагу приділяв дослідженню природи й вивченню природознавства; запровадив принцип «логіки викладання» [8, с. 199].

Важливу роль Вівес відводив підбору вчительських кадрів. У центрі уваги педагога – принципи взаємовідносин вихователя та учня.

Він закликав любити дитину, ураховувати її вікові особливості, запроваджувати доступність, поступовість і послідовність у навчанні [12, с. 70-71]. У освітній діяльності, наголошував на необхідності використання різноманітних методів: наочності; гри; змагання; піднімав питання про значення фізичного розвитку дитини. Своє бачення виховного ідеалу Вівес сформулював у тезі: «Великим благом уважай... добродесність і з нею поєднані знання, гостроту розуму та здоровий глузд» [8, с. 199].

Особливого значення, гуманіст надавав моральному і громадянському вихованню, висував ідею реформування сучасного йому суспільства шляхом морального виховання та практичної освіти особистості. На його думку, розвиток людяності вимагає двох нерозривно взаємопов'язаних шляхів: освіти та виховання. Саме освіта дає можливість людині подолати її тваринні інстинкти і, в повній мірі, реалізувати свій людський потенціал. Але Вівес звертає увагу, що навчання має бути системним, корисним у повсякденному житті й служити на благо суспільства [26].

Мислитель був переконаний, що людина за своєю природою є соціальною істотою: «Досвід щодня доводить, що людина створена Богом для суспільства, як у цьому житті, так і в вічному. З цієї причини Бог надихнув людину на гідну доброзичливість і добру волю до інших». Гуманіст вважає, що люди мають природну схильність любити і допомагати одне одному [26].

Хуан Луїс Вівес розглядає розвиток суспільства як винятково людське досягнення, що засноване на здатності використовувати досвід і знання у своїх інтересах. Соціальні проблеми, такі як війна, бідність вважав наслідком емоційних розладів. Вівес засудив італійську війну між Францією та Іспанією (1521–1526 рр.), яка, на його думку, повністю ігнорувала права звичайного населення, і звинуватив Франциска I та Карла V у безвідповідальності та злочинних амбіціях. Болісно сприймав Реформацію 1517 року, як розкол всередині церкви [26].

Проблему війни і миру в Європі Вівес аналізує у праці «Про гармонію і розбрат у роді людському» опублікованій у 1529 році – це соціально-критичний трактат, що підкреслює цінність миру та абсурдність війни; автор аргументовано характеризує джерела розбрату в суспільстві та прагне показати, як мир і гармонія можуть бути

досягнуті через знання людської природи. На думку Вівеса, чесноту народу можна підтримувати і зміцнювати лише в мирний час: «У війні, як і в хворому тілі, жоден член не виконує свої обов'язки належним чином» [26]. Гуманіст часто посилався на поняття «природне право», яке він пояснює як таке, що «має однакову силу всюди, оскільки воно було викарбуване в серці кожної людини ще до її народження» [26].

Освітньо-виховні ідеї Хуана Луїса Вівеса ввійшли до золотого фонду педагогічної думки епохи Відродження.

Звертаючись до досвіду гуманістів епохи Відродження варто познайомитися з ідеями ще одного прихильника громадянського виховання Мішеля Монтеня.

Мішель Монтень (1533 – 1592 рр.) – французький гуманіст епохи пізнього Ренесансу. Народився в заможній сім'ї буржуа, яка отримала дворянський титул від короля Франциска I. Отримав різнобічну освіту в дусі гуманістичних ідеалів XVI століття. У вихованні сина, батько П'єр Екем де Монтень спирався на педагогічні принципи Еразма Ротердамського, за якими дітям треба прищеплювати любов до навчання через заохочування, тому Мішель виховувався та навчався без заборон. У шість років хлопчика відправили навчатися до Гійєнського коледжу в Бордо, який він пізніше назвав найкращим гуманістичним коледжем Франції. Згодом, продовжив навчання на факультеті права Тулузького, а пізніше й Паризького університетів [27].

Мішель Монтень мав насичений життєвий досвід був радником парламенту міста Бордо, двічі обирався мером, а тому, цілком очевидно, розумів проблеми своїх співгромадян. Багато подорожував Європою, займався науковою діяльністю [8, с. 207].

У руслі розглядуваної проблеми, варто звернути увагу на головний твір гуманіста – «Досліди», який він писав більше двадцяти років: перші дві книги побачили світ у 1580 році; третя – у 1588 році. Праця мала таку популярність, що ще за життя мислителя була перевидана п'ять разів. У цій геніальній роботі, яка не є філософським трактатом чи повним систематизованим викладом теоретичних знань, гуманіст, опираючись на життєвий досвід, висловив своє ставлення до проблем виховання та освіти [12, с. 71].

«Досліди» – це узагальнений виклад життєвого досвіду автора, його міркування стосовно різних питань, подій та ситуацій.

Визначаючи мету освіти, Монтень зауважив, що вона повинна розвивати розум учнів, самостійність їх думок, критичне ставлення до будь-яких поглядів і авторитетів. Гуманіст виступав за науку, яка «вивчає не книги, а речі», говорив про необхідність практичного використання набутих знань [8, с. 207].

Монтень пропагував «вільний» розвиток людини, закликав жити «у злагоді з природою». Він один з перших розпочав розробку ідеї «природної рівності людей», що у подальшому була розвинута у суспільно-політичній думці доби Просвітництва. Заперечуючи догматичне викладання матеріалу, Монтень обстоював розвивальне навчання, підкреслював необхідність ігрової діяльності: «Граючись, дитина рано навчиться жити відповідно до соціальних і політичних звичаїв, але без догідливості та улесливості» [27].

Переконання мислителя варто розглядати в світлі історичного досвіду релігійних воєн, які сколихнули Францію і сучасником яких він був. Монтень приходиться до висновку, що «навчившись на прикладі з жорстокості деяких християн, що немає у світі звіра, якого б людина боялася так сильно, як людини». Гуманіст переконаний, щоб уникнути спалаху насильства, необхідні закони і їх неухильне виконання, й до цього треба привчати з дитинства. Сила права – впливає з його практичної необхідності, оскільки це обов'язкова умова життя в суспільстві [27].

Мішель Монтень підкреслював значення формування в людини громадянських почуттів і радив виховувати в дітях любов до короля, вірність йому, а порядність, чесність ставив понад усе – вважав ці риси важливою умовою стабільності в суспільстві. Гуманіст був переконаний, що влада, яку уособлював король, має дбати про збереження життя громадян і миру, уникнути насильства і війни [8, с.207].

Освіта, на думку гуманіста, повинна базуватися на трьох основних принципах – свобода, чуйність і відповідальність. Головним завданням освіти й виховання людини, Монтень уважав набуття нею необхідних моральних якостей та вміння формувати власні судження за будь-яких обставин, що є гарантією практичного інтелекту та особистої свободи [8, с. 207]. Але мислитель звертає увагу на важливість життєвого

досвіду, який неможливо отримати в школі: «Дивовижний блиск для людського судження можна здобути, пізнаючи людей» [27].

Гуманіст був переконаний, що у справі виховання необхідно спиратися не лише на моральну філософію, а й на народну мудрість і здоровий глузд. Він закликав розвивати, зміцнювати й удосконалювати людську природу, формувати фізично й морально здорову особистість – чесну, просту, природну.

Монтень звертав увагу й на проблему самопізнання – «пізнай самого себе» та самовиховання особистості, наголошуючи при цьому на винятковій ролі вихователя, який повинен діяти гуманними методами. Цікавими й корисними є роздуми гуманіста про сімейне виховання. Він говорив про велику відповідальність батьків за виховання дітей, відкидав будь-яке насильство й неповагу до «юної душі» [8, с. 208].

Загалом творчість гуманіста Мішеля Монтеня була сміливим викликом середньовічній теології та схоластиці. Мислитель був прихильником світської системи виховання й освіти. Багато його педагогічних ідей були сприйняті й розвинуті педагогами наступних століть.

Томас Мор (1478-1535 рр.) – видатний англійський гуманіст, юрист, соціаліст-утопіст. Народився в Лондоні в сім'ї заможного громадянина. Початкову освіту одержав у граматичній школі, після чого навчався в коледжі при Оксфордському університеті та в Лондонській юридичній школі. Займався адвокатською практикою, був відомий як видатний юрист, суддя, член парламенту, посол і спікер Палати громад. У 1529 році став лордом-канцлером Англії й перебував на посаді протягом трьох років. Але відмовившись поступитися релігійними й політичними поглядами, підтримати реформаційні проекти англійського короля Генріха VIII, що мали зробити монарха главою церкви, Томас Мор був страчений у Лондоні 6 липня 1535 року [8, с. 208].

За життя, державну службу Томас Мор поєднував із літературними й науковими заняттями, результатом яких стали двадцять книг, двісті дев'яносто один вірш і сто п'ятдесят один збережений лист, написаний ним у період активної громадської діяльності. Основна праця Т. Мора була опублікована у 1516 році під назвою «Досить корисна, а також

цікава, справді золота книжечка про найкращий устрій держави й новий острів Утопія» [8, с. 208].

Т. Мор в «Утопії» першим серед гуманістів звернув увагу на залежність виховання від суспільних відносин. Він глибоко вірив у високе призначення людини, можливості її розуму та невід'ємне право на щастя, вільний розвиток усіх фізичних і духовних сил. Поряд з тим, негативно ставився до невиконання важливих обов'язків «громадянського та дієвого життя» чи звичайних обов'язків повсякдення, як це робив Рафасель Гітлодей в «Утопії». Особливо вагомим, мислитель вважав активне громадянське життя публічних діячів, які мають слідувати порадам розуму, а не «... порадам ... бажання», щоб розуму ніщо не заважало прийняти «добрі судження», адже від них залежали і долі окремих людей, і долі народів [32].

Гуманіст підкреслював важливість самопізнання, самовдосконалення для «впорядкованого і мирного стану розуму», що досягалися шляхом освіти та самоосвіти. Слідуючи своїм ідеям, Томас Мор самостійно опанував давньогрецьку мову, бо був переконаний, у необхідності повернутися до витоків класичної та біблійної філософії. Також включив філософію до навчальної програми своїх дітей, і його дочки демонстрували знання філософії перед Генріхом VIII у 1526 році. Його донька Маргарет «старанно присвятила себе філософії», яку Мор вважав, слідуючи поглядам Цицерона й Сенеки, «як найкориснішим мистецтвом». А у листі до наставника своїх дітей, Вільяма Гонелла (бл. 1518), Мор зазначив, що «найосвіченіші» філософи служать корисними «провідниками людського життя» [32]. Поряд з філософією, гуманіст важливого значення надавав вивченню «медичної науки та релігійної літератури», не забуваючи про «гуманітарні та вільні науки», оскільки саме вони «формують або вдосконалюють добре судження» [32].

Основне завдання виховання вбачав у формуванні всебічно й гармонійно розвиненої високоморальної особистості в душі християнської етики. Гуманіст був переконаний, що людину передусім повинна виховувати сім'я та держава. Тому, він запропонував глибоко демократичну програму виховання, яка ґрунтувалася на принципах спільного блага та рівності. Розглядалися можливості здобуття знань не лише дітьми, але й дорослими. Виховання в Мора націлене на

формування морально-етичних якостей людини. Воно загалом колективне й базується на двох основних інститутах – сім'ї й церкві.

Томас Мор великого значення надавав загальній освіті, яку вважав запорукою стабільності суспільства. До комплексу наук він включав не лише гуманітарні, але й математично-природничі дисципліни. Наполягав на використанні в навчальному процесі наочності, радив організувати навчальні пізнавальні екскурсії, провадити викладання рідною мовою. Головним досягненням людини вважав здоров'я, тому активно пропагував ідею розвитку красивого й сильного тіла шляхом гімнастики та військових вправ [8, с. 209].

Важливою складовою виховної системи мислителя, була праця. Основою трудового виховання вважалося землеробство, яке вивчалось як теоретично, так і на практиці, можемо стверджувати, що відбувалося поєднання навчання із виробничою діяльністю. Мор радив поряд із головною спеціальністю мати й додаткову. Він приділяв увагу естетичному вихованню, глибоко цінував розумову працю, говорив про можливість залучати до неї й жінок шляхом самоосвіти.

Для своїх дітей Мор обирав освіту, спрямовану на «здоровий глузд», яка формувала «здатність дослухатися до громадської думки, але не підкорятися їй надмірно. Головним філософським інтересом Мора була «правильно сформована душа, готова шукати істину і чесноти, а не перемогу та оплески», розглядав питання, як звільнити душу «для істини і здорового глузду у всьому», був переконаний «що істину і чесноту можна знайти – через одкровення – а не просто шукати» [32].

Свій погляд на досконалий суспільний лад та громадянськість Томас Мор пропонує в «Утопії» через розповіді свого героя Рафаеля Гітлодея про «неіснуючу країну», про «неіснуюче місце». Політичний устрій на острові ґрунтується на демократичних принципах, держава утопійців – це демократична республіка, у якій правитель та службові особи обираються. Інтереси громадян представляє сенат, який виконує, зокрема й законодавчі функції. Прикметно, що демократизм проявляється й у релігійній терпимості щодо різних вірувань, існуючих на острові. За цих умов важливими є освіта й виховання громадян, таким чином, щоб вони стали здатними до самоврядування.

Головний герой Рафаель розповідає: «сама природа, твердять утопійці, приписує нам приємне життя, ... , як основну мету всіх наших дій; а добродесність вони визначають як життя, згідне з вказівками природи. Природа закликає людей до взаємодопомоги заради щастя в житті ... Тому природа велить тобі пильно стежити за тим, щоб ти, дбаючи про власну користь, не кривдив інших», тобто утопійці, на перший план, ставлять «громадський добробут, а не власні корисливі інтереси» [19].

Освіта в Утопії доступна для всіх. Таким чином, у державі створено всі умови для всебічного, гармонійного фізичного й духовного розвитку жителів острова, для формування їх громадянських якостей, що було освітньо-виховним ідеалом Томаса Мора.

Привертає увагу той факт, що у XVI столітті людина більш ґрунтовно досліджувалася мислителями в соціальному плані. Вивчалися її нові можливості для обґрунтування прав людини на краще життя, земне щастя, розроблялися нові методи й форми виховання та освіти особистості. Це яскраво проявилось у творах таких гуманістів як Томас Мор і Ніколо Макіавеллі. Соціальна думка розгляданого періоду мала місце в утопічних працях гуманістів. Вплив природничих наук на пізнання людини був неоднозначним – з одного боку – удосконалювалися методи дослідження людини, а з іншого – зменшувався інтерес і увага до її внутрішнього світу, до самопізнання, що, безумовно, означало втрату однієї з кращих рис ренесансного антропоцентризму [6, с. 47].

Загалом, духовне піднесення XIV – XVI століть охопило передусім гуманітарні науки й започаткувало гуманізм – провідну ідейну течію епохи Ренесансу. Під гуманізмом розуміється нова світська культурно-ідейна течія, змістом якої, стало нове розуміння людини, новий погляд на її природу та місце у світі. Ренесансний світогляд характеризувався антропоцентризмом – людина розглядалася, як центральна постать всесвіту, а знання про неї набували першочергового значення [6, с. 27].

Ідеологами гуманізму людина розглядалася не лише, як тілесно-душевна єдність, а й як член соціуму, громадянин. Соціальність вбачалася як природна характеристика людського роду й гуманісти обґрунтували це поняття посилаючись на античну та християнську літературу.

Громадянськість, в епоху Відродження, розумілася досить широко – це соціальність, уміння жити серед людей, узгоджувати свої інтереси з інтересами громади і навіть підпорядковувати їх спільному благу. Але найбільш цінними рисами, гуманісти вважали любов до свободи, активність у суспільному житті, патріотизм, чесне служіння на благо рідної держави, повагу до її інститутів, законслухняність, високу відповідальність перед суспільством як посадових осіб, так і звичайних громадян. Виховання «ідеального громадянина» сприяло зміцненню суспільних зв'язків, підтриманню соціальної стабільності, а головне – процвітанню держави.

Основним засобом громадянського виховання гуманісти вважали освіту. Виділяли володіння літературною мовою, вміння грамотно писати, особливе місце відводили риторичі, моральній філософії. Почесне місце серед наук займала історія – «наставниця» в житті, в політиці займала важливе місце в системі гуманітарних дисциплін циклу *studia humanitatis*.

Важливого значення у вихованні «ідеального громадянина» італійські мислителі надавали прикладу. Вони звертали увагу на діяльність видатних діячів античності, тих, хто прославив свою батьківщину. Але, ідеологи громадянського гуманізму й самі були достойним прикладом для сучасників у служінні своїй вітчизні й суспільству, у відданості своїм ідеалам, чесності й патріотизму.

Ідейним джерелом концепції «ідеального громадянина» була антична етико-правова думка, гуманісти використали історичний досвід, адаптували його до вимог сучасності, врахувавши політичні, громадянські та культурні традиції італійських міст-держав та країн Західної Європи. Ідеї, запропоновані представниками громадянського гуманізму, були підтримані та були поширені в європейській освіті та педагогіці в Новий час, є актуальними й у наші дні й перекликаються з Концепцією розвитку громадянської освіти в Україні, з Державним стандартами базової середньої освіти в Україні та Державним стандартом профільної середньої освіти в Україні.

Список використаних джерел

1. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist03.htm> (дата звернення: 10.03.2025)

2. Батіщева О. Громадянська освіта як інструмент формування громадянського суспільства в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. Актуальні проблеми громадянської освіти та виховання: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острог, 19 черв. 2013 р.) / відп. ред. О. С. Батіщева. Острог : ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 2013. С. 9 – 15. URL: <https://core.ac.uk/reader/17035440> (дата звернення: 10.03.2025).
3. Вечерський В.В. Альберті, Леон-Баттіста. Велика українська енциклопедія: у 30 т. / упорядник д. і. н., проф. Киридон А.М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. Т.1. URL: https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%82%D1%96_%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD-%D0%91%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0 (дата звернення: 10.03.2025).
4. Год Б.В. Ідеї громадянського виховання у ренесансній думці Італії XIV – XV століть. Єдність особистісного і соціального факторів у виховному процесі навчального закладу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції ПДПУ ім. В.Г. Короленка; кафедра педагогіки. Полтава, 2004. С. 48 – 51.
5. Год Б.В. Педагогічна думка доби європейського Відродження (XV–XVI ст.) : люди та ідеї. Ч. I. : навч. посіб.-практикум. Полтава : АСМІ, 2004. 204 с.
6. Год Б. В. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття) : монографія. Полтава : АСМІ. 464 с.
7. Год Б.В. Епоха європейського Відродження в особах (історико-педагогічні нариси). Полтава : АСМІ, 2006. 144 с.
8. Год Б. В. Європейське Відродження : історія, політика, педагогічна думка : нариси. Полтава : АСМІ, 2008. 220 с.
9. Год Б. Ідеї «громадянського гуманізму» у творчості італійського мислителя XV століття Маттео Пальмієрі. *Sententiae*. 2009. Том 21 №2. С. 55 – 62. URL : <file:///C:/Users/user/Downloads/59-Article%20Text-59-1-10-20151105.pdf> (дата звернення: 13.09.2025).

10. Год Н. В. Еразм Роттердамський – «громадянин світу». Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання : збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Дев'ятого Всеукраїнського науково-практичного семінару, 26-27 березня 2015 року. Полтава : ПНПУ, 2015. С. 87-97.
11. Год Н. В., Год Б. В. «Наука доброчесності» гуманіста Еразма Роттердамського : монографія. Полтава : Полтавський літератор, 2016. 198 с.
12. Год Н.В. Ренесансний гуманізм у вимірах сучасної історичної освіти Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу : Матеріали ІХ Міжнар.наук.-практ. конф., 20-21 травня 2025 р. / Полт. ін-т економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» ; ред. колег. : Н. Мякушко (голова), Р. Шаравара, Р. Басенко та ін.; відп. ред. Р. Басенко. Полтава : ПШП, 2025. С. 68 – 72.
13. Год Н. В., Год Б. В. Велична постать європейської педагогіки: іспанський наставник і гуманіст Х. Л. Вівес (1492-1540 роки). Витоки педагогічної майстерності. Серія : Педагогічні науки. 2017. Вип. 20. С. 66-71.
14. Громадянське суспільство. Політологічна енциклопедія. Навчальний посібник Книга II / укладачі: Карасевич А.О., Шачковська Л.С. Умань : ПП Жовтий О.О., 2016. С. 124 – 135. URL: https://archive.org/details/politolohichna5op/Politolohichna2_H_E/page/124/mode/2up (дата звернення: 10.03.2025).
15. Державний стандарт базової середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти» від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
16. Державний стандарт профільної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження державного стандарту профільної середньої освіти» від 25 липня 2024 р. № 851. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.03.2025).

17. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. №710-р (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. №893-р). Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
18. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / пер. з італ. А.Перепада. Київ: Основи, 1998. 492 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Machiavelli_Niccolo/Florentiiski_khroniky_Derzhavets.pdf?PHPSESSID=nkifr1q1uddja0dbb2jfv3tmq0 (дата звернення: 10.03.2025).
19. Мор Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця. / перекл. з лат.; вступ. слово Йосипа Кобова та Юрія Цимбалюка; передм. Йосипа Кобова. Київ: Дніпро, 1988. 207 с. (Вершини світового письменства, том 63). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kampanella_Tommazo/Utopiia_Misto_Sontsia.pdf?PHPSESSID=asap7lq7kba46v8tsq4493nps5 (дата звернення: 10.10.2025).
20. Сабадаш Ю.С. Гуманістична педагогіка: витоки та історія становлення. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія: збірник наукових праць. Випуск 3. Маріуполь, 2012. С. 93 – 99. URL: https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/750/1/humanistychna_pedagogika.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
21. Сабадаш Ю.С. Гуманізм як феномен італійської культури: традиції та сучасний стан: дис. ... д-ра культурології: 26.00.01. Київ, 2009. 388 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sabadash_Yuliia/Humanizm_jak_fenomen_italiiskoi_kultury_tradytsii_ta_suchasnyi_stan.pdf (дата звернення: 10.03.2025).
22. Худолій А. Передмова. Актуальні проблеми громадянської освіти та виховання: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково--практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.) / відп. ред. О. С. Батищева. Острого : ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 2013. С. 9 – 15.

- URL: <https://core.ac.uk/reader/17035440> (дата звернення: 10.03.2025).
23. Alberti L.B. *Opere volgari*. Vol. 1. A cura di C. Grayson. Bari, 1960. 510 p.
 24. Baron H. *Humanistic and Political Literature in Florence and Venice at the Beginning of the Quattrocento: Studies in Criticism and Chronology*. Cambridge, 1955. 223 p. URL: <https://www.scribd.com/document/470351656/Humanistic-and-Political-Literature-in-Florence-and-Venice-at-th-pdf> (дата звернення: 10.03.2025).
 25. Baron, Hans, 1955, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, 2 volumes, Princeton, NJ: Princeton University Press; revised edition, 1966. URL: <https://www.scribd.com/document/431734487/Baron> (дата звернення: 10.03.2025).
 26. Casini, Lorenzo, «Juan Luis Vives [Joannes Ludovicus Vives]», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2022/entries/vives/> (дата звернення: 11.05.2025).
 27. Foglia, Marc and Emiliano Ferrari, «Michel de Montaigne», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*(Spring 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL: <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=montaigne>
 28. Leon Battista Alberti. *Autobiografia e altre opere latine*. A cura di Loredana Chines e Andrea Severi Testo latino a fronte. Milano : RCS Libri S.p.A., 2012. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/dokumen.pub_autobiografia-e-altre-opere-latine-978885825507.pdf (дата звернення: 10.03.2025).
 29. Nederman, Cary, "Civic Humanism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/humanism-civic/> (дата звернення: 10.03.2025).

30. Nederman, Cary, "Niccolò Machiavelli", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/machiavelli/> (дата звернення: 10.03.2025).
31. Rummel, Erika; MacPhail, Eric, «Desiderius Erasmus», The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/erasmus/> (дата звернення: 11.03.2025).
32. Wegemer, Gerard B., «Thomas More», The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL : <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/thomas-more/> (дата звернення: 19.10.2025).
33. Werner L. Gundersheimer, The Italian Renaissance, Englewood Cliffs (NJ), Prentice-Hall 1965 URL : <https://archive.org/details/italianrenaissan00gund/page/n9/mode/2up>

РОЗДІЛ 6.
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ
ТА ЕТИЧНІ РЕФЛЕКСІЇ У ТВОРЧОСТІ
ФРЕНСІСА БЕКОНА (1561 – 1626)

Intro. Френсіс Бекон – державний діяч доби Відродження, письменник і мислитель, який здобув популярність завдяки літературним, філософським і науковим творам гуманістичного характеру. Все його життя було пов'язане з острівною Англією, атмосфера якої наприкінці XVI століття ще не натякала на який-небудь статус великої держави. На фоні таких імперій, як Османська, Англія виглядала провінційною країною, із низькими темпами урбанізації (порівняно з землями Священної Римської імперії та державами середземноморського басейну), низьким рівнем життя, слабо розвиненою економікою. В абсолютистській Англії, не дивлячись на припинення масштабних соціальних катаклізмів, у внутрішньополітичному житті не вщухали двірцеві інтриги, тривала боротьба між різними «партіями» аристократії. Якщо б пересічному англійцю початку XVII століття сказали, що його країна лише за 150 років стане наймогутнішою колоніальною імперією світу, у це б не повірили. Справа в тому, що розвиток ранньокapіталістичного укладу в економіці Англії відбувався за рахунок так званого «обгороджування», у результаті якого селяни позбавлялися традиційного джерела існування, поповнюючи ряди пауперів – осіб, повністю позбавлених можливості жити за рахунок власної сільськогосподарської або ремісничої праці. Зі смертю королеви Єлизавети I «стара Англія» відійшла в минуле. На зміну їй прийшла країна, сповнена скорботи і відчаю тисяч її синів і доньок, які опинилися в стані вигнанців у власній країні [14, с. 26, 27].

Історичний контекст. Кінець XVI – початок XVII століття став для Англії часом глибоких трансформацій, коли середньовічна традиція поступалася місцем новій, ренесансній культурі розуму, експерименту та віри в силу людської природи. Після століть феодальної замкненості країна почала стрімко модернізуватись: зміни у землеволодінні,

розвиток торгівлі, перші колоніальні підприємства й морські експедиції поступово формували економічні передумови майбутньої імперії. Водночас суспільство залишалося глибоко соціально розшарованим – поряд із розкішшю двору існувала убогість вигнаних із землі селян, так званих «пауперів».

У духовному житті епохи панував напружений діалог між вірою і розумом. Реформація розхитала засади церковної монополії, породивши численні протестантські течії, а водночас – нову потребу в моральному самоусвідомленні.

Метою Реформації в Англії (як і в інших частинах Європи) було встановлення релігійної єдності шляхом масового навернення населення до протестантської віри. Законодавство, видане режимами Генріха VIII, Едуарда VI та Єлизавети I, мало на меті скасувати «плюралізм думок», який вважався причиною анархії та насилля. Проте неочікуваним наслідком англійської Реформації стало досягнення прямо протилежного тому, що було задумано: релігійного плюралізму. Вона не лише не змогла ліквідувати вплив католицизму в країні, а навпаки – посприяла появі численних напрямів і різновидів протестантизму.

Однією із таких течій стали чисельні послідовники англійського кальвінізму, противники усього католицького – пуритани. До нашого часу доходить стогін їхніх духовних переживань і тривог щодо епідемії «тотального гріха», який охопив усе англійське суспільство. Вони були відтворені в численних трактатах, що склали літературу про «реформацію манер». Такі книги дають нам непряме уявлення про дискурс, який благочестиві використовували в спілкуванні зі своїми нерелігійними сусідами. Пуритани докоряли тим, хто не відповідав їхнім суворим стандартам: лаючись, богохульствуючи, порушуючи Суботу, займаючись розпустою, пияцтвом, пустими видами спорту та варварськими звичаями, такими як беар-бейтінг (цькування ведмедів) та танці навколо травневих дерев. Останнє вони вважали залишком язичницького ідолопоклонства [26, с. 18].

Пуритани мали глибоко вкорінені страхи перед Божественним Судом, який міг спіткати села, містечка та цілу країну, в яких вони жили, якщо і далі царюватимуть кричущі порушення Закону Божого, визначеного Десятьма Заповідями. Наприклад, у збірці

гантінгдонського вчителя Томаса Бірда «Театр Божих судів» (1597) наводився приклад нечестивого дворянина, який пішов на полювання зі своїми гончими собаками замість того, щоб піти до церкви. Як наслідок – згодом його дружина народила дитину з головою, схожою на собачу [26, с. 18]. Рішучість пуритан повернути грішників до ладу та покарати за гріх надавала відчуття терміновості їхнім зусиллям, особливо в контексті криз та стихійних лих, таких як землетруси, повені та пожежі, які сучасники розуміли як форми провидіння.

Френсіс Бекон пуританином не був, але ідеї очищення Англійської церкви від залишків англокатолицизму, людини від гріха й розпусти – були мейнстрімом періоду, на який припали роки його життя. Такі ж ідеї спокуювала й королева Єлизавета I. Ніколас Бекон, батько Френсіса, будучи лордом-хранителем Великої печатки, став одним із архітекторів протестантської політики Єлизавети. Родина належала до консервативного, але лояльного до реформаційної лінії крила англіканства. З дитинства Френсіс здобував освіту в Триніті-коледжі Кембриджа, де навчання велося в дусі протестантського гуманізму, а над студентами пильно стежили капелани англійської церкви. Іншими словами, вплив реформаційних ідей на погляди Бекона важко недооцінити.

Формування нового мислення ранньомодерного часу не було антирелігійним процесом, а відбувалося всередині протестантської культури, яка надала знання морального та суспільного сенсу. Після розриву з Римом і становлення Англійської церкви інтелектуальне життя країни змінилося. Реформація утвердила принцип особистого читання Писання, індивідуального тлумачення і моральної відповідальності. Ці риси сприяли появі нової етики пізнання, заснованої на самостійності розуму, вірі у впорядкований світ і можливості раціонального дослідження творіння Бога. Релігійний індивідуалізм поступово перетворився на методологічний індивідуалізм науки, який став основою беконівського емпіризму.

Монархія Єлизавети I та Якова I підтримувала розвиток наукових студій як частину державного проєкту удосконалення управління. Наукові знання почали сприйматися як практичний інструмент зміцнення держави. Френсіс Бекон, дотримувався цієї політичної логіки в «Новому Органоні» і програмі «Instauratio Magna» («Велика

Відбудова»), закликаючи до організованого збору фактів, експерименту і систематизації знання задля користі людства. Для мислителя наука – це продовження державного служіння, форма реалізації громадянського і релігійного обов'язку.

У ранньомодерній Англії межа між богослов'ям і філософією природи була рухомою. Більшість учених розглядали вивчення природи як читання «другої книги Бога» – книги творіння. Таке поєднання богословської і наукової логіки дозволило легітимізувати нову методологію спостереження і експерименту. Знання перестало бути абстрактним і стало моральним актом пізнання Божої премудрості. протестантські чесноти – працьовитість, дисципліна, поміркованість, відповідальність – стали етичним фундаментом для емпіричної науки. Людина мала вдосконалювати світ через працю і розум. Тому Бекон, Роберт Бойль і пізніше Ісаак Ньютон вважали наукову діяльність служінням Богу і людству. Наука не суперечила вірі, а розкривала її глибший сенс [26].

Англія Єлизавети I та Якова I переживала своєрідний ренесанс мислення: у культурі домінували гуманістичні ідеї служіння державі, чесноти, виховання і практичної мудрості. Людина дедалі більше сприймалася не як підданий, а як активний творець власної долі. Це була доба, коли наука почала виходити за межі схоластики, а філософія – шукати реальні механізми вдосконалення світу. Європа вступала в епоху перших експериментів, сумнівів і віри у можливість «нового початку». Саме в такому контексті зростає й формується Френсіс Бекон – державний діяч, мислитель і письменник, який спробував поєднати гуманістичну віру в гідність людини з раціональною ідеєю пізнання як найвищої форми служіння людству.

Смерть бездітної Єлизавети I завершила добу Тюдорів. Англійський трон перейшов до шотландської династії Стюартів. Новий монарх – Яків VI Шотландський, син страченої Марії Стюарт, який став відомий в Англії як Яків I (1603 – 1625), вважався законним спадкоємцем престолу. Разом із ним на острови прийшла не лише нова династія, а й нова політична філософія, що суперечила англійській традиції останнього століття [7, с. 193].

Вихований у душі французького абсолютизму, Яків I твердо вірив, що влада монарха має божественне походження, а отже – не терпить

жодних обмежень. Закон, на його переконання, був продовженням волі короля, а обов'язок підданих – у покорі. Стюарти не визнавали ідеї парламентського контролю, вбачаючи в ньому загрозу для «священної» влади монарха. Такий світогляд визначив і політичний стиль Якова I – централізований, авторитарний, схильний до одноосібних рішень і відчуження Палати громад від реальної участі у державних справах.

Однак ці уявлення не прижилися в Англії, де вже з XIII століття діяла традиція обмеження влади короля. «Велика хартія вольностей» і регулярні засідання парламенту стали невід'ємною частиною політичної культури. Англіїці звикли, що король радиться зі своїми підданими щодо війни й миру, династичних шлюбів і податків. Парламент не лише ухвалював закони, а й контролював фінанси, схвалюючи королівські субсидії. З розвитком торгівлі й ремесел економіка ставала дедалі буржуазнішою, тому ідея погодження влади монарха з волею парламенту набувала дедалі більшої ваги. Стюарти, які намагалися насадити у цій системі «французьку модель абсолютизму», фактично зруйнували рівновагу між короною та парламентом, створену ще за Тюдорів [7, с. 194].

Попри ідеологічне протистояння, перші десятиліття XVII століття здавалися відносно спокійними. Англії не загрожували зовнішні війни: Франція втратила колишній вплив, Іспанія занепадала, релігійні конфлікти послабшали. Яків I не мав любові народу, проте залишався легітимним володарем. Парламент існував радше як дорадчий орган: король скликав його лише за потреби, а депутати не мали ані постійного статусу, ані гарантій недоторканності. Вони розуміли, що будь-яка критика королівських рішень може обернутися для них особистою небезпекою [7, с. 195]. Саме в цій атмосфері, де стара феодальна система вже втрачала легітимність, а нова буржуазна ще не набула сталості, формується інтелектуальний клімат доби Френсіса Бекона. Час вимагав активної участі в якісних перетвореннях людини і суспільства.

Гострішою видавалася ситуація в суспільно-економічній сфері. Розвиток ранньокapіталістичного укладу в Англії відбувався за рахунок обгороджування земель – процесу, що перетворював спільні селянські угіддя на приватну власність лендлордів і великих фермерів. Унаслідок цього значна частина селян була позбавлена традиційного джерела

існування, втрачаючи право користування землею, лісами й пасовищами, які раніше належали громаді. Сотні тисяч людей опинилися без засобів до життя, формуючи нову соціальну групу – пауперів, тобто осіб, позбавлених можливості виживати завдяки власній праці.

Держава намагалася стримати соціальну напругу законодавчими засобами: саме в цей час з'являється «Закон про бідних» 1601 року (Poor Law), який уперше запровадив систему місцевої допомоги нужденним за рахунок парафіяльних податків. Проте ці заходи мали радше каральний, ніж соціальний характер – безробітних і жебраків часто карали примусовою працею. Саме ця криза традиційного укладу створила тло, на якому формувався новий світогляд ранньомодерної Англії: віра у користь праці, раціоналізацію господарства, дисципліну і контроль – риси, що знайшли своє відображення у філософії Френсіса Бекона.

Для Бекона зміни в економічній і соціальній структурі країни не були лише зовнішнім явищем: вони втілювали зрушення у способі мислення суспільства. Людина поступово переставала бути частиною замкненого аграрного світу й перетворювалася на активного суб'єкта діяльності, здатного пізнавати природу, володіти нею і перетворювати її. Цей новий антропологічний ідеал – людина як «володар природи» – став центральним мотивом беконівської філософії. У цьому сенсі соціально-економічна революція XVI–XVII століть створила передумови для народження нового типу гуманізму, спрямованого не лише на самопізнання, а й на практичне вдосконалення світу.

Друга половина XVI – перші десятиліття XVII століття стали періодом глибокої інтелектуальної перебудови Європи. У цей час відбувається те, що історики науки називають науковою революцією – перехід від споглядально-догматичного розуміння природи до експериментального, спрямованого на практичне пізнання її законів. Зміни, що взбурилися на континенті з появою праць Миколая Коперника (1473 – 1543), Джордано Бруно (1548 – 1600), Йоганна Кеплера (1571 – 1630), Галілео Галілея (1564 – 1642) та інших поступово поширилися і на Англію, де вони набули регіональної специфіки. Ця особливість характеризувалася увиразненням емпіричним спрямуванням.

У центрі цих перетворень стояла зміна самої філософії пізнання. Якщо середньовічна схоластика вбачала у природі символічну систему, покликану підтвердити божественні догмати, то нові мислителі розглядали її як упорядкований, раціонально пізнаваний світ. Саме у цій парадигмі народжувалася творча думка Френсіса Бекона, який прагнув створити універсальний метод дослідження природи, заснований не на авторитетах, а на досвіді й поступовому нагромадженні фактів. Його «Новий Органон» (1620) став своєрідним маніфестом оновлення науки – радилося спиратися лише на спостереження, експеримент і логічну індукцію [20].

Англійська інтелектуальна традиція сприйняла відкриття континентальних учених не як загрозу віровченню, а як підтвердження гармонії між рацією і вірою. Геліоцентрична система Коперніка, попри опір консервативних богословів, з часом дістала підтримку серед освічених кіл. Вплив релігійної реформи, що підкреслювала особисту відповідальність людини перед Богом, поєднався з переконанням, що дослідження природи – це форма служіння Творцю. Як зазначав Пітер Гаррісон, саме протестантська етика сприяла тому, що наука набула морального статусу, а експеримент – духовного змісту [18].

Бекон, на відміну від Галілея чи Бруно, не виступав проти церковної влади. Його мета полягала не у відкиданні традицій, а у поєднанні гуманістичного ідеалу знання з релігійним смыслом творіння. Відомий вислів із «Прогрес у навчанні» (1605): «Нехай ніхто, з хибного уявлення про стриманість чи неправильно зрозумілу поміркованість, не думає і не твердить, що людина може зайти надто далеко або бути надто добре обізнаною в книзі Божого Слова чи в книзі Божих Творінь» – виражав характерну рису тогочасного англійського типу наукового мислення: пізнання природи не суперечить вірі, бо обидві ведуть до Бога [16].

У цьому сенсі Бекон стояв поруч із іншими представниками ранньомодерного англійського наукового гуманізму – Вільямом Гілбертом (1544 – 1603) і Робертом Фладдом (1574 – 1637). Їх об'єднувала віра у впорядкований, раціональний світ, створений за божественним планом. Існувало переконання, що завдання людини – розкрити цей порядок за допомогою спостереження й розуму. Як підкреслював М. Пелтонен, нова філософія природи в Англії виникла в

тісному зв'язку з політичними ідеалами державного служіння: знання мало стати силою, здатною вдосконалити суспільство [23, с. 281, 282].

Таким чином, наукова революція не лише змінила уявлення про природу, а й створила нову модель інтелектуала – ученого, який водночас є моралістом, громадянином і служителем спільного блага. Саме цей тип мислителя втілює у собі Френсіс Бекон – гуманіст і реформатор науки, що стояв на межі Відродження і Нового часу.

Гуманіст на тлі епохи. Пелтонен підкреслює, що Бекон – не теоретик від науки, а чиновник і політик, який мислив як реформатор. Його життєвий досвід у парламенті та на різних державних посадах визначив те, як він бачив науку: як справу публічну, організовану й керовану владою. У трактаті «Прогрес у навчанні» (1605) Бекон прямо вказував, що розвиток знань – «справа монарха», а не окремих учених. На його думку, справжня велич держави не вимірюється територією чи військовою силою, а тим, наскільки вона сприяє поширенню знань і добробуту людей. Наука повинна була стати державним проєктом [23, с. 283].

Бекон не відділяв мораль від політики чи науки. Його знаменитий вислів «Знання – це сила» було закликком для політичного істеблїшменту тогочасної Англії до моральної відповідальності. Знання є силою лише тоді, коли воно використовується «для полегшення людського становища». Пелтонен показує, що Бекон протиставляв «true greatness» (істинну велич) і «imaginary greatness» (уявну). Перша базується на служінні суспільству через освіту, правосуддя і науку; друга – на войовничості, розкошах і марнославстві. Таким чином, його філософія – етика державного розуму, де розуміння природи – засіб упорядкувати людське життя [23, с. 284].

Водночас Бекон створював образ ученого без уявної гуманістичної аскези, надаючи йому статус «патріота розуму», що працює задля загального добра. Він вважав, що дослідження природи має бути організоване подібно до державної служби: з чіткою ієрархією, координацією й дисципліною. Дійсно, Англія доби Єлизавети й Якова I була бюрократизованою монархією, де знання розглядали як ресурс управління. Тому беконівський «Дім Соломона» у «Новій Атлантиді» – це ідеалізований державний інститут науки, своєрідна лабораторія спільного розуму, покликаною працювати для всіх [3, с. 18]. Його

філософія демонструвала поступовий перехід від середньовічної ідеї «мудреця» до модерної ідеї «служителів держави розуму».

Бекон був знайомий особисто з королевою Єлизаветою, адже його батько, лорд Ніколас Бекон (1510 – 1579) був за її царювання хранителем великої печатки та працював при дворі. В тюдорівській Англії справедливо було очікувати, що син «великого чиновника» матиме блискучу й швидку кар'єру в державному управлінні. Дійсно, Френсіс Бекон отримав якісну освіту (Триніті-коледж у Кембриджі, Почесне товариство Грей-інн у Лондоні), був рафіновано вихований у протестантському дусі та в англійському аристократичному середовищі, мав змогу побачити континентальну Європу – в юності взяв участь у дипломатичних місіях у Франції. Водночас його чисельні спроби здобути впливову посаду в королівстві зазнавали невдачі через суб'єктивні чинники, такі як заздрість інших чиновників, штучні перепони з боку радників королеви Єлизавети тощо. Королівський двір і рада – були достатньо замкненою «корпорацією», поява в якій нових конкурентів, особливо молодих, освічених та енергійних, яким був Френсіс Бекон, лише створювала дискомфорт для її членів. Так, у 1593-1594 роках тривав конкурс на посади генерального прокурора, в якому за втручання Вільяма Сесіла, головного радника Єлизавети I, Френсісу Бекону не вдалося отримати перемогу з поясненням, що кандидат надто молодий і недосвідчений (хоча йому вже було 32 роки – що не мало за мірками тогочасної демографії) [1, с. 12]. Додамо, що королеві так схарактеризували Френсіса Бекона, що пізніше під час конкурсу на заступника генерального прокурора – соліситора, вона ствердно відмовила зі словами: «Він має великий розум і дар промов, а також добру освіту, та в юриспруденції він радше красується, ніж виявляє глибину» [1, с. 13]. Сам Бекон був у розпачі від невдачі та вирішив присвятити решту свого життя наукам і роздумам, іронізуючи: «за правління династії Сесілів здібні люди зазнають утисків» [1, с. 13].

Посада генерального соліситора підкориться Френсісу Бекону лише через 14 років, за правління Якова I (VI) у 1607 році, і то неозразу – повз нову хвилю відмов і приниження професійних здібностей мислителя. Жорна життєвих випробувань сформували в нього власне бачення соціально-політичних, філософських та етичних викликів, з яким стикається людина протягом життя. Рефлексуючи над

перипетіями власного шляху він зробив спробу в лаконічній формі викласти для читача слушні поради, які б стали дороговказом для молодой людини як прожити діяльнісне і добродесне життя. Ці поради він розмістив у збірці під назвою «Есеї або поради, громадянські та моральні», які вперше побачили світ у 1597 році та неодноразово доповнювалися та перевидавалися автором. Аналізуючи споглянуте, або ж «досліджене» власним соціальним досвідом у свій час, Френсіс Бекон, на нашу думку, не просто відтворив картину театру життя англійського суспільства на зламі середньовіччя та ранньомодерної доби, а запропонував власні «рецепти» від соціальних незгод і хвороб, які є крос-культурними, наднаціональними і безумовно, актуальними навіть у наш час. Порадник Френсіса Бекона написаний у педагогічному тоні – в формі напучень спочатку власному брату Ентоні (1597) [15, с. 6, 7], а пізніше й іншим вельможним особам королівства, від ціннісних установок яких залежало майбутнє Англії. Наприклад, видання 1612 року адресовано до принца Вельського та герцога Корнуольського Генріха, в якого, нажаль, так і не склалася доля стати королем Англії через передчасну смерть від тифу.

Френсіс Бекон змушує задуматися над людською природою, поведінкою, мотивами вчинків, намагається надавати поради не так практичні, як спрямовані на утвердження добра поміж земного банкету підлості, зрад, інтриг та несправедливості. Поради Френсіса Бекона вдало ілюстровані цитатами і афоризмами античних класиків та написані в ренесансному дусі гуманізму. Тобто, вони лише констатують і конкретизують те, що сказано до автора за багато століть до того. Бекон не претендує на унікальність умовиводів, утім форма викладу та ступінь об'єктивності в оцінці тих чи тих суспільних явищ роблять Поради одним з найяскравіших писемних пам'яток Англії доби Відродження. Діапазон порушених проблем в Есеях робить їх твором поза часом – ідеї автора є актуальними, можуть стати надійним фундаментом європеїзації аксіолого-педагогічних і виховних парадигм вітчизняної системи освіти.

Метою є дослідження соціально-політичних, філософсько-педагогічних та етичних настанов у творі Френсіса Бекона «Есеї або поради, громадянські та моральні».

Огляд досліджень і публікацій. Зауважимо, що постать і творчість Френсіса Бекона не є новими для української історіографії. Оминаючи увагою численні переклади його праць російською та спроби інтерпретації його ідей у радянський період (не позбавлені ідеологічних нашарувань) [3, 9, 4, 12, 11] відзначимо, що і у вітчизняних наукових колах на сьогодні він асоціюється радше з філософією, аніж із науками про суспільство, владу чи навіть педагогікою.

Контент-аналіз відкритих баз даних наукової інформації свідчить, що видатний англієць, фактично, «монополізований» філософами. Назвемо останні з відомих праць, присвячених особі Френсіса Бекона та його поглядам. У 2021 році в Харкові вийшла у світ збірка матеріалів міжнародної наукової конференції ”«Новий Органон» (1620) та університетська філософія. До 400-річчя виходу трактату «Новий Органон» Френсіса Бекона“, у якій низкою українських (В. Абашик, М.Бейлін, Г. Гончаров, Л. Газнюк, Ю. Семенова, І. Григорків-Коротчук, І. Руснак, І. Загрійчук, Н. Корабльова, А. Кудряшев, А. Макарова та ін.) та зарубіжних (К. Глой, М. Карр’є, К. Ціттель) учених аналізується здебільшого філософський зміст його вчення [9]. Проекти модернізації європейського суспільства в праці «Новий Органон» аналізувалися М.Бойченком. Це, по суті, єдина стаття в цій збірці, яка торкається питань соціального критицизму Френсіса Бекона [2, с. 26]. Водночас як бути з тезою поодиноких дослідників, що Бекон – не філософ взагалі, а лише поборник формування модерної наукової методології? [13] Питання риторичне, але, вочевидь, віддати творчість державного діяча – не лише спостерігача, а й активного учасника соціального життя – на «розтин» винятково цеху філософів було б необ’єктивним. З теми конференції випливає, і це насправді так і є, що вона присвячена винятково праці «Новий Органон», а «Есеї або поради, громадянські та моральні» не зацікавили жодного з доповідачів.

Побіжно праця Френсіса Бекона «Есеї або поради, громадянські та моральні» розглядалася І. Ковалем, однак ступінь аналізу твору не дав змоги створити цілісну картину ідей автора [6, с. 9]. Деяко ширший діапазон розвідок серед зарубіжних дослідників [21, 24, 26, 17]. Водночас жоден зі згаданих дослідників не виклав соціально-політичні, філософсько-педагогічні та етичні вчення Френсіса Бекона крізь аналіз твору «Есеї або поради, громадянські та моральні» та як саме власний

життєвий досвід вплинув на формування ідеалістичної концепції автора. Лише нещодавно це стало можливо для україномовної науки завдяки виданню перекладу твору Ігорем та Іриною Карівець у 2024 році [1, с. 9]. І, хоча для перекладу використано англійський переклад твору 1908 року, а не оригінальне видання [14], воно все рівно є цінним позитивним явищем для української ренесансології.

Методи дослідження. У дослідженні застосовано комплекс методів, що відповідає міждисциплінарному характеру аналізу творчості Френсіса Бекона та охоплює історичний, текстологічний, філософський і педагогічний рівні його спадщини. Історико-генетичний метод використано для відтворення соціально-економічних і політичних процесів Англії кінця XVI – початку XVII століття, які формували інтелектуальне середовище Бекона. Це дозволило показати, як реформаційні зрушення, зміни в структурі влади та економічні трансформації впливали на зміст його морально-етичних і політичних настанов.

У дослідженні застосовано ретроспективний аналіз, який дозволив простежити формування соціально-політичних, етичних і педагогічних ідей Френсіса Бекона в зворотному історичному напрямі – від зрілих концептів пізніх редакцій «Есеїв» до їхніх інтелектуальних витоків у ранніх текстах та життєвих обставинах автора. Такий підхід дав змогу виявити внутрішню логіку розвитку беконівських суджень, визначити, як особисті поразки, службові обмеження, придворні конфлікти й зміна політичного контексту впливали на формування його морально-політичних настанов. Ретроспективний аналіз також забезпечив можливість відчитати «Есеї» як цілісну інтелектуальну траєкторію, у якій пізні моральні узагальнення постають результатом тривалого накопичення спостережень, досвіду й рефлексій. У такий спосіб метод дозволив не лише реконструювати хронологію зміни тематики та тональності «Есеїв», а й виявити глибинні причинно-наслідкові зв'язки між різними етапами творчого розвитку Бекона.

Текстологічний метод дав змогу реконструювати внутрішню динаміку трьох видань «Есеїв» (1597, 1612, 1625), порівняти їхню композицію, тематичні акценти та адресність. Завдяки цьому виявлено, що кожна редакція відображає новий етап життєвого досвіду мислителя та розширення його політичної й етичної рефлексії.

У дослідженні застосовано контекстуальний аналіз, який дав змогу інтерпретувати зміст «Есеїв» у широкій історико-культурній рамці Англії XVI-XVII століть. Завдяки цьому стало можливим співвіднести авторські настанови з реальними політичними практиками доби Стюартів, з релігійними дебатами після Реформації, із соціально-економічними процесами обгороджування та становленням ранньомодерної науки. Контекстуальний підхід дозволив виявити, як зміни в культурному та політичному середовищі формували тематику, тональність і педагогічні інтенції Бекона.

Для співвіднесення беконівських ідей з інтелектуальними традиціями епохи застосовано порівняльно-історичний метод. Він забезпечив можливість проаналізувати використані автором античні символи, християнські алюзії та гуманістичні концепти, а також визначити, які з них виконували педагогічну функцію в контексті ранньомодерної культури.

Ідейно-аналітичний метод став основним інструментом виокремлення ключових понять і тематичних вузлів «Есеїв» – честі, влади, поради, добродесності, репутації, природи людини. Його застосування дозволило простежити, як ці категорії трансформуються від побутово-етичного рівня до політичної теорії та педагогічної програми.

У доробку використано структурно-функціональний аналіз, що дав змогу розглянути «Есеї» Френсіса Бекона як цілісну систему смислів, у якій кожен тематичний блок виконує конкретну соціальну, етичну або політичну функцію. Такий підхід дозволив визначити, як моральні настанови, поради щодо владарювання, описи людських вад та рекомендації для державців взаємодіють між собою, формуючи цілісний педагогічний і аксіологічний проєкт автора. Структурно-функціональний аналіз дав можливість показати, що есеї Бекона не лише описують соціальні явища, а й пропонують механізми їх упорядкування, регуляції та нормативного осмислення.

Окрім цього, використано метод інтелектуальної історії, який дав можливість розглядати «Есеї» як тривалий процес авторської рефлексії, що поєднує приватні моральні спостереження з формуванням нової політичної раціональності Англії XVII століття. Такий підхід дає змогу трактувати творчість Бекона не лише як результат його особистого

досвіду, а як частину ширшої культури ранньомодерного мислення, у якій мораль, знання й влада опиняються в одній аналітичній площині.

У межах роботи застосовано також підхід гранднарративної парадигми, що дозволив інтерпретувати творчість Френсіса Бекона як частину широкої цивілізаційної історії ранньомодерної Європи. Цей підхід дав змогу розглядати «Есеї» не лише як окремих літературний корпус, а як елемент великого нарративу інтелектуальних трансформацій XVI-XVII століть, у якому поєдналися процеси Реформації, секуляризації, становлення нової політичної раціональності, формування емпіричної науки та зміна уявлень про людину. Застосування гранднарративної оптики дозволило осмислити, яким чином приватні моральні й педагогічні поради Бекона стають частиною метарозповіді про перехід від середньовічного світогляду до модерної культури знання, а також як вони вписуються в довготривалі структури європейської інтелектуальної історії. Такий підхід забезпечив можливість узагальнити не лише зміст «Есеїв», але й їхній вплив на формування модерної моделі суспільства, держави та етичної поведінки.

Герменевтичний підхід забезпечив прочитання есеїв не лише як збірки моральних сентенцій, а як багатозарового дискурсу, у якому афоризми, алюзії, біблійні цитати та риторичні формули працюють як інструменти передачі цінностей і педагогічних настанов. Такий метод дав змогу виявити приховані смисли, логіку аргументації та інтенції автора, особливо в тих есеях, де Бекон синтезує політичну, етичну та богословську проблематику. Застосування герменевтики дозволило врахувати контекст епохи, адресність текстів, особливості ренесансної риторики й інтелектуальні горизонти читача XVII століття, що забезпечило глибше розуміння авторської позиції та способів її репрезентації.

Виклад основного матеріалу. Назва твору, про який йтиметься, знавала змін залежно від року видання чи мови перекладу (англійська, французька, латина) ще за життя автора. Англійською мовою праця видавалася щонайменше тричі – у 1597, 1612 і 1625 роках, щоразу доповнюючись новими темами-есеями на ту чи ту тему. Іншими словами, автор 30 років писав один із найяскравіших творів свого життя. Так само і на наших теренах існують різні варіації перекладу

його назви. Скорочено можна зустріти «Досліди», «Проби», «Настанови», «Поради», «Есеї». Останнє видання 1625 року містило 58 есеїв, пронумерованих латиною, і саме до них буде звернена найбільша увага.

В «Есеях» Френсіс Бекон намагався описати різні аспекти людського громадсько-політичного, побутового та міжособистісного буття, вивчав ціннісно-мотиваційну складову поведінки людей і навіть їхніх груп, у педагогічному тоні даючи «рецепти» добродесності. Робив він це об'єктивно й абстраговано, в жодному разі не вдавався до опису власних почуттів, емоцій, симпатій чи антипатій – виступав у ролі свідка й покажчика, а не учасника подій і явищ. Щоправда, один із варіантів перекладу твору – «Досліди» – ніби натякає нам на те, що автор говорить зовсім не про гіпотетичні речі, а ретельно обдумані в ході набуття власного життєвого й соціального досвіду.

Автор у притаманному ренесансному стилі знаходить опертя для власних спостережень і настанов в античній класиці. Покликає на неї буде до тої міри вдосталь, щоб у читача склалося враження, ніби автор дійсно викладає тривіальні речі: про це вже йшлося, про це вже попереджали, так і буде. У кожному есеї присутня філософсько-педагогічна інтерпретація: робіть так, як радять Отці. Саме тому цю збірку Есеїв ще нерідко вважають цінним джерелом афоризмів [1, с. 23, 24].

Френсіс Бекон у жодному разі не вивищував ідеї античних мислителів до Абсолюту. Навпаки, в його есеях ми можемо зустріти активну експлуатацію християнського віровчення. Наприклад, в есеї XVI «Про атеїзм» він згадував Святе Письмо: «У Святому Письмі написано: «Каже безумний у своїм серці: «Немає Бога!», а не «Подумав безумний у своїм серці»; тож він радше каже це бездумно й говорить те, що йому хотілося би, ніж те, у що він справді вірить чи в чому глибоко переконаний» [1, с. 85]. В Англії, яка так настраждалася від релігійних і політичних перипетій у попередні два століття – XV і XVI, мало хто залишався атеїстом. Проте навіть для таких людей Френсіс Бекон писав, покликаючись на власний досвід у вправлянні науками: «Я радше повірив би всім байкам Легенди, Талмуду та Корану, ніж тому, що в цій універсальній структурі Всесвіту немає розуму. І тому Бог ніколи не творив чудес, аби переконати атеїстів; бо й звичайні його діяння

переконують» [1, с. 84]. Цитати зі Святого Письма чи апокрифічних текстів зустрічаються в багатьох темах «Есеїв» (34 з 58). У попередніх дослідженнях ми вже підкреслювали роль симбіозу ренесансної гуманістичної думки з християнською догматикою на прикладі східнослов'янських мислителів цієї доби. Відтак творчість Френсіса Бекона не стоїть осторонь цього мейнстріму доби пізнього Відродження (чинквеченто – сейченто) [7].

Англійське видання «Есеїв» 1853 року за редакцією Томаса Маркбі містить деталізацію дат, коли з'явилися ті чи ті теми в збірці. Цікаво, що перші есеї, опубліковані в 1597 році для брата Ентоні містили десять таких тем: «Про витрати», «Про здоровий спосіб життя», «Про розмову», «Про перемовини», «Про свиту і друзів», «Про прохачів», «Про науки», «Про партії», «Про звичаї та манери», «Про почесні та репутацію» [19, р. xi, xii].

Цікаво, що найперший есеї Френсіса Бекона не містить жодного посилання на античних філософів чи християнську працю. Ці риторичні прийоми він почав використовувати пізніше. У настановах своєму старшому братові, який того року став депутатом Палати громад, Френсіс намагався, вочевидь, уберегти свого брата від можливих помилок та прорахунків на шляху побудови власної політичної кар'єри. Як ми вже зазначали, на той час автор уже мав досвід гірких невдач, спричинених політичними інтригами під час конкурсу на посаду генерального прокурора. У той же час його брат уже опинявся в епіцентрі сексуального скандалу, коли перебував у Франції: мав гомосексуальні інтимні зв'язки з пажамі, що могло бути використано політичними опонентами і навіть призвести до найсуворішого покарання – смертної кари [22].

Френсіс радив: бути ошадливим; уважно ставитися до здоров'я; не зловживати ліками; обирати здібних лікарів; бути красномовним, але обережним у висловлюваннях; як досягати згоди в перемовинах; не наближати до себе прибічників-жебраків, -інтриганів, -вихвалювальників, -нишпорок; радитися з друзями; як прохати вельможу про те чи інше у справах; набиратися мудрості, читаючи книги та вправляючись у науках; вчитися формувати власний характер і долю; щоб стати видатною людиною, ставити чесність вищою за інтереси партії чи політичної фракції; як поводитися в суспільстві; оминати заздрощів;

плекати власну репутацію та ім'я [1, с. 134, 148, 154, 214, 218, 219, 221, 224, 230]. Як бачимо, більшість порад носили ще переважно побутове спрямування, орієнтоване на етизацію, «облагородження» читача в його повсякденних справах. У цих нотаціях ще вкрай мало тої соціальної гостроти, яку пізніше знову відчув на собі Френсіс Бекон з боку англійського вищого суспільства та яку відрефлексує в подальших доповненнях «Есеїв».

Окремий інтерес становить есей LV «Про почесні та репутацію». У ньому Бекон намагався продемонструвати знання видатних постатей з відомої йому історії людства та певним чином класифікувати їх за видами «проявленої честі». При цьому він виокремлює дві соціальні страти: ті, що правлять та ті, що є підданими. На нашу думку, Бекон свідомо уникає відомого в середньовіччі поділу на тих, що воюють, тих, що моляться, і тих, що працюють. Прозорливо аналізуючи минуле, він ніби вбачав, що й наступники будуть слідувати виділеним ним категоріям, де поділ на світське і духовне є достатньо умовним водорозділом відносин підпорядкованості в соціумі. Так, серед історичних постатей володарів він виділяв такі групи: засновники держав (Ромул, Кір, Осман); видатні законодавці (Лікурґ, Солон, Юстиніан, Альфонсо X); миротворці та визволителі (Авґуст, Веспасіан, Теодоріх, Генріх VII (король Англії)); правителі-воїни; справедливі правителі. Прикладів останнім двом видам він не наводив, адже вважав, що таких дуже багато. Серед підданих також виділяються добродісні люди: десниці правителів; великі воєначальники; фаворити, які не завдають шкоди підданам (уточнення варте уваги, бо вочевидь автор неодноразово був свідком таких негативних соціальних явищ); придворні посадовці; герої, які віддали своє життя за Батьківщину [1, с. 231, 232]. Бекон запрошує читача обрати для себе вид честі, який він бажає здобути, та кому наслідувати.

Настанови Френсіса, орієнтовані на добродісне становлення та просування кар'єрою драбиною старшого брата, на жаль, не стали для останнього в нагоді. Через чотири роки, в 1601 році, Ентоні Бекон помер. Тим часом, за правління Якова I, політичний вплив Френсіса Бекона зростав: у 1608 році він став клерком «Зіркової Палати» та надзвичайно близьким до королівської родини Стюартів [1, с. 16].

Наступне видання «Есеїв» Френсіса Бекона 1612 року було більш відверте та просякнуте соціально-політичними та філософсько-педагогічними інтенціями, заснованими на пережитому вже зрілим можновладцем досвіді. Оскільки це видання, як вже нами зазначалося раніше, було орієнтоване на спадкоємця англійського трону, малолітнього Генріха, воно було доповнено такими есеями як: «Про смерть», «Про єдність у релігії», «Про батьків і дітей», «Про шлюб і самотнє життя», «Про кохання», «Про високу посаду», «Про доброту й добротливість», «Про знать», «Про атеїзм», «Про марновірство», «Про владарювання», «Про пораду», «Про хитрощі», «Про себелюбну мудрість», «Про спіх у справах», «Про вдавану мудрість», «Про дружбу», «Про справжню велич Королівств і Держав», «Про багатство», «Про честолюбність», «Про природу людини», «Про звичку та виховання», «Про фортуна», «Про молодість і старість», «Про красу», «Про потворність», «Про похвалу», «Про марносластво», «Про правосуддя» [19, р. xi, xii].

З названих більшість за змістом є реакцією на суспільно-політичні виклики, що існували в пізньосередньовічній Англії, та вдалим інструментом для корекції тих чи тих вад через спробу належним чином підготувати наступного короля Англії. Тому деякі з есеїв задумані з педагогічною метою: сформувані аксіологічну й етичну сфери молодій особистості. Мало в чому есеї присвячені суто питанням філософським, а здебільшого, навіть не озираючись на назву, – справам реальним, таким, що гідні уваги при ухваленні тих чи тих рішень майбутнім державцем. Роздумуючи про смерть, Френсіс Бекон не по-філософські, а патетично мотивує: «той, чий розум зайнятий і націлений на щось добре, відволікається від мук смерті ... повірте, що гімн «Нині відпускаєш» звучить найсолідше, коли людина досягла гідних цілей і здійснила сподівання» [1, с. 32].

Іншими словами, важко сказати, чи писалися нові есеї до видання 1612 року суто з задумом для малолітнього члена королівської родини, але те, що стиль їх викладу повністю відповідав манері популярних у той час напучень «ідеальним правителям», є достатньо очевидним [5, с. 281]. Він вчив принца оминати релігійних розколів (які вже були відомі Англії на той час і призводили до серйозних політичних катаклізмів); з повагою ставитися до своїх молодших братів і сестер (а не лише вбачати

в них конкурентів у боротьбі за трон; також нагадаємо, що Френсіс був найменшим сином Ніколаса Бекона); плекати інститут шлюбу («неодружені чоловіки – це найкращі друзі, господарі та слуги, але не завжди найкращі піддані, бо їм легко втекти з країни»); не цуратися одруження (Англія вже мала досвід монарха поза шлюбом, і це не всім було до вподоби: «дружина та діти є своєрідною наукою людяності»); не давати почуттям брати гору в справах громадянських (певно, як було з Генріхом VIII: «найкраще чинять ті, хто, коли вже неможливо уникнути кохання, тримає його в рамках та цілком віддаляє його від важливих життєвих справ і дій»); при виконанні своїх високих обов'язків ставити перед собою найкращі приклади (а їх з античності чи християнства автор навів вдосталь); оминати вад всіх високопосадовців (зволікання, продажності, грубості та поступливості); турбуватися про благо підданих; спиратися на народ, а не знать («за демократій увага людей прикута до справ, а не до осіб ... єдність ґрунтується на суспільній користі, а не на привілеях»); прораховувати потенційні небезпеки для себе з боку внутрішніх і зовнішніх опонентів; уважно підбирати радників і призначати на посади не за принципами непотизму чи підлабузництва; не п'яніти від власних успіхів чи становища; шанувати поміркованість («для справи краще найняти людину в чомусь недолугу, ніж ту, яка все робить напоказ»); уважно ставитися до друзів і стежити за їх намірами; сприяти добробуту народу та готовності дати відсіч ворогам («величину держави ... можна виміряти, її фінансову спроможність і прибутки – обчислити, кількість населення – визначити за допомогою перепису... Проте ні в чому не можна так легко помилитися, як у справжній оцінці ... щодо могутності та сил держави»); не прагнути лише особистого багатства («я не можу назвати багатство інакше, ніж тягарем для чесноти»); формувати в себе і підданих гарні звички, займатися вихованням («природа людини тяжіє або до цілющих трав, або до бур'янів, тому нехай вона вчасно поливає перші та викоринює другі»); при законотворчій діяльності пам'ятати, що благо народу є найвищим законом тощо [1, с. 37, 47, 49, 50, 59, 63, 73, 95, 104, 122, 135, 160, 179, 237].

Невідомо, чи сприйняв поради гуманіста Генріх. Так само важко стверджувати, чи мав твір на нього виховний ефект, адже в тому ж 1612

році його не стало. Наступником короля Якова I, як відомо, у 1625 році став Карл I. Френсіс Бекон у 1613 році нарешті став генеральним прокурором королівства, у 1616 – членом Таємної Ради, у 1617 – лордом-хранителем великої печатки (як колись його батько), у 1618 – отримав титул лорда-канцлера та перське визнання в статусі барона Верулама. Однак у 1621 році його політична кар'єра миттєво занепала: парламент звинуватив його у корупції за сфабрикованими доказами, а в ході двірцевого конфлікту з одним із фаворитів короля, герцогом Бекінгемським, він втратив прихильність Якова I. Того ж року його звільнили зі всіх посад, але зберегли титули й майно.

Останнє прижиттєве видання Есеїв 1625 року, за рік до смерті автора, вже не було звернене до ясновельможного пана. Збірка поповнилася темами «Про істину»; «Про помсту»; «Про нещастя»; «Про обман і нещирість»; «Про заздрість»; «Про зухвалість»; «Про збурення та повстання»; «Про подорожі»; «Про зволікання»; «Про нововведення»; «Про підозру»; «Про колонії»; «Про маски й триумфи»; «Про лихварство»; «Про будування»; «Про сади»; «Про гнів»; «Про мінливість речей» [19, р. xi, xii]. Негативних конотацій і «жовчі», як раніше сказав би сам автор, стало врази більше. Одною із його справ на посту генерального прокурора була боротьба з монополіями (невипадковий тут есей ХЛІ «Про лихварство»), однак аристократія в парламенті та придворні фаворити знову, як і колись за Єлизавети I, виявилися сильнішими. Френсіс Бекон програв боротьбу, а його нові спостереження за людською природою невідповідно були відрефлексовані саме в такому тематичному ряді «Есеїв». Френсіс Бекон не переслідував ідей помститися кривдникам, як багато з його сучасників, бо «мстиві люди радше живуть життям відьом, які, завдаючи лиха іншим, самі закінчують погано» [1, с. 40]. У своїх громадських невдачах бачив «найбільше благословення та ясніше одкровення Божої ласки» [1, с. 42] та нагадував заздрісникам, що «зухвалість завжди сліпа, бо не бачить небезпек і перешкод» [1, с. 57]. «Добре доручати початок усіх великих справ стоокому Аргусу, а завершення – сторукому Бріарею»; спочатку спостерігати, а потім поспішати» – вочевидь, це з власного досвіду незавершених державницьких справ автор дає пораду читачу [1, с. 106].

Загальні висновки. Отже, нами було досліджено соціально-політичні, філософсько-педагогічні та етичні настанови у творі Френсіса Бекона «Есеї або поради, громадянські та моральні». Ми встановили, що «Проби», або «Досліди», були результатом перцепції англійським гуманістом хвилюючих його повсякденних питань особистісного, міжособистісно-поведінкового, суспільного, економічного і державно-політичного характеру. Нами було проведено періодизацію видань Есеїв і встановлено, що їх тематичні напрями розширювалися і доповнювалися синхронно набуттю Френсісом Беконем громадсько-політичного досвіду. Також їх зміст нерідко адаптувався до адресата: найбільш практичні поради були розміщені в есеях 1612 року для спадкоємця англійського престолу Генріха. Участь автора в складних перипетіях життя англійського істеблїшменту на зламі XVI і XVII століть – стику двох різночезних династій Тюдорів і Стюартів, дозволила йому сформувати власну педагогічну візію формування «ідеальної людини», правителя, суспільства і держави. Уявлення автора про моральну і громадянську освіту, хоча і не узагальнені в формі цілісної педагогічної концепції, проте були інноваційним базисом, ще однією «цеглинкою» в фундамент майбутньої модерної науки про виховання.

Outro. У сучасному дослідницькому полі постає потреба не лише актуалізувати інтелектуальну спадщину Френсіса Бекона як одного з ключових архітекторів ранньомодерної науки, а й переосмислити її в ширшому контексті імперської політики, державного управління, колоніальної експансії та формування нового типу політичної раціональності в Англії XVII століття. Ідеї, висвітлені статтях Г. Тернера, С. Зейтліна (2021) та С. Зейтліна (2023), – демонструють, що беконівська філософія значно ширша, ніж традиційний образ «батька наукового методу» [25].

У пропонованій студії, присвяченій аналізу «Есеїв» Френсіса Бекона, вже було показано, що сама історія формування цього твору порушує питання про тривалість, неперервність і внутрішню динаміку авторської рефлексії. Протягом тридцяти років – від першого видання 1597 року до остаточної редакції 1625 року – Бекон раз за разом повертався до одних і тих самих тематичних вузлів, змінюючи їхню композицію, ритм, акценти, адресата. У цьому поступі від приватних

порад старшому братові до напучень спадкоємцю трону, а згодом – до гірко-іронічних зауваг щодо людської заздрості, зловживань, повстань і колоній, розкривається не просто еволюція літературного жанру, а й трансформація самого способу мислення про владу, суспільство й людську природу. Саме тому «Есеї», прочитані в діячій, вимагають ширшої рамки, яка виходить за межі суто морально-дидактичного чи «афористичного» виміру й поєднує їх із політичною, імперською та епістемологічною програмою мислителя.

Погляди Бекона на структуру політичного знання та способи формування «загальних понять» мають фундаментальне значення для розуміння того, як у ранньомодерній Англії створювалися інтелектуальні моделі, здатні легітимізувати державну владу та спрямовувати політичні дії. Беконівська концепція «*common notion*» була не абстрактною філософською категорією, а формою упорядкування досвіду, яка працювала як інструмент раціоналізації суспільних процесів. Це дозволяло створити не лише нову мову науки, а й нову політичну мову, у якій влада, суспільство й знання об'єднувалися в єдину структуру [25, с. 23, 24].

Характер «Есеїв» як твору, що постійно дописувався, переглядався й доповнювався, дозволяє побачити в них не лише збірку «порад» чи «дослідів», а своєрідний лабораторний журнал морально-політичних експериментів автора. Так, у найдавнішому корпусі 1597 року, орієнтованому на Ентоні Бекона, переважав побутово-етичний вимір: питання ощадливості, здоров'я, вибору лікарів, стилю спілкування, кола друзів, ставлення до прохачів, уміння будувати репутацію. Водночас навіть у цій, на перший погляд «приватній», конфігурації проступала політична оптика: адресат уже залучений до парламентської діяльності, а тому кожне «побутове» рішення набуває інституційної ваги. Етика тут постає не як інтимна сфера, а як мова опису й регуляції соціальної поведінки майбутнього діяча. Подальші редакції лише розгортають цю логіку: розширення тематичного поля в 1612 і 1625 роках засвідчує поступовий вихід від приватної моралі до систематичного осмислення структур владарювання, підданства, законодавства, релігійних конфліктів, війни, фінансів, колоній, тобто до того кола проблем, яке у ХХ столітті було б названо політичною теорією.

У цьому контексті показовим є те, як Бекон трактує природу політичних понять: вони не походять із традиційної схоластичної логіки, не є виведеними з універсалий чи метафізичних принципів, а виникають як результат систематизації досвіду, спостереження та аналізу дійсності. Якщо у схоластичній традиції спільні поняття мислилися як щось природжене чи позачасове, то у Бекона вони формувалися внаслідок порівняння, класифікації, аналізу повторюваних ситуацій – як у політичній практиці, так і в природознавстві. У цьому світлі «Есеї» можна розуміти як корпус текстів, у якому автор випишував поняття епохи: честь, репутація, влада, порада, користь, багатство, справедливість, заздрість, повстання, фортуна, природа людини. Вони не подаються як завершені дефініції, а радше як робочі інструменти мислення, які мають бути застосовані в реальних політичних і життєвих ситуаціях. Такий підхід не лише відділяє Бекона від середньовічної традиції, а й робить його одним із творців модерної політичної аналітики, яка розглядає державу як динамічний організм, що потребує постійного оцінювання, корекції та управління [25, с. 27].

Для Бекона грані між природними й політичними процесами не є жорсткими: коли він описував «політичний» рух у природі – тенденцію сильніших частин тіла впорядковувати слабші, – то фактично застосовував до фізичного світу модель, відому з політичного досвіду ранньомодерної Англії. Така аналогія показує, що «Есеї» не можна тлумачити лише як моральні сентенції: у них приховано формується онтологія політичного, де суспільство мислиться як складний організм, що постійно перебуває в рухові, балансує між порядком і хаосом. Саме тому поради щодо ощадливості, вибору кола спілкування, ставлення до підлеглих або до фаворитів двору набувають характеру елементів більш загальної політичної аналітики. Вони вчать не лише «добре жити», а й «правильно мислити» в координатах держави як динамічного цілого.

У цьому контексті цікавим є англо-імперський вимір у Бекона, який не був окремою темою чи периферійним інтересом, а формував політичну уяву мислителя. Сьогодні науковці пропонують радикально нову інтерпретацію беконівських текстів, стверджуючи, що Бекон розглядав імперський устрій як лабораторію політичних інновацій, а

колоніальні війни – як необхідний інструмент впорядкування простору та масштабування англійського державного устрою на нові території. Це не просто військова доктрина, а частина загального бачення історичного розвитку Англії як «держави в русі», покликаної формувати порядок у світі шляхом експансії, заснування поселень, адміністративного контролю та впровадження правових норм [30, с. 216].

Бекон розглядав військову та колоніальну діяльність не як акт насильства заради самого насильства, а як елемент вищої політичної раціональності, спрямованої на забезпечення стабільності, процвітання та довгострокового розвитку. У цьому виявляється глибинний парадокс беконівської думки: прагнучи мирного та впорядкованого суспільства, Бекон вважав війну невідворотним і функціональним компонентом політичного процесу. Така логіка є модерною, адже вона співзвучна зі структурами ідеями пізніших імперських проєктів – від Британської імперії XVIII–XIX століть до глобальних систем управління XX–XXI століть [30, с. 197, 198].

У такому світлі есеї «Про колонії» з пізнього корпусу 1625 року можна розглядати як концентроване вираження імперського мислення Бекона. Паралелі між утилітарними засобами ведення війни та нормами адміністрування колоній стають особливо виразними в аналізі того, як Бекон трактував поняття «плантація» – не просто як заснування поселення, а як форму політичного моделювання нового суспільства. У цьому контексті заснування колонії було актом «експорту державного устрою», тобто створенням на новому просторі зменшеної моделі ідеального або вдосконаленого англійського суспільства. Колонія постає не як периферія держави, а як майданчик експериментального державотворення, у якому випробовуються нові форми соціальних відносин, норм поведінки й адміністративних технологій [30, с. 208].

Якщо вбачати в колоніях, за Зейтліном, лабораторії імперського порядку, то есеї 1612 року можна трактувати як лабораторію внутрішнього державного порядку, зорієнтовану на формування суб'єкта влади. У цьому сенсі між «Есеями» і політичними трактатами Бекона, що аналізуються Зейтліном, існує глибша єдність: і там, і там йдеться про моделювання певних форм поведінки, які забезпечують стабільність і розвиток держави. Різниця полягає в масштабі: у

трактатах розглядається імперія як цілісний геополітичний актор, тоді як у есеях у центрі уваги перебуває індивід – майбутній правитель, радник, придворний, підданий, – чиї чесноти й вади визначають конфігурацію влади не меншою мірою, ніж формально-юридичні інституції.

Якщо в «Есеях» Бекон занурений у, фактично, педагогіку індивіда, то в своїх політичних трактатах він береться за інжиніринг людської спільноти і держави. Зокрема, одна з найвизначніших праць Бекона «Нова Атлантида» не була абстрактною утопією, відірваною від політичної реальності, – навпаки, вона являла собою концептуальне узагальнення імперського досвіду Англії та проєкт майбутнього державного ладу. У цьому сенсі Бекон створював не модель «країни мрії», а раціоналізовану схему імперського керування, у якій знання, адміністрація, економіка та військова сила утворюють єдину інфраструктуру стабільної держави [29, с. 1014, 1015].

«Нова Атлантида» постає як макромодель тієї ж логіки, яку ми спостерігаємо в «Есеях»: там, де в коротких текстах Бекон дає поради щодо вибору лікаря, способу говорити, ставлення до друзів, ворогів, багатства, помсти, там «Нова Атлантида» демонструє, як упорядкована система знання, інституцій і таємниць може забезпечити стабільність цілого суспільства. Етика, педагогіка й політика виявляються різними рівнями однієї структури: формуючи характери окремих людей, автор одночасно конструює модель державної раціональності, яка спирається на систематичний збір, обробку та застосування інформації.

«Нова Атлантида» постає не як простір утопічного миру, а як впорядкований політичний механізм, у якому домінує інтелектуальна еліта – «Дім Соломона». Ця еліта не є аналогом сучасних учених у вузькому сенсі; вона радше являє собою адміністративно-наукову корпорацію, що поєднує знання, владу та контроль над суспільством. Це щось на кшталт вітчизняних академій наук. У такий спосіб Бекон моделює ідеальну форму політичної організації, де знання не просто служать для розширення меж пізнання, а стає головним інструментом управління людьми [29, с. 1016].

Такий підхід резонує з аналізом есеїв, у яких Бекон класифікує типи честі, чеснот, форм правління й підданства. У тексті «Про почесні та репутацію» автор пропонував своєрідну соціальну типологію

володарів і підданих, запрошуючи читача обрати, до якого типу честі він прагне, кому хоче наслідувати. Від засновників держав до воєначальників і придворних посадовців – усі ці фігури утворюють пантеон політичної пам'яті, з якого майбутній правитель має свідомо вибудувати власну траєкторію. Паразитичні фаворити, що завдають шкоди підданим, протиставляються тим радникам, чия діяльність сприяє добробуту держави; володарі, чия слава ґрунтується на законодавчих реформах або миротворчій політиці, виділені на тлі тих, чия велич спирається лише на військові здобутки. Ці класифікації не лише «моралізують» історію, а й пропонують читачеві матрицю політичного самоусвідомлення: вибір власної честі є водночас вибором типу політичної ролі в структурі держави.

Доречно також повернутися до одного з ключових мотивів, простежених у нашій статті: симбіозу ренесансної гуманістичної думки й християнської догматики. Есеї Бекона рясніють посиланнями на античних авторів і Святе Письмо; водночас ці посилання не є орнаментальними. Вони виконують функцію легітимації пропонованих поведінкових моделей, укорінюючи їх у традиції, яка одночасно відсилає до класичного авторитету й до божественного порядку. Проте, на відміну від частини середньовічних авторів, Бекон не зводить мораль до буквального відтворення біблійних чи патристичних формул. Релігійні аргументи в нього включені в ширшу схему політичного й етичного розуму, де істина Божого творіння підтверджується не лише чудесами, а й повсякденною структурою світу, яка вимагає від людини розумного пізнання. Саме тому його критика атеїзму апелює не стільки до авторитету Писання, скільки до абсурдності заперечення розумного устрою Всесвіту.

Таким чином, сьогодні ми маємо змогу аналізувати Френсіса Бекона як мислителя, в якого епістемологія, політика та імперія утворюють нерозривний трикутник. Його «ідоли» – це не лише перешкоди на шляху до істини, а й приховані механізми влади, що впливають на політичні рішення та громадську думку. Його «метод» – це не просто інструкція для науковців, а логіка державного управління, побудована на систематичному використанні інформації та спостереження. Його «утопія» – це не мрія про гармонійний світ, а

проект ідеальної імперії, де знання й порядок з'єднані в одну адміністративно-політичну систему.

У такому баченні Бекон постає не як гуманіст-ідеаліст, а як архітектор модерної державності, який прагнув створити інтелектуальні інструменти для керування світом. Такий Бекон ближчий до мислителів влади, ніж до мислителів чистої науки; ближчий до творців політичних структур, ніж до абстрактних філософів. Саме тому його спадщина продовжує викликати інтерес не лише в істориків науки, а й у дослідників імперій, експертів з політичної теорії, аналізу влади, бюрократії та адміністративних систем.

Поглиблене прочитання беконівських ідей у світлі цих досліджень ставить перед сучасним читачем низку ширших питань. Наскільки невіддільними є знання й влада? Чи можлива «чиста» наука поза політичними інтересами? Чи може імперське мислення бути трансформоване або переосмислене у світлі нових етичних та методологічних підходів? Наскільки застосовними є беконівські методи до аналізу сучасних глобальних систем – від інформаційних режимів до безпекових структур?

«Есеї» оприявнюють складний парадокс беконівської думки. З одного боку, це корпус текстів, покликаний виховувати добродісного індивіда – шляхетного брата, мудрого принца, відповідального державця, чесного радника, розважливого підданого. З іншого – це лабораторія, у якій колективний досвід Англії кінця XVI – початку XVII століття перетворюється на систему спільних понять, що впорядковують як приватне, так і політичне життя. Через призму досвіду війни, релігійних розколів, династичних криз, імперських амбіцій, колоніальних проєктів, фінансових експериментів і корупційних скандалів Бекон виробляє парадигму, в якій знання, влада й мораль вже не можуть бути розведені по різних площинах.

Беконова філософія показує, що модерний світ не мислимий без систем управління знанням; без структур, що організують досвід, формують уявлення про реальність та визначають політичні рішення. У цьому сенсі Бекон залишається актуальним не як символ наукового прогресу, а як мислитель, який передбачив виклики інформаційного суспільства – революції даних, глобальних інфраструктур контролю, політичного використання знання та технологічних механізмів впливу.

Повернення до «Есеїв» у сучасному гуманітарному дискурсі, зокрема в східноєвропейському контексті дозволяє поставити низку ширших питань. Наскільки сьогодні можливий проєкт морально-політичної освіти, зорієнтований на формування характеру еліт? Чи може сучасна наука дистанціюватися від політики, якщо ще в добу Бекона вона мислилася як інструмент упорядкування світу й управління ним? Яким чином досвід колоніалізму, війни, імперських амбіцій, що був невід'ємною частиною беконівської епохи, має бути критично переосмислений у нашому розумінні його спадщини? І, зрештою, чи не вимагають сучасні кризи – політичні, екологічні, інформаційні – нового типу «есеїв», у яких би поєднувалися конкретні поради з глибоким історико-філософським аналізом?

Отже, Френсіс Бекон постає не лише засновником нового типу науковості, а й архітектором політичної раціональності, що лежить в основі імперських, адміністративних і технократичних моделей влади. Саме такий підхід дозволяє прочитати його спадщину як складну, багатовимірну систему, у якій етика, політика та наука утворюють єдиний інтелектуальний простір, що продовжує впливати на уявлення про державу, суспільство та природу людського знання.

Список використаних джерел

1. Бейкон Френсіс. Есеї або поради, громадянські та моральні / пер. з англ. І. Карівець та І. Карівець. Львів: Контур, 2024. 248 с.
2. Бойченко М. І. «Новий Органон» Френсіса Бекона як методологічна передумова проєктів модернізації європейського суспільства. «Новий Органон» (1620) та університетська філософія. До 400-річчя виходу трактату «Новий Органон» Френсіса Бекона». Матеріали міжнародної наукової конференції, 18-19 грудня 2020 р. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 26-32.
3. Бэкон Ф. Новая Атлантида. Опыты и наставления нравственные и политические. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1954. 243 с.
4. Бэкон Ф. Опыты, или наставления нравственные и политические. Сочинения в двух томах. 2-е, испр. и доп. изд. Сост., общ. ред и вступит. статья А. Л. Субботина. Москва: Мысль, 1978. Т. 2. С. 351-481.

5. Год Б. В. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття). Полтава: АСМІ, 2004. 464 с.
6. Коваль І. М. Френсіс Бекон – видатний новатор і пропагандист науки. *Juris Europensis Scientia*. Вип. 5. 2021. С. 8-11.
7. Лебедева І. Англія напередодні і під час буржуазної революції (1603 – 1660 рр.). *Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія*. 2018. Випуск 23. С. 193-218.
8. Лобода Д. О., Семеновська Л. А. Східнослов'янський еталон синкретизму ренесансної гуманістичної думки і християнської догматики в етико-педагогічній спадщині Францішека Скорини. *Українська професійна освіта*. 2020. № 1. С. 112-121.
9. Лосев А. Ф. Фрэнсис Бэкон и его символическая эстетика. *Эстетика Возрождения*. Москва: Мысль, 1978. С. 337-351.
10. «Новий Органон» (1620) та університетська філософія. До 400-річчя виходу трактату «Новий Органон» Френсіса Бекона». *Матеріали міжнародної наукової конференції, 18-19 грудня 2020 р. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 160 с.*
11. Соколов В. В. Френсіс Бэкон – философ-новатор своей эпохи. *Вопросы философии*. 1961. № 4. С. 86-97.
12. Субботин А. Л. По следам «Нового Органона». *Вопросы философии*. 1970. № 9. С. 97-108.
13. Френсіс Бекон: Перший філософ-практик, і тому не філософ взагалі. *Інтернет-журнал «ECHAFAUD»*. 2023. URL: <https://surl.li/yoaohn> (Дата звернення: 28.01.2025).
14. Черчилль Уинстон. *Британия в новое время (XVI – XVII века)*. Смоленск, 2006. URL: https://royallib.com/read/cherchill_uinston/britaniya_v_novoe_vremya_XVI_XVII_vv.html#0 (Дата звернення: 15.03.2021).
15. Bacon Francis. *The essaies of Sr. Francis Bacon ... His religious meditations. Places of perswasion and disswasion. Seene and allowed*. London: I. Iaggard, 1613. 234 p. URL: <https://surl.li/aivgub> (Дата звернення: 28.01.2025).
16. Bacon F. *The Advancement of Learning* / ed. by Henry Morley. London : Cassell & Company, 1893. Wikisource. URL: [https://en.wikisource.org/wiki/The_Advancement_of_Learning_\(Gutenberg\)](https://en.wikisource.org/wiki/The_Advancement_of_Learning_(Gutenberg)) (Дата звернення: 30.01.2025)

17. Bowen C. Francis Bacon: The Temper of a Man. Fordham University Press. 245 p.
18. Harrison, P. The Bible, Protestantism and the Rise of Natural Science. Cambridge University Press, 1998. 313 p.
19. Markby Thomas. The Essays, or, Counsels, Civil and Moral; With a Table of the Colours of Good and Evil (of F. Bacon). London: Parker, 1853. 194 p. URL: <https://archive.org/details/essaysorcounsel00baco/page/n13/mode/2up> (Дата звернення: 29.01.2025).
20. Montuschi E. Nature and Scientific Method: Essays on Francis Bacon's Imagery of Scientific Inquiry. Milano: AlboVersorio, 2015. 128 p.
21. Muntersbjorn, M. M. Francis Bacon's Philosophy of Science: Machina intellectus and Forma indita. Philosophy of Science. 70(5). 2003. P. 1137-1148.
22. Norton Rictor. Anthony Bacon. Gay History and Literature. URL: <https://rictornorton.co.uk/baconant.htm> (Дата звернення: 29.01.2025).
23. Peltonen M. Politics and Science: Francis Bacon and the True Greatness of States. The Historical Journal. 1992. Vol. 35(2). P. 279-305.
24. Rusu D. C. Francis Bacon and his fate in the history and philosophy of science, 2010-2020. Epistemology and Philosophy of Science. 58(3). 2021. P. 206-220.
25. Turner H. S. Francis Bacon's common notion. Configurations. 2008. Vol. 16. № 1. P. 7-32.
26. Wallis P., Webb C. The Education and Training of Gentry Sons in Early-Modern England. Social History. 2011. Vol. 36. № 1. P. 36-53.
27. Walsham Alexandra. The Godly and Their Neighbours: Puritanism and Religious Pluralism in Early Modern England. Revue Française de Civilisation Britannique. 2022. Vol. XXVII-3. P. 15-30.
28. Zagorin P. Francis Bacon. Princetown: Princetown University Press, 1999. 80 p.
29. Zeitlin S. G. Eutopia of empire: Francis Bacon's Short View and the imperial and colonial background to the New Atlantis. Political Research Quarterly. 2023. Vol. 76. № 2. P. 1012-1023.
30. Zeitlin S. G. Francis Bacon on imperial and colonial warfare. The Review of Politics. 2021. Vol. 83. № 3. P. 196-217.

**РОЗДІЛ 7.
ІНОЗЕМНІ ПОСЕЛЕНЦІ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ
НА ПОЛТАВЩИНІ**

Проголошення незалежності України 1991 року призвело до її розвитку як правової, демократичної, суверенної та соціальної держави. Велику увагу було приділено забезпеченню свобод і прав усіх громадян, незалежно від національності, релігії, культури, раси тощо. Однією з важливих проблем українського державотворення є забезпечення гідного розвитку національним меншинам, яких в Україні нараховується понад 100. Історично склалося так, що в Україні проживало і проживає багато людей різних національностей, які не будучи етнічно українцями, відчують себе українцями, хоча й зберігають власну мову, культуру, традиції, релігію.

Історія німців-поселенців на Полтавщині була предметом наукового інтересу вчених. Ґрунтовні наукові розвідки цьому питанню присвятили І. Павловський [14; 15; 16], М. Костюк [10], В. Жук [4], А.Лушакова [11], О. Іваненко [5], І. Швайка [24;25], І. Петренко [18;19;20;21], Л. Булава [2] тощо. Дослідники проаналізували причини поселення людей німецької національності на Полтавщині та інших регіонах України, умови їхнього проживання та діяльність, зробили висновок про цінний внесок поселенців у розвиток держави.

Метою даного дослідження є проаналізувати причини та особливості появи людей німецької національності на Полтавщині; розкрити роль етнічних німців у політичному, соціально-економічному і духовному розвитку краю, дослідити їхні шлюбно-сімейні відносини, родинне виховання, ціннісні та ментальні уявлення; показати діяльність німецьких товариств і громад на Полтавщині у ХХІ ст.

Перші німецькі колонії на території Лівобережної України з'явилися в 60-х роках ХVІІІ ст. у часи правління в Російській державі Катерини ІІ. В 1756-1766 роках німці-колоністи, землероби, вихідці із Франкфурта-на-Майні, були поселені в селищі Хрещатик, що тоді входило до Лубенського полку (з 1872 року – до Роменського повіту

Чернігівського намісництва, а з 1796-го року до Малоросійської губернії. Нині село Хрещатик знаходиться на території Ведмежівської сільради Роменського району Сумської області) [4, с. 11].

Не відомо, яка кількість німецьких селян прибула тоді в ті роки на українські землі, і зокрема в Хрещатик. Є дані, що вони були наділені від казни державною землею і платили поземельний податок, тобто належали до категорії казенних (державних) селян. На період 10-ї Всеросійської ревізії населення 1859-го року в Хрещатику налічувалося близько 550 німців-колоністів обох статей [1, с. 245].

У 1803 р. 36 сімей німецьких колоністів (вихідці з Гессена та Рейнської області) за 30 верст від Білих Веж у Роменському повіті Полтавської губернії заснували ще одну колонію – Октоберфельд, яку в пізніших документах називають Хрещатик, Хрещатен або Хрещатин. Особливістю цієї німецької колонії було те, що вона була заснована на землях, які вже на той час були порівняно густонаселеними й вільних земель, не включених до селянського землекористування, тут було небагато. Лише частина їх належала до державного резерву й виділялася для розвитку поміщицького господарства та наділення так званих казенних хліборобів – тобто державних селян. На всіх землях сучасної Сумщини це лише одне з двох німецьких поселень (друге – Конопківка), тож було унікальним. На відміну від інших біловезьких колоній (німецьких колоністських округів в Російській імперії), німці Хрещатина проживали змішано з українським населенням. Хоча колонія розміщувалася на території Полтавської губернії, як і решта біловезьких колоній, вона перебувала у відомстві чернігівського губернатора.

Німці-ремісники, військові, інші спеціалісти відомі в Кременчуці уже з другої половини XVIII ст. Корінні жителі наддніпрянського міста здавна займалися різними кустарними промислами. Тут були свої бондарі, колісники, каретники, лимарі (майстри з виробництва із вичиненої шкіри-сириці речей, кінської зброї, ременів, пасів, валізок, рукавичок тощо), ковалі, теслярі, чоботарі та інші. З 1747 року в місті діяв канатний завод, а також цегельний, де виробляли понад 100 тис. штук цегли у рік. У 1790 та 1794 роках відкрили ще два кахельні заводи. Здавна для будівельних робіт використовувалися і граніт, якого чимало

в районі Кременчука. Прибулі на початку XIX ст. німецькі колоністи внесли свою вагому частку у розвиток промисловості.

Перші німці-ремісники на теренах полтавського краю з'явилися після набуття Полтавою статусу центру Полтавської губернії та Малоросійського генерал-губернаторства. Він був закріплений указом Олександра I від 27 лютого 1802 р. Отже, Малоросійська губернія ставала Малоросійським генерал-губернаторством з губерніями Полтавською та Чернігівською [23, с. 64]. Ці кардинальні перетворення передбачали низку суттєвих планувальних і будівельних змін. Головним поштовхом до цього стало формування нового адміністративного центру та масове адміністративне і житлове будівництво.

Російського та українського державного діяча, генерал-губернатора Малоросії, князя, члена Державної Ради, міністра внутрішніх справ Російської імперії Олексія Куракіна фактично називали менеджером у системі економічного і військового розвитку, освіти, соціальної сфери та ін. З метою забезпечення масштабних будівельних проєктів малоросійський генерал-губернатор О. Куракін запросив із Саратовської губернії кількох німців-колоністів – спеціалістів із виготовлення цегли та видав наказ, за яким поміщики губернії мали направляти до Полтави своїх кріпаків для навчання цеглярства. До того у Полтаві було недостатньо постійних цегельень. На кінець XVIII – початок XIX ст. їх було лише дві: одна належала «Полтавському приказу громадського призріння», друга – Воскресенській церкві [16, с. 72]. Традиційно за потреби створювали тимчасові цегельні, але з огляду на те, що один майстер виготовляв близько 500 цеглин на день, забезпечити губернські будівельні проєкти вони не могли [8, с. 211].

На початку XIX ст. Російська імперія, я і різні частини німецьких земель, мали загрозу війни з французьким імператором Наполеоном. Тому була потреба здійснювати підготовку до війни. Вугільно-металургійна промисловість в державі розширювалася, а легка відставала у розвитку, тобто тканин (сукна) для того, щоб виготовляти форму для солдатів російської армії не вистачало. Раніше тканину закупляли у Великій Британії, однак з початку XIX ст. торговельно-економічні зв'язки було зламано через континентальну блокаду

Франції. Такі обставини змушували до розвитку своєї текстильної промисловості. Князь Олексій Куракін, перебуваючи майже шість років на посаді малоросійського генерал-губернатора, чудово вивчив економіку та господарство колишньої Гетьманщини. Він знав, що у краї була розвинута така галузь господарства як вівчарство, населення виробляло багато якісної шерсті (вовни), з якої можна робити тканину (сукно). З метою організації виробництва сукна на державному рівні, Олексій Куракін вирішив запросити з Німеччини професійних сукноробів [15, с. 8].

Згідно з указом імператора Олександра I від 20 червня 1808 р. для прискорення розвитку в Росії сукноробства із Богемії, Моравії, Ельзасу, Саксонії та інших західноєвропейських земель були запрошені ремісники. Князь Олексій Куракін пропонував поселити їх у Полтаві, Кременчуці та Костянтинограді – в тодішній Полтавській губернії.

Князь склав звіт прав, обов'язків та умов перебування колоністів у краї. Німецькі поселенці мали пільги: їм гарантувалася свобода віросповідання; звільнення від повинностей і податків на десять років, протягом наступних десяти років вони повинні були сплачувати оброк – 15-20 коп. за одну десятину землі (1 дес. = 1,09 га); у решті повинностей переселенці урівнювалися з іншим населенням; звільнення від обов'язкової військової служби (колоністам дозволялося вступати на цивільну службу за умови виплати боргу казни); німці могли вільно покинути колонію або й державу за умови виплати боргу державі та трирічної суми податків. Німецькі поселенці мали право вільно продавати свої вироби по всій країні. Держава допомагала їм, видаючи у дорозі і на влаштування на певному місці кошти («кормові гроші») – 12 коп. на одну людину на добу [14, с. 201].

В дійсності ж, при переїзді від кордону переселенцям із Богемії, Моравії, Ельзасу, Саксонії та інших німецьких князівств видавали допомогу по 10 коп. на дорослого та по 6 коп. на кожну дитину на добу. На місці вони отримували від 5 до 10 коп. на душу [4, с. 25].

Першими поселенцями в Полтаві були родини: Бейстер, Беккер, Бер, Брунзель, Вернер, Вольф, Геніх, Голле, Гофман, Еккерт, Зориш, Капш, Клар, Краузе, Крігер, Ланге, Лешке, Матезіус, Мельцер, Міллер, Міхаеліс, Носке, Паде, Петтель, Ріхтер, Роде, Ромер, Йоган Трепке,

Тренські, Тун, Фаренкруг, Цейшнер, Цірбург, Шейнерт, Шіллінг, Шіслер, Штарк та інші [14, с. 25–26].

Серед ткачів, які прибули, тільки двоє виявилися самозванцями, котрі видавали себе за майстрів-сукноробів: Раак (капельмейстер, який мріяв побувати в Росії і скористався можливістю виїхати разом з колоністами) і Дітріх (кралець, який таким чином намагався уникнути військової повинності у себе на батьківщині). Третім був єврей Левін, який назвався лютеранином, але незабаром залишив Колонію.

Князь О.Б. Куракін не встиг повністю реалізувати проекти влаштування колонії німецьких фабрикантів, бо виїхав на службу до Санкт-Петербурга. Тому заснування колонії належить до часу правління краєм його наступників – генерал-губернатора князя Я.І. Лобанова-Ростовського, а пізніше князя М.Г. Рєпніна (Волконського). Контроль за зведенням будівель у Полтаві було доручено цивільному губернаторові О.Ф. Козачковському, а безпосередню відповідальність поклали на наглядача колонії Осипенка, який виявився нечесною людиною.

Відправною точкою для інтенсивнішого заселення був початок ХІХ століття, коли Полтава стала центром губернії й генерал-губернаторства. Спочатку на схилах ярів заснували цегельні заводи й скотобійні, а з 1808 року – поселення німецьких колоністів-ткачів; з 1810 років ближче до Сінної площі, споруджено поштову контору й перший стаціонарний міський театр. До певної міри, «Німецька колонія» і прилеглі до неї райони стали осередками початкової індустріалізації Полтави.

Для розміщення ремісників – так званих «суконних фабрикантів» було вирішено спорудити будинки у Полтаві, Кременчуці й Костянтинограді (нині м. Красноград Харківської області). Як стверджував відомий полтавський історик дореволюційних часів І.Ф. Павловський, у листопаді 1808 року до Полтави прибуло 6 сімей перших колоністів, суконних і шерстяних справ майстрів. Для їх розташування на тодішній околиці міста, на шляху до Яківців, губернська управа викупила 12 десятин землі за 5287 руб. 96 коп. асигнаціями та збудувала близько 50 хат. Так виникла німецька слобода, або колонія. Вона була розташована в районі вулиць

Фабрикантської (тепер – С. Антонця) та Колоністської (тепер – Г. Сковороди) і прилеглих провулків.

Території «гір» – Колонійської й Архієрейської, та ярів – Бойкового, Чамариного і Здыхального, упродовж більшої частини XVIII століття належали до ближніх передмість Полтави, і лише в кінці того століття почали входити в сферу більшого господарського інтересу містян. Повністю в межі міста характеризований район увійшов тільки в першій чверті XX століття. Навіть у середині XX століття він був не густозаселеним.

До прибуття німецьких колоністів замість запланованих 60 будинків було збудовано лише 53, і ті не були повністю готові. Якість цього житла була, прямо скажемо, дуже низькою. Володимирський губернатор князь І.М. Долгорукий, який відвідав Полтаву в 1810 році і ознайомився зі станом колонії, записав у своїх спогадах, що вона справила на нього гнітюче враження.

У 1808 році фабричний інспектор Іванов, обстеживши будівля для переселенців писав: «Двері потріскані, стелі не замазані глиною, зимові рами відсутні, зовні стіни будинків не закріплені і не оштукатурені, немає зв'язок і підпірок дахів, на стелях балки надто тонкі й можуть не витримати тиск снігу взимку» [14, с. 56].

Генерал-губернатор Я.І. Лобанов-Ростовський наказав 19 будинків обкласти цеглою (мулярів виписали із Калузької губернії). Але ще й у жовтні 1812 року полтавські німці-колоністи скаржилися директору департаменту мануфактур і торгівлі сенатору Корнеєву, який відвідав їх, що вони ведуть «мученицьке життя»: по 3 сім'ї в одному будинку, де всього 4 маленькі кімнатки і просили якнайшвидше побудувати для них житло.

Вважається, що заснування полтавської колонії та ще двох подібних у Кременчуці та Костянтинограді коштувало скарбниці 400 тисяч рублів. Але у Кременчуці та Костянтинограді житло будувалося рубане з дерева. У Полтаві ці карткові будиночки були для людей справжніми в'язницями. Вони будувалися з очерету й соломи і обмазувалися глиною з кізяками; в них стояли ткацькі верстати; тут же мешкала вся родина, тут же працювали дорослі, яким допомагали і діти-підлітки. Віконниці були одинарні і подвійні, для міцності наглухо вмазані в стіни, тому не відкривалися ні взимку, ні влітку. Нещасні

колоністи виламували рами, вибивали вікна-квартирки, щоб впустити у приміщення свіже повітря. Стіни будинків були тонкі, й під час роботи ткацьких верстатів тремтіли, бо трималися тільки на зовнішніх, кутових стовпах [2, с. 29].

При зведенні житла для колоністів міська адміністрація допускала багато зловживань, махінацій; було перевитрачено понад 34.800 рублів з міського бюджету. Німці скаржилися на вже згаданого підрядника Осипенка, що він брав з них розписки, ніби вони отримували від нього шерсть, але насправді він не видавав її, грубо поводився з ними, погрожував за непослух покараннями. Не знайшовши захисту місцевої влади, колоністи змушені були написати про це князю О.Б. Куракіну в Санкт-Петербург.

Спочатку термін «колонія» поширювався на землі східної частини плато Колонійської гори. А після 1867 року (коли юридично поселення німецьких ткачів-фабрикантів вже перестало існувати), цей термін почали застосовувати для територіальної прив'язки суміжних ділянок: між Сінною площею й колонією; на перелічених вище «горах» і на їхніх схилах. Останні на початку ХХ століття стали означати терміном «Нижня колонія» (середня й нижня частини Чамариного яру, середня й верхня частини Здихального яру, та нижня частина Бойкового яру, східний схил Колонійської гори) [2, с. 4].

На східному схилі «Колонійської гори» в ямах-кар'єрах видобували суглинки (цегельну сировину), а біля її підніжжя, на дніщі Здихального яру, було розміщене виробництво цегли (оскільки для цього процесу потрібна було досить багато води). О.Б. Куракін планував викопати ставки на дніщі балки, але не встиг.

Як видно з планів місцевості ХІХ ст., дуже швидко майже весь східний схил і підніжжя Колонійської гори були перекопані виробками суглинків. У середині століття виробки поширилися під правим бортом Здихального яру і в пониззя Чамариного та Литвинівських ярів [4, с. 25].

Маємо інформацію про те, що в другій половині ХІХ ст. одним із цегельних заводів у пониззі Чамариного яру володіли представники родини Трепке – нащадків перших колоністів (цегла маркована ініціалами ВТ і ЕТ досі трапляється при розбиранні старих будівель).

Згідно з дослідженнями полтавського краєзнавця Л. Булави, західна межа Колонії до кінця її існування (1808-1867 рр.) проходила по сучасному провулку Шкільном (раніше мав назви: пров. Провіантський, бо виходив до провіантських магазинів біля схилу Чамариного яру, а також пров. Семінарський, бо відмежовував духовну семінарію від Колонії).

Ділянка між колонією і Сінною площею (сучасна територія Полтавського державного аграрного університету) належала місту й забудовувалася для його потреб. Зокрема, проектом ще 1805 року біля нинішньої вул. Театральної планувалася гімназія. Її будівлі почали споруджувати, але не завершили, й приміщення біля 1814 року віддали колоністам під прядильний цех (а до того в них проживали родини колоністів, яким не вистачило садиб). До речі, приблизно на тому місці в наш час діє школа-гімназія №7.

Там, де на плані 1805 року позначений зелений масив (за проектом відводився під парк гімназії), у 1810 році споруджено триповерховий будинок першого стаціонарного міського театру, який простояв до 1852 року й зруйнувався через недовіки в конструкції; був закритий для використання ще в 1845 році (розташовувався ближче до вулиці Семена Антонця; на його місці будівля факультету технології виробництва і переробки продукції тваринництва).

На початку сучасної вулиці Сковороди в той же час споруджено будівлю губерньського поштового відомства. В 1864 року її придбало для власних потреб духовне відомство й у 1868 році відкрило в ній жіноче єпархіальне училище – заклад середньої освіти (готував майбутніх дружин для випускників духовної семінарії, будівлі якої в 1877 році споруджено поруч). «Жіночу» й «чоловічу» частини освітніх закладів духовного відомства провулок Училищний (у наш час – прохід від входу в Полтавський державний аграрний університет).

Отже, ділянку нинішнього Полтавського державного аграрного університету до Німецької колонії не відносили. І тільки в довідниках за 1880-ті роки стали відносити до колонії [2, с. 30].

Перша велика партія колоністів добралася до Полтави у серпні 1809 року – 130 чоловік (із сім'ями). Їх розмістили в 16 будинках. З часом прибуло ще кілька груп. Таким чином, у Полтаві оселилося 54

родини німців-колоністів (249 осіб), у Костянтинограді – 41 родина (218 осіб), у Кременчуці – 2 родини (10 осіб) [14, с. 214].

Перша група німецьких ремісників-цеглярів, очевидно, прибула в Полтаві недовго, бо вже в 1812 році сюди були виписані цеглярі із Калузької губернії.

Німецькі майстри неодноразово скаржилися на своє злиденне становище, особливо коли зростали ціни на продукти харчування в неврожайні роки. Про важкі умови праці ткачів, від імені згодом писав у всі інстанції всіма шанований пастор колонії Генріх Дикгоф. Усе це змушувало колоністів шукати свій вихід із важкого становища. Так, у 1812 році четверо колоністів просили відпустити їх (тобто розрахувати), щоб вони могли жити і працювати в інших містах, оскільки в Полтаві вони продовжують роботу «невідповідну вченості та знанню своєму». Відомо, що з Сілезії, у цей час прибуло ще шість сімей ткачів, які добре вміли виготовляти вовняні та шовкові тканини. Але замість своєї справи в Полтаві їм запропонували виготовляти сукно, чим вони змушені були займатися. Якщо вдавалося отримати роботу на фабриках у поміщиків, німецькі майстри залишали колонію, деякі просили перевести їх на поселення до Новоросії. Деякі повернулися на батьківщину [2, с. 29-30].

У 1812 році 4 колоністи просили відпустити їх (тобто розрахувати), щоб вони могли жити і працювати в інших містах. 1816 року новим генерал-губернатором на Полтавську і Чернігівську губернії був призначений князь Микола Рєпнін. За словами сучасників був він, високогуманною людиною і добрим адміністратором, любив край, де працював, піклувався про благо всього населення, захищав інтереси людей кріпосного стану, відстоював ще уцілілі права козаків, чим викликав підозру в сепаратизмі [17, с. 16]. М. Рєпніна обрали почесним членом Харківського університету, що було рідкістю у той час для адміністративних діячів. Тож цілком зрозуміло, що німецька колонія відразу привернула увагу генерал-губернатора. Він досить ґрунтовно ознайомився з умовами праці і матеріальним становищем її мешканців, переконався в занадто тяжких обставинах їхнього життя і подав доповідну записку в уряд.

У відповідь на це клопотання імператор Олександр I через міністра внутрішніх справ розпорядився вжити таких заходів: списати всі борги

колоністів казні; казенні будинки, в яких вони проживали, віддати їм у власність із ділянками землі та сінокосом; видати кожній сім'ї по 100 руб. позики на 3 роки; казенні інструменти віддати у власність колоністів; дозволити на розсуд колоністів залишатися на місці чи переселятися лютеранам до Полтави, а католикам у Костянтиноград, не вимагаючи при цьому коштів на допомогу; общинам створити у себе суди і розправи на зразок інших іноземних колоній; надавати можливість кожному займатися своїм ремеслом за бажанням, незалежно від волі начальства. На виконання цього указу генерал-губернатор 13 травня 1820 року видав особливу інструкцію, згідно з якою для керівництва справами німецьких поселень утворювалися прикази. До їх складу входили староста (шульц) і два засідателі (байзітцери), яких обирала громада терміном на 3 роки, та писар [22, с. 45].

Такі прикази влаштували у Полтаві та Костянтинограді. Всі повинні були беззаперечно підкорятися шульцові і байзітцерам. Життя у колоніях проходило за правилами, розробленими за ініціативою самих мешканців ще в 1815 році. Підмайстри раз на місяць збиралися на збори, де розглядали і обговорювали всі свої справи. Ткачі мали своїх старшин, яких обирали щорічно всі майстри. На зборах із кожного брали по 15 коп. За неявку на збори підмайстрів штрафували: перший раз на 10 коп., другий – на 20 коп., за несплату виключали з общини. Категорично заборонялося сваритися й ображати один одного, за порушення цих правил також стягували від 10 до 20 коп. Штраф брали і за появу у п'яному чи неналежному вигляді. Винний у бійці платив 50 коп., а якщо не міг їх внести, то майстри повідомляли начальство і прохали покарати порушника порядку [14, с. 210]. Суворо карали і тих, хто цілий рік не брав участі у богослужіннях (без різниці у віросповіданні) і не долучався до виконання священнодійств. Кримінальні справи розглядалися в суді.

Колоністи повністю залежали від адміністрації. Без дозволу ніхто не мав права залишати поселення, відлучатися в інше місто, навіть одружитися. Адміністрація втручалася і в сімейні справи. Про вдів і сиріт піклувалося благодійне товариство. Приказ намагався видати вдову заміж за іншого колоніста, щоб матеріально забезпечити її та

дітей і щоб не простоював ткацький верстат. Круглих сиріт віддавали на утримання і виховання.

Такі правила здаються, можливо, досить суворими, але слід сказати, що німецькі сукнороби відзначалися дисципліною, працьовитістю, добропорядністю в сімейних відносинах. Адміністрація піклувалася про їх релігійне виховання (у Полтаві в основному жили лютерани, в Костянтинограді – католики).

Імператор Олександр I указом від 27 грудня 1818 року поліпшив умови життя колоністів: було списано всі борги колоністів до державної скарбниці; казенні будинки, в яких вони проживали, віддано їм у власність з ділянками землі та сінокосом, а також понад 35 га під колективне пасовище в пониззі Чамариного яру (за Єврейським кладовищем); виділено кожній сім'ї по 100 рублів позики на три роки; казенні інструменти передано у власність колоністів; дозволено колоністам на власний розсуд залишатися на місці або переселятися лютеранам до Полтави, а католикам до Констянтинограда, не вимагаючи при цьому коштів на допомогу; дозволено створити у себе суди та розправи – на кшталт інших колоній; надано можливість кожному колоністові займатися своїм ремеслом за бажанням, незалежно від волі начальства.

Отже, Указ 1818 року змінив становище поселенців: вони стали вільними майстрами, які могли виготовляти й самі продавали їх за вигідними для себе цінами. Раніше вони виготовляли лише сукно і постачали його тільки державі. Тепер вони самі продавали текстильні вироби на ярмарках у Полтаві, Ромнах та інших містах.

Закон 1818 року змінив становище поселенців; вони стали вільними майстрами, могли виготовляти вироби, які вважали за потрібне, продавати за вигідними для себе цінами. Адміністрація тоді через своїх уповноважених суворо слідкувала, щоб колоністи укладали контракти з Кременчуцькою комісаріатською конторою та іншими установами, не вносячи грошового завдатку [4, с. 55]. Тепер же вони не могли ніде взяти підряду, давали завдаток, а вироблене сукно та інше самі продавали на ярмарках у Полтаві, Ромнах чи інших містах, нерідко зі збитком для себе.

В Кременчуці діяло чотири фабрики, де працювали люди німецького походження. Колоніст-німець Геліцер у 1809 році,

здобувши від держави 10 тисяч рублів субсидії на десять років, заснував фабрику для виготовлення тканин (сукна). Можна припустити, що фабрика підприємливого та енергійного німця приносила значні прибутки [14, с. 3]. Швидко Геліцер повернув державну позику, і у 1817 році мав бажання купити два будинки для своїх співвітчизників. Однак йому відповіли відмовою, тому що закон забороняв продавати будинки, які були виділені німцям-колоністам із присадибними ділянками навіть своїм співвітчизникам. На мапі Кременчука суконна фабрика Геліцера значилася протягом 1816-1832 років. Ще один німецький фабрикант Рурехт у 1812 році одержав 10 тисяч рублів допомоги від держави для створення заводу для виробництва шкіряних виробів. Тож обом німцям Геліцеру і Рурехту була надана земля для заснування своїх підприємств. Рурехт пообіцяв, що в перший рік роботи заводу виробляти понад 2 тисячі шкірок, а згодом наростити їх виробництво до 10 тисяч у рік.

Таким чином, завдяки німецьким майстрам у Кременчуці вже з початку XIX ст. з'явилося кілька невеликих промислових підприємств, які заклали підвалини виробництва сукна, інших тканин, панчіх, шарпеток, високоякісної шкіри та взуття. Колоністи поклали початок і навчальним закладам, зокрема, засновано школу для професійної освіти молоді – Кременчуцьку училищну фабрику.

З роками ці підприємства розвивалися, і на них поруч з українцями та представниками інших національностей трудилися українізовані нащадки колишніх німців-поселенців, для яких Кременчук став рідним містом. Внесли колоністи свою частку й у розвиток машинобудівної промисловості.

Нижче по течії притоки Дніпра річки Кривав Руда 1880 року австрієць Оренштейн заснував свій шкіряний завод (тепер шкіряно-шорний комбінат) із майже такою ж кількістю робітників. У 1888 році на міській околиці Череднички з'явилися машинобудівний і чавуноливарний заводи братів Гебгольд. Там було зайнято понад 60 трудівників. Діяв також маленький шкіряний завод з 5 працівниками усього [11, с. 194].

Так представники німецької національності продовжували розвивати промисловість у Кременчуці.

Уже в першій половині XIX ст. в німецьких колоніях діяли початкові школи, де діти ткачів вивчали Закон Божий, читання та

письмо. Точно не відомо про час відкриття навчального закладу в німецькій колонії Полтави, але в історичних джерелах згадується, що коли 1832 року поселенці збудували першу кірху, то у німця Флоріана обміняли дім для школи і відремонтували його.

1831 року при Кременчуцькій кірсі засноване лютеранське училище [5, с. 112]. Кошти на його утримання кірха виділяла постійно за час його існування до революції 1917 року.

На період 10-ої Всеросійської ревізії населення 1859 року у Полтаві, у передмісті німецька колонія, налічувалося всього 64 двори, де мешкало 1098 жителів, з них чоловіків – 670, жінок - 428. З усього населення колонії представників німецької національності нараховувалося 354 особи обох статей, 180 із них займалися виготовленням сукна. У Полтавському повіті проживало 15 німців [13, с. 101].

Ходаком у справах колоністів перед адміністрацією виступав всіма шановний та діяльний пастор Карл Генріх Дікгоф (1803-1862), який дуже багато робив для покращення життя Колонії. В лютому 1834 року він подав генерал-губернатору доповідну записку, в якій описав важке становище колоністів і просив дозволити їм укладати підряди без задатку, оскільки ткачі за своєю бідністю просто не могли його вносити.

У 1831–1832 рр. із Чернігівської й Полтавської губерній «за браком землі» на вільні території Катеринославщини урядом було дозволено переселитися сім'ям німецьких селян-колоністів, які мешкали в так званих біловезьких колоніях (від назви однієї з колоній – Білі Вежі). Рішення про переселення німців-колоністів із Чернігівщини й Полтавщини на вільні землі Півдня України та Бессарабії було прийняте міністром внутрішніх справ В. Кочубеєм ще в 1820 р. на прохання чернігівського цивільного губернатора О. Фролова-Багреєва. Умовою переселення було здійснення його коштами самих німців. На місці нового поселення колоністам пообіцяли по 60 дес. землі землеробам і 10–15 дес. – для тих, хто займався ремеслом.

Дорожнеча на сировину, голод (в 1832-1833 роках у губернії через посуху був неврожай), високі ціни на хліб та інші продукти, труднощі збуту продукції – все це призводило сім'ї ткачів-колоністів до жебрацького існування. Майстри, які самі працювали на верстатах, не могли прогодувати власні сім'ї. Якщо до 1830-х років проста вовна

продавалася по 7-10 рублів за пуд (16 кг.), то вже в 1830-ті роки від 16 до 18 рублів, а товсту шлизейську (сілезьку), яка раніше коштувала 18-25 рублів, можна було купити вже по 40-45 рублів, другий сорт сілезької вовни, що коштував 35-40 рублів, подорожчав до 60 рублів. Ціна сілезької тонкої вовни з 60 рублів піднялася до 80-100 рублів за пуд. Німецькі майстри виготовляли прекрасні ковдри з фланелі та вовни, але потреба в них була малою, – через низьку купівельну спроможність основної маси населення. Бо переважна більшість селян губернії задовольнялося домотканим рядном та іншими власними виробами.

Майстер-чоловік, разом із дружиною, працюючи з раннього ранку і до пізньої ночі, могли заробити 35-40 копійок. Цього ледве вистачало на хліб насущний, не кажучи вже про одяг, опалення, витрати на дітей, продукти харчування. Хтось примудрявся відкласти якусь копійку на чорний день, проживав її, коли не було роботи. Багато літніх, німецьких людей бідувало. Ті хто відвідував колонію, заставав їх у сльозах та горі. Деякі глави сімейств, залишивши свої сім'ї, йшли у найми до заможних фабрикантів, щоб хоч якось прогодувати дітей. Полтавська німецька громада у першій половині 1830-х стояла на краю прірви. Несміливо, боязко, просили робітники-ткачі лише одного – роботи. Просили дати їм можливість постачати виготовлене сіре солдатське сукно для лазаретів та брати підряди без завдатків. Зверталися до міністрів, а через них і до царя. До середини 1830-х років більшість старих колоністів вже вимерли, частина молодих, не маючи роботи, долучалася до згубних звичок. Інші, сильні, працьовиті, прагнули діяльності, підприємництва, але не всім це вдавалося [2, с. 33].

Починалося моральне розкладання, що позначилося і зовнішньому вигляді Колонії. Тож у 1840-х роках ХІХ державна адміністрація вказує приказу на необхідність благоустрою поселення. Малоросійський генерал-губернатор князь М.А. Долгоруков, який обіймав цю посаду з 1840-го до смерті в 1847 році, у липні 1845 року звернув увагу комітету, якому підпорядковувалися прикази, на дуже непривабливий зовнішній вигляд Німецької Колонії: паркани перекошилися, будівлі не побілені, дахи не пофарбовані тощо. У 1846 році Долгоруков наказав упорядкувати в Колонії тротуари, цоколі будинків і дахи пофарбувати зеленою фарбою замість червоної, а стіни – світло-зеленою чи палевою;

на вулицях висадити тополі; замість старих дерев'яних парканів – живоплоти із зелених насаджень тощо. Біднякам-колоністам привести в належний вигляд власні будинки було нелегко, бо живучи в постійній злиднях, деякі вже давно не дбали про свої убогі хатинки та ділянки.

Під контролем комітету, створеному в 1841 році при губернському управлінні, на території німецької Колонії в Полтаві було посаджено 367 тополь; замість цоколів будинків (їх неможливо було зробити, оскільки хатини плетені з лози та очерету та обмазані глиною й тільки по кутах мали дерев'яні опори) змайстрували призьби, обшиті дошкою. Для закладки громадського саду в 1843 році виділили із коштів німецької громади 85 рублів, + комітет ще 90 рублів. Усю турботу про облаштування, посадку дерев, кущів, зведення огорожі навколо саду взяли на себе староста приказу Юліус Лешке та засідателі Ціммерманн і Мельцер. У саду росли і фруктові дерева, і декоративні дерева, навіть вирощували виноград. А щоб сторонні туди не проникали, ворота зачинялися на замок.

Поступово колонія почала набувати більш привабливого вигляду, а в заможних майстрів почали з'являтися добротні цегляні будинки. З роками поселенці-ткачі покращували своє матеріальне становище. Цьому допомогло те, що колоністів на початку 1840-х років передали у підпорядкування міського управління. Полтавський приказ громадянського піклування видав їм позику на суму 40.000 рублів, терміном на п'ять років під 6%. За покликком душі і своїми здібностями німці почали займатися різними ремеслами. У 1840 році полтавська колонія виготовила 40.000 аршин фланелі, 15.000 аршин сукна і 60 суконних ковдр.

З 1842 року колоністам-ткачам повернули право, яким вони користувалися до 1818 року: постачати виготовлене сукно безпосередньо до казни, договори з якою складав комітет. Але ткачі не завжди могли брати на себе зобов'язання виконувати обговорені замовлення через низькі ціни на свою продукцію. Так, в 1852 році вартість одного аршина сукна вищої якості становила всього 78 копійок, а простого сукна - 68 копійок. Тому вони відмовилися поставити для кавалерії 7718 аршин сірого, а для пожежних команд темно-зеленого і чорного сукна. Наступного року вони виконали замовлення (26 250 аршин) і їм заплатили по 76 копійок за аршин. У

1858 році було виготовлено 20.000 аршин сукна, у 1859 році = 9960, але ціна впала до 74 копійок за вищий сорт та 64 копійки за звичайне сукно. Нестійкі ціни завдавали великих матеріальних збитків виробникам [2, с. 35].

1852 року колоністи звернулися до Малоросійського генерал-губернатора С.О. Кокошкіна з проханням, щоб він потурбувався про їхнє звільнення від державних та інших повинностей. На той момент вони платили податки: майстер – 2 рублі 86 копійок на рік, підмайстер – 1 рубль 43 копійки, учень – 28 копійок. На п'ять років колоністи були звільнені від податків, потім ще на п'ять років, а потім їм відмовили, бо серед них уже почали з'являтися заможні ремісники, а деякі вже мали свої заводи, які приносили їм значні доходи.

Як відомо, переселенцям виділяли будинки з ділянками городів. За інструкцією їх не можна було продавати. Не мали права колоністи й купувати землі за межами Колонії. Але заборону іноді вдавалося обходити. Так, у 1850 році поміщик Каменський передав свою садибу керівникам колоністів Августу Трепке й Богдану Мельцеру з умовою утримувати його до його смерті. Ця земля розташовувалася в Здихальному яру навпроти гирла Литвинівського яру, де діяв цегельний завод. До речі, «Товариству іноземних фабрикантів» (так називали територію Колонії) станом на 1858 рік належали землі в пониззі Чамариного яру та на його схилах східніше від Єврейського кладовища.

Серед колоністів до 1850-х років сформувався прошарок досить заможних. Найбагатший із них Юліус Лешке (1806-1853), виготовляв до 7000 аршин сукна з вовни своїх овець. Він довго очолював Приказ полтавських колоністів. Прибув у Полтаву із землі Бранденбург у 3-річному віці, разом із 31-річним тоді батьком, та 26-річною матір'ю. Помер, залишивши багату спадщину. Тільки в Одеському комерційному банку він заповів дітям 15 000 рублів. Його дружина Йоганна Лешке орендувала сукняну фабрику хорольського поміщика Родзянка. Троє синів Лешке навчалися у приватному пансіонаті викладача Полтавського кадетського корпусу Таксіса, а доньки – в приватних пансіонах Харкова. Після ліквідації Колонії в довідниках Полтави 1880-х років прізвище Лешке вже не згадується [2, с. 35].

Після Юліуса Лешке Наказом керував Мельцер, який, головним чином, виготовляв фланель (7.000 аршин на рік), фланелеві покривала (250 штук на рік) і сіре сукно (2.500 аршин).

Третім – Август Трепке, який виготовляв сірого сукна (4000 аршин), фланель (2000 аршин), та 100 покривал на рік. Син Августа Трепке – Вільгельм займався виготовленням сукна і вже мав досить гарну фабрику, кінний привід, машини для виготовлення вати та інше обладнання. Він виготовляв переважно фланель (12.000 аршин), ковдр: 300 білих та 50 кольорових фланелевих. На його підприємстві працювало 12 робітників. Продукція фабрики Вільгельма Трепке була настільки красивою та якісною, що він відправляв її зі своїм власним тавром на Московську виставку заводських, фабричних та ремісничих виробів. Крім того, двом своїм синам він залишив у спадок близько 1800 десятин земельних угідь поблизу Полтави.

Фабрикант Август Кункель виготовляв 3000 аршин фланелі та 200 ковдр.

Інші виготовляли продукції на меншу суму: Вільгельм Міллер – на 800 рублів, Едуард Клар – на 600 рублів, Самуїл Міллер – на 500 рублів, Фрідріх Капш – на 450, Карл Клар – на 700 рублів, Паде – на 600 рублів на рік [2, с. 36].

У косянтиноградській колонії найзаможнішим вважався Карл Трешау [4, с. 41]. Із верстатів його фабрики щороку сходило 300 аршинів сірого сукна, 2000 аршинів фланелі, 500 аршинів байки та 100 ковдр. Його брат Готфрід Трешау виробляв набагато менше. Взагалі матеріальне становище рядових косянтиноградських колоністів було гіршим від полтавських.

До початку 60-х років XIX ст., як сказано вище, періодично, у тому числі протягом останніх 10 років, колоністи звільнялися міністерством фінансів від податків, але у 1862 році міністр фінансів підняв питання про стягнення таких. Клопотання німецьких майстрів про звільнення від платежів у казну було відхилене. З одного боку, їхнє матеріальне становище на той час значно поліпшилося. З другого, у зв'язку з реформами, що проводилися в країні, уряд уже планував затвердити положення про скасування особливого становища колоністів, щоб зрівняти їх у правах з усіма громадянами імперії – міщанського, купецького чи селянського станів на їхній вибір.

Згідно з положенням Комітету міністрів, затвердженим царем 29 липня (10 серпня) 1866 року, всі «фабриканти» повинні були протягом того ж року, не пізніше 1 (13) січня 1867 року, обов'язково приписатися, за їх бажанням та вибором, до міських чи сільських громад, без будь-яких нових пільг у сплаті податків і повинностей [4, с. 41]. Їм дозволялося також за бажанням висилитися з Російської імперії. У зв'язку з цим полтавська громада колоністів за підписами 30 господарів звернулася до уряду з питанням відносно будинків і землі: чи вони залишаться у їхньому володінні, оскільки багато німців уже перебудували свої житла або замість колишніх старих хатин спорудили добротні нові. У листопаді 1866 року німці уклали другий громадський «приговор».

Маючи можливість купити на околицях Полтави землі для користування, вони висловили бажання приписатися до міської громади й утворити свою особливу громаду з умовою, щоб земля в колонії була розподілена між ними порівну. Разом с тим вони просили звільнити їх від рекрутської повинності до 1 (13) січня 1867 року. 30 травня (11 червня) 1867 року вийшов закон, який встановлював: за запрошеними з-за кордону і поселеними у Полтавській губернії суконними фабрикантами закріпити право необмеженої власності на майно, наділене їм від казни згідно з царським указом від 27 грудня 1818 року; нагляд за правильністю розподілу цього майна покласти на комітет, створений для поліпшення становища сукноробних фабрикантів, поселених у Полтаві та Костянтинограді. На час ліквідації у губернії німецьких колоній у Полтаві проживало 66 дорослих чоловіків, з жінками та дітьми – 236 осіб [14, с. 210].

Повсякденні шлюбно-сімейні відносини колоністів, на жаль, виявилися малодослідженими дослідниками. Однак це цікава сфера для наукового аналізу, яка дає можливість виявити характер, менталітет, родинні цінності німецьких поселенців у Полтаві в першій половині XIX ст.

Колоністи повністю залежали від адміністрації, за винятком кримінальних справ, коли вони підлягали розгляду в суді. Без згоди приказу не можна було залишати колонію, одружуватися. За непослух приказові був штраф – 2 руб. Приказ видавав паспорт на період відпустки (з місяці). Лайка і образи між колоністами заборонялися,

інакше стягувався штраф від 10 до 20 коп. Штрафували тих, кого було помічено в п'яному або непристойному вигляді. Винуватець та учасник бійки сплачував штраф 50 коп.

Німецькі поселенці були глибоко релігійними людьми, переважно сповідували лютеранство. Підлягали штрафу ті особи, які протягом року не брали участі в богослужінні. Ті німці, які протягом трьох років не долучалися до святих таїнств, виключалися з общини доти, доки знову не почнуть виконувати обряди. Ці інструкції було складено колоністами, і їхньою метою було навести лад у громаді та забезпечити належний порядок.

До обов'язків старости (шульца) належали: привчати колоністів дотримуватися морально-етичних норм, виховувати у молоді повагу до старших, батькам показувати дітям приклади працелюбства, чесності та порядності, судити, але в справах, які не перевищують цінність 25 руб., доповідати Малоросійському військовому губернатору про кількість народжених, померлих і одружених. Стежити за тим, щоб колоністи щонеділі та у святкові дні відвідували церкву; не сварилися між собою і не зводили наклепи (інакше мали сплачувати штраф у сумі 2 руб., а тих, хто не міг його сплатити, саджали на хліб і воду на тиждень під арешт); з метою запобігання пожежам не ходили вночі зі свічками й запаленими люльками; не ходили після 22:00 в непристойному вигляді; не допускалися в колонію жінки легкої поведінки, однак «якщо ж хтось із колоністів надасть їм притулок у своєму будинку, то в перший раз такий колоніст віддається на громадські роботи на три місяці, а вдруге у нього відбирають будинок і він висилається з колонії, про що, втім, наказ подається на розсуд генерал-губернатора» [14, с. 53].

Фактично старости виконували поліційні обов'язки. Старости мали стежити, щоб колоністи вели тверезе і спокійне життя, «вони повинні були наставляти на церковну доброчесність, на обов'язок кожного відвідувати в недільні, святкові та урочисті дні Божу службу, тлумачити, наставляти і навчати, що стосується доброчесності та користі для співжиття, щоб молоді були шанобливі та слухняні до батьків і старших, а ті своїми прикладами навчали б їх працьовитості, чесності, стриманості та мирному співжиттю в колоніях і сім'ях» [14, с. 51]. Ім'я недбайливих колоністів старости зобов'язані були заносити в списки для генерал-губернатора, щоб можна було виявити

добропорядних і непорядних та щоб трудолюбиві могли мати переваги та довіру.

Колоністи, як правило, вели тверезий спосіб життя. В 1809 році вони звернулися з проханням в інспекцію закрити шинок у колонії, позаяк він був притулком непорядних людей.

Адміністрація Німецької колонії мала право втручатися в сімейні справи та призначала покарання за порушення шлюбних норм, коли колоністи зверталися до неї.

У 1816 році косянтиноградський колоніст Бейрлейн скаржився віце-губернатору Бояринову на свого зятя, колоніста Трешау. Тесть звинувачував зятя в лінощах і поганому поводженні з дружиною, що призвело до того, що вона залишила чоловіка й переїхала жити до батька. Бейрлейн просив дозволу залишити дружину в себе доти, доки її чоловік «відчує і в жорстокому з нею несправедливому вчинку прийде до каяття» [14, с. 30]. Однак розслідування обставин справи призвело до неочікуваних висновків, адже з'ясувалося, що дружина нехтувала чоловіком, навіть «познайомилася з іншими неодруженими учнями і навіть двічі залишала чоловіка» [14, с. 30]. Вона біла свого чоловіка, який ніколи її не ганьбив, а навпаки – був поблажливим. Подружжя вислали до Полтави для виправлення та посадили в гамівний будинок («смирительный дом»), як практикувалося тоді.

Інший колоніст Прогацький скаржився на свою дружину, яку звинувачував у перелюбі. Вона втекла від нього до іншого колоніста. Розслідування потребувало подвійне порушення шлюбно-сімейних норм: перелюб дружини і блуд німецького колоніста, який прийняв до себе заміжню жінку. Розслідування довело провини жінки, і її посадили на тиждень у в'язницю. Потім помічник інспектора колонії повернув її до чоловіка та наказав усім колоністам «щоб заздалегідь позбавити її всіх можливостей для нових задумів і турбування начальства, зробити підтвердження, щоб жоден з них не наважився прийняти Прогацьку» [14, с. 30]. У 1841 році в Полтаві було створено комітет для покращення управління Німецькою колонією. До нього в 1846 році надійшла скарга від косянтиноградського колоніста Готфріда Зенклейтера на свою дружину Юлію, яку він звинувачував у перелюбі. Сам позивач був лінивим, самовільно залишав колонію. Приказ у Косянтинограді доручив пастору опікуватися ним, умовити його повернутися до

порядного життя. Однак такі заходи не принесли результатів. Юлія втекла від нього в Полтаву, де оселилася в німецькій колонії у своєї сестри, яка була заміжня за колоністом Шейнертом, і продовжувала вести непорядне життя. Приказ прийняв рішення: «Юлію Зенклейтер відправити до Полтави в притулок на один місяць, а її чоловіка «за допущення дружини своєї до розпусти» і за несхвальне поведінку «застосувати до громадських робіт на 6 тижнів» [14, с. 79]. Подружжя бажало вступити в полтавську чи косянтиноградську колонію, однак їм відмовили. Тоді приказ ухвалив рішення – призначити їм на 3 місяці виконання громадських робіт, однак відстрочили виконання свого рішення на пів року, бо подружжя дало слово виправитися. Юлія Зенклейтер залишилася в полтавській колонії і займалася годувальництвом («кормчеством»).

У 1856 році подружжя покинуло Німецьку колонію, свій будинок передали багатому колоністу Карлу Трешау, однак цю обладку оскаржила родичка Луїза Зенклейтер, проте через вимогу комітет зробити капітальний ремонт будинку вона відмовилася від нього. Відремонтувала його Юлія Зенклейтер, яка заробила гроші годувальництвом. Колоністи відмовлялися приймати у своє товариство людей ненадійних і сумнівних. У 1843 році приказ відмовився прийняти Самуїла Міхаеліса із сином як людину з поганою поведінкою. В 1856 році приказ відмовився прийняти в товариство колоністів послушника. Від німкені Меланії Іванової, дочки Зенклейтера, народився в 1827 році незаконний син Іван Зенклейтер. В 1854 році він вступив до Полтавського Густинського монастиря, де, побувши два роки, через хворобу покинув монастир. Вважаючи себе німцем, він просив приказ вступити до товариства колоністів, але йому відмовили. Вдову ж Моок приказ звільнив із товариства для переїзду до монастиря [14, с. 81–82].

У 1849 році мешканка колонії Варвара ф. Денц подала скаргу губернатору на свого чоловіка, де скаржилася на його безпутне життя, жорстоке поводження з нею і незабезпечення родини. Староста Кункель і бейзітцери Вільгельм Міллер і Вільгельм Трепке провели розслідування. Приказ ухвалив рішення: ф. Денц є сином покійного поручика голландської служби, а тому вжили всіх заходів для вигнання його з фабрики [14, с. 82].

Таких справ про втручання адміністрації у приватне життя колоністів було багато.

Ніхто з колоністів у жодному разі не мав права здавати або продавати своє майно іншим колоністам. Допускалося це лише у разі, коли в колоніста не було дітей і спадкоємців, а хвороби й старість не давали змоги вести господарство. Операції купівлі-продажу відбувалися лише з дозволу генерал-губернатора.

Часто передання будинків іншим колоністам було умовою утримання їх до смерті. Найчастіше таке передання відбувалося бездітними колоністами, які не мали спадкоємців і не могли вже працювати через старість і немічність. У 1850 році колоніст Каменський передав свою садибу Августу Трепке з умовою доглядати його до смерті. В Костянтинограді вдова колоніста Христина Ширман передала свій будинок і спад-кові володіння Фрідріху Шоффа з умовою сплати його боргу 30 руб. 39 коп. Готфрід Міхаеліс передав свій будинок Вільгельму Трепке, колоніст Нейзнер – Едуарду Гофману [14, с. 83].

Траплялися і протести з боку родичів щодо передання цих будинків. У полтавській колонії проживала вдова Йоганна Тун, яка після смерті чоловіка передала будинок Августу Кункелю, що був старостою приказу. Кункель володів цим будинком тривалий час. Раптом з'явилася претендентка на будинок Флорентіна Брунк, сестра покійного чоловіка Йоганна Туна. Приказ ухвалив рішення: відібрати будинок у Кункеля і віддати його Брунк і дітям другої сестри Туна Єлизавети Доротеї Ланге. Губернатор став на сторону Кункеля, апелюючи до того, що жоден із родичів не доглядав вдову Туна. Будинок залишили Кункелю [14, с. 83]. Були випадки передання будинку родичам.

Зокрема, вдова колоніста Мартина Капша передала будинок у костянтиноградській колонії з 5 десятинами землі відразу 7 родичам [14, с. 85].

У Німецькій колонії було благодійне товариство, яке піклувалося про вдів і сиріт. Вдову намагалися швидше видати заміж за іншого колоніста, щоб матеріально забезпечити її і сиріт і щоб не простоював ткацький верстат. Круглих сиріт віддавали на виховання колоністам.

Адміністрація дбала про релігійне виховання (у Полтаві колоністами були, переважно, німці-лютерани). До 1832 року вони

збиралися на богослужіння в приватних будинках, де його проводили проповідники. Перша дерев'яна лютеранська кірха була перебудована зі старого складського приміщення й освячена 25 червня 1832 року по провулку Кірховський, тепер – вул. Кірхова. Вона названа на честь святих Апостолів Петра і Павла. В 1910-х роках на місці храму була садиба В.О. Гудим-Левкович, а зараз садиба по вул. Семена Антонця № 67.

Цю ж назву мала й цегляна церква, споруджена в 1881 році – вже після скасування Колонії, у центрі Полтави (тепер на її місці – Студентський сквер імені Андрія Орлова). Євангелічно-лютеранська кірха Петра і Павла діяла протягом 1881-1934 рр.

Перша дерев'яна кірха діяла з 1832 року, але вже була в поганому стані. Тому з ініціативи голови церковної ради барона Е.П. Врангеля, поштмейстера Мензенкампа і лікаря Ціммерманна вирішено було збудувати кам'яну церкву на розі вулиць Кобеляцької, Монастирської й Дворянської.

Проектували кірху архітектори Болеслав Міхаловський і Семен Григораш. Будівництво церкви розпочалось негайно після закладки в 1877 році, й у листопаді вона в основному була готова. Але завершення будівництва стало можливим лише через 4 роки. 1 листопада 1881 р. нову цегляну церкву в псевдоготичному стилі було освячено на честь святих апостолів Петра і Павла. Будівля кірхи мурована, прямокутна у плані (27 x 17 аршин у середині), однефна з восьмикутною апсидою. Головний фасад увінчувала наметова дзвіниця (дзвін важив 34 пуда). Богослужіння відбувалося у супроводі органної музики. На початку 1930-х церква мала адресу: вул. Радянська, 4. За розпорядженням більшовиків церкву цю було закрито. В травні 1934 р. її розібрано студентами Полтавського державного педагогічного інституту (нині – Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка). На місці кірхи було розбито сквер імені С.М. Кірова.

У 1861 році письменник Олександр Кониський писав: «На даний час всіх колоністів у Полтаві налічується 254, а в Константинограді 268 душ; але серед них знайдеться не більше п'яти-шести більш-менш заможних сімей; всі інші перебувають у найгіршому становищі, хоча борг перед громадським притулком вже виплачений. Де ж, насправді, зло бідності? Серед колоністів точно немає ні п'яниць, ні злодіїв, ні

марнотратників; всі вони люди працьовиті, акуратні; але чому вони бідні? Чому урядові допомоги не поліпшили їхнього становища? Наші німці пояснюють це явище наступним чином: 42 арш. сукна виробляється сім'єю з 4 душ за 14 днів. При цьому фабрикант, крім праці, витрачає на масло, клей, освітлення, опалення, на ремонт інструментів, на валку, стрижку і обробку сукна, та ще й на свій рахунок укупорить і відвезе сукно до Кременчука, де з комісії йому дадуть за кожен аршин 75 коп.; а з цього не розживешся. За цим розрахунком заробиш за добу від 7 до 10 коп. Хіба можна з цього утримувати сім'ю? Слава Богу, тепер борг казни сплатили, може, виправимось!» [9, с. 70–71].

30 травня (11 червня) 1867 було опубліковано закон про ліквідацію Німецької колонії в Полтаві: за викликаними у 1808 році з-за кордону та поселеними у Полтавській губернії суконними фабрикантами закріпити права необмеженої власності на майно, виділене ним від скарбниці згідно з царським указом від 27.12.1818 р.; контроль за правильністю розподілу цього майна покласти на комітет, створений для покращення становища суконних фабрикантів.

У серпні 1867 року для вирішення питань щодо ліквідації справ Колонії було скликано Товариство полтавських колоністів, які й ухвалили: будинок, збудований для пастора на громадські кошти, разом із будинком, де знаходилося училище, передати у вічне користування церковній раді лютеранської церкви; будинок, у якому розміщувався приказ, продати на прилюдних торгах; пасовищні землі (понад 45 десятин) розподілити за кількістю дворів порівну, для чого обрати комісію у складі Тренського, Кункеля, Брунзеля і Клара; порожні землі між дворами Лешке і колезького асесора І.О. Нежинцева на Фабрикантській вулиці, що межують з будинком Ейслера (пізніше Розенберга), розділити на чотири частини і закріпити, згідно з жеребкуванням до будинків фабрикантів Штарке, Боде, Кункеля, Бера, – як додаток до їхніх наділів, – оскільки вони отримали набагато менше землі, ніж інші; громадський сад, що належав товариству (закладений у 1843 році), а також землю за будинками Клар, Мельцер, Капш і Шіслер, що межує з Архієрейським садом, продати на публічних торгах; ділянку землі біля річки Ворскла розміром 715 квадратних сажнів (так званий «Колонійський пляж»), виділену колоністам міською радою для миття

вовни замість тієї, що відійшла від них під Архієрейський став, залишити, як і раніше, тим суконним фабрикантам, які проживатимуть у німецькій Колонії; громадські кошти та виручені від продажу земель, саду та будинку гроші розподілити порівну між усіма колоністами, – як чоловіками так і жінками; строк вкладу комітетських та громадських сум встановити до 13.11.1867 року.

Із генезою буржуазних відносин у Російській імперії, будівництвом великих фабрик зі значними капіталами та машинами для виготовлення сукна домашнє, ручне виробництво німецьких ткачів-поселенців уже було не на часі. Вони тяжко працювали, але ця робота вже не приносила бажаних прибутків і не давала можливості добре жити.

Вся робота з ліквідації Полтавської Колонії німців-фабрикантів покладалася на старосту Приказу Вільгельма Трепке. На момент ліквідації в губернії німецьких колоній у Полтаві проживало 66 дорослих чоловіків-колоністів (разом із жінками й дітьми – 236). З них сукно виготовляли 20, а 18 працювали за наймом. Інші займалися різними іншими ремеслами: у тому числі п'ять шевців, один кондитер, один маляр, три ковалі, три облицювальники, два рукавичники, один каретник, один годинникар тощо.

Полтавські колоністи свій громадський садок, а також землю, що знаходилася за садибами Клар, Мельцер, Капш і Шислер і межувала з архієрейським садом (де раніше була одна з садиб графа Лева Розумовського, а потім його вдови), продали на публічних торгах. Сад купив за 1500 рублів поміщик, поручик К.П. Башкірцев – батько відомої художниці та письменниці Марії Башкірцевої (1858-1884). Гроші, виручені від продажу саду, розділили між 160 колоністами (по шість карбованців кожному), а решту віддали церковній раді при лютеранській церкві. До речі, Костянтин Башкірцев у 1871 році перепродав сад за ту саму ціну духовному відомству, а зі спорудженням у 1875/1876 роках на Колоністській вулиці приміщення Полтавського духовного училища цей сад передали в його розпорядження.

31 грудня 1867 р. (12 січня 1868 р.) за розпорядженням губернатора М.А. Мартинова, прикази колоній та комітет у справах колоністів губернії були закриті. Німецькі колонії на Полтавщині припинили існування. Колишня Німецька колонія забудовувалась новими спорудами та змінила свій вигляд.

Майже за 60 років проживання у колонії в Полтаві переважали німці-спадкоємці перших поселенців, які добре знали рідну мову, зберегли в сім'ях культуру своїх пращурів, їхні традиції, звичаї. Зокрема, при лютеранській церкві з 1825 року діяло приходське училище.

Із припиненням існування Колонії колишні колоністи все більше асимілювалися з місцевим населенням, жили інтересами того середовища (суспільного стану), в яке приписувалися, – і поступово слов'янізувалися.

Німецькі поселенці в Полтаві становили собою окрему корпорацію, наділену правами. Шлюбно-сімейні відносини колоністів перебували під контролем адміністрації Німецької колонії: інспекції, приказу, комітету. Втручання соціуму в приватне життя було характерним для патріархального суспільства в умовах існування традиційних відносин, адже в середовище німецьких ткачів-сукноробів промисловий переворот проникав повільно. Шлюби відбувалися переважно між колоністами і рідко з представниками місцевого населення.

Для шлюбно-сімейних відносин німецьких поселенців були характерними замкнутість, суворе регламентація, дотримання порядку, дотримання букви закону. Такі особливості приводили до бажаних результатів, адже серед німецьких поселенців майже не було конфліктів, порушень шлюбно-сімейних приписів, сварок і непорозумінь. Проаналізовані нами шлюбно-сімейні конфлікти були нечастими і радше винятком, ніж правилом.

Занадто тяжко довелося німцям-поселенцям приживатися в чужій країні, в нових умовах, особливо через недбальство і нечесність багатьох чиновників, які відповідали за поселення колоністів, хоча німецьким ткачам (котрих називали «суконними фабрикантами») і надавалися деякі пільги. Вони склали окремі групи поселення, що не підпорядковувалися, як інші верстви, загальнодержавним установам, а мали свої: спершу інспекцію (до 1820 року), потім приказ і, нарешті (з 40-х років XIX ст.), комітет, якому підлягали прикази. Але міністерство внутрішніх справ Російської імперії так і не потурбувалося про те, щоб створити переселенцям людські умови проживання та праці, щоб знайти чесного і кваліфікованого спеціаліста, який би розбирався у цій

галузі, міг контролювати роботу, слідкувати за збутом продукції, аби колоністів не обдурювали чиновники, маклери-поставщики сировини і скупники виготовленої продукції.

Доходимо до висновків, що вже в 1860-ті роки значна частина нащадків німецьких колоністів першої хвилі (1808-1810 рр.) Полтаву залишила. Одна з причин: після 1867 року на німців у Росії поширювалася обов'язкова військова повинність. Між іншим, тільки після ліквідації колонії етнічні німці, які залишилися в Росії, прийняли російське підданство (до того були громадянами Пруссії). Ті особи німецької національності, які працювали в Полтаві у 1867-1914 роках, як правило, не були потомками колоністів хвилі 1808-1810 років, а прибули сюди з інших місць. У 1914/1915 рр. нерухоме майно етнічних німців-підприємців у царській Росії конфіскувала держава (у зв'язку з так званим «німецьким засиллям»).

Значна частина етнічних німців у 1930-х роках була репресована сталінським режимом (розстріляні, або вислані до Казахстану й Сибіру). Репресії проти радянських німців включали масову депортацію, примусове переселення, арешти та страти, що були впроваджені сталінським режимом, особливо в роки Другої світової війни. Головною причиною стала наявність етнічних німців на території СРСР та звинувачення у співпраці з нацистами, хоча такі дії були спрямовані проти всього етносу.

У період Незалежності України багато етнічних німців переїхали до Німеччини. Станом на 2025 р. в Полтаві є нечисельна громада із нащадків змішаних шлюбів.

Із розпадом СРСР нащадки колишніх колоністів почали звертатися у редакції газет, на телебачення з проханням допомогти їм у пошуках осіб німецької національності або тих, які мають німецькі корені та проживають на території Полтавської області, щоб встановити з ними контакт.

На початку лютого 1991 року зібралось троє ентузіастів: завідувач кафедри іноземних мов Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка (нині – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка) Степан Олексієнко, мати якого була нащадком німців-колоністів із Чернігівщини; пенсіонерка, колишня економіст Полтавського облстатуправління,

Агнеса Зягун та військовослужбовець, відставник, Володимир (Вольдемар) Фольмер. Згодом до них приєдналися Едмунд Грабо, Степан Литвинчук (німець по матері), Ірма Лукас – усі були з Полтави та Марія Федорчук із чоловіком з села Мачухи Полтавського району. Це зібрання стало початком утворення товариства «Відергебурт» (далі в тексті буде вживатися назва «Відродження»). Ця зустріч та подальше обговорення планів стало початком створення міського товариства «Відродження» [4, с. 119-120].

Друга зустріч відбулася на початку березня 1991 року у приміщенні Полтавського товариства української мови імені Т. Г. Шевченка «Просвіта». На них було присутніми близько 10 чоловік. Ці збори, які вважалися обласною конференцією, учасники розглянули широке коло питань, що стосувалися освітньої роботи, відродження звичаїв і традицій, національної культури українських німців, створення у місцях їхнього компактного проживання гуртків із вивчення рідної мови, та інші. Першим головою Полтавського міського товариства німців «Відродження» обрали Володимира (Вольдемара) Фольмера.

8 лютого 1992 року на зборах товариства (присутніх було 29 чоловік) під головуванням Станіслава Кушніренка обговорили і затвердили статут Полтавського міського товариства німців «Відродження». 18 березня 1992 року статут був зареєстрований виконкомом Полтавської міської ради народних депутатів. У статуті зазначено, що метою товариства є відстоювати повну реабілітацію і рівноправність громадян німецької національності; сприяти утворенню регіональних районів компактного проживання німців, відроджувати німецьку культуру, мову, релігію; надавати допомогу у захисті громадянських прав людей німецької національності; сприяти розвитку прогресивних форм виробничо-господарської діяльності шляхом підприємств.

30 травня 1992 року в Кременчуці відбулася установча конференція обласної організації німців. На ній головою обрали Філіппа Пфейфера, члена ради Полтавського міського товариства [4, с. 126].

Наприкінці 1992 року в складі Полтавського міського товариства німців сформувалася лютеранська община. Велику роль в ній проводив проповідник Іван Гак. Він читав проповіді, влаштував бесіди з

віруючими на релігійну і морально-виховну тематику, піклувався про поповнення бібліотеки, організовував зустрічі з пасторами з Німеччини та інших міст України.

3 березня 1993 року на базі Полтавської середньої загальноосвітньої школи № 5 розпочала діяльність німецька недільна школа та було обрано її раду. Фінансування взяв на себе Полтавський міський відділ народної освіти.

Влітку 1993 року група членів Полтавського міського товариства відвідала історичну батьківщину, встановила дружні зв'язки з окремими громадянами, з членами німецьких лютеранських общин.

На 1994 рік членами Полтавського товариства німців «Відродження» були 104 особи, була створена бібліотека з книгами на німецькій мові, котра надійшли з міст-побратимів ФРН, працювала недільна школа, налагоджено контакти з іншими німецькими товариствами України.

Із придбанням приміщення полтавські німці-лютерани, члени товариства «Відродження» щонеділі стали збиратися у будиночку общини по вулиці Коцюбинського, 54 а, слухали проповіді, які проводив Іван Гак, зустрічалися з приїжджими пасторами.

У 1990-х роках через матеріальні труднощі багато німецьких родин виїхало за кордон. Україна втратила багатьох кваліфікованих, грамотних, працьовитих спеціалістів, які, незважаючи на німецькі корені, більше були українцями, ніж німцями. Для «корінних» полтавських німців – нащадків колоністів – полтавський край давно став «малою Вітчизною». До Німеччини виїхали І. Лукас, І. Гак, Н.Герхардт, Ф. Пфейфер та інші [4, с. 131].

На початку 1996 року Всеукраїнське товариство німців розпочало підготовку до проведення 1-го з'їзду німців України. У зв'язку з цим Полтавське обласне товариство створило три територіальні комісії: у Полтаві, Кременчуці та Комсомольську (нині Горішні Плавні). Від Полтави на з'їзд було обрано Олександра Штро, від Кременчука – Володимира Класа.

У 1997 році в областях при товариствах «Відродження» почали створюватися громадські організації – німецькі культурні центри, завданням яких було вивчення німецької мови та культури, а також налагодження тісних контактів між членами товариства.

Новостворений Полтавський центр німецької культури розмістився у приміщенні Полтавської дитячої бібліотеки № 13. Керівником його було призначено Ельвіру Стельмашенко.

У 1998 році відбулося об'єднання Полтавського обласного та міського товариств німців піз назвою Полтавське обласне товариство німців «Відергебурт» («Відродження»). Головою його став Олександр Штро. 2 жовтня 1998 року нове реорганізоване обласне німецьке товариство було зареєстроване Полтавським обласним управлінням юстиції.

З 2000 до 2001 роки обласне товариство очолювала Ельвіра Стельмашенко, вона чимало зробила для активізації діяльності товариства, особливо культурного центру, який поповнювався технічним обладнанням, літературою тощо.

У лютому 2001 році у зв'язку з від'їздом Стельмашенко до Німеччини, головою товариства обрано Тетяну Горобець. З 1999 року у приміщенні міської бібліотеки-філіалу № 13 для німецького товариства виділено окремих зал, де розмістився його культурний центр, бібліотека. Там проводилися збори, заняття різних гуртків, заходи сімейного клубу. Цікаві, змістовні лекції, бесіди з історії німецького народу, про його культуру, свята, традиції, звичаї, про видатних людей німецького походження проводили Едмунд Грабо, Любов Гейштор та інші.

Членом товариства була талановита художниця і акторка Полтавського обласного українського музично-драматичного театру імені М.В. Гоголя Тамара Фольшер (Шапошникова). Виставки її картин – пейзажі, натюрморти – влаштовувалися в приміщенні в центрі німецької культури обласного товариства протягом 2001-2004 років.

Поступово діяльністю товариства почали цікавитися працівники міської та обласної адміністрації, встановилися зв'язки з відділом у справах національних меншин облдержадміністрації. З місцевого бюджету виділялися кошти, хоча й незначні, на потреби товариства. Спільно з Полтавською міською радою товариство «Відродження» приймало делегації з Німеччини та міст-побратимів.

Протягом 14 років вірним другом полтавської общини була Тоня Сіпле – представник євангелічно-методистської церкви міста Швєбіш

Галль. Вона надавала вагому допомогу літнім і хворим, а її змістовні і цікаві проповіді завжди зворушували і підносили слухачів.

Багато зусиль доклала у справі активізації діяльності товариства і встановлення контактів з містами-побратимами з Німеччини Лідія Кляйн. Не один рік німецька громадськість Полтави підтримувала дружні зв'язки з благодійниками, членами релігійних общин Німеччини Ерікою Роведер і Гудулою Ербе, які збирали гуманітарну допомогу серед своїх громадян, доставляли до України, розподіляли між малозабезпеченими полтавцями.

Члени Полтавського обласного товариства та общини доглядають за кладовищем німецьких військовополонених, котрі померли у повоєнні роки у полтавських таборах.

Визначні для будь-якого німця свята (Різдво, Пасха, свято «Трьох королів», урожаю тощо) члени товариства й общини проводять разом, у релігійні свята в кірсі правиться служба. До 1998 року релігійну общину очолював пастор Іван Гак, людина, яка пережила війну, нацистський полон, але зберіг виняткову доброту, вміння сіяти добре, світле, мудре. З від'їздом його до Німеччини проповідником став Володимир (Вольдемар) Фольмер, другим проповідником – Василь.

Головою общини до січня 2004 року був Віктор Лейс, а після нього – Катерина Кива.

На початку 2000-х років при общині діяла дитяча група (14 чоловік) та молодіжний хор (близько 20 чоловік), яким керувала викладач кафедри хорового співу Полтавського музичного училища імені М.В.Лисенка Вікторія Ємець. Великий інтерес викликала виставка-колекція картин «Історія розвитку світового парусного флоту», виготовлена Едмундом Грабо.

На початку 2000-х років при Полтавському обласному товаристві німців, його культурному центрі, працювало 5 груп із вивчення німецької мови: 1 дитяча і 4 для дорослих, у яких налічувалося від 12 до 15 учнів; а також діяла початкова група – до 20 чоловік. Навчання відбувається за програмою Гете-Інституту.

У 2005 році делегати від Полтавської області: Світлана Дудко, Лариса Ріттер брали участь в роботі III з'їзду німців України, який відбувся у Ворзелі Київської області. На ньому Ларису Ріттер обрали членом Ради німців України [4, с. 137].

2006 року на загальних звітно-виборних зборах Полтавського товариства німців його головою обрано Євгенія Ріттера. На засіданнях товариства обговорювалися питання про більш тісну співпрацю керівництва товариства «Відродження» з центром німецької культури, який діє при Полтавському університеті економіки і торгівлі, про турботу про всіх членів товариства, втілювати в життя кращі традиції, звичаї, культуру німецького народу.

Проводячи німецькі свята (Мартінстаг, Вайнахтен, Перший Полтавський Фестиваль «Німецька казка», «28 серпня – День Пам'яті німецького народу») і курси з вивчення німецької мови Полтавське обласне товариство німців «Відродження» запрошувало полтавці, які цікавляться німецькою культурою: дітей, студентів, школярів, людей старшого покоління. В 2015-2016 навчальному році, наприклад, це були старшокласники Полтавського ліцею № 1 та студенти вишів Полтави.

У 2007 по 2016 рік керівником товариства була Лариса Ріттер. У 2017 році змінилася назва товариства – нині воно існує як громадська організація «Полтавський центр німецької культури «Відергебурт». У 2017 році товариство очолював Станіслав Гізбрехт. З 2019 року «Полтавський центр німецької культури «Відергебурт» очолює Владислав Кушніров.

Члени товариства неодноразово влаштовували цікаві виставки вишивок (рушники, скатертини, серветки), килимів, аплікацій тощо. Окремі з цих виробів виготовлені ще на початку ХХ ст., або наприкінці ХІХ ст. руками матерів, бабусь, а той прабабусь членів товариства. Представляли свої поробки навіть друзі й знайомі німців із товариства «Відродження».

Традицією для членів товариства є відзначення свята урожаю. Ентузіасти приносять дари природи, вирощені на дачах, городах, а також майстерно випечені вмілими господинями торти, пироги, інші наїдки. Влаштовують конкурс у приготуванні страв, знанні німецької мови, а потім всі разом виконують українських, російських, німецьких пісень.

На початок ХХІ ст. громадська організація «Полтавський центр німецької культури «Відергебурт» налічує понад 50 людей – німців та членів їхніх сімей – українців, росіян, із них у лютеранську общину входить понад 50 чоловік (голова – Анатолій Котенко, пастор –

Олександр Шварц). Приміщення для товариства люб'язно надав Полтавський університет економіки і торгівлі (м. Полтава, Івана Банка, 3).

На жаль, варто констатувати, що в останні роки багато молоді виїхало на роботу чи проживання до Німеччини – своєї етнічної Батьківщини, однак вони продовжують підтримувати зв'язки з «Полтавським центром німецької культури «Відергебурт». При організації діють курси німецької мови, молодь цікавиться історією і культурою Німеччини, влаштовуються зустрічі з іноземними делегаціями, волонтерами тощо.

З 2016 р. громадське об'єднання «Полтавське товариство німців «Відергебурт» проводить для полтавських дітей літні мовні майданчики, для яких на канікулах продовжує звучати рідна мова. Працюють мовні групи: дитячі групи (дошкільники та школярі), доросла група і Сеньйори («Школа 3-го віку»). Не закриті двері і для всіх полтавців, які бажають навчитися розуміти і читати в оригіналі твори Братів Грімм.

У ГО Полтавського Центру німецької культури «Відергебурт» працювали мовні асистенти з Німеччини: в 2012-2013 навчальному році – Маргарет Сюзанні Дороте Баріє, а в 2015-2016 навчальному році – Валентин Яндт.

На базі Полтавського університету економіки і торгівлі в Полтавському центрі німецької культури «Відергебурт» у другому півріччі 2016року, крім мовних курсів, працювало два гуртки: «Дитячий театр» і «Німецьке кіно».

По суботах 2018-2019 навчального року вперше дітям полтавської німецької меншини (під керівництвом голови Владислава Кушнірова) викладаються основи робототехніки.

Полтавські німці співпрацюють з громадськими організаціями інших нацменшин області, наприклад, з Полтавської обласної вірменської організацією «УРАТУ».

У травні 2013 році на базі приміщень партнера Полтавського університету економіки і торгівлі при тісній співпраці з викладачами, професорами Іриною Петренко і Оленою Кобзар була спільно проведена перша, міжнародна науково-практична конференція

«Німецькі поселенці на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи».

Німецька організація неодноразово брала участь в обласному «Дні толерантності» (Організатор проекту – Головне управління інформаційної та внутрішньої політики Полтавської обласної державної політики), в міському заході – «Дні Європи», виступала з фольклорними номерами на міжнародному Сорочинському ярмарку.

Щодо матеріальної підтримки ГО «Полтавський Центр німецької культури «Відергебурт», то це передусім фінансування мовних курсів – Київське відділення Гете-Інституту), які забезпечують підручниками різних мовних рівнів, надають методичне забезпечення. Завдяки фінансуванню Благодійним Фондом «Товариство Розвитку» (м. Одеса) закуплено офісні меблі та техніку. Проводяться щорічні соціальні проекти: оздоровлення в українських санаторіях дітей, людей старшого віку, дітей-інвалідів, дорослих-інвалідів. ГО «Полтавський Центр німецької культури «Відергебурт» бере участь в різних молодіжних проектах, проведенні різних заходів, що проводяться в Полтавському німецькому центрі зустрічей (на базі Полтавського університету економіки і торгівлі). За кошти спонсорів Ларисою Ріттер було розроблено і видано «Календар німецьких звичаїв і традиційні страви» на 2016-2020 роки».

Отже, виявлені документальні та літературні джерела, незважаючи на їх нечисленність, все ж дозволяють проаналізувати життя і діяльність німецьких колоній на Полтавщині. Заселення полтавського краю німецькими поселенцями відбулося в контексті загальноімперської переселенської політики уряду Росії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з відповідними імперськими тенденціями. Німці-поселенці, які прибули на Полтавщину за запрошенням князя Олексія Куракіна, багато зробили для розвитку краю. Завдяки їм особливо високими темпами розвивалося вівчарство, адже якісною тканиною забезпечувалася російська армія і флот, та будівельна галузь. Німці-колоністи поклали початок розвитку поміщицьких кріпосних фабриках, навчили і підготували багато майстрів для них тощо.

Із генезою буржуазних відносин у Російській імперії, будівництвом великих фабрик зі значними капіталами та машинами для виготовлення сукна домашнє, ручне виробництво німецьких ткачів-поселенців уже

було не на часі. Вони тяжко працювали, але ця робота вже не приносила бажаних прибутків і не давала можливості добре жити. Таким фактом і можна пояснити скорочення таких «домашніх фабрик» німецьких поселенців, а відтак і майстрів у них, що згодом призвело до ліквідації цих невеликих підприємств. Німецькі поселенці на Полтавщині мали свої особливі соціально-економічні характеристики: значний потенціал і схильність до підприємницької діяльності, заможність, відповідальність, чесність у справах. Економічний розвиток колоній залежав від сировини, навичок поселенців, взаємовідносин із місцевою владою.

На підставі проаналізованих даних можна відзначити досить істотний внесок представників німецької національності в розвиток матеріальної і духовної культури Полтавщини, передусім, промисловості, будівництва, сільського господарства, медицини.

Повоєнне покоління німців ще й досі пам'ятає жакливі умови ГУЛАГів Сибіру чи Казахстану, в яких опинилися вони, їхні батьки, чи члени родині, але в тих жакливих умовах вони залишилися вірними своєму народові, були чесними, працьовитими, зберегли культуру і звичаї свого народу. Люди німецької національності старшого покоління були позбавлені прав, тепер мають рівні політичні, економічні, соціальні, громадянські права з усіма громадянами незалежної України. Це гарантується «Декларацією прав національностей України». Свідченням цьому є діяльність Полтавського обласного товариства німців, навколо якого гуртуються люди з німецьким корінням. На різноманітних заходах товариства значна увага приділяється вивченню німецької мови і культури, традицій, щоб прищепити молоді багато позитивного і корисного. Полтавське товариство німців «Відродження» підтримує тісні контакти з іншими обласними організаціями та Радою німців України, бере участь у багатьох міжнародних проектах та заходах. Діяльність товариства «Відродження» включає різні типи робіт: соціальну, молодіжну, етнокультурну, інформаційну роботу, що сприяє збереженню німецької ментальності в українському соціумі.

Безсумнівним є те, що за всю історію перебування на теренах Полтавщини німецькі поселенці зробили вагомий внесок у політичний, соціально-економічний та культурний розвиток регіону. В галузі

агротехніки їм вдалося синтезувати загальноєвропейський досвід із українськими традиціями, що в свою чергу привело до інтенсифікації розвитку господарства на території України. Можна стверджувати, що історія німецьких колоністів стала невід'ємною частиною як історії Лівобережжя, так і всієї України.

Перспективою подальших досліджень цієї теми може бути розширення джерельної бази дослідження, що дозволить ґрунтовно вивчити внесок відомих людей німецької національності у розвиток Полтавщини та України.

Принагідно, варто подякувати своєму вчителю, історику Вірі Жук (1928-2008) за привертання уваги до цієї теми, за підготовку ґрунтовної наукової розвідки про німців-колоністів та про актуалізацію вивчення даної проблематики.

Список використаних джерел

1. Бодяньський П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Полтава, 1865. 453 с.
2. Булава Л. М. та інші. Колонія і прилеглі до неї території (Серія: Історичні райони Полтави). Наукове краснзнавче видання. Полтава, 2024. 288 с.
3. Воловик В., Яцюк В. (2017). Німецькі сільські етнокультурні ландшафти Поділля XIX – початку XX сторіччя // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2017. Серія «Географія». Вип. 3. С. 103-107.
4. Жук В.Н. Долею пов'язані з Україною. Нариси з історії німецьких колоністів на Полтавщині, про долю їх нащадків і відродження німецьких товариств у краї. Полтава: Дивосвіт, 2006. 330 с.
5. Іваненко О. Німці в культурно-освітньому просторі Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 109-127.
6. Згурський О. Німецький острівець у Полтаві. URL: <https://poltava.to/news/7646/>
7. Канєнберг-Сандул О.К. Правове становище німецьких колоністів на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Одеса, 2018. 28 с.

8. Коваленко О.В. Про створення німецької колонії у Полтаві. Німецькі поселенці на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи: зб. наук. пр. за результатами Міжнар. наук.-практ. конф., 16-17 трав. 2013 р. / [редкол.: О. І. Кобзар, І. М. Петренко, В.В.Сарапин]. Полтава, 2013. С. 211–214.
9. Конисский А. Из Полтавы // Основа. 1861. Май. С. 68–71.
10. Костюк М.П. Німецька колонізація на Волині (60-і роки ХІХ ст. – 1914 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Львів, 1998. 18 с.
11. Лушакова А. К 230-летию основания немецкой колонии в Кременчуге. Вісник Кременчуцького державного політехнічного університету. 2006. Вип. 37. Частина 2. С. 11-15.
12. Майзус С. «Німецька колонія:: екскурсія туди, де грав Щепкін. URL: <https://poltava365.com/1608-nimeczka-koloniya-ekskurs.html>
13. Николайчик Ф.Д. Город Кременчук. Исторический очерк. СПб., 1891. 217 с.
14. Павловский И.Ф. Немецкие колонии в Полтавской губернии в ХІХ ст. (1808-1867): по архивным данным. Полтава, 1913. 122 с. // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. 1913. № 10. С. 97-215.
15. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802-1808 гг.): по архивным данным, с рисунками. Полтава, 1914. 31 с.
16. Павловский И.Ф. Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1906. Вып. 2. 234 с.
17. Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч.У. Полтавская губерния. К., 1890. 245 с.
18. Petrenko I., Loshchykhin O. German colonies in Poltava region // Східноєвропейський історичний вісник / [головний редактор В.Ільницький]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 11. С. 78-88.
19. Petrenko I., Shevchenko A. Formation and activity of Poltava society of the Germans «Viederguburt» («Revival») // Східноєвропейський історичний вісник / [головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 12. С. 201-211.

- 20.Петренко І.М. Історія німецьких поселенців (колоністів) на Полтавщині у науковій спадщині історика Віри Жук (1928-2008) // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. № 1 (21) (січень-березень). Т. 2. С. 103-106.
- 21.Петренко І.М. Шлюбно-сімейні відносини німецьких колоністів у Полтаві в першій половині XIX ст. // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. Т. 31 (70) № 3. С. 71-76.
- 22.Писаревский Г.Т. К истории иностранной колонизации в России. М., 1909. 346 с.
- 23.Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802-1856: функції, структура, архів. Київ: Вид-ня Держ. комітету архівів України, 2001. 356 с.
- 24.Швайка І.О. Взаємовідносини німецьких колоністів та українського населення (кінець XVIII – 20-ті роки XX століття): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Харків, 2018. 256 с.
- 25.Швайка І.О. Економічні взаємовідносини німецьких колоністів з українським населенням у XIX столітті // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. 2016. Вип. 53. С. 16-21.

**РОЗДІЛ 8.
ХАРАКТЕР ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США
ЩОДО КИТАЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.:
КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА РЕТРОСПЕКТИВА
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РОМАНУ ДЖЕННІ ТІНХВЕЙ ЧЖАН
«ЧОТИРИ СКАРБИ НЕБА»**

Проблематика расової дискримінації та інших форм соціальної ексклюзії уже давно перетворилась на традиційний об'єкт дослідження у міждисциплінарному науковому дискурсі, що охоплює історію, соціологію, правознавство, культурологію тощо. Так, на сьогоднішній день у цій сфері сформувався значний масив наукових праць, які аналізують генезис, еволюцію та сучасні прояви расизму.

Серед провідних дослідників окресленої проблематики варто відзначити Георга Фредіксона, який у монографії «*Racism: A Short History*» здійснив комплексний аналіз історичних витоків і трансформацій західного расизму; Франца Фанона, який у праці «*The Wretched of the Earth*» (1961) дослідив деструктивний вплив колоніалізму на особистість та суспільство; Вільяма Дюбуа, автора фундаментальної роботи «*The Souls of Black Folk: Essays and Sketches*» (1903), що стала класичною працею з історії соціології; а також Роберта Чарльза Сміта, Девіда Веллмана, Майкла Берлі й Вольфганга Віппермана, чії доробки суттєво доповнили наукове осмислення расової нерівності та інших дискримінаційних практик.

Відзначимо, що характерною особливістю зазначених праць є те, що вони, насамперед, стосуються проблеми дискримінації переважно темношкірого населення. Загалом, у наш час расизм неофіційно став асоціюватися саме з механізмами соціального виключення по відношенню до афроамериканців. Втім, таке звужене розуміння даного явища є методологічно обмеженим, оскільки ігнорує його багатомірний характер та історичну варіативність, що охоплює різні етнічні та соціальні групи.

Історія доводить нам, що феномен расизму мав глобальний характер і торкнувся багатьох етнічних спільнот, зокрема й китайського народу, який зазнав на собі різних форм соціального виключення, правових обмежень та ксенофобських практик.

Мета – на прикладі роману Дж. Т. Чжан «Чотири скарби неба» детально розглянути характер внутрішньої політики США щодо китайського населення у другій половині XIX ст.

Задля досягнення мети нами були поставлені наступні завдання:

- окреслити ключові соціально-економічні та політичні чинники, що спричинили масову міграцію жителів Піднебесної до США;

- розглянути основні нормативно-правові документи, які визначали статус та права китайських іммігрантів у тогочасному американському суспільстві;

- проаналізувати роман Дж. Т. Чжан «Чотири скарби неба» як літературний засіб відображення історичних реалій, звертаючи увагу на художню реконструкцію дискримінаційної політики США;

- визначити основні механізми соціального виключення китайських іммігрантів у романі та їхню відповідність реальним історичним подіям;

- оцінити вплив внутрішньої політики США другої половини XIX століття на формування етнічної ідентичності китайської діаспори;

- розглянути значення історичної пам'яті у романі Дж. Т. Чжан для сучасного осмислення проблеми расової дискримінації та міграційної політики.

«Чотири скарби неба» – історичний роман китайсько-американської письменниці Дженні Тінхвей Чжан, що відтворює соціокультурні та політичні реалії США та Китаю кінця XIX ст. Центральним образом виступає дівчина Дайю, яку в 13-річному віці викрадають і насильно переправляють із Китаю до США, що стає відправною точкою її зіткнення з жорстокою реальністю тогочасного американського суспільства, охопленого антикитайськими настроями [2]. В цьому контексті варто відзначити, що образ Дайю являє собою узагальнений символ китайської спільноти, яка, з огляду на сукупність певних соціально-економічних та політичних чинників, змушена була іммігрувати до США в пошуках кращих умов життя.

Як зазначає дослідниця Ірина Габро, незважаючи на те, що перші китайські контакти з Північною Америкою відбулися ще в XVI ст., значної імміграції не було до середини XIX ст. Сплеск імміграції до Сполучених Штатів спонукали два основні фактори – будівництво першої трансконтинентальної залізниці в 1860-х рр. та каліфорнійська золота лихоманка 1848-1855 рр. [1, ст. 119]. Проте, активній міграції китайців сприяла також і низка внутрішніх політичних та соціально-економічних чинників.

Доцільно розпочати з того, що у 1636 році маньчжури підкорили династію Мін та встановили правління династії Цін, яка контролювала Китай до 1911 року. Впродовж усього періоду цінського домінування країна залишалась ареною внутрішньополітичних конфліктів, спричинених національною політикою правлячої еліти, що йшла врозріз з інтересами місцевого населення. Перманентна внутрішня нестабільність, зумовлена антиурядовими рухами та спробами повалення правлячої верхівки, істотно ослабила Китай як державу. Це спричинило його економічну та військову вразливість на тлі динамічних політичних та технологічних трансформацій, що відбувалися в той час у країнах Заходу [9, ст. 416]. Тому, коли західні колоніальні держави вступили в збройний конфлікт з Китаєм під час Опіумних війн (1839-1842 рр.; 1856-1860 рр.), їх військово-технологічна перевага виявилася вирішальним фактором, що призвів до поразки Цінської імперії.

Таким чином, унаслідок низки військових невдач китайський уряд був змушений укласти нерівноправні договори, що передбачали територіальні поступки у формі концесій, значні репараційні виплати західним державам, а також надання останнім широких політичних і комерційних привілеїв. З огляду на це, імперський уряд змушений був збільшити податки, що погіршило і без того складний економічний стан китайських селян та ремісників.

Становище держави було додатково ускладнено серією внутрішніх криз, кульмінацією яких стало Тайпінське повстання (1851–1864), яке не лише спричинило масштабні людські втрати, а й призвело до економічного занепаду, руйнування інфраструктури та системи державного управління. На тлі цих подій китайське населення опинилося в умовах глибокої соціально-економічної кризи, яка

загострила проблему масового зубожіння, голоду та високого рівня смертності [5].

Саме тому, як зазначає професорка Каліфорнійського університету Сученг Чан, «китайські емігранти виїжджали, щоб уникнути бідності, яка стала результатом недостатньої кількості землі для обробітку та перенаселення і, до того ж, була посилена політичними, економічними та соціальними потрясіннями, спричиненими діяльністю Заходу» [4].

Водночас, у процесі економічного розвитку західних штатів США у другій половині XIX століття гостро відчувалася потреба у великій кількості дешевої робочої сили, особливо для освоєння природних ресурсів та будівництва транспортної інфраструктури. Китайські іммігранти, які погоджувалися працювати за значно нижчу оплату, швидко стали незамінними в таких сферах, як гірничодобувна промисловість, залізничне будівництво та сільськогосподарське виробництво. Їхня праця використовувалася насамперед у небезпечних та низькооплачуваних секторах економіки, які вважалися неприйнятними для білих працівників. При цьому китайські робітники систематично зазнавали експлуатації, працюючи за окремою, значно заниженою шкалою заробітної плати, що закріплювало їхній соціально-економічний статус як групи, позбавленої рівноправного доступу до ринку праці та соціальної мобільності.

Про такі скромні можливості працевлаштування для китайського населення йдеться і в романі Дженні Тінхвей Чжан «Чотири скарби неба»: «Уночі я спала в колись покинутих рублених хижках, переобладнаних під житло, разом з іншими китайськими робітниками, більшість з яких були шахтарями, що вишукували золото в місцях, де до них уже все перерили білі люди. Інші й далі працювали в пральнях, бризкаючи з рота водою, щоб випрасувати одяг... Працювала чистильницею взуття, прачкою та навіть перекладачкою для білої родини. Продавала квіти – носила їх у двох кошиках, якими балансувала за допомогою жердини на плечі. Але роботу було важко знайти і ще важче втримати – ніби кожне місто висихало від мого дотику» [2, ст. 167-168; 169].

Гіршим за умови, в які потрапляли китайці, було тільки ставлення до них американського суспільства. Якщо спочатку роботодавці з неабияким ентузіазмом сприйняли появу нової дешевої робочої сили,

то вже ближче до 1880-х рр. вони все більше переймали пануючі тоді в країні антикитайські настрої. Підтвердження цього зможемо знайти на сторінках третьої частини роману, в якій головна героїня Лінь Дайю розповідає про досвід свого перебування в містечку Пірс, штат Айдахо. Переїхавши до міста взимку 1885 року, дівчина знайшла роботу в м'ясній крамниці, однак, через пануючі в суспільстві негативні настрої стосовно її співвітчизників, дуже швидко її втратила. У романі авторка описує цю ситуацію наступним чином: «Але з приходом весни м'ясник сказав, що в нього більше немає для мене роботи, хоча в крамниці було людно, як ніколи. Я виявилася така не одна – робітники, з якими жила, теж опинилися без роботи, бо їхні колишні працедавці раптом почали чудово обходитися без додаткової допомоги» [2, ст.168-169].

У романі яскраво змальовано расову ненависть, яка переслідує китайських мігрантів. Ця ненависть знаходить вираз у насиллі, презирстві та системній дискримінації, про що свідчить наступний уривок:

«– Нас ненавидять, бо вбачають загрозу. Думають, що ми відберемо їхню роботу. Бояться, що ми спокусимо їхніх жінок. Вони ненавидять нас, бо вважають, що ми кращі за них, навіть якщо вони й не визнають цього. І так не тільки тут – так відбувається всюди.

– Мій тато був шахтарем, – тихо нагадує нам Нельсон. – Йому велося найгірше, бо білі боялися, що китайці вкрадуть їхні робочі місця на шахтах.

– Особливо кепсько на Заході, – погоджується Вільям. – Тут люди називають нас нехристами, кулі, вузькоокими небожителями. Знаєш, що означають ці слова, Джейкобе? Ти знаєш, що наші очі є достатньою причиною, щоб нас зневажали?» [2, ст. 225].

В тогочасній Америці в китайських чоловіках вбачали злочинців, що полюють на білих жінок. Крім того, їх характеризували як загрозу прийнятим гендерним ролям в американському суспільстві, оскільки вони часто виконували «жіночу роботу» – готували їжу, прибирали та виконували пов'язані з цим домашні обов'язки [7, ст. 79].

До 1879 року антикитайський рух обмежувався локальними нападами та політичною агітацією на Західному узбережжі. Дискримінація китайців набувала різних форм: особисті образи, законодавство і конституційні постанови штатів. Так, під час 45-го

Конгресу (1878-1879) сенатори, а також представники західних і південних штатів внесли низку законопроектів проти китайської імміграції. До прикладу, законопроект Палати представників 2143 передбачав заборону на працевлаштування китайців або монголів [9, ст.419]. Подібні законодавчі ініціативи були спрямовані не лише на обмеження економічних можливостей китайських іммігрантів, а й на їхнє повне витіснення з ринку праці. Антикитайська риторика ґрунтувалася на економічному протистоянні та расових упередженнях, які формували образ китайських робітників як конкурентів, що нібито загрозували добробуту білих американців. Також в цей період значно посилилася сегрегація в містах: китайські громади активно витіснялися у відокремлені квартали (Чайнатауни), що стало однією з передумов їхньої соціальної ізоляції.

На тлі подібної національної істерії 6 травня 1882 року президент Честер Артур, під значним політичним тиском, підписав законопроект, який встановлював заборону на імміграцію китайських робітників до Сполучених Штатів Америки, виходячи виключно з ксенофобських, псевдопротекціоністських міркувань [6, ст. 189-195]. Це стало першим випадком, коли федеральний закон обмежував в'їзд цілої етнічної групи на підставі загрози порушення громадського порядку в окремих регіонах [9, ст. 420]. В історію цей нормативно-правовий акт увійшов під назвою «Закон про виключення китайців» і став поворотним моментом в історії китайської імміграції та формуванні китайської діаспори в США.

Закон про виключення включав наступні пункти:

1) в'їзд до країни для китайських працівників був призупинений на 10 років (в подальшому термін дії закону постійно поновлювали, тому він проіснував до 1943 року);

2) судам штатів та федеральним судам було заборонено натуралізувати китайців [10].

Окрім Закону про виключення в США протягом другої половини ХІХ ст. діяла ціла низка інших постанов та законів, які обмежували права китайського населення. Наприклад, закон Пейджа 1875 року, який забороняв в'їзд китайським жінкам, що були запідозрені у проституції, а оскільки подібні підозри переважно були не зовсім

обґрунтованими, кількість китайських іммігранток в цей період значно зменшилась [3].

Однією з найбільш принизливих вважається Постанова про косичку від 1873 року, згідно з якою в'язні мали стригти волосся на відстані дюйма від шкіри голови. Постанова була запропонована як вирішення проблеми переповненості в'язниць, спричиненої Санітарним указом 1870 року, який мав на меті запобігти небезпечним житловим умовам у Сан-Франциско. За порушення даного указу можна було або заплатити штраф, або відсидіти тиждень чи більше у в'язниці. Звичайно, що для тисяч збіднілих китайських іммігрантів безкоштовна кімната та харчування були бажаним покаранням. Тож, нібито для запобігання спалахам вошей і бліх, наглядачі почали вимагати, щоб усі ув'язнені були поголені [8]. Однак чимало дослідників стверджують, що справжнім наміром наглядачів було зупинити потік китайців до в'язниці. Хоча закон поширювався на всіх ув'язнених, коси, які носили китайці, були символом їхньої ідентичності, приналежності до імперії Цін, а їх втрата вважалася знаком ганьби. Крім того, за їхніми віруваннями, відрізання коси спричиняло великі страждання після смерті. Врешті-решт, у 1879 році закон був визнаний неконституційним і скасований.

Дженні Тінхвей Чжан у своєму романі зображує ставлення китайського населення до подібних практик через образ Вільяма – китайця, який, попри все, намагався протидіяти насильству щодо свого народу, вкладаючи в його вуста такі слова: «Ухвалити закон проти китайців. Не дозволяти нашим жінкам приїжджати сюди легально, щоб на сотню чоловіків була лиш одна представниця прекрасної статі. Ти знав, що в Каліфорнії китайцям заборонено свідчити на власних судових засіданнях? Засіданнях, на яких розглядають справи про те, що ми страждаємо від мародерства, що нам підпалюють будинки та відрізають коси! Кожним таким законодавчим актом вони заявляють, що ми не маємо жодних прав, не заслуговуємо на безпеку, любов чи комфорт. Ми не заслуговуємо на життя. Так уже вчинили з темношкірими й індіанцями. Вони заявляють, що ніхто з нас не заслуговує бути людиною» [2, ст. 226]. Через образ Вільяма, який усвідомлює системність утисків свого народу, авторка підкреслює не

лише юридичну маргіналізацію китайців, а й механізми їхнього соціального виключення.

З огляду на це, ми можемо відмітити, що подібні законодавчі ініціативи перетворювали китайських іммігрантів на соціальних ізгоїв, що підтверджується і згадкою Вільяма про заборону свідчень китайців у судах, закріплену рішенням Верховного суду США. Це позбавляло китайців будь-якої юридичної можливості захистити себе від насильства, мародерства та свавілля, про що герой роману говорить із відчаєм.

До того ж його слова проводять паралель між дискримінаційною політикою щодо китайців та становищем афроамериканців і корінних народів Америки. Вислів «вони заявляють, що ніхто з нас не заслуговує бути людиною» підкреслює колоніальну логіку, що лежала в основі расової ієрархії США, у межах якої певні етнічні групи позбавлялися базових прав, а їхня експлуатація виправдовувалася державним апаратом.

Варто наголосити, що роман має реальне історичне підґрунтя, про що авторка зазначає у післямові. Зокрема, Дженні Тінхвей Чжан говорить, що ідея твору виникла після того, як у 2014 році її батько, повернувшись із робочої поїздки до північно-західного регіону США, поділився з нею випадково почутою історією. Під час подорожі через місто Пірс, штат Айдахо він звернув увагу на пам'ятну табличку з написом «Повішення китайців». Відповідно до її опису п'ятьох китайців було страчено шляхом лінчування через необґрунтоване звинувачення у вбивстві білого власника місцевої крамниці. Цей епізод став відправною точкою для письменниці, яка через художній текст прагнула розкрити історичну правду та відновити пам'ять про системну дискримінацію китайських іммігрантів у США. Таким чином, роман ґрунтується на реальних фактах, що робить його не лише літературним твором, а й важливим інструментом історичної рефлексії та переосмислення расової несправедливості.

Роман Дженні Тінхвей Чжан «Чотири скарби неба» вкотре доводить нам важливість збереження політики історичної пам'яті як ключового інструменту колективного осмислення минулого, що сприяє формуванню критичного ставлення до системних проявів дискримінації та соціальної несправедливості. Через художню

реконструкцію реальних історичних подій авторка не лише відновлює пам'ять про забуті трагедії китайської діаспори в США, але й акцентує увагу на циклічності расової дискримінації та необхідності запобігання її повторенню на сучасному етапі розвитку суспільства.

Підсумовуючи, зазначимо, що історичний роман "Чотири скарби неба" постає не лише як персоналізована нарративна реконструкція життєвого шляху окремої особи (дівчинки Лінь Дайю), а й як колективний емоційно-соціальний портрет цілого покоління мігрантів, змушених долати бар'єри ксенофобії та системного упередження в умовах культурної гегемонії однієї держави. Твір Дженні Тінхвей Джан акцентує значущість емпатії, міжкультурного діалогу та збереження національної ідентичності і культурної спадщини в контексті глобалізаційних трансформацій.

Список використаних джерел

1. Габро І. Історія формування китайської діаспори у США. Старожитності Лукомор'я. 2024. №2 (23). С. 119-127.
2. Чжан Дж. Чотири скарби неба. Київ: Лабораторія, 2022. 360 с.
3. Abrams K., "Polygamy, Prostitution, and the Federalization of Immigration Law". Columbia Law Review. Vol. 105, No. 3. P. 641-716.
4. Chan S. This Bitter Soil: The Chinese in California Agriculture, 1860-1910. University of California Press, 1986.
5. Fairbank J. The Cambridge History of China: Vol. 10. Late Ch'ing 1800-1911. Cambridge University Press, 1978. 730 p.
6. Gyory A. Closing the Gate: Race, Politics, and the Chinese Exclusion Act. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1998. 368 p.
7. Lee E. Chinese americans. Immigrant Struggles, Immigrant Gifts. Virginia, 2013. P. 75-94.
8. Lowe E. An Exclusion and an Agreement: Comparing the Chinese and Japanese Immigrant Experiences, 1870-1942. History in the Making. Vol. 11, Article 6. P. 40-62.
9. Mao X. Institutional Racism: Chinese Immigrants' Encounters in America, 1850-1943. Open Journal of Social Sciences. V.10. P.414-424.
10. Research Guides: Chinese Exclusion Act: Primary Documents in American History: Introduction. Home - Research Guides at Library of Congress. URL: <https://guides.loc.gov/chinese-exclusion-act> (date of access: 24.03.2025).

РОЗДІЛ 9. ДОСВІД ГРОМАДСЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. : НА ПРИКЛАДІ СТАТУТНИХ ТОВАРИСТВ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Розвиток сучасного українського суспільства нерозривно пов'язаний та частково залежить від наявності громадської ініціативи й активного функціонування особливих груп населення, члени яких об'єднуються на принципах самоорганізації та інституціоналізуються в процесі своєї діяльності. Такими утвореннями є, зокрема, громадські організації – добровільні об'єднання фізичних (та/або юридичних осіб приватного права) осіб для здійснення і захисту прав і свобод, задоволення суспільних (економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших) інтересів. Громадські організації, з одного боку, здійснюють вплив на процес становлення громадянського суспільства та процеси демократичного розвитку держави, а з іншого – самі є частиною громадянського суспільства, разом із політичними інститутами та економічними процесами. Громадянське суспільство в сучасній Україні формує сферу громадської активності – площини, у межах якої з'являється можливість для самореалізації інтересів, прав і свобод кожного громадянина держави. Концепт «громадянське суспільство», зважаючи на політичні та соціально-економічні чинники відповідного періоду, ми розглядаємо як простір, який існує між індивідом та державою. І громадські товариства є складовою такого простору.

Для усвідомлення ролі та місця громадських об'єднань у сучасному українському суспільстві, важливо знати і розуміти історичну традицію їхнього виникнення, виокремлювати специфіку діяльності міських та сільських статутних товариств, усвідомлювати їхній зв'язок із окремими економічними або політичними структурами.

В Україні поява громадських об'єднань (товариств) розпочалась із другої половини ХІХ ст., а на початку ХХ ст. – зафіксовано максимальну кількість таких товариств, які діяли майже в усіх сферах тогочасного життя. Традиційно вияви громадянської активності щодо

самогуртування з метою реалізації власних інтересів відбуваються одночасно зі стрімкими змінами в політичних та економічних структурах держави.

Актуальність проблематики виникнення та функціонування громадських товариств, як необхідного структурного елемента громадянського суспільства, визначається кількома чинниками. По-перше, потребами пошуку шляхів удосконалення суспільних процесів, і, зокрема, в сучасних умовах боротьби за територіальну цілісність та державність України. На початку ХХ ст. українське селянство, так само як і міська інтелігенція, міщани, робітники, виявило себе активним учасником нової громадської хвилі, виборюючи та забезпечуючи реалізацію своїх законних інтересів через діяльність у добровільних статутних об'єднаннях. Завдяки усвідомленню необхідності та важливості своєї участі у процесах змін, селяни ініціювали створення громадських товариств у економічній, соціальній та культурній сферах. Їхнє територіальне охоплення, напрями, масштаби та результати діяльності є безпосереднім прикладом для сучасного сільського громадського руху. Нині історичний розвиток України вимагає розробки нових концептуальних підходів до теоретичного обґрунтування і практичного втілення в життя наукових програм, які б визначали мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку держави. По друге, зважаючи на появу тенденції активного сплеску й діяльності громадських груп та організацій у сучасному українському соціумі, необхідно враховувати й практики української громадської ініціативи протягом історичного поступу. Українці вже проходили етап у якому зароджувались процеси формування громадянського простору, і офіційні статутні громадські товариства були важливою складовою цього простору. В українських губерніях Російської імперії у цей період у містах та селах формувалася своєрідний простір, в якому існувала можливість для кожного жителя реалізувати себе як громадянина та особистість. На нашу думку, одним із наслідків проведення соціально-економічних та політичних реформ у досліджуваній період, було створення не лише міського особливого громадського середовища, але й сільського. Одним із його елементів ми

визнаємо сільські добровільні офіційні (легальні) статутні громадські організації. Їхнє виникнення та функціонування відбувалося в межах загальноросійського законодавства. Наголосимо, що в межах українських земель, які входили до складу Австро-Угорської імперії, паралельно теж відбувався поступ громадських організацій, мета, статутні завдання, напрями діяльності яких мали власні особливості.

У 2015 р. був підписаний Указ Президента України «Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [7], а у 2019 р. Указ Президента України «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» [8], у яких у т.ч. були виписані функції та обов'язки громадянського суспільства. Головною передумовою проведення реформ та розвитку суспільства є суспільний договір між владою, бізнесом, та громадянським суспільством, де кожна сторона має свою зону відповідальності. Відповідальність влади вбачається у проведенні реформ, забезпеченні балансу інтересів між громадянським суспільством, державою і бізнесом, гарантуючи дотримання прав людини. Відповідальність бізнесу полягає у підтримці та розвитку держави, бізнес-середовища та громадянського суспільства, сплаті податків, здійсненні ефективного інвестування в економіку держави, дотриманні принципів чесної праці та конкуренції. А відповідальність громадянського суспільства знаходиться у площині контролю влади та організації життєвого простору відповідно до чинного законодавства.

По-третє, з огляду на окреслене вище, актуальності набувають дослідження з історії виникнення, розвитку, функціонування громадських товариств різної спрямованості як чинники формування громадянського простору. Сучасний український історіографічний простір насичений роботами, об'єктом дослідження яких є статутні громадські товариства, діяльність яких була спрямована і реалізовувалась, у переважній більшості, на місто й у межах міст. Довгий час сільські громадські організації не виділялись як окремий і особливий, а тому унікальний, пласт громадської ініціативи. Вивчення специфіки процесів реалізації інтересів сільського населення України на початку ХХ ст. дає можливість зрозуміти суспільні, культурні, моральні пріоритети минулого й, за необхідності, застосувати практики минулого до сучасності. Українське селянство, так само як і міська інтелігенція, міщани, робітники, виявило себе активним учасником

нової суспільної хвилі, виборюючи та забезпечуючи реалізацію своїх законних інтересів у тому числі й через діяльність у громадських організаціях.

Сільський організований сегмент є органічною складовою загальної мережі статутних громадських товариств визначеного хронологічного періоду. До діапазону сільських статутних об'єднань ми залуцаємо сільськогосподарські товариства агропросвітницького спрямування, товариства благоустрою, товариства тверезості, товариства допомоги малозабезпеченим учням, культурно-просвітницькі товариства, музично-вокально-драматичні товариства, товариства з організації та утримання народних будинків, філій товариств землеробських колоній і ремісничих притулків, благодійних товариств тощо.

Активність селянської громади є природним маркером громадської свідомості, засобом самоствердження та самореалізації в соціокультурному просторі. Визначальним підходом до розуміння виникнення, становлення та розвитку української сільської громадської ініціативи є з'ясування її місця в практиці селянської революції початку ХХ ст. Також для розуміння процесів виникнення, становлення та розвитку української сільської статутної громадської ініціативи є усвідомлення його місця в практиці формування (прото)громадянського суспільства, окремі ознаки якого було зафіксовано в Російській імперії на початку ХХ ст. «Важливою складовою такого процесу, за словами українського філософа А. Карася, – було і є формування інституцій селянського громадянського суспільства, чи принаймні його протогромадянських форм» [2]. Сучасна дослідниця С. Маркова, у розрізі зазначеної проблематики, стверджує про наявність «елементів громадянського суспільства на селі» та вводить термін «парагромадянське селянське суспільство на початку ХХ ст.» [4]. Українське селянство у своїй історичній традиції утворювало соціальні структури, які ґрунтувались «на основі власного сприйняття, зумовленого не лише потребами агрогосподарства, але також потребами кращого життя, довкілля, врешті, культури» [4, 312]. Селянське гуртування було іншим і відмінним від міського. І, разом із тим, констатуємо, поділяючи погляд А. Карася, що поняття (прото)громадянське суспільство і, відповідно, його складові, не

доцільно зводити лише до міста, до місця та до міського способу існування громадян. Адже громадська активність селян була складовою громадської активності єдиної територіальної спільноти. При цьому ми усвідомлюємо, що кількість сільських громадських об'єднань, їхній діяльнісний діапазон, рівень залученості до них населення, практичні результати функціонування не можуть бути порівняні з аналогічними міськими об'єднаннями. Також, у розрізі поставленої проблематики, ми застосовуємо і термін «громадянське суспільство» у визначенні, яке надав Ю. Габермас – це громадська сфера, яка займає проміжне місце між особистістю та державою, і у якій здійснювалась їхня комунікація та формувалась громадськість з її інститутами: кав'ярні, клуби, гуртки, товариства. Ю. Габермас також застосував термін «публічна сфера» або «сфера згрупованих у публіку осіб» [1, с. 71].

Право громадян на свободу об'єднання в Російській імперії, як юридична норма, існувало і до 1905 р. Навіть за наявності чималих перешкод, у т.ч. і великої можливості відмови в реєстрації об'єднання, але за факту ініціативи, зокрема й необхідних умов (скоріше нагальних потреб), мережу громадських об'єднань до 1914 р. загалом було сформовано. Питання в іншій площині. Наскільки така мережа була всеохоплюючою, зважаючи на географічний, релігійний та національний чинники. Звичайно, «Тимчасові правила про товариства та спілки» від 4.03.1905 р. стали стимулюючим кроком до появи у т.ч. і добровільних статутних громадських об'єднань.

З 1 січня 2013 р. в Україні діють норми Закону, який забезпечує право громадян на свободу об'єднання – «Про громадські об'єднання». Цей закон у ст. 1 визначає правову та організаційні засади реалізації права на свободу утворення, реєстрації, діяльності та припинення дій громадських об'єднань. Згідно нього, громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. За організаційно-правовою формою громадське об'єднання поділяється на громадську організацію (засновниками та членами якої є фізичні особи) та громадську спілку (засновниками якої є юридичні особи приватного права, а членами можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи). У

положеннях ст. 3 громадська організація визначається як «об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів». Громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку. Згідно «Тимчасових правил про товариства та спілки» від 1906 р. усі громадські об'єднання називалися «товариством», зокрема: «Товариством визнається об'єднання декількох осіб, які не мають на меті отримання прибутку від будь-якого виду діяльності, а спілкою – об'єднання двох або декількох таких товариств, безпосередньо або через представництво» [6, с. 3]. Таким чином, терміни «громадське об'єднання» (у розумінні здійснення та захисту прав і свобод громадянина) та «громадське товариство» (у розумінні непідприємницького характеру діяльності) можуть бути застосовані до характеристики частини добровільних сільських статутних об'єднань початку кінця XIX – початку XX ст.

Варто також зауважити, що у зазначений час термін «громадський» розумівся у значення «недержавний», небюрократичний. Відповідно, громадськими організаціями моли називати й статутні добровільні об'єднання і органи місцевого самоуправління. У сільському середовищі поняття «громадське» застосовувалось у значення «суспільний»: «Людина не може жити без громади. Усе, починаючи з мови, усяке добро, усяке придбання й усяка надія – усе те виробилося у громаді. Коли ж громадське життя занепадає, зникає, тоді настають ознаки наче якоїсь хвороби» [3].

Цілком підтримуємо думку українського філософа А. Карася про те, що тема громадянського суспільства не може бути обмежена, а тим більше вичерпана, ні неурядовими організаціями, ні мережею відносин між організаціями поза державним контролем, ні економікою та ринком. Громадянське суспільство – це значно складніше явище; воно існує в стані процесуальності, підлягає змінам і пов'язане з дискурсивними, інтелектуальними і культурними чинниками, фільтрами та практиками [2, с. 31]. Ми лише визнаємо одним із елементів громадянського суспільства добровільні статутні об'єднання

громадян, які виникали і функціонували на основах самоорганізації, знаходилися поза державою та позаекономікою й надавали кожному громадянину можливість самостійно висловлювати та реалізовувати свої різнопланові інтереси.

Проведений аналіз досліджень сучасних українських науковців з питань соціальних, економічних та культурних змін в селянському середовищі, і, зокрема, функціонування громадських товариств в Україні на початку ХХ ст., дає змогу стверджувати, що (прото)громадянське селянське суспільство на останньому етапі існування Російської імперії було достатньо життєдайним. Однією з ознак (прото)громадянського селянського суспільства, яка свідчить на користь зазначеної вище тези, є наявність, чисельність та результативність роботи сільських добровільних статутних організацій [1].

На початку ХХ ст. в українському селі відбувався процес становлення статутних громадських організацій, серед яких діяли такі, що займалися питаннями розвитку сільського господарства через розповсюдження прикладного знання та вдосконалені способи виробництва, турбувалися про благоустрій і пожежне забезпечення населених пунктів, займалися благодійністю, опікунством, просвітництвом тощо. Мережа сільських статутних громадських товариств була важливою складовою процесу формування громадянського суспільства в Україні на початку ХХ ст., явищем освітньо-просвітницького спрямування. Саме з метою комплексного розуміння історії сільських громадських об'єднань, варто досліджувати їхню діяльність протягом усього періоду функціонування. За результатами наших досліджень наприкінці ХІХ – та на початку ХХ ст. у сільській місцевості Лівобережжя (ми беремо волосні та підпорядковані ним адміністративно-територіальні одиниці) свою діяльність проводили наступні статутні громадські об'єднання: сільськогосподарські товариства, товариства благоустрою, добровільні пожежні товариства та добровільні пожежні дружини, сільські філії загальноросійських товариств, товариства тверезості, благодійні та просвітницькі об'єднання. Окремі з названих типів товариств поділяються на кілька видів.

Відкритим у межах сучасної історичної науки залишається питання визначення мінімальної межі кількісних показників громадських об'єднань. Традиційно вважається, що громадський рух, складовою якого були і є громадські організації, може виникати за «достатнього масиву» недержавних об'єднань. Поняття «достатнього масиву» в сучасній історіографії не окреслено визначеними критеріями, воно носить ознаки певної розмитості. Який показник повинен бути орієнтиром для науковців – наявність громадського об'єднання у кожному губернському, повітовому та волосному центрі; чи представленість громадських об'єднань у різних сферах соціально-культурного життя (від благодійності до захисту прав тварин); чи кількісне співвідношення членів товариств до загальної кількості мешканців країни і т.д.? У розрізі дослідження мінімально критична маса громадських об'єднань, насамперед сільськогосподарських, визначається кількісними та територіальними показниками. Для формування нової агрокультурної свідомості початку ХХ ст. потрібно було залучити до громадської статутної ініціативи найбільш активних селян, тих, які користувалися авторитетом та повагою серед громади, а вони вже через названі чинники та свою діяльність – інших. Стверджуємо, що наявність у кожному повітовому та волосному адміністративно-територіальному центрі сільськогосподарського об'єднання та ще 2–3 громадських організацій у волості були тією мінімальною кількістю, яка є необхідною для твердження про існування сільського добровільного статутного руху на Лівобережжі України на початку ХХ ст. Разом з тим, встановлено, що показники просвітницького агрокультурного руху, не говорячи вже про благодійний, культурно-освітній, пожежний та інші, значно відставали від показників кооперативного гуртування в одному й тому ж регіоні.

Одним із принципів формування та функціонування громадянського суспільства є наявність діалогу між громадянами, між соціальним верствами, між соціальними, економічними та політичними структурами. Такий діалог не передбачає майбутню трансформацію чи асиміляцію іншої сторони. Беззаперечним у ньому є право усіх учасників зберігати свою ідентичність. Громадські організації своєю діяльністю, з одного боку, заповнили вільну нішу в тих галузях, яким держава не приділяла достатньої уваги, з іншого – вони стали певним

союзником держави, допомагаючи їй реалізувати свої особисті інтереси і покращити ситуацію на місцях.

Недержавні та неприбуткові організації, діяльність яких відбувається в умовах громадянського суспільства традиційно називають «третім сектором» на протигагу державному та економічному. На початку ХХ ст. у межах України на сільському адміністративно-територіальному рівні сформувався консолідований громадський рух, який включав у себе окремі, взаємно не підпорядковані, але взаємодіючі громадські організації.

На 1 січня 1912 р. в Російській імперії нараховувалось 3371 сільськогосподарських товариств у співвідношенні 2874 загальних та 497 профільних організацій. У 5 українських губерніях показники громадського статутного гуртування визначалися 278 сільськогосподарських товариств, з яких 249 загальних та 29 профільних (Катеринославська – 60 сільськогосподарських товариств, Київська – 31 сільськогосподарських товариств, Харківська – 60 сільськогосподарських товариств, Херсонська – 61 сільськогосподарське товариство, Чернігівська – 66 сільськогосподарських товариств). Полтавська губернія показала приріст у понад 50 сільськогосподарських товариств, зокрема загальних нараховувалось 251 та профільних 3, що сумарно складало 254 об'єднання. Власне Полтавська губернія за кількістю сільськогосподарських товариств обійшла не лише українські губернії, але й була лідером на загальноросійському просторі. Це вперше сталося у 1910 р. Також вона була серед лідерів не лише за загальною кількістю агропросвітних організацій, але й за кількістю об'єднань малого територіального радіусу дій, тобто сільських. Цей факт і викликає безпосередній інтерес у дослідників, стимулюючи їх вивчати передумови та причини таких результатів селянського гуртування.

На наше переконання динаміка появи сільськогосподарських товариств відповідала тим економічним та соціально-культурно трансформаціям, які відбувалися в аграрному секторі України.

Традиційно в історіографії останніми кількісними показниками, якими оперують історики є дані на кінець 1913 р. або на початок 1914 р. Стосовно сільськогосподарських товариств, то поширеними є такі цифри: напередодні Першої світової війни в межах сучасної України

нараховувалось 1020 організацій, з яких: у Полтавській губернії – 345, у Чернігівській губернії – 134, у Катеринославській губернії – 113, у Таврійській губернії (на Херсонщині – 105, у Таврії – 58), у Харківській губернії – 104, у Подільській губернії – 72, у Київській губернії – 70 та у Волинській губернії – 19 сільськогосподарських товариств. Функціонування статутних об'єднань такого типу в період другої половини 1914–1916 рр. мало свою специфіку, яка полягала у частковому переорієнтуванні поглядів членів товариств на основний зміст їхньої роботи.

Окремо наголосимо на одному із видів сільських агропросвітницьких організацій – товариства бджолярів. У межах українського Лівобережжя така спеціалізація громадських об'єднань не набула великої популярності. Але, при цьому, ми фіксуємо окремі спроби популяризації бджолярської справи. Наприклад через діяльність Подільківського товариства бджолярів Прилуцького повіту Полтавської губернії. Піонером у статутному гуртуванні бджолярів на досліджуваній території виступило Полтавське товариство сільського господарства, в структурі якого було створено фаховий відділ. Позитивна динаміка його роботи, збільшення членів та необхідність популяризації бджолярства як одного із видів сільськогосподарського виробництва сприяли реєстрації вже окремого губернського Полтавського товариства бджолярів.

Важливим типом громадського гуртування у межах сільських адміністративно-територіальних одиниць були Товариства благоустрою. Цей термін – товариство благоустрою – застосовується для позначення добровільних статутних об'єднань фізичних осіб, мета створення яких, у її широкому розумінні, полягала у сприянні благоустрою відповідної території. Змістове навантаження поняття «благоустрой» кожне Товариство визначало індивідуально, але загалом до нього входили дії, які було спрямовано на розвиток початкової освіти, на покращення ситуації в комунальній сфері, у пожежно-санітарному стані тощо. Об'єднувалися мешканці на основі бажання покращити життя у межах селища через: сприяння у відкритті навчальних закладів; охорону громадської й приватної власності; побудову церков, базарів, магазинів, ресторанів, купалень, складів тощо; забезпечення освітленням вулиць та дворів, а загалом «у заходах,

які б сприяли покращенню в економічному, санітарному та пожежному напрямках». До членства подібних товариств запрошувалися «особи обох статей, усіх звань, національностей та віросповідань». В окремих випадках «Статут» передбачав участь лише тих осіб, які володіли нерухомістю в районі діяльності Товариства.

Ще одна категорія сільських статутних об'єднань – добровільні пожежні дружини та добровільні пожежні товариства, діяла у волосних центрах або при сільських фабриках. Нормативно-правові основи щодо створення та діяльності сільських добровільних пожежних дружин було визначено «Типовим статутом сільських пожежних дружин» та «Правилами про запровадження в дію типового статуту сільських пожежних дружин», затверджені міністром внутрішніх справ 5 серпня 1897 р. Згідно них до складу пожежного об'єднання могли входити усі повноправні громадяни, окрім осіб, які не досягли 17 років, військовослужбовці нижчих чинів та особи, обмежені у правах за рішенням суду, а метою заснування сільської добровільної пожежної дружини проголошувалося «попередження та гасіння пожеж». Фінансові кошти пожежних організацій склалися з: членських внесків, грошових субсидій від земств, волосних та сільських громад, відсотків від статутного капіталу, оплати за будівельні та пічні роботи, коштів від вистав, концертів, маскарадів, балів, базарів та лотерей. Відповідно й розподіл коштів міг відбуватися лише за наступними напрямками: придбання та утримання пожежного обозу з кіньми, протипожежного приладдя, придбання обмундирування та спорядження членів-вогнеборців дружини, організація будівельних робіт, у тому числі пічних, із дотриманням правил протипожежної безпеки тощо. Доступні нам тексти «Статутів» сільських добровільних пожежних дружин було затверджено на підставі зазначених вище документів від 1897 р. Станом на 1909 р. у Чернігівській губернії діяло 77 добровільних громадських пожежних об'єднань: 12 – повітових (з яких 1 у губернському центрі), 33 – волосних та 32 позаволосних (у посадах, слободах, містечках, селах і хуторах).

Зазначимо, що на початок ХХ ст. усі товариства тверезості поділяються на два типи – світські та церковнопарафіяльні. У сільській місцевості Лівобережжя нами зафіксована діяльність лише церковнопарафіяльних товариств тверезості. Згідно «Статуту» метою

таких товариств була боротьба з пияцтвом та лихослів'ям, а засобами досягнення мети проголошувалися організація бесід, загальнодоступних лекцій із застосуванням «чарівних ліхтарів», співів, паломництв тощо. Обмеження щодо вступу до Товариства розповсюджувалися лише на осіб молодших за 17 років та на тих, «які займаються продажем хмільних напоїв від себе або за наймом, за винятком продавців державних винних лавок». Товариства тверезості були підзвітні Міністерству внутрішніх справ.

Одним із видів громадської організації є благодійна організація, діяльність якої має притаманні лише їй особливості. Благодійні організації в українському селі було представлено товариствами допомоги матеріально незабезпеченим учням. Такі товариства створювалися у тих селах, переважно волосних центрах, де діяли початкові заклади Міністерства народної освіти. Мета таких товариств полягала в «патронаті над тими учнями, які не мають матеріальних засобів для забезпечення свого життя та навчання». Напрями діяльності визначалися як: оплата за навчання; безкоштовне забезпечення книгами та посібниками, дозволеними Міністерством народної освіти та духовним відомством, або ж їхній продаж за зменшеною ціною; забезпечення одягом, їжею та помешканням малозабезпечених учнів; сприяння щодо отримання роботи після завершення навчання; фінансова підтримка хворих (медикаменти, виклик лікаря, організація лікування у лікарні); за необхідності організація належного поховального ритуалу. Членами таких товариств могла бути «необмежена кількість осіб обох статей, усіх звань, майнового статку та віросповідань». Діяльність товариств допомоги матеріально незабезпеченим учням базувалася на положеннях «Типового статуту товариств допомоги матеріально незабезпеченим учням» від 27. 11. 1897 р., а після 1906 р. на нормах «Правил про товариства та союзи». Такі об'єднання існували, наприклад, у с. Диканька Полтавської губернії, волосних м-ках Почеп та Семенівка Чернігівської губернії тощо.

Стосовно просвітницьких сільських громадських об'єднань, наприклад осередків «Просвіти», бібліотечних товариств тощо, то їхню діяльність на території Полтавської та Чернігівської губерній до лютого 1917 р. дослідниками не зафіксовано. Натомість підтверджуємо

функціонування поодиноких освітніх товариств, кількох музично-вокально-драматичних об'єднань та товариств, які займалися організацією та утриманням народних будинків.

Отже, на початку ХХ ст. в українському селянському середовищі відбувалися процеси які вплинули на становленням (прото)громадянського селянського суспільства. В ідеальній конфігурації функціонування такого типу суспільства передбачає достатньо високий рівень індивідуальної відповідальності, сформованість та активність громадських сил, їхню здатність до самоуправління. У нових історичних умовах держава розпочала рух на зближення з суспільством, на створення та зміцнення простору між державою та громадянином. Факти реєстрації та діяльності різних типів сільських громадських статутних об'єднань наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у сільській місцевості засвідчують інтерес з боку сільського населення до подібних форм реалізації свого права на об'єднання.

Такі товариства відігравали важливу роль у селянському громадському житті разом із державними структурами, кооперативними об'єднаннями та політичними партіями. В умовах початку ХХ ст. вони розглядаються як осередки, які привертали увагу членів сільської місцевої громади до нагальних проблем і пропонували способи їхнього розв'язання. Селянські громадські товариства виконували роль своєрідних з'єднувальних ланок між органами місцевого самоуправління (земствами) та окремим селянином.

Звернення до історичної традиції у площині виникнення та розгортання діяльності сільських громадських організацій на початку ХХ ст., дає змогу оцінити як її наступність, зв'язок із економічними та політичними структурами; виявити спільний ґрунт, на якому відбувалось функціонування як українських, європейських, так і світових громадських організацій; по-новому осягнути роль та місце громадських організацій у цивілізаційному прогресі українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Літопис, 2000. 319 с.

2. Карась А. Громадянське суспільство і Україна: пошук дискурсивного контексту свободи й автентичності // Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії «Громадянське суспільство як здійснення свободи». Львів, 2006. С. 5–33.
3. Коваленко Г. Що допоможе? // Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. 1913. №18. С. 6–8.
4. Маркова С. В. Українське парагромадянське селянське суспільство на початку ХХ ст.: самоврядні інституції // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 9. С. 312–322.
5. Силка О.З. Громадські об'єднання українського села наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: становлення та діяльність (на матеріалах Лівобережжя). Черкаси : Видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2015. 574 с.
6. Справочная книжка об обществах и союзах / сост. В.И. Чарнолуцкий. СПб.: тип. Б.В.Вольфа, 1912. 158 с.
7. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12.01.2015. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
8. Указ Президента України «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019>

РОЗДІЛ 10.
АГІТАЦІЙНА ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ
ЩОДО ВИЇЗДУ НА РОБОТУ В НІМЕЧЧИНУ
НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ВІСТІ ПРИЛУЧЧИНИ»
(1941–1943 РР.)

Вступ. Нещодавно громадськість Європи відзначала 80-у річницю з часу закінчення німецько-радянської війни (1941–1945 рр.). Проте в історичній науці і донині залишаються теми, які, в силу різних обставин, не були дослідженими.

Після прийняття законів про декомунізацію у 2015 р., до наукового обігу дослідники залучають нові документи, які довгий час були засекреченими та майже недоступними для вивчення. Тож нині в історичній науці знаходять відображення проблеми, які з певних міркувань раніше були мало або повністю недослідженими. Недостатньо вивченою донедавна була і є нині проблема оstarбайтерів, яка також є однією із сторінок Другої світової війни.

Метою даної роботи є проаналізувати публікації з проблеми вербування робочої сили з України та перебування українців в Німеччині на сторінках газети «Вісті Прилуччини» у 1942–1943 рр., розглянути їх основну тематику, а також показати зміст листів, які писали молоді люди з Німеччини додому, на Прилуччину.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, системності. **Методи:** проблемно-пошуковий, хронологічний, історико-системний та аналітичний. **Новизна дослідження** полягає у введенні вперше до наукового обігу документів, які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, з метою аналізу тематики публікацій на тему агітації та відправлення робочої сили з Прилуччини до Німеччини та епістолярію оstarбайтерів на сторінках газети «Вісті Прилуччини».

Історіографія дослідження. В останні роки побачило світ ряд узагальнюючих праць, які були присвячені оstarбайтерам України.

Це роботи С. Гальчак, Т. Пастушенко і М. Шевченко [22], Т. Пастушенко [70], О. Салати [79] та ін.

Узагальнюючі матеріали по районах та по області, статистичні дані, свідчення оstarбайтерів й аналіз епістолярію оstarбайтерів Чернігівської області опубліковані у роботах А. Морозової [56], Л. Нестеренко [59–62], у збірнику документів та матеріалів громадян Чернігівщини про перебування у неволі [82] та ін. Пресу Чернігівщини окупаційного періоду досліджували І. Азарх [3], Т. Дорохіна і Л. Рябус [28]. Коротеньку інформацію про агітаційні матеріали із закликом їхати на роботу до Німеччини на сторінках газети «Вісті Прилуччини» ми знаходимо у публікації О. Кіріченко [40].

Джерельною базою для даного дослідження є документи Держархіву Чернігівської області, де зберігається газета «Вісті Прилуччини» за 1941–1943 р. Відразу ж зазначимо, що в підбірці газет за 1941 р., яка складається з 26 номерів, відсутні № 1–3, 5, 8, 10. У підшивці номерів газети за 1943 р. відсутній № 39. Останній номер, який є в доступі за 1943 р. – це № 58 за 30 травня 1943 р. Літніх і вересневих номерів за 1943 р. в Держархіві немає. Тому, на матеріалах переважної більшості номерів газети, які збереглися, спробуємо висвітлити тему нашого дослідження.

17 вересня 1941 р. німецькі війська взяли місто Прилуки Чернігівської області [1, с. 3]. Почався окупаційний період, який тривав до звільнення міста радянською армією, у вересні 1943 р.

З приходом німців у місті поновлюється робота шкіл, міської бібліотеки, краєзнавчого музею, міського театру імені Тараса Шевченка та ін. Вже в жовтні 1941 р. побачив світ перший номер газети «Вісті Прилуччини».

Газета стала прилуцьким повітовим часописом, яку розповсюджували в період нацистської окупації передплатникам з м. Прилуки та сусідніх районів, а саме: Прилуцького, Варвинського, Срібнянського та ін. Редакторами газети в різні періоди були Ф. Харченко, Д. Пилипенко, В. Клязник. Але останні два були виконуючими обов'язки редактора. Видання виходило тричі на тиждень і складалося в неділю та п'ятницю з двох сторінок, а в середу – з чотирьох. Причиною збільшення обсягу газети стало введення з 3 грудня 1941 р. рубрики «Літературна сторінка».

Тираж газети не був постійним, і нараховував від 4030 до 6050 примірників. Редакція часопису розміщувалася в м. Прилуки, в будинку № 78 по вул. Костянтинівській (рад. Карла Лібкнехта) [40, с.144 – 145].

Газету передплачували як окремі громадяни, так і підприємства, установи міста та повіту. Вартість передплати у листопаді і грудні 1941 р. становила 2 крб. 55 коп. на місяць чи 5 крб. 10 коп. на останні два місяці року [21, с.2]. У 1942 р. газета суттєво подорожчала. Передплата на місяць у першому кварталі становила 4 крб. 70 коп., а на 3 місяці – 14 крб. 10 коп. [20, с.4]

Німецька тематика на сторінках газети «Вісті Прилуччини» у 1941 р. була представлена лише у рубриці «3 повідомлення німецьких озброєних сил». У 1942–1943 рр. з'явилася ще одна рубрика «3 головної квартири Фюрера». Як правило, це були новини вермахту нацистської Німеччини, промови Гітлера, основні закони, які друкували на першій сторінці газети.

Проте з метою обліку робочої сили м. Прилук, 19 грудня 1941 р. на першій сторінці газети було надруковано наказ військового коменданта міста, в якому всі працездатні міста від 16 до 45 років мали з'явитися у відділі праці для видачі їм карток праці. Безробітні мали оформити документи до 31 грудня 1941 р., а працездатні – до 15 січня 1942 р. У разі втрати роботи, безробітні протягом 24 годин обов'язково повинні були стати на облік у відділі праці, а також постійно з'являтися два рази на тиждень у відділ для контролю. За ці порушення карали грошовим штрафом чи навіть ув'язненням до 6 місяців. Наказом було заборонено керівництву закривати підприємства. Зміна місця роботи чи залишення робочого місця працівником також могло бути лише з дозволу відділу праці. За ці порушення карали ув'язненням, каторгою чи смертною карою [12, с.1]. 26 грудня 1941 р. в газеті цей наказ було знову продубльовано [13, с.1]. Проте вже 4 січня в газеті було опубліковане оголошення, в якому було наказано, щоб всі працюючі прилучани, з метою отримання робочих карток, зареєструвалися на біржі праці з 5 до 15 січня [55, с.2].

А 9 січня 1942 р. комендант міста підписав наказ про проведення перепису населення у Прилуках з 15 до 19 січня 1942 р. Керівник міста зобов'язав усіх мешканців міста чітко відповідати на запитання, які

будуть поставлені обліковцями, та по можливості пред'являти необхідні документи. Він попередив, що в разі протидії та поданню недостовірної інформації, винні будуть покарані [71, с.1].

Детальні рекомендації щодо проведення перепису «Вісті Прилуччини» надрукували в переддень заходу, а саме 14 січня 1942 р. У статті було зазначено, що для перепису населення старостатом було виділено кілька десятків обліковців, які мали працювати з 15 по 19 січня 1942 р. на своїх дільницях. Обліковцям було рекомендовано не поспішати заповнювати бланки, тактовно і культурно роз'яснювати людям незрозумілі запитання. А жителям Прилук було рекомендовано в ці дні перебувати більше вдома, привітно зустрічати обліковця і, не гаючи часу на різні розмови, дати відповіді на всі його запитання [36, с.1].

Журналісти газети слідували за ходом проведення перепису. І вже в черговому номері з'явилась перша стаття В. Бездольного, в якій він описав перший робочий день 2 обліковиць: Віри Кузьмівни Мискун і Лідії Кузьмівни Уляшенко. Жінки працювали в дільниці № 25, яка була на Пирятинському напрямку [4, с.1].

А вже наступного дня після закінчення перепису, а саме 20 січня 1942 р. староста м. Прилуки Пуха підписав наказ №14 Прилуцького міського старостату «Про порядок реєстрації населення в бюро реєстрації мешканців при міському старостаті», де кожна зміну квартири в м. Прилуки, кожне вибуття і прибуття до другої місцевості, всі випадки смерті реєструвати в бюро протягом 24 годин, а всі шлюби, народження – протягом тижня. За невиконання чи несвоєчасне виконання наказу на винних буде покладено штраф у розмірі 500 крб. або такі будуть ув'язнені [57, с.2].

Як видно із перелічених наказів, протягом 5 робочих днів було переписано все населення, яке проживало в місті Прилуки станом на 15 січня 1942 р., працездатні громадяни міста віком 16–45 р. отримали робочі картки праці у відділі праці, а також були встановлені нові правила реєстрації населення міста.

Нагадаємо, що вже 18 січня 1942 р. з українського Харкова до німецького Кельна вирушив залізничний ешелон з більш як тисячею пасажирів. За три дні було відправлено інший, але вже до Бранденбурга. Протягом місяця нацисти відправили з окупованої ними

України 5 ешелонів з кількома тисячами українців. Їхнє призначення – працювати на потреби «великого рейху». Саме за допомогою дармової робочої сили Німеччина намагалася вирішити кризу робочої сили у промисловості та сільському господарстві. Перші паростки цієї кризи почали з'являтися вже восени 1941 року, коли плани «блискавичної війни» з СРСР провалилися і вермахт змушений був мобілізувати до своїх лав чимало робітників і селян.

За ініціативою Рейхсфюрера Германа Герінга була розроблена програма залучення до роботи на заводах і фермерських господарствах людей із захоплених Німеччиною територій Східної Європи. З цього часу в Україні розпочалось проведення активної агітаційної роботи щодо виїзду української молоді до Німеччини, в якій провідну роль відводили пресі.

Не стала виключенням газета «Вісті Прилуччини». На сторінках газети у 1942–1943 р. друкували різноманітні матеріали про життя різних категорій населення в Німеччині (молоді, жінок), А.Гітлера, агітаційні матеріали щодо роботи в Німеччині українців, публікації про відправлення молодих людей до Німеччини та листи оstarбайтерів. Коротко їх проаналізуємо.

Статті про Німеччину. Першою публікацією, з якої передплатники газети «Вісті Прилуччини» дізналися про соціальні відносини в Німеччині, стала стаття «Як організована німецька молодь». Невідомий автор описує різні молодіжні організації, які було створено в Німеччині в 20–30-х рр. ХХ ст. Першим став Національно-Соціалістичний союз молоді, створений А.Гітлером у Мюнхені ще в 1922 р.

В 1926 р., у Веймарі вперше виникла назва «гітлерівська молодь», яка на момент приходу А. Гітлера до влади, налічувала 20 тис. членів. На час війни до молодіжних організацій належали кілька груп, а саме: «Німецьке юнацтво» (Дейче Юнг-фольк), до якої належали хлопці віком 10–14 рр.; «Гітлерівська молодь» (Гітлерюгенд), куди входили підлітки 14–18 рр.; «Спілка юних дівчат» (Дер Юнгемедельбунд), в якій перебували дівчата 10–14 рр.; «Спілка німецьких дівчат» (Дер Бунд Дейчере Медель), до лав якої включали дівчат 18–21 рр. Для дівчат цього ж віку було організовано ще одну організацію «Віра і краса» (Гляубе унд Шейнгайт).

Головним завданням виховання було призвичаєння молоді до праці і дисципліни, зміцнення почуття обов'язків перед народом і батьківщиною. Виховання дівчат мало ту ж саму мету [97, с.2].

25 січня 1942 р. у газеті з'явилася нова публікація про організацію та діяльність організації «Трудовий фронт Німеччини». Організація об'єднала понад 25 млн. членів, до складу якої ввійшли робітники, службовці, підприємці та ін. У статті також розкриті питання обов'язкового соціального страхування від безробіття та від нещасних випадків робітників, службовців, кустарів, ремісників, хатніх робітниць Німеччини; діяльність бірж праці та лікарняних кас; пенсійного забезпечення інвалідів та осіб, які досягли 65 р., вдів та сиріт до 15 р.; професійного трудового навчання молоді та обов'язкової трудової повинності, яку відбувають молоді люди обох статей; охорони праці, яка поділялася в Німеччині на загальні заходи в галузі по охороні праці, охорону праці жінок та підлітків і догляду за реалізацією державою встановлених порядків.

Автор описує трудову повинність, яку відбували всі молоді люди обох статей, незалежно від соціального походження і професії. Юнаки на 55% працювали у сільському господарстві, і на 45 % – в інших галузях народного господарства. «Трудова повинність має величезне значення, передусім морально-виховне. Відбуваючи її, молодь знайомиться з методами праці, з її організацією, з обов'язками і відповідальністю, з правами трудової громади, з побутом і поглядами своєї країни», – читаємо в статті [67, с.2].

Значну увагу в статті приділено характеристиці **становища німецької жінки в суспільстві**. У країні не дозволялася праця жінок в гірничій промисловості, на будівельних складах, вечірня та нічна праця на транспорті, на вантажно-вивантажних роботах тощо. Жінки не працювали з 18 год. вечора до 6 год. ранку, а в суботу перерід святом з 17 год. Вагітним жінкам давали 6 тижневу відпустку перед пологами і 6 тижневу відпустку після народження дитини. У цей час її не могли звільнити з роботи. Якщо вона за цей час не зовсім одужала, то вона могла знаходитися і далі у відпустці та отримувати безкоштовну допомогу з лікарняної каси [67, с.2]. У цілому стаття була дуже змістовною і великою, зайняла майже всю сторінку випуску газети.

Темі жіноцтва було присвячено і чергову статтю, яку надрукували «Вісті Прилуччини» 25 лютого 1942 р. Невідомий автор розпочав статтю зі слів А.Гітлера, які той сказав в одній із своїх промов: «В Німеччині жінка є справжнім товаришем чоловіка – як у роботі, так і у справжній життєвій боротьбі» [29, с.2].

Автор наголошує, що в Німеччині жінка посідає таке ж місце в суспільстві, як і чоловік, проте для держави було б дуже корисним, якби сфера діяльності жінки обмежувалася лише сім'єю або домашнім колом. Проте це неможливо під час війни. Дописувач наводить статистику зростання кількості жінок, які працюють за фахом, з 3,6 млн. до 6,3 млн.

У статті дуже детально охарактеризовано законодавство Німеччини про охорону материнства і дитинства після приходу А.Гітлера до влади в 1933 р. Державою були вжиті заходи стосовно звільнення жінки від тяжкої праці в багатьох галузях. Було заборонено звільняти вагітних жінок за 5 місяців до народження дитини і 3 місяці після них, якщо не було вагомої на те причини. Під час вагітності недопускали використовувати жінок в надурочний час і в нічні зміни. Підприємство, на якому працювала жінка, разом з лікарняною касою сплачували повністю заробітну плату вагітним жінкам, які отримували 6 тижневу відпустку перед пологами і 6 тижневу відпустку після народження дитини. Матерям, які годували немовлят грудним молоком, було дозволено 2 рази на день відлучатися з роботи для годування немовлят. Для полегшення стану одружених жінок та жінок-матерів, були організовані спеціальні сади ясла, де діти перебували під час роботи їх матерів [29, с.2].

Ще одну статтю, опубліковану в газеті «Вісті Прилуччини», було присвячено веденню домашнього господарства німецькими жінками. В Німеччині були організовані навчальні заклади, так звані «школи для матерів», де за невелику плату або і безкоштовно кожна жінка могла пройти повний курс навчання. В програму курсу включені різні теми. Одним із напрямів було вивчення технік крою, шиття та ремонту старого одягу. Інший блок занять було присвячено кулінарії. На цих заняттях жінки навчалися готувати різноманітні смачні, дешеві і корисні страви. Також жінки навчалися основам догляду за новонародженими дітьми. Майже всі майбутні матері навчалися на

цьому курсі: купали, сповивали, годували і зодягали дитину. Замість дітей використовували ляльок, які за розмірами та вагою були схожими на дитину.

Особливу увагу на курсах приділяли вивченню жінками основ гігієни і наданню первинної домедичної допомоги членам родини. Особливо цінні були такі знання для сільських жінок, де лікаря важко було викликати.

Ще одним блок навчання було присвячено влаштуванню домашнього побуту. Слухачкам давали цінні вказівки щодо створення інтер'єру кімнат, підбору меблів, занавісок, ламп. А також навчали, як самим створити прості меблі чи зробити вишивки.

Заключний курс було присвячено проблемам виховання дітей. Тут їх навчали грати в різноманітні ігри; виготовляти іграшки з дерева, обрізків тканини тощо; рекомендували вивчити дитячі пісні. Як підсумував автор, ці цінні знання жінки передадуть своїм сім'ям і тим самим вони будуватимуть краще майбутнє німецького народу [63, с.2].

Економіка. До 53-ї річниці з дня народження А.Гітлера, на першій сторінці часопису «Вісті Прилуччини» було опубліковано велику статтю Вальтера Краузе «Фюрер Адольф Гітлер», в якій подано сторінки біографії керівника Німеччини. Значну увагу автор приділив аналізу його діяльності, починаючи з 1933 р., коли після закінчення Першої світової війни в країні була зруйнована економіка і перебувало на обліку в службах зайнятості 7 млн. безробітних. Автор стверджував, що за 9 років своєї діяльності А.Гітлер ліквідував безробіття та привів свій народ до соціального добробуту. «Фабрики запрацювали як ніколи раніш. Німецький робітник одержав пристойні робочі місця, праця знову стала змістом позитивного життя народу. У всіх скарбах нації кожен приймає участь з однаковим правом. Сьогодні німецькі робітники їдуть власними великими пароплавами від країни до країни, щоб відпочити і побачити світ. При Адольфові Гітлеру Німеччина знову стала першою континентальною країною світу» [43, с.1], – підсумував В.Краузе.

Автор статті проаналізував здобутки вермахту в ході Другої світової війни, коли «за 18 днів німецька армія розбила Польщу, за 6 тижнів – Францію, за 5 тижнів – Норвегію, за 16 днів – Грецію і Югославію» [43, с.1].

В іншій статті про Німеччину було вказано на основні підвалини озброєння в країні, подано характеристику основних галузей важкої промисловості та побудову потужної воєнної індустрії. «Країна випускає найкращі гармати, що виготовляються з найкращої сталі на найкращих машинах найсумліннішими, найнадійнішими та найдосвідченішими робітниками. Німецькі літаки – найшвидші в світі; мотори та кабіни в них зроблені з найкращих легких металів і з прекрасних благородних гатунків сталі. Найсильніші вибухові речовини в світі виробляють німецькі хіміки з найкращої сировини, спираючись на найточніші наукові дані та найсучасніший досвід» [68, с.4], – читаємо в статті.

І підсумовує свій допис автор висновком проте, що нині Німеччина зайняла перше місце в загальному розвитку індустрії, виховала кадри висококваліфікованих робітників, підготувала досвідчених хіміків та фізиків, випустила здібних інженерів, і цим створила всі передумови до розквіту воєнної індустрії [68, с.4].

10 червня 1942 р. «Вісті Прилуччини» надрукували статтю про подорож до Німеччини першої української делегації, до складу якої було включено трьох нинішніх і колишніх керівників колективних господарств Житомирщини (Я. А. Рокітенця, А. П. Грицяца, П. А. Трохимця). Аграрії побували в сільських населених пунктах Німеччини, завітали до кількох фермерів, ознайомилися із зразками сучасної техніки, яку використовують вони. Після повернення додому, чоловіки розповідали про фермерські господарства Німеччини, захоплювалися досягненнями німецьких селян. «Ми були в селах Вестфалії, – оповідає Яків Рокітенець, – в одному селі біля Герфорда ми бачили господарство селянина Йогана Маєра. Він має 380 га землі, 24 корови голландської раси, з яких кожна дає пересічно 4500 літрів молока на рік, 6 шт. робочих коней, 17 штук рогатого молодняка, 20 свиней. Його господарство існує ще з XVII століття. Кожне покоління залишає свій слід в господарстві і навіть у хатній обстановці», [86, с.4] – знаходимо у статті інформацію про велике фермерське господарство.

Про методи господарювання німецьких фермерів і технічне забезпечення їх господарств в роки німецько-радянської війни дізнаємося із статті А.С. Павлюка. «Багато праці в господарстві німецького селянина виконується електроенергією. Це: подавання сіна

на горище, водогін, січкаря, молотарка, віялка, прес та інше. Приміщення освітлене електрикою. Із нових сільськогосподарських машин цікаві: картоплекопальна машина та сіно гребка, яка так збудована, що після неї на луках не знайдете ні жодного стебла» [69, с.2], – читаємо в статті .

Темі праці в Німеччині присвячено ряд публікацій, надрукованих у газеті «Вісті Прилуччини». У статті «До чого прагне німецький соціалізм?» дописувач наголошує, що в цій державі працю зорганізовано. «Праця стала найкращою прикметою людини й тому нею ніхто тепер не сміє спекулювати, надуживати чи легковажити. Піднесення на відповідний рівень праці, збільшена продукція й збільшене споживання, а дальша рівноправність всіх працюючих відповідно до їх можливостей, забезпечили спільність буття, що його ніяка сила не може підірвати чи похитнути. Кожний, хто працює, створює рівночасно не тільки суспільство, але повне собі забезпечення як на час праці, так і на старість, чи на випадок недуги, або й взагалі нездібності до праці» [27, с.2], – стверджує автор.

20 травня 1942 р. «Вісті Прилуччини» опублікували статтю про систему заходів держави, яка направлена на формування еліти в Німеччині. Починаючи зі школи, найталановитіших учнів записували до спеціальних шкіл імені А.Гітлера, де вони отримували відповідне виховання, яке було необхідне для майбутніх політичних провідників Райху. Після закінчення школи серед молодих людей робили новий відбір найталановитіших. З 1934 р. було впроваджено державні професійні змагання. Завданням цих змагань було знайти в кожній професії і в кожному ремеслі найталановитіших та виявити приспані таланти. Спершу такі змагання відбувалися лише в рядах гітлерівської молоді, а з 1938 р. до них допускалися і дорослі з різних верств населення. Ці змагання відбувалися в кожному підприємстві окремо. Переможці окремих підприємств змагалися з переможцями вже інших підприємств. І таким чином учасники змагань готувалися до остаточних змагань на весь Райх, які мали як теоретичний, так і практичний характер. Водночас конкурсанти виконували завдання ідеологічного характеру, а також проходили спортивні випробування. Жінки, окрім цього, складала іспит на навички ведення домашнього господарства.

Закінчувалися ці змагання урочистим прийняттям переможця фігурером в канцелярії Райху.

Як відзначив невідомий автор, в цих щорічних змаганнях з кожним роком приймає участь все більше людей [74, с.4].

З метою обґрунтування причин введення продовольчих карток на сільського-господарську продукцію в Україні та правильного і рівного її розподілу, невідомий автор, який вказав лише ініціали С.П., у своєму дописі поділився досвідом врегулювання цього питання в Берліні взимку 1942 р.

У зв'язку з тим, що жінки-службовці звільнялися з роботи вечором, то не всі мали змогу купити ті овочі та фрукти, які купували жінки вранці, у зв'язку з їх відсутністю. Тому було проведено облік всіх споживачів. «Обербюргермейстер міста завів такий порядок: кожне господарство може одержати городину тричі на тиждень з відміткою на продовольчій картці. Щоб купувати городину могли і жінки-службовці, по вівторках, четвергах і суботах її продають лише їм. Крамниці і дрібні торгівці відпускають городину в залежності від зазначеного в картці числа душ. Прикріплення до певних крамниць немає: городину купують всюди, де вона є. Ті покупці, що вже купили городину, не є конкурентами тих, хто не встиг цього зробити, бо на картках при купівлі ставиться штампель» [78, с.2], – читаємо в статті.

Прикріплення людей до певних магазинів не було. Кожна господиня могла купити сільськогосподарську продукцію в будь-якому магазині. На відповідній картці ставляли штамп. Проте родини, які восени зробили запаси картоплі, вже взимку чи навесні позбавлялися права купувати її. На окремі сорти городини, які взимку продавалися в магазинах в дуже обмеженій кількості, вводили окремі картки [78, с.2].

Рубрика «Як живе німецький робітник». З метою подальшої агітації молоді до виїзду до Німеччини, з 24 червня 1942 р. у газеті «Вісті Прилуччини» з'явилася рубрика про життя німецьких робітників. Це були великі за обсягом статті, які друкували на третій сторінці газети. Їх метою став показ процесу формування та умов праці і життя робітничого класу Німеччини. Автором публікацій став колишній сільський вчитель – Олексій Якович Запорожець.

Олексій Якович народився в 16 березня 1915 р. в с. Тишківка Кіровоградської області. Був неодружений. На початку німецько-

радянської війни був призваний до лав червоної армії. Воював, проте потрапив в полон, і був відправлений на роботу до Німеччини [30, с.3]. Влітку 1942 р. чоловік проживав у Берліні.

У своїх записах він описував столицю, берлінське метро, екскурсії, порушував тему умов роботи і проживання робітничого класу в Німеччині, порівнював із умовами в СРСР.

Однією з висвітлених проблем у дописах стало навчання і виховання німецької молоді, адже ця тема йому була дуже близькою за родом діяльності. Як зазначає автор, до 6 років виховання нової людини в Німеччині відбувається в сім'ї, а далі діти вступають до школи, де навчаються вісім років. А далі самі підлітки обирають навчальний заклад. Хто хоче здобути лише середню освіту – ідуть в школу, а ті, які бажають отримати ще і якусь професію, – ідуть в професійні навчальні заклади. Як зазначає Олексій Якович, при багатьох підприємствах в Німеччині працювали фабрично-заводські школи, де учні протягом 3 років здобували фахову освіту. «П'ять днів на тиждень вчать, здобуваючи відповідну кваліфікацію, працюючи на верстатах під наглядом досвідченого майстра і його помічника. Один день тижня відведено для загальноосвітніх предметів – так закінчується середня освіта» [31, с.3], – підсумував автор.

Не оминув О.Я.Запорожець і питання грошового забезпечення учнів і подальшого кар'єрного зростання. Батьки учнів щотижня, протягом трьох років навчання своїх дітей у фабрично-заводських школах, отримували від заводу по 17 марок на утримання дітей. Учні, які гарно навчалися, також отримували щотижня від підприємства по 5 марок на особисті потреби. З метою забезпечення виробництва кваліфікованими кадрами, підприємства щорічно відправляли 8–10% здібних випускників для подальшого навчання [32, с.3].

Перебуваючи на одному з підприємств Берліна (нажаль його назва відсутня), Олексій Якович описав заводську школу, яка знаходилася на його території; робочий час працівників заводу та розмір їх заробітної плати. «Робочий день на заводі – вісім годин. Завод працює в дві зміни. Якщо ж завод має особливі замовлення, бажаючі робітники працюють ще 1–2 години понадурочно за окрему платню. При хорошій заробітній платі, а також при низьких цінах в Німеччині, не лише робітник має свій

велосипед, але їх мають і всі члени його сім'ї, які можуть їздити, починаючи трохи не з шестирічного віку» [32, с.3], – знаходимо в статті.

Щодо заробітної плати, то, як вказав автор, кваліфікований робітник на заводі отримував 1 марку 40 пфенігів на годину. Обід в їдальні заводу для дорослого коштував 35 пфенігів. А для учня – 10 пфенігів [32, с.3].

Не оминув Олексій Якович і тему дозвілля робітників заводу, описав роздягальню, кінозал та ін. Про медичне обслуговування робітників даного заводу О.Я. Запорожець написав наступне: «При заводі є медичний пункт з хорошими кабінетами: рентгенівським, зуболікарським, кварцевих ламп і інш. Тут заведені на кожного робітника картки. Всі робітники обов'язково щомісяця проходять медогляд. Але кожен може і повинен звертатися до лікаря в усякий час, почувавши будь яку нежить... . Один раз в шість місяців робітників просвічують рентгеном з фотографуванням грудної клітини» [33, с.3].

Узагальнюючи тему бурхливого розвитку німецької промисловості в 30-і рр. XX ст., О.Я. Запорожець наголосив, що в цей час держава почала вимагати з підприємців більшу частину прибутків фабрик і заводів витратити на охорону здоров'я та покращення культурно-побутових умов робітників. Були створені різноманітні державні інспекції, які контролювали виконання законів на виробництві. Для тих підприємств, які дотримуються чинного законодавства, держава давала пільги та зменшувала податки. І як приклад навів підприємство Берліну, де за останні роки без державних дотацій, а власними коштами було проведено реорганізацію [34, с.3].

Закінчив Олексій Якович свою статтю закликом українців самовіддано працювати на благо України, і надією на краще життя в Україні. «Після довгої і чорної непогоди почався весняний розквіт мого народу. До цього лише необхідно прикласти ще багато бурхливої, весняної праці. Як в Німеччині нове щасливе життя народу є плодом самовідданої енергійної праці, так і ми повинні працювати не покладаючи рук, щоб одержати багаті плоди своєї праці» [35, с.3], – підсумував автор цикл своїх статей про життя робітничого класу Німеччини.

«Німеччина, якою я її побачив» – так називалася стаття Н. Іркутського, яку було надруковано на сторінках часопису «Вісті

Прилуччини» у січні 1943 р. У своїй праці автор розповідає про життя в 5-мільйонному Берліні під час війни: «Німці – це порядок. ... Кожен німець – сам собі поліцай. Він не дозволяє порушення порядку ані собі, ані іншим. Він не потребує постійного гукання «не можна». В цьому сила Німеччини! У свідомій, зовнішній та внутрішній дисципліні, в порядності людей, в їхній чесності» [37, с.2].

Однією з тем, яку було порушено на сторінках газети «Вісті Прилуччини», стало **вивчення німецької мови**. Після відновлення роботи сільських шкіл в Прилуцькому повіті, розпорядженням інспектора шкіл повіту Ляшенка, яке було надруковано 1 лютого 1942 р., було введено до навчальних програм шкіл обов'язкове вивчення німецької мови, по 2 години на тиждень в кожному класі. Інспектор шкіл рекомендував вчителям на уроках мови прищеплювати санітарно-гігієнічні навички та звички культурного поведіння в школі, родині та з дорослими. «Години німецької мови мають зайняти почесне місце, як спосіб вивчення мови наших визволителів, як засіб єднання з великим німецьким народом» [54, с.2], – підсумував Ляшенко.

Враховуючи чисельні побажання молоді, в лютому 1942 р. міський відділ освіти організував в м. Прилуки курси по вивченню німецької мови. Станом на середину лютого 1942 р., на цих курсах вже навчалося більше 200 слухачів. Основна мета курсів полягала в тому, щоб кожен слухач, закінчивши навчання, міг вільно розмовляти німецькою мовою. Для виконання мети було поставлено ряд завдань: навчання здійснювати за точно складеним навчальним планом, щоб слухач після кожної лекції збагачував свій запас іноземних слів, міг поступово складати сам невеликі прості речення; рекомендувати педагогічному колективу не добирати нових людей в групи, в яких вже слухачі певний час навчалися; вимагати від слухачів, щоб ті більше працювали вдома; рекомендувати слухачам щоденно голосно читати зі словником книги чи газети німецькою мовою від 15 до 30 хв. та заучувати напам'ять по одному чи два цілі речення; радити слухачам розмовляти з носіями німецької мови; міській бібліотеці, яка мала відділ німецької літератури, підібрати легку для читання літературу, рекламувати і розповсюджувати її серед слухачів курсів [10, с.1].

З метою кращого запам'ятовування нових слів і вивчення німецької мови В.Таймир надав короткі методичні рекомендації для слухачів. Він

поділився власним досвідом з вивчення німецької мови. Автор спершу виконував вправи з правильної вимови голосних і приголосних звуків німецького алфавіту, а потім читав по кілька разів невеликі речення німецькою мовою. Після виконання цих вправ, автор статті перекладав українські тексти німецькою мовою, використовуючи словники [81, с.2].

Оголошення. Першим агітаційним матеріалом щодо роботи українців в Німеччині стало оголошення старости м. Прилук Пухи, в якому він 20 березня 1942 р. повідомив читачам газети «Вісті Прилуччини» про можливість чоловікам 17–50 років поїхати на роботу до Німеччини. «<...> Ви можете поїхати працювати до Німеччини. Під час переїзду Ви будете одержувати добре постачання. В Німеччині Ви будете добре забезпечені і знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю: Ви будете одержувати гроші за тарифом і продуктивністю праці. Про Ваші родини дбатимуть весь час, коли Ви будете працювати в Німеччині <...>» [75, с.2], – читаємо в документі. Чоловіки, які бажають поїхати до Німеччини, мали подати заяви до біржі праці міста.

Таке ж оголошення було надруковано і в наступному номері газети [76, с.2].

15 травня 1942 р. «Вісті Прилуччини» надрукували звернення керівника вербувальної комісії м. Прилуки, в якому він пояснював, що під час відступу радянською владою в Україні були зруйновані різні підприємства та міста, і це привело до значного безробіття серед населення. Тому він просить українців доєднуватися до нової спільної праці, направленої на відбудову кращої Європи.

У своєму зверненні він закликав їхати до Німеччини представників різних категорії населення: селян, робітників, службовців, а також осіб, які не мають кваліфікації [93, с.1].

А 20 травня 1942 р. читачі газети змогли прочитати інтерв'ю керівника німецької вербувальної комісії доктора Кейлера, в якому він описав враження німецьких воїнів від побаченого життя в Україні: «Мільйони німецьких вояків за кілька місяців німецько-совєтської війни на власні очі побачили, які злидні приніс людям за 25 років свого панування большевизм» [15, с.3].

Доктор Кейлер описав умови праці в Німеччині для українських робітників, які вже працюють там. Він повідомив, що завербовані з

одного міста чи села в більшості випадків живуть компактними групами. Це зроблено для того, щоб вони були близько до своїх родичів чи друзів. Керівник вербувальної комісії повідомив, що вже поїхало на роботу чимало українських родин навіть з дітьми, яким виповнилося 14 років [15, с.3].

1 липня 1942 р. читачі газети ознайомилися з черговою статтею «Їдьте працювати до Німеччини», яку написав невідомий автор, підписавшись лише ініціалами Т.В. Спершу дописувач проаналізував умови життя в радянській Україні за останні два десятиліття, перерахував всі моральні і фізичні утиски радянської влади проти українців, а потім описав умови праці та проживання українських робітників у Німеччині. Закінчив автор зверненням до українців: «Добровільно, сміло їдьте працювати до прекрасної Німеччини, де сяє сонце справжньої волі добробуту і щастя людства» [80, с.1].

У цьому номері часопису також було опубліковано лаконічне коротке звернення Прилуцької вербувальної комісії: «Всі безробітні та неповністю завантажені роботою українські жінки та чоловіки можуть негайно зголоситись в бюро вербувальної комісії» [66, с.2].

Звернення вербувальної комісії до громадян із закликом їхати до Німеччини часопис «Вісті Прилуччини» друкував і в наступних літніх номерах у 1942 р. [25, с.1]. Восени 1942 р. таких звернень не друкували. У 1943 р. на сторінках часопису знову появились статті такого змісту [90, с.1].

З метою заохочення поїздки молоді до Німеччини на сторінках часопису почали друкувати і **вірші**. Ось як бажання сина їхати до Німеччини відобразила у своєму вірші Ніна Калюжна [39, с.1]:

Син мій в Німеччину їхати хоче

Син мій в Німеччину їхати хоче –
Нехай йому доля щастить!
Гляну я глибше в рідні очі,
Щоб в серці цвіла їх блакить.

Знаю, не можна урізати крила,
Обмежити стінами світ, –
Сина не тільки собі я ростила,
Не тільки мені його цвіт.

Щастя він хоче в житті відшукати.
Недолю минулу забудь, –
Ні, не мені його тут залишати,
Тінню впадати на путь.

Щастя він знайде у вільній роботі,
В праці, як день, золотій, –
Тому проводжаю його не в скорботі,
А в ясному світлі надій!

9 вересня 1942 р. «Вісті Прилуччини» надрукували вірша С.Чуприни. Ось як він описує свою майбутню поїздку на чужину [94, с.4].:

На захід [94, с.4].

Зоставайся мила, не сумуй, не треба
Плакати від того, що у ніч оцю
Я на Захід їду – в цьому є потреба.
Ну, а ти кохана тут ще попрацюй.

А якщо покличуть і тебе до праці
У краї рожевих ранків золотих,
Не вагайся. Сміло їдь і ти до праці,
Ми щасливі будем у краях отих.

Там ми все побачим – як працюють люди,
Як своє уміло там життя ведуть,
Як на власних землях, вільно на всі груди
Пахощі вдихають і вперед ідуть.

Навчимося і ми там, як на світі жити,
Як потрібно дома в себе працювать,
І повік з тобою будем щастя пити –
Працювать, боротись і відпочивать.

Вже з початку квітня 1942 р. на сторінках часопису «Вісті Прилуччини» почали публікувати **матеріали про конкретних людей, які бажали чи вже їхали до Німеччини та загальну статистику відправлених**. Так, 1 квітня 1942 р. «Вісті Прилуччини» опублікували статтю Л.Удайського «Поїдуть працювати в Німеччину». На цей час у відділі праці міського старостату написали заяви 150 бажаючих поїхати

до Німеччини, серед яких переважна більшість молоді. Проте були випадки, коли написали заяви чоловіки, старші 50 років. Було заплановано, що з 5 по 10 квітня 1942 р. при міському старостаті працюватиме медична комісія, яка визначатиме фізичну придатність громадян, які планували їхати на роботу до Німеччини [83, с.2].

22 квітня 1942 р. газета опублікувала чергову статтю О. Чуприни про українців, які вже працюють в Німеччині. Автор з піднесенням написав, що на даний час вже понад 100 тис. чоловік з України працюють в Німеччині. «Всі міста, всі села України посилають кращих синів свого народу, щоб відданою працею допомогти нашій визвольницькій, а це – священний обов'язок кожного українця» [95, с.4], – знаходимо в статті.

Дописувач повідомив, що в Прилуцькому міському та районному старостатах лежить велика кількість заяв від спеціалістів сільського господарства, трактористів, шоферів, інженерів та представників інших спеціальностей, з проханнями послати їх на роботу до Німеччини. Станом на 22 квітня 1942 р. було вже понад 230 чоловік бажаючих поїхати до Німеччини в м. Прилуки, а з сіл Прилуцького району вже отримано 34 заяви [95, с.4].

Учитель з Прилук – Д.К. Колесник своєю участю їхати до Німеччини був задоволений і дякував німецькому народові за визволення України від більшовицького панування. Він їхав з першим ешеленом молоді, який формувався в Прилуках, і закликав молодь Прилуччини наслідувати його приклад, вербуватися і їхати з України щоб побачити «щасливе життя, розквіт культури і цивілізації» [41, с.3].

Ще одну пафосну статтю з агітаційними елементами щодо роботи українців у Німеччині «Вісті Прилуччини» опублікували 24 травня 1942 р. Автор статті, який назвався псевдонімом Вірт, охарактеризував сучасні складні умови з працевлаштуванням населення в Україні через війну. Виходом із скрутної матеріальної ситуації родин він запропонував безробітним їхати на роботу до Німеччини. «Кожен з них працюватиме на тих самих умовах, як і німецькі робітники. Працюючи за німецькими тарифами, українці, згідно одержаних відомостей, показують зразки продуктивної праці, своє безмежне бажання добре працювати на благо побудови Нової Європи... Обов'язок кожного чесного громадянина, який зараз не працює, всіма силами допомагати

Німеччині в побудові нового суспільства, нової звільненої України, Нової Європи» [18, с.4], – підсумував Вірт.

Автор повідомив, що вже більше 100 тисяч українців на даний момент працює в Німеччині, а з Прилуцького району перша партія завербованих також поїхала туди 22 травня 1942 р. [18, с.4]

В іншій своїй публікації Вірт описав день відправлення із залізничного вокзалу м. Прилуки до Німеччини першої групи завербованих з Прилуччини: «І ось, 22 травня прийшла сюди перша партія завербованих для праці на фабриках і заводах Великонімеччини. Невеличкий перон був заповнений людьми різного віку і статі. У кожного в руках чемодани, корзини, а молодь не забула взяти з собою й музичні інструменти.

Зручно вмотивившись на чемодані, баяніст грає веселі прощальні мелодії. Біля нього зібралась група молоді, яка охоче слухає музику. Недалеко від них друга група від'їжджаючих розмовляє з керівником ешелону, розпитує про умови праці, про німецький побут» [16, с.4].

Дуже коротку статтю написав Вірт про від'їзд другої партії завербованих, яка вирушила в дорогу 26 травня 1942 р. з Прилук. У цій групі переважала молодь. Як вказано в публікації, молоді люди бажали працювати на металургійних заводах Німеччини, з метою набуття ними відповідної кваліфікації [14, с.2].

У вівторок, 23 червня 1942 р. з Прилук поїхала чергова партія робітників до Німеччини. Місцем збору молоді став літній сад поблизу міського театру. Ось як описав невідомий дописувач, який вказав лише ініціали Г.В., цю подію: «4 година дня. В нещодавно відкритому саду біля міського театру грає духовий оркестр. Починає збиратися молодь, яка виїздить на роботу до Великонімеччини, їхні родичі, друзі та знайомі. Далі, в приміщенні театру силами акторського колективу для від'їжджаючих дається спеціальний концерт. Перед тим, як розпочати концерт, виступив представник німецької вербувальної комісії, промова якого перекладалася на українську мову.

Концерт, на диво був чудово підготовлений. Багатьох виконавців глядачі настирливо викликали на «біс» [23, с.4].

Описав Вірт відправлення до Німеччини і чергової партії прилучан, яка поїхала на роботу в кінці червня 1942 р. Автор зауважив, що у своєму житті він ніколи не бачив на вокзалі такого людського

поток, як в дні від'їзду молоді до Німеччини. «Привокзальний сад, перон, сквер були заповнені людьми. Сюди прийшли сотні чоловік, дівчат з валізками, корзинками або рюкзаками, щоб їхати на допомогу Німеччині у відбудові Нової Європи. Рідні і знайомі принесли чудові букети квітів. Звуки духового оркестру наповнювали прозорий червневий ранок чудовими мелодіями» [19, с.1], – написав Вірт.

У іншій своїй публікації Вірт описав роботу Вербувальної комісії генерального уповноваженого по набору робочої сили в Прилуках, якою керував Кітцінг. Вербувальна комісія розмістилася у невеликому будинку на розі Миколаївської та Вокзальної вулиць міста. Як зазначив дописувач, вона почала працювати в червні 1942 р., вербуючи прилучан на роботу до Німеччини. Станом на 1 липня 1942 р., протягом невеликого проміжку часу, завербувалося і виїхало до Німеччини більше 1500 осіб. Робота по відправленню молоді до Німеччини продовжилася і в липні. Щоденно приходили нові люди з метою одержати призначення на виїзд [17, с.1].

Для виїжджаючих до Німеччини, у газеті був надрукований словник понять, які в Німеччині молодим людям потрібно обов'язково знати. Як зазначалося в статті, у значенні цих слів відбивалася культура німців. Саме через ці поняття Німеччина стала великою і могутньою. Це такі поняття: arbeit (праця, труд), disziplin (дисципліна), muessigkeit (неробство), ordnung (порядок), puenktlichkeit (пунктуальність), vertrauen (довір'я) [58, с.4].

З другої половини 1942 р. на сторінках часопису «Вісті Прилуччини» почали друкувати різноманітні **світлини** з містами Німеччини, німецькими дорогами [2, с.1], сільським господарством [65, с.1], культовими спорудами [77, с.4], спортом [91, с.2], вихованням молоді [11, с.1], природою та ін. Іноді до світлин було подано дуже коротку інформацію. Цю роботу редакцією часопису було продовжено і в 1943 р. Світлини з короткою інформацією публікували по-різному. Іноді без заголовків лише з підписом світлини [42, с.2]. Але були світлини з заголовками вгорі, такими як: «Безтурботний погляд на майбутнє» [5, с.2], «Німецька церковна архітектура» [64, с.2] та ін.

Українські фахові робітники в Німеччині. Вже 26 червня 1942 р. «Вісті Прилуччини» надрукувала першу статтю про роботу і життя українців в Німеччині. «Перші вісті, які надходять з Німеччини,

свідчать, що український робітник та український спеціаліст добре здали іспит. Кожний українець через вроджену свою здібність легко та швидко вживається та приноровлюється до нових обставин праці та життя» [87, с. 1], – читаємо в статті.

Автором були і проаналізовані умови праці та заробітна плата українських заробітчан, яка в середньому становила 430 крб. Проте дописувач наголосив, що багато робітників отримують по 700 крб. і більше, чого їм вистачає для нормального життя в Німеччині.

У статті було також порушено проблему листування остарбайтерів з рідними, яку на цей час вже вирішує німецька влада. Як запевнив автор статті, незабаром буде надійний поштовий зв'язок між робітниками і залишеними родинами в Україні [87, с. 1].

«Українці – найкращі робітники» – таку назву мала стаття Ф. Харченка, в якій автор описав свою розмову з інспектором праці та представником пропаганди в м. Ніжині Штафелем, яка відбулася 9 липня 1942 р. Німецький чиновник повідомив, що мільйони українців вже працюють в Німеччині, і додав, що за даними Чернігівського вербувального інспекторства на цей час до Німеччини вже поїхало понад 350 тисяч українців. Він також ознайомив з розпорядженням німецької влади про щомісячну виплату 130 крб. родинам, члени яких поїхали на роботу до Німеччини. За його словами, на території України на цей час вже видано 30 тис. крб. [92, с. 3]

Ф. Харченко зазначив, що тисячі українців, які на даний момент працюють в Німеччині, заслужили найкращої уваги перед німецькою державою з поміж інших працівників своєю дисциплінованістю, працездатністю, чесністю, любов'ю до праці. «За цю працездатність німецький нарід охоче і з великою радістю приймає на працю українців» [92, с. 3], – підсумував журналіст.

З другої половини 1942 р. на сторінках часопису започаткували рубрику у світлинах «Українці працюють в Німеччині», де друкували світлини українських робітників на своїх робочих місцях [88, с. 4], на сільськогосподарських роботах [88, с. 2], на медогляді [89, с. 2], на кухні [84, с. 2], на відпочинку [85, с. 2]. Цю рубрику було продовжено і в 1943 р.

Листи остарбайтерів.

Нагадаємо, що з м. Прилуки та Прилуцького повіту Чернігівської області перша партія завербованих поїхала до Німеччини 22 травня 1942 р. [18, с.4] До 1 липня 1942 р. з Прилуччини було вже відправлено до Німеччини більше 1500 чоловік [17, с.1]. На початок серпня 1942 р. з Лівобережної України було відправлено понад 350 тис. робітників, проте зв'язку із рідними вони не мали [73, с.1].

На початок серпня 1942 р. в Україні працювала лише організація німецької польової пошти. Доставка пошти німецьких солдат була складною. Через військові дії нерідко кореспонденцію доводилося чекати кілька тижнів. У зв'язку з тим, що часто українські робітники не знали номерів польової пошти, вони не могли відправити свої листи додому. Іншою проблемою було те, що відправники писали листи кирилицею, яку німецькі службовці не завжди могли розібрати. Крім того, часто в листах іноді вказували неточну адресу, і тому дійти за призначенням ці листи вже не могли [73, с.1].

Проте деякі листи, все ж таки, потрапляли в Україну з людьми, яких відправляли з Німеччини назад до України. Однією з причин повернення була вагітність жінок. Цей привілей тривав до грудня 1942 р., коли вийшло розпорядження, яке забороняло відправляти вагітних жінок додому [24, с.238]. Причинами відправлення додому також були каліцтво, туберкульоз [73, с.1] та інші важкі недуги.

Офіційно писати листи остарбайтерам дозволили у другій половині 1942 р. Спершу листи можна було відправляти в конвертах. І вже скоро рідні дізналися про справжні умови роботи та життя в Німеччині, які часто вони були нестерпними. Відтак потік бажаючих їхати до Німеччини на роботу враз припинився. Тому було видано нове розпорядження про листування остарбайтерів лише на відкритих листівках 2 рази на місяць. Всі листи переглядав цензор, який замальовував чорною фарбою слова чи речення, які не подобалися. Тому написати в них про дійсні умови перебування остарбайтера в «нацистському раю» вже не було можливим.

Перші листи остарбайтерів газета «Вісті Прилуччини» надрукувала на першій сторінці 24 червня 1942 р., тобто через рік після початку німецько-радянської війни. Це були короткі повідомлення уродженців с. Борисполя Київської області Івана Федорова та Моті

Бойко батькам. У цих листах діти повідомляли рідним про режим праці та умови проживання в Німеччині.

Після листів було надруковане оголошення для українців та українок Прилуцької вербувальної комісії: «Німеччина бажає ще багато мати таких добрих робітників. Їдьте працювати до прекрасної Німеччини, де Ви знайдете добре харчування, хороші умови праці. Негайно зголошуйтеся до вербувальної комісії Кітцінга» [7, с.1].

А вже 1 липня 1942 р. було надруковано першого невеликого листа уродженки с. Пирогівці Чернігівської області, Ганни Гордієнко своїм рідним. Дівчина просила матір казати всім, щоб їхали до Німеччини, бо тут дуже добре [50, с.2].

3 липня 1942 р. на сторінках газети «Вісті Прилуцьчини» почали друкувати листи оstarбайтерів. Проте надруковано було їх зовсім мало. Іноді листи просто друкували, а іноді вводили в невеликі рубрики: «Читайте! Пишуть Ваші рідні й знайомі» та «„Ви думаете про нас – нам живеться добре”! Листи з Німеччини».

8 липня 1942 р. в газеті було зроблено роз'яснення щодо перебування відправлених з Прилуцьчини молодих людей у Києві та надруковано кілька їх листів від їжджаючих. «В дні від'їзду завербованих на працю до Німеччини, деякі люди, бажаючи посяяти ворожнечу між українським та німецьким народами, поширювали різні неймовірні чутки: нібито «поїзд із завербованими був розбомблений», що «він пішов в бік Гомеля і вони там вантажитимуть каміння», що взагалі їх доля після Прилук невідома. Для того, щоб батьків і родичів завербованих запевнити в здоров'ї та доброму настрої їх синів і дочок, ми командували в Київ нашого співробітника, який відвідав місце перебування, розмовляв з ними, взяв листи» [96, с.4], – читаємо в статті.

Зрозуміло, на пошті відбирали найкращі листи, де дописувачі нейтрально чи з захопленням розповідали про своє життя в Німеччині. Як правило, це були коротенькі повідомлення, до 10 простих речень, які передруковували в газеті.

Якщо проаналізувати їх зміст, то можна виокремити ряд тем, які порушували молоді люди в своїх листах. Це такі: слова вітання, заспокоєння рідних, дорога, місце роботи, житлові умови, їжа, одяг та взуття, дозвілля та ін. Коротко проаналізуємо зміст таких листів.

Всі листи Валентини Кириченко починаються з **вітання матері**: «Здрастуй дорога мамо!» чи «Люба мамо!» і закінчуються словами «Твоя Валя» [48, с.2; 49. С.1].

Молодими людьми в листах було порушено тему **заспокоєння рідних**, адже переважна більшість з молодих людей ніколи не була закордоном або взагалі безвиїзно проживала в своєму місті чи селі все життя. «Сповіджаю, що ми доїхали в Київ благополучно в четвер увечері. Ми тут усі свої. Просимо Вас, будь ласка, не турбуйтеся за нас, повернемося додому» [45, с.4], – знаходимо в листі, адресованому Омеляненко Федорі Титівні. Ще одна дописувачка, яку знаємо за іменем – Галина, 4 липня 1942 р. в листі до Тищенко З.С. та рідних написала наступне: «Ми зараз у Києві. Доїхали благополучно. Їдемо всі дівчата разом, а хлопців уже відправили. Так, що просим, щоб Ви не хвилювались. Нам тут хороше, весело: гуляєм, співаєм і ходимо в театр» [46, с.4]. Зрозуміло, ми не зможемо перевірити ці листи на достовірність і правдивість написаного, особливо про вільне пересування молодими людьми Києвом чи відвідування ними театру.

21 липня 1942 р. Михайло Котенко про свою подорож до Німеччини написав так: «Я доїхав до Німеччини хороше. У дорозі з 5 до 17 був забезпечений продуктами, яких вистачило аж до самого місця призначення. Про мене не турбуйтеся. Колись повернусь додому» [51, с.2].

В Україні одноосібні господарства були зруйновані радянською владою в 20–30-х рр., під час колективізації. В Німеччині, навпаки, приватному бізнесу надавали можливості розвиватися. То ж в 1942–1943 рр. частина українців потрапила на роботу в приватні одноосібні господарства. **Про роботу** і заробітну плату в одному з таких господарств Німеччини ми дізнаємося з листа Івана Турківського. «Я працюю удвох з Марусею у хазяйстві. В хазяйки є 600 га землі, 2 трактори, коні, воли, 50 штук корів, 150 свиней, 3 фабрики. Робочих поляків 8 чол., українців 2 чол., полонених французів 15 чол., німців 16 чол. Німці всі сімейні, поляки також сімейні. <...> Мені за місяць платять 31 марку, а Марусі 23. Працюємо з 7 год. ранку до 7 год. вечора; на обід 2 год., на полудень ½ год., а всього робочого часу 9 ½ год. <...> Робота неважка, бо вся механізована, скрізь електрика. Хочу сказати тобі, Уляно, коли б я знав, що так буде мені хороше, то треба було б

забрати і тебе. Тут німці живуть по 30 років у хазяйки. <...> Робота неважка, але чиста» [52, с.2]. Повний текст листа Івана Турківського до дружини Уляни подано в додатку А.

У листі Івана Федорова до рідних також знаходимо інформацію про роботу. «Нас працює в одного хазяїна 100 робітників. <...> На поле їдемо кіньми, не дивлячись, що поле близько» [53, с.1], – коротко описав свою роботу чоловік.

«Я знаходжусь у м. Ланзбезі (авт. Ландзберг). Мені дуже добре, їсти є що, хоч і роботи багато, але нічого» [50, с.2], – написала Ганна Гордієнко матері.

Валентина Кириченко про своє життя написала дуже коротко: «Живу і працюю в однієї господарки, літньої жінки. Вона мені як рідна і називає мене „моя дівчинко, Валя”» [48, с.2]. І додала, що вже гарно розмовляє німецькою мовою. У третьому листі дівчина повідомила матері наступне: «Я живу прекрасно, поправилась так, що можу одягнути тільки коричневу сукню.

Я ходжу в светрі і без косинки. Польові роботи закінчені, пораюсь біля дому. Господарка дуже задоволена мною. Недавно я їздила в місто Нордгаузен, відвозила в ремонт радіоприймач» [49, с.1].

Проте в листах молоді люди писали далеко не все, що вони переживали на чужині.

До своїх листів Валентина Кириченко додала дві **світлини**: свою та сестри, які можна розглянути на мал. 1.

Мал. 1. Фото Валентини Кириченко та Лідії Кириченко-Бак, зроблені в Німеччині в 1942–1943 рр., під час їх перебування на примусових роботах в Німеччині [48, с.2; 49. С.1]

У своїй біографії про подорож та роботу в 1942–1943 рр. в Німеччині Валентина Кириченко написала наступне: «Ми виїхали разом, але разом не довелося залишитися т. я. я, потрапивши на фабрику, втекла через два місяці, а сестра залишилася, але через три місяці вона втекла також. Додому повернутися не вдалося, т. я. затримали і відправили працювати в сільське господарство до бауера» [26, арк. 5–5 зв.]. Зазвичай, дорога до Німеччини тривала 10–14 днів. Значить, на роботу сестри потрапили в першій половині липня 1942 р., а у вересні 1942 р. Валентина вже втекла з фабрики, і її відправили до села, на збір врожаю.

Михайло Котенко про свою роботу повідомив наступне: «Тепер я разом з Василем, Іваном, дідом Павлом, Драгом Євгеном та ще п'ятьма хлопцями працюю у хазяїна. Квартирою забезпечений. Гарно годують» [51, с.2].

У листах до своїх рідних деякі остарбайтери детально повідомляли про свої **умови проживання**. Ось як описує це Іван Турківський: «Кожному сімейному окрема квартира, ліжка, матрац, простирadlo, пухова подушка, одне одіяло сезонне, пухова перина» [52, с.2]. Іван Федоров написав про своє матеріальне забезпечення наступне: «Тільки ми приїхали, нас розмістили по 4–5 душ до однієї кімнати, дали ліжка, ковдри, простирadла, рушники, чашки, миски. Одержуємо також і мило» [53, с.1].

Однією з поширених тем в листах було **харчування**. «Їмо 4 рази на день: ранком каву, обід з 2 блюд кожен день перемінний, полуднуємо. Вечеря буває навіть з трьох блюд. Кожен день дають чоловікам по пляшці пива в обід та ввечері. Їмо завжди м'ясне і без норми. Їж скільки схочеш. Хліба дають 500 гр. <...> Порядок такий: хазяйка і всі робочі їдять в їдальні за одним столом і одне» [52, с.2], – читаємо в листі І. Турківського.

Іван Федоров написав про харчування наступне: «Їмо дуже смачно. Одержуємо цукор, хліб по 400 грамів на день, мармелад, сир голландський, маргарин, ковбасу. Крім цього, нам варять ще тричі на день» [53, с.1].

Мотя Бойко дуже коротко написала про їжу: «Жити мені добре. Їмо скільки хочемо. Ми також одержуємо картки на продукти» [47, с.1].

Головною темою для всіх листів Валентини Кириченко до матері є **життя її сестри** в Німеччині. У першому листі вона запитала матір про листування Ліди з нею [48, с.2]. А з самого початку наступного листа, щоб заспокоїти матір, Валентина написала: «Ліда була в мене. Вона гостювала цілий тиждень, а тепер працює в бургомистра, недалеко від мене. Я думаю в неділю поїхати до неї. Вона пише, що їй дуже хороше, обов'язки в неї такі: доїть дві корови та допомагає працювати по господарству. Нехай учиться працювати, це в житті пригодиться» [49, с.1]. І далі дівчина додала, що і Ліда також придбала собі дві кофтинки, маркізетову блузочку і гарні перчатки.

А в третьому листі Валя роздумує над тим, щоб влаштувати сестру працювати у кондитерській, яка є у її селі. І пише про подарунки, які вона купила Ліді у Нордгаузені [49, с.1].

Проблема забезпечення працюючих українців **одягом і взуттям** також часто порушувалася в листах остарбайтерів. «Мамо! Я ходжу в усьому їхньому (черевики, плаття), живу по-культурному» [50, с.2], – читаємо в листі Ганни Гордієнко.

В одному з своїх листів Валентина Кириченко також написала матері про придбання собі одягу та взуття. «Мамо, я купила шерстяну сукню, черевички на Віденському підборі та кімнатні черевички, два фартушки, чорну спідницю, три пари шовкових панчо та інше» [49, с.1], – читаємо в листі.

Окремі остарбайтери порушували тему **відпочинку і дозвілля**. Про свій відпочинок І. Турківський написав коротко: «Неділя – вихідний день, на подвір'ї церква, віра така сама. Правильно казали, що німці живуть добре. Так і правда, що живуть» [52, с.2]. Мотя Бойко також повідомила рідним, що їй зовсім не скучно жити в Німеччині, і щонеділі у них показують кіно [47, с.1].

Не полишала Валентина Кириченко **мрію про повернення додому**. «Через рік я приїду у відпуск на 2 або 3 тижні. <...> Додому приїду справжньою німецькою дівчиною, мене вже і тепер не відрізняють від німецьких дівчат» [48, с.2], – читаємо в першому листі. І в другому листі донька також обіцяє матері приїхати у відпустку з сестрою до нового року [49, с.1]. Проте ці мрії так і залишилися для неї нездійсненими ні в 1943, ні в 1944 рр.

Окрім листів на сторінках часопису друкували і спогади колишніх остарбайтерів, які вже повернулися додому. Марія Буримова змушена була повернутися додому через хворобу, про що дуже шкодувала. Відгуки про роботу в Німеччині в жінки були позитивні [6, с.2].

У 1943 р., з метою подальшої агітації молоді до поїздки в Німеччину, на сторінках часопису «Вісті Прилуччини» почали друкувати статті про умови проживання українських робітників, які працювали на великих підприємствах Німеччини. «Їм добре у Німеччині» – таку назву мала одна із публікацій про роботу українських жінок на одному з великих збройних заводів Німеччини. 240 українок проживали в окремому будинкові, де окрім спальних були кімнати для кравчинь і швачок, кімнати дозвілля і для ізоляції легко хворих працівниць. У підвальному приміщенні були душові і пральні приміщення [38, с.1].

Проте таких статей було не багато. Однією з них була стаття «Побачили Німеччину на свої очі» [72, с.1], в якій також було описані враження від Німеччини вчдвідувачів.

Висновок. Таким чином, на сторінках газети «Вісті Прилуччини» за 1941–1942 р. яскраво прослідковуються покрокові дії нацистської окупаційної влади щодо робочої сили на Прилуччині. На першому етапі (грудень 1941 – січень 1942 рр.) – це облік безробітних та працюючих, видача їх робочих карток, а також перепис населення м. Прилуки. А вже з січня 1942 р. на сторінках газети почали публікувати статті, в яких подавали різноманітну інформацію про умови праці та життя в Німеччині різних категорій населення.

З 1 лютого 1942 р. появились дописи про вивчення німецької мови на відповідних курсах та в сільських школах. У березні 1942 р. в газеті стали друкувати оголошення про поїздки бажаючих працювати в Німеччині та відправлення перших партій робітників з Прилуччини до Третього Рейху. А вже з літа 1942 р. на сторінках газети почали друкувати перші листи остарбайтерів. Метою була агітація молоді до добровільного виїзду на роботи до Німеччини. Редакцією газети відбиралися позитивні листи, в яких молоді люди описували своє гарне і забезпечене життя, а також агітували читачів і спонукали їх до поїздки у Німеччину.

Спершу це були листи уродженців Київської області. А з 1 липня 1942 р. стали друкувати листи уродженців Прилуцького повіту. Проте їх не було багато у зв'язку з тим, що офіційно писати листи оstarбайтерам дозволили лише в 1942 р., а вже у вересні 1943 р. Чернігівську область від нацистів було звільнено. У зв'язку з цим німецька пошта перестала працювати на неконтрольованих ними територіях, і листи оstarбайтерів з Німеччини надходили лише на ті території України, які були під їх контролем.

Якщо проаналізувати зміст листів, то можна виокремити ряд тем, які порушували молоді люди, а саме: заспокоєння рідних, дорога, місце роботи, житлові умови, їжа, одяг та взуття, дозвілля та позитивні враження від Німеччини.

Окрім листів у 1942 і 1943 р. на сторінках газети друкували чимало світлин з містами, пам'ятками архітектури Німеччини, а також фотографії українських робітників за кордоном.

Після початку наступальних операцій червоною армією у 1943 р., газета «Вісті Прилуцьчини» припинила свою діяльність. І вже після вигнання нацистів з Чернігівщини радянська влада розпочала відновлення своєї преси.

Матеріали газети «Вісті Прилуцьчини» за 1941–1943 рр. на довгі десятиліття потрапили під гриф «цілковито таємно». Всіх авторів листів, які були опубліковані в окупаційній пресі, по поверненню їх додому чекала фільтрація. В.Кириченко [60, с.334–341] депортували з України, а І. Турковського [59, с.353–361] чекало кримінальне переслідування.

ДОДАТОК А

Лист Івана Турківського [52, с.2]

Лист з Німеччини. Доброго здоров'я, дорога Уля!

Перш за все повідомляю тебе, що я жив і здоров і почуваю себе добре відносно здоров'я. Я працюю удвох з Марусею у хазяйстві. В хазяйки є 600 га землі, 2 трактори, коні, воли, 50 штук корів, 150 свиней, 3 фабрики. Робочих поляків 8 чол., українців 2 чол., полонених французів 15 чол., німців 16 чол. Німці всі сімейні, поляки також сімейні. Кожному сімейному окрема квартира, ліжко, матрац, простирадло, пухова подушка, одне одіяло сезонне, пухова перина. Мені за місяць платять 31 марку, а Марусі 23. Працюємо з 7 год. ранку

до 7 год. вечора; на обід 2 год., на полудень ½ год., а всього робочого часу 9 ½ год. Імо 4 рази на день: ранком каву, обід з 2 блюд кожен день перемінний, полуднуємо. Вечеря буває навіть з трьох блюд. Кожен день дають чоловікам по пляшці пива в обід та ввечері. Імо завжди м'ясне і без норми. Їж скільки схочеш. Хліба дають 500 гр.

Робота неважка, бо вся механізована, скрізь електрика. Хочу сказати тобі, Уляно, коли б я знав, що так буде мені хороше, то треба було б забрати і тебе. Тут німці живуть по 30 років у хазяйки. Порядок такий: хазяйка і всі робочі їдять в їдальні за одним столом і одне. Робота неважка, але чиста. Неділя – вихідний день, на подвір'ї церква, віра така сама. Правильно казали, що німці живуть добре. Так і правда, що живуть.

Поки прощавай. Ваня.

Х. Турківський, ТУРКІВСЬКИЙ ІВАН.

Список використаних джерел

1. 17 вересня – річниця вступу німецьких військ у місто Прилуки / Вісті Прилуччини. 1942. № 110. 20 вересня. С. 3
2. Автомобільні дороги Райху. Вісті Прилуччини. 1942. №105. 9 вересня. С.1.
3. Азарх І. Газета «Українське Полісся» як джерело вивчення процесу де більшовизації Чернігівщини в 1941–1943 рр./ Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей. – К., 2016. Вип.18. С.8–28.
4. Бездольний В. В перший день перепису. Вісті Прилуччини 1942. №6. 18 січня. С.1.
5. Безтурботний погляд на майбутнє. Вісті Прилуччини. 1943. №57. 27 травня. С.2.
6. Буримова М. Звращень про Німеччину. Вісті Прилуччини. 1943. №10. 24 січня. С.2.
7. Вербувальна комісія. Чоловіки та жінки України! Вісті Прилуччини. 1942. № 72. 24 червня. С.1.
8. «Ви думаете про нас – нам живеться добре!» Листи з Німеччини. Вісті Прилуччини. 1943. № 56. 23 травня. С.2.
9. «Ви думаете про нас – нам живеться добре!» Листи з Німеччини. Вісті Прилуччини. 1943. № 57. 27 травня. С.1.

10. Вивчаймо німецьку мову. Вісті Прилуччини. 1942. №21. 22 лютого. С.1.
11. Виховання провідного політичного молодняку. Вісті Прилуччини. 1943. №3. 7 січня. С.1.
12. Військовий місцевий комендант. Наказ. Вісті Прилуччини 1941. №22.19 грудня. С. 1.
13. Військовий місцевий комендант. Наказ. Вісті Прилуччини 1941. №25. 25 грудня. С.1.
14. Вірт. Виїхала друга група завербованих. Вісті Прилуччини. 1942. №61. 29 травня. 2 с.
15. Вірт. Їдьте до Німеччини. Вісті Прилуччини. 1942. №57. 20 травня. С.3.
16. Вірт. Перша партія завербованих виїхала до Німеччини. 1942. №60. 27 травня. С.4.
17. Вірт. У вербувальній комісії. Вісті Прилуччини. 1942. №75. 1 липня. С.1.
18. Вірт. Шлях до єдиної спільно їпраці. Вісті Прилуччини. 1942. №59. 24 травня. С.4.
19. Вірт. Щасливої дороги. Вісті Прилуччини. 1942. №75. 1 липня. С.1.
20. Вісті Прилуччини 1941. №21.17 грудня. С. 4.
21. Вісті Прилуччини 1941. №4. 7 листопада. С.2.
22. Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси . Київ: Наукова Думка, 2011. Книга друга. С.44–91.
23. Г.В. Концерт для від'їжджаючих. Вісті Прилуччини. 1942. №73. 26 червня. 4 с.
24. Грінченко Г. Радянські жінки на примусових роботах Третього Райху: [об]риси [по]военних [ре]презентацій. Жінки Центральної та СхідноїЄвропи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць/за наук. ред. Докторки істор. наук Г.Грінченко, канд. істор. наук К.Кобченко, канд. істор. наук. О.Кісь. Київ: ТОВ «АРТКНИГА», 2015. С.238.
25. Громадяни і громадянки! Вісті Прилуччини. 1942. №78. 8 липня. С.1.

26. ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп.1. Спр. 50455. Арк. 5–5 зв.
27. До чого прагне німецький соціалізм? Вісті Прилуччини. 1942. №62. 31 травня. С.2.
28. Дорохіна Т. і Рябус Л. Редакція газети «Українське Полісся» в Чернігові у період німецької окупації 1941–1943 років / Сіверянський літопис. 2018. № 5. С.183–188.
29. Жінка в націонал-соціалістичній державі. Вісті Прилуччини. 1942. №22. 25 лютого. С.2.
30. Запорожець О.Я. Як живе німецький робітник. Вісті Прилуччини. 1942. № 72. 24 червня. С.3.
31. Запорожець О.Я. Як живе німецький робітник. Вісті Прилуччини. 1942. № 75. 1 липня. С.3.
32. Запорожець О.Я. Як живе німецький робітник. Вісті Прилуччини. 1942. № 78. 8 липня. С.3.
33. Запорожець О.Я. Як живе німецький робітник. Вісті Прилуччини. 1942. № 81. 15 липня. С.3.
34. Запорожець О.Я. Як живе німецький робітник. Вісті Прилуччини. 1942. № 84. 22 липня. С.3.
35. Запорожець О.Я. Як живе німецький робітник. Вісті Прилуччини. 1942. № 87. 29 липня. С.3.
36. Зразково провести перепис населення. Вісті Прилуччини 1942. №5. 14 січня. С.1.
37. Иркутський Н. Німеччина, якою я її побачив. Вісті Прилуччини. 1943. № 8. 20 січня. С.2.
38. Їм добре у Німеччині. Вісті Прилуччини. 1943. №17. 10 січня. С.1.
39. Калюжна Н. Синмій в Німеччину їхати хоче. Вісті Прилуччини. 1942. №78. 8 липня. С.1.
40. Кіріченко О. Газета «Вісті Прилуччини» як історичне джерело історії Чернігівщини періоду нацистської окупації (1941–1943) Сіверянський літопис. 2019. №3. С.134–135.
41. Колесник Д.К. Я задоволений своєю участю. Вісті Прилуччини. 1942. №57. 20 травня. С.3.
42. Королівська площа в Мюнхені. Вісті Прилуччини. 1943. №58. 30 травня. С.2.
43. Краузе В. «Фюрер Адольф Гітлер». Вісті Прилуччини. 1942. №44. 19 квітня. С.1.

44. Латиські і українські робітники у Німеччині. Вісті Прилуччини. 1943. №6. 15 січня. С.2.
45. Лист, адресований Омельяненко Федорі Титівні, в с. Антонівку Варвинського району. Вісті Прилуччини. 1942. № 78. 8 липня. С.4.
46. Лист, адресований Тищенко С.З., в с. Ковтунівку Яблунівського району. Вісті Прилуччини. 1942. № 78. 8 липня. С.4.
47. Лист Бойко Моті рідним у с. Бориспіль. Вісті Прилуччини. 1942. №72. 24 червня. С.1.
48. Лист від Кириченко Валентини – Кириченко Катерині у м.Прилуки, вул. Костянтинівська, 92. Вісті Прилуччини. 1943. №56. 23 травня. С.2.
49. Лист від Кириченко Валентини – Кириченко Катерині у м.Прилуки, вул. Костянтинівська, 92. Вісті Прилуччини. 1943. №57. 27 травня. С.1.
50. Лист Гордієнко Ганни до рідних. Вісті Прилуччини. 1942. № 75. 1 липня. С.2.
51. Лист Котенка Михайла, адресований Котенку в с. Мала Дівиця. Вісті Прилуччини. 1942. № 92. 9 серпня. С.2.
52. Лист Турківського Івана до Уляни, в х. Турківський Прилуцького району (нині не існуючий). Вісті Прилуччини. 1942. № 89. 2 серпня. С.2.
53. Лист Федорова Івана рідним у с. Бориспіль. Вісті Прилуччини. 1942. № 72. 24 червня. С.1.
54. Ляшенко. В сільських школах вивчатимуть німецьку мову. Вісті Прилуччини. 1942. №12. 1 лютого. С.2.
55. Місцевий комендант. Оголошення для безробітних і працюючих. Вісті Прилуччини 1942. №2. 4 січня. С.2.
56. Морозова А. „...Здесь вы узнаете почти всю правду... Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (серія: „Пам'яткознавство Північного регіону України“, №6). 2014. Випуск 18 (21). С.70–82.
57. Наказ №14 Прилуцького міського старостату від 20 січня 1942 р. м.Прилуки. Вісті Прилуччини 1942. №7. 21 січня. С.2.
58. Наші поради від'їжджаючим до Німеччини. Вісті Прилуччини. 1942. №63. 3 червня. 4 с.

59. Нестеренко Л.О. З історії листа остарбайтера Івана Турковського. / The 10th International scientific and practical conference “Scientific research: modern challenges and future prospects” (May 12-14, 2025) MDPC Publishing, Munich, Germany. 2025. С. 353–361.
60. Нестеренко Л.О. Листи остарбайтери Валентини Кириченко з Німеччини та її життя після повернення в СРСР. / The 8th International scientific and practical conference “Scientific research: modern challenges and future prospects” (March 17-19, 2025) MDPC Publishing, Munich, Germany. 2025. Р. 334–341.
61. Нестеренко Л.О. Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення / Л.О.Нестеренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Випуск 42. С.153–161.
62. Нестеренко Л.О., <...> Я не желала жить в Советском Союзе, я желала жить в Германии и для этого предпринимала меры бежать в Германию <...>. Сторінки життя Юти Густавівни Кельм (Лідії Іванівни Кельман) / Л. О. Нестеренко // Сіверянський літопис. 2019. №2. С.137–149.
63. Німецька мати в школі. Вісті Прилуччини. 1942. №61. 29 травня. С.2.
64. Німецька церковна архітектура. Вісті Прилуччини. 1943. №58. 30 травня. С.2.
65. Німецькі міські дівчата вчать доїти, щоб також тут уміти допомогти. Вісті Прилуччини. 1942. №106. 11 вересня. С.1.
66. Оголошення Прилуцької вербувальної комісії. Вісті Прилуччини. 1942. №75. 1 липня. С.2.
67. Олександрович Г. Організація праці в Великонімеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №9. 25 січня. С.2.
68. Основні підвалини озброєння Німеччини. Вісті Прилуччини. 1942. №16. 11 лютого. С.4.
69. Павлюк А.С. Німецьке село сьогодні. Вісті Прилуччини. 1943. №58. 30 травня. С.2.
70. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: Інститут історії України, 2009. 284с.

71. Перепис населення в м. Прилуках. Вісті Прилуччини 1942. № 4. 11 січня. С.1.
72. Побачили Німеччину на свої очі. Вісті Прилуччини. 1943. №17. 10 січня. С.1.
73. Праця українських робітників у Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №90. 5 серпня. С.1.
74. Професійні змагання Райху. Вісті Прилуччини. 1942. №57. 20 травня. С.4.
75. Пуха. Чоловіки міста Прилуки! Вісті Прилуччини. 1942. №32. 20 березня. С.2.
76. Пуха. Чоловіки міста Прилуки! Вісті Прилуччини. 1942. №33. 22 березня. С.2.; Пуха. Чоловіки міста Прилуки! Вісті Прилуччини 1942. №34. 25 березня. С.2.
77. Ратуша і церква Божої Матері в Бремені. Вісті Прилуччини. 1942. №110. 20 вересня. С.4.
78. С.П. Як урегульовано в Берліні постачання городиною. Вісті Прилуччини. 1942. №26. 6 березня. С.2.
79. Салата О. Періодичні видання в системі нацистської пропаганди на окупованих територіях України у 1941–1943 роках/ Київські історичні студії: науковий журнал 2020 р. • № 2 (11). С. 116 – 124.
80. Т.В. «Їдьте працювати до Німеччини». Вісті Прилуччини. 1942. №75. 1 липня. С.1.
81. Таймир В. Як я вивчаю німецьку мову. Вісті Прилуччини. 1942. №30. 15 березня. С.2.
82. У роки неволі. Листи, спогади, свідчення громадян Чернігівщини про перебування у неволі у роки Другої світової війни: зб. док. і матеріалів / упоряд.: Р.Б.Воробей, Н.М. Лобанова, І.М. Рябчук; відп. ред. та авт. передм. Р.Б.Воробей. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 464 с.
83. Удайський Л. Поїдуть працювати до Німеччини. Вісті Прилуччини. 1942. №37. 1 квітня. С.2.
84. Українські робітники у Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №118. 9 жовтня. С.2.
85. Українські робітники у Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №119. 11 жовтня. С.2.

86. Українські селяни гостюють в Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №66. 10 червня. С.4.
87. Українські фахові робітники в Німеччині. Перші спостереження. Вісті Прилуччини. 1942. №73. 26 червня. С.1
88. Українці працюють в Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №105. 9 вересня. С.4.
89. Українці працюють в Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №135. 18 листопада. С.4.
90. Українці та Українки! Вісті Прилуччини. 1943. №4. 10 січня. С.1.
91. Фізкультура формує життя німецького народу. Вісті Прилуччини. 1942. №140. 20 листопада. С.2.
92. Харченко Ф. «Українці – найкращі робітники». Вісті Прилуччини. 1942. №81. 15 липня. С.3.
93. Чоловіки та жінки України! Вісті Прилуччини. 1942. №55. 15 травня. С.1.
94. Чуприна С. На захід. Вісті Прилуччини. 1942. №105. 9 вересня. С. 4.
95. Чуприна Ол. 100 000 українців працюють у вільній Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №45. 22 квітня. С.4.
96. Читайте! Пишуть Ваші рідні й знайомі. Вісті Прилуччини. 1942. № 78. 8 липня. С.4.
97. Як організована німецька молодь. Вісті Прилуччини. 1942. №4. 11 січня. С.2.

**РОЗДІЛ 11.
ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ
ПОЛІТИКИ ЩОДО КУЛЬТОВИХ СПОРУД
У СЕРЕДИНІ 1960-Х —
НА ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР**

Після усунення М. Хрущова з посади на жовтневому пленумі ЦК КПРС у 1964 році в державній політиці стосовно релігії відбулися помітні зміни. Хвиля репресій, що мала місце за часів „відлиги”, та невиконання обіцянок побудувати комунізм підірвали віру суспільства у можливість створення справедливого суспільства загального добробуту. Керівництво усвідомило, що прямі гоніння, обмеження прав священників та заборона духовної освіти в першу чергу шкодять авторитету самої радянської влади. У 1970-х роках ідеологи ЦК КПРС запропонували нову модель взаємин між державою та церквою. Замість цілковитого викорінення віри, метою стало її пристосування до комуністичної ідеології. Помітні були ознаки відходу партійно-державної верхівки від політики масового знищення культових споруд. Нове керівництво на чолі з Леонідом Брежнєвим відмовилося від жорстких попередніх методів боротьби і перейшло до прихованої тактики поступового витіснення релігійних організацій із внутрішнього життя держави.

Після зміни керівництва СРСР відбулася демонстративна спроба показати зміну курсу релігійної політики. У грудні 1964 р. у Верховному суді пройшла нарада, присвячена питанням порушення соціалістичної законності стосовно віруючих громадян. 27 січня 1965 р. була прийнята постанова Президії ВР СРСР „Про деякі факти порушення соціалістичної законності у ставленні до віруючих”. Аналогічна постанова ВР УРСР від 13 серпня 1965 р. була видана і в Українській РСР. Ці офіційні документи мали подвійний ефект. Вони перекладали всю відповідальність за протизаконну діяльність і гоніння на місцеві органи влади та окремих посадових осіб. Центральна влада, видаючи ці постанови, не визнавала факт систематичного та тотального переслідування церкви на державному рівні.

Оприлюднення цих постанов стало значною ознакою провалу попередньої антирелігійної кампанії. У пресі сповільнилися антицерковні нападки, а в багатьох храмах було скасовано жорсткий контроль за проведенням релігійних обрядів. Значну кількість раніше засуджених священнослужителів та віруючих було звільнено та реабілітовано. Значно зменшилися темпи зняття з обліку релігійних громад та церков.

Зміни в складі уряду призвели до активізації віруючих громадян. Поширилися чутки, що нове керівництво дозволить відкрити всі раніше закриті церкви. Це викликало збільшення кількості заяв та скарг до органів влади з вимогами про відкриття храмів. Тільки за три місяці 1966 р. в центральні партійні інстанції та РСР при РМ СРСР від віруючих УРСР надійшло 155 різних скарг і заяв. Найбільше листів було з Чернігівської (13), Одеської (18), Вінницької (18), Херсонської (11), Львівської (17) областей [48, арк. 1]. У зверненнях віруючі вимагали змінити релігійне законодавство, висловлювали погрози з приводу того, що населення не допустить розбирання чи переобладнання знятих із реєстрації церков [37, арк. 42].

Незважаючи на публічні заяви та постанови (про які йшлося раніше), дослідники історії Церкви справедливо зазначають, що кардинальних змін у політиці партії не відбулося. Фундаментом політики залишалося марксистське вчення про релігію як „опіум для народу”, а також чиновники на місцях, що незмінно керувалися цими ідеями. Були скасовані лише найбільш жорсткі та відверті методи вирішення церковних питань. Антицерковна спрямованість державної політики залишалася непохитною, змінилися лише її зовнішні форми та методи [18, с. 100]. Масове закриття православних церков поступилося місцем новому, тривалому етапу, який в офіційних урядових документах цинічно називався „упорядкування релігійної мережі”. Справжнім керівником держави залишався адміністративно-бюрократичний апарат партійних та державних органів, який зміцнив свою владу.

Роки правління Леоніда Брежнєва, відомі як „стагнація”, стали закономірним результатом попереднього розвитку радянської суспільно-політичної системи. Командно-адміністративна система остаточно зміцніла, поширивши свій тотальний вплив на всі сфери

суспільного життя. На розширеному засіданні РС РПЦ, яке відбулося 12–13 травня 1965 р. в Москві, голова Ради В. Курєдов звернувся з вимогою до уповноважених припинити адміністрування у боротьбі з релігією, водночас рекомендуючи підбирати лояльні до влади церковні виконавчі органи [18, с. 103].

Напруженість у сфері державно-церковних взаємин тривала. Владу продовжували непокоїти монастирі, не ліквідовані в попередні роки. Упродовж другої половини 1960–1970-х рр. одним із головних об'єктів двобою радянської системи з церквою залишалася Почаївська Лавра. Не приносила відчутних результатів система заходів щодо посилення атеїстичного виховання населення, налагоджена партійними і радянськими органами Кременецького району Тернопільської області. На святкування релігійного свята „Успіння” в Почаївській Лаврі в 1965 р. паломники і віруючі прибули в кількості 5 тис. чоловік, із яких близько 1 тис. – із інших областей і республік СРСР. Високою була активність віруючих, які морально і матеріально підтримували Лавру. Не полишаючи задумів знищити святиню, 15–16 липня 1965 р. місцеві радянські органи влаштували погром прочан Почаївської Лаври, які ночували на Лаврському кладовищі, не маючи для цього іншого місця [43, арк. 126, 130].

Сподівання духовенства та віруючих на настання кращих часів виявилися марними. Партійно-державні структури, продовжуючи вважати релігію ворожою силою ідеалам радянського суспільства, не припинили своєї боротьби. Влада постійно шукала нові способи не допускати реєстрації нових релігійних об'єднань, продовжувала закривати діючі церкви та молитовні будинки під будь-якими приводами. Органи державної влади узагальнили форми та методи антирелігійної роботи попередніх років і почали керуватися принципом „достатності”. Цей принцип передбачав підтримку лише мінімально необхідної кількості зареєстрованих релігійних громад у кожному регіоні країни. Як наслідок, скорочення церковної мережі тривало, хоч і в менш відкритих формах.

Зокрема, в Івано-Франківській області в результаті проведеної роботи до 1965 р. припинили свою діяльність і були зняті з реєстрації 282 церкви, зруйновано 10 тис. хрестів і каплиць. На середину вересня 1965 р. на обліку уповноваженого перебували лише 374 релігійні

громади РПЦ, богослужіння відбувалося в 210 церквах. У Тернопільській області в 1964 р. було знято з реєстрації 23, за 8 місяців 1965 р. – 8 релігійних громад. Станом на 1940 р. на Буковині діяли 425 православних церков й 6 монастирів, у вересні 1965 р. в регіоні функціонували лише 264 церкви. Із 68 православних громад Херсонської області, що перебували на реєстрації в 1962 р., у 1965 р. залишилося 60, із яких фактично діючих – 43 [36, арк. 40, 47, 68, 73]. У жовтні 1965 р. на території Луганської області було зареєстровано 66 православних релігійних громад, із них в 62 церквах і молитовнях церковні служби відбувалися регулярно, в 4 служби не проводилися більше року [42, арк. 208].

За двадцять післявоєнних років в Українській РСР було знято з реєстрації 5231 православну церкву і молитовню. Значну кількість культових приміщень після відповідного переобладнання освоїли під соціально-культурні заклади (1653), складські приміщення (794) і житло (209). Багато сакральних споруд, які перебували в „аварійному” стані, розібрали. 1209 церковних приміщень у республіці взагалі не використовувалися. Більше 77 % неосвоєних культових споруд знаходилися у 7 західних областях республіки. Зокрема, в Львівській області – 369 із 608 знятих з реєстрації, Тернопільській – 178, Івано–Франківській – 203 і Ровенській – 83. При цьому більш ніж у 700 закритих церквах зберігалося церковне майно. У регіонах, де знаходилося багато неосвоєних культових приміщень, не йшла на спад релігійна активність віруючих. У той же час вона була значно нижчою в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Полтавській і Херсонській областях, у яких фактично не залишилося невикористаних церковних споруд [46, арк. 56].

Упродовж 1965 р. і наступних років напруженим залишалося питання використання вилучених церков у знятих із реєстрації релігійних громад та неправомірно зачинених. Зокрема, впродовж 1959–1965 рр. у Чернівецькій області було закрито 102 церкви, із яких 5 було розібрано й 44 зайнято [29, арк. 39]. За період 1960–1965 рр. у Черкаській області було знято з реєстрації 148 релігійних громад. Станом на жовтень 1965 р. із 142 вилучених церков 24 були пристосовані під клуби, 12 – під шкільні заклади, 31 – під соціально-культурні установи, 30 споруд розібрали, 1 не використовувалася. 44

приміщень використовувалися як складські приміщення. У Луганській області за післявоєнний період були зняті з реєстрації 64 релігійні громади. В 1965 р. із усіх вилучених церковних споруд 23 використовувалися під склади зерна, 27 – під громадські заклади, 3 – розібрані, 1 згоріла, 10 пустували [42, арк. 188, 191, 214].

На Вінниччині в Гайсинському районі не використовувалося 16, в Іллінецькому – 11, Погребищенському – 11, Крижопільському – 10, Барському – 9 церковних будівель. Це спричиняло до того, що віруючі ряду сіл приїжджали в райвиконком, надсилали у вищі інстанції велику кількість скарг із проханнями повернути вилучені в них церкви. Для прискорення процесів пристосування храмових споруд обласний уповноважений в 1965 р. зобов'язав виконкоми районних Рад депутатів трудящих розглянути питання про використання вилучених церков. У випадку, якщо приміщення через свою конструкцію або старість не могло бути використане, давалася вказівка про знесення [44, арк. 27, 28]. Подібна ситуація спостерігалася й в інших областях України.

Відсутність у середині 1960-х рр. невідкладної потреби пристосовувати культові споруди для господарських потреб зумовлювала розгубленість місцевих органів влади у справі використання ряду вилучених приміщень. Так, у 1965 р. голова Полонської міськради Хмельницької області скаржився Уповноваженому РСР на те, що церква в с. Ізабеліно знаходиться на кладовищі і він не знає, під які соціально-культурні цілі її можна використати [39, арк. 221].

Радянські чиновники часто ігнорували законодавство про культу, продовжуючи порушувати елементарні права парафіян. Із досвіду попередніх років боротьба з релігією зводилася до ліквідації зареєстрованих конфесій, їх всебічних утисків. Адміністрування виявлялося в закритті храмів і молитовень, незаконній відмові у реєстрації релігійним громадам, вилученні в останніх ключів від орендованих ними приміщень, переслідуваннях віруючих, відмові в прописці за місцем проживання служителя культу тощо [40, арк. 24].

У ряді областей віруючі чинили опір діям місцевих органів влади з вилучення приміщень. У ніч з 17 на 18 червня 1965 р. секретар Кіцманського райвиконкому Чернівецької області разом із працівниками комсомолу таємно зняли дзвони з недіючої церкви,

вивезли їх і розбили. Із 19 червня польова бригада жінок на знак протесту не виходила на роботу протягом 5 днів. Щоправда, бюро місцевого райкому КПУ 24 червня розглянуло ситуацію і винесло суворі покарання секретарю райвиконкому та другому секретарю райкому комсомолу [33, арк. 33].

Керуючись ідеологією про „непотрібність релігії” на даному етапі життя, чиновники с. Новопіль Черняхівського району Житомирської області влаштували розправу над місцевим молитовним будинком, прагнучи знищити осередок духовного життя. Голова колгоспу та сільради, 10 комуністів і комсомольців 16 серпня 1965 р. о 4 годині ранку в присутності голови райвиконкому, начальника райвідділу міліції та дільничного міліціонера звільнили церкву від культового майна й засипали близько 10 тон зерна. Ранком того ж дня біля церкви зібрався натовп жінок, які збили замок і все зерно знову винесли на майданчик у колгоспний двір. Біля церкви було встановлене чергування групами по 50–70 чоловік, які тримали відро сірчаної кислоти на випадок, коли вдруге будуть намагатися відібрати церкву [42, арк. 168]. Тільки після того, як у центральні радянські та партійні органи від віруючих села надійшли близько 55 заяв-скарг та дві скарги в ООН Житомирська обласна рада депутатів трудящих та обласний уповноважений визнали за необхідне в 1966 р. зареєструвати релігійну громаду с. Новопіль, передавши їй в орендне користування приміщення церкви [47, арк. 149–150].

Випадків розправи з культовими спорудами в УРСР було чимало. 25 серпня 1965 р. заступник голови виконкому Коростишівської районної ради Житомирської області, секретар парторганізації та ще п'ять комуністів відкрили церкву в с. Березівка і вивезли культове майно до музею. 40 чоловік віруючих учинили місцевим органам влади опір, заволоділи церквою, закривши її на три замки і встановивши цілодобове чергування [42, арк. 169]. Восени 1965 р. у с. Плов'я Стрийського району Львівської області заборонили церковний дзвін, мотивуючи тим, що церква розташована неподалік від школи. У с. Грядя Нестеровського району районна рада депутатів трудящих винесла рішення організувати пункт штучного парування скота в знятії з реєстрації церкві й тільки після втручання уповноваженого Ради по Львівській області це рішення було відмінене [47, арк. 13]. Місцеві

органи с. Павлівки Свердловського району Луганської області намагалися закрити церкву, погрожуючи членам „двадцятки” позбавленням пенсії. У с. Червоний Яр релігійна громада була знята з реєстрації як така, що розпалася. Однак, віруючі продовжували користуватися молитовним будинком й чинили опір при спробах вивезення культового майна [41, арк. 211, 214]. Подібні інциденти мали місце в ряді регіонів республіки. Без належного опису вилучалися матеріальні цінності, нерідко вдавалися до розкрадання церковного начиння.

У 60–70-ті рр. ХХ ст. у радянському суспільстві нагальним залишалося завдання перетворення історико-культурної спадщини в один із засобів марксистсько-ленінського виховання. Знову розгорнута атеїстична пропаганда готувала підґрунтя для закриття й нищення храмів [14, с. 156]. Зовсім незадовільно здійснювалася експлуатація пам'яток архітектури культового призначення. Вважалося цілком доцільним їх пристосування та використання для господарських потреб. Унікальні споруди за короткий час приходили в аварійний стан. Сильно скорочені асигнування на консервацію і реставрацію пам'яток архітектури в попередні роки не давали можливості провести навіть першочергові роботи, необхідні для рятування від загибелі багатьох творів давнього зодчества. Важливість справи збереження культурних цінностей недостатньо усвідомлювалася навіть тими органами, які повинні були їх охороняти. Майстерні, які не мали відповідних виробничих потужностей, як правило, ухилялися від ремонтних робіт, а органи охорони пам'яток, не маючи достатніх прав, не виявляли наполегливості в їх своєчасному проведенні [23, с. 9–10, 12]. Безсумнівним є той факт, що лише належне регулярне піклування є запорукою довголіття об'єктів культурної спадщини та здатне суттєво зменшити державні витрати у майбутньому.

У республіці не було єдиного господаря пам'яток. Так, надбаннями історії, археології, мистецтва відало Міністерство культури УРСР, а пам'ятками архітектури – Держбуд УРСР. Така ситуація негативно позначалася на охороні та використанні пам'яток, породжувала неузгодженість, конфліктні ситуації. Зосередження всіх питань охорони та використання пам'яток в одному відомстві дозволило б внести в цю справу планомірність, виключило б розпорошення фінансів

різних організацій. Недостатність ремонтно-реставраційної бази негативно позначилася на збереженні пам'яток, часто провокувала їх знесення.

У статті 207 Кримінального кодексу передбачалося покарання позбавленням волі на термін до 3 років або виправними роботи на строк до 1 року, штрафом у розмірі до 300 карбованців за навмисне знищення, зруйнування чи зіпсування пам'яток культури, взятих під охорону держави [10, с. 431]. Проте, вона практично не використовувалася щодо пам'яток архітектури. Упродовж 1964–1965 рр. знищили дзвіницю зруйнованої в 1930-х рр. Успенської церкви (XVIII ст.) у с. Стахорщина Новгород-Сіверського району Чернігівської області. У травні 1965 р. у с. Руське Поле Тячівського району Закарпатської області силами школярів під керівництвом директора місцевої школи була розібрана на дрова і згодом спалена дерев'яна Миколаївська церква (XVII ст.). Того ж року в селі розібрали церкву Св. Йоана Хрестителя (XVI ст.), в с. Плов'я Свалявського району знищили Миколаївську церкву (поч. XVIII ст.) [3, с. 131—132, 146, 164]. Зазнали нищення й ряд інших унікальних сакральних пам'яток.

За кількістю стародавніх пам'яток історії та культури одне з перших місць у Європі займав Київ. Та вже на середину 1960-х рр. збереглися лише їх одиниці, що продовжували руйнуватись і надалі. Питання вироблення серйозних підходів щодо експлуатації архітектурних пам'яток піднімали в 1965 р. у листі на ім'я секретаря ЦК КПУ А. Скаби відомі науковці, культурні діячі. Висловлюючи обурення з приводу недбалого ставлення до шедеврів архітектури й живопису Софійського собору, вони писали: „<...> Невже, внаслідок абсолютно незрозумілого безгосподарського ставлення адміністрації, повинні бути найближчим часом знищені шедеври, що збереглися майже через тисячу років <...>” [11, с. 206].

Велику кількість віруючих притягував до себе Володимирський кафедральний собор м. Києва. Собор мав відомі розписи художників Васнецова, Нестерова, Которбинського та Сведомського, які були єдиними в країні за своїм характером і унікальними за виконанням. Від надмірної вогкості на стінах сталося здуття основ картин і вони знаходилися в аварійному стані. Масляна кіптява і пил зчищалися обслуговуючим персоналом без догляду спеціалістів варварським

способом. Серйозну загрозу руйнування унікальних творів живопису розуміли віруючі, які з 1962 р. зверталися в Держбуд УРСР із проханням розпочати реставраційні роботи. Проте їм весь час відмовляли. Лише після того, як в розгляді цього питання взяли участь відповідальні працівники РМ УРСР, Держбуд України запланував проведення реставраційних робіт у соборі на 1966 р. Враховуючи ту обставину, що вирішення питання про збереження унікальних розписів не терпіло зволікання, а реставраційні роботи можна було використати для закриття собору, Київський міськом КПУ вважав за необхідне в 1965 р. розпочати ремонтно-реставраційні роботи й затягнути їх на 2—3 роки, щоб згодом остаточно „<...> ліквідувати в центрі Києва великий осередок релігійного одурманювання трудящих” [33, арк. 37—38]

Поряд із вирішальною тенденцією нищення культових споруд у другій половині 1960-х рр. розпочинається поступове піднесення пам'яткоохоронної справи в УРСР. На виконання постанови РМ УРСР від 24 серпня 1963 р. № 970 „Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР” Держбуд та Міністерство культури УРСР у 1965 р. продовжили роботу по обстеженню виключених зі списку пам'яток архітектури з метою виявлення цінних творів старовинного монументального живопису, скульптури та високохудожньої різьби по дереву. В результаті проведеної перевірки твори образотворчого мистецтва виявили у Вінницькій, Львівській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій областях в 29 спорудах, із яких 6 були діючими церквами та молитовнями. Раритетні художні твори були взяті на державний облік і передані в музеї для використання в експозиційній та науково-дослідній роботі [56, арк. 1]. Тільки за 1965 р. співробітниками Державного музею українського декоративного мистецтва було зібрано 869 експонатів. Усі музеї України планували в 1966 р. збільшити кількість експедицій для збору і вивозу творів мистецтва з культових споруд [58, арк. 7—8].

2—3 червня 1965 р. відбувся пленум Науково-методичної ради по охороні пам'яток культури Міністерства культури СРСР, у ході якого вказувалося на послаблення уваги архітекторів до питань охорони пам'яток зодчества, практику знесення пам'яток архітектури при реконструкції міст, різке зниження асигнувань на відбудовні й реставраційні роботи з 1962 р., надмірне скорочення інспекторського

складу державних органів охорони пам'яток і штату сторожової охорони. Пленум Науково-методичної ради просив Держбуд СРСР і його підвідомчі органи звернути особливу увагу на питання збереження пам'яток зодчества при забудові та реконструкції міст із багатим історичним минулим [55, арк. 127–130].

У липні 1965 р. у Москві відбулася наукова конференція, присвячена проблемам використання історико-художніх пам'яток в ідейно-естетичному вихованні трудящих і ролі добровільних товариств та музеїв у пропаганді й охороні пам'яток культури. В її ході обговорювалися питання грубого порушення законів про охорону пам'яток, зняття з реєстрації цінних історичних об'єктів. У резолюції вказувалося, що питання про впорядкування державної системи охорони, реставрації пам'яток культури та затвердження нового загальносоюзного законодавства в цій сфері давно назріло і не терпить подальшого відкладання [55, арк. 89–90].

Із 4 по 22 липня 1965 р. в Україні працювала Комісія Науково-методичної ради по охороні пам'яток культури Міністерства культури СРСР, перед якою стояло завдання вивчити стан справи охорони, використання і пропаганди культурної спадщини і разом з республіканськими організаціями виробити відповідні пропозиції. Ознайомлення із загальним станом справи охорони пам'яток архітектури УРСР показало, що по основних напрямках діяльності в цій справі існували серйозні недоліки. Критичну оцінку отримав затверджений рішенням РМ УРСР від 24 серпня 1963 р. список пам'яток архітектури, який не включав багатьох цінних у художньому та історичному відношеннях споруд XII–XVII ст. й пам'яток народного зодчества. Комісія вказувала на випадки незаконного розбору пам'яток архітектури, виключених із списків. Для виправлення існуючого становища пропонувалося протягом 1965–1966 рр. включити всі виявлені пам'ятки архітектури в список тих, які перебували на державній охороні й затвердити його. Передбачалося подальше продовження роботи по вивченню пам'яток архітектури і поповненню їх списку. Пропозиції комісії стосувалися активізації науково-дослідницької й науково-методичної роботи по вивченню, консервації і реставрації пам'яток архітектури, удосконалення матеріально-технічної бази ремонтно-реставраційної галузі, підготовки спеціалістів-

реставраторів у республіці. Обґрунтованої критики зазнала практика використання пам'яток у господарських цілях. Найкращою формою їх збереження визнавалися архітектурні заповідники і музейний показ. Культові споруди немuseumного показу вважали за доцільне використовувати як громадські будівлі. Для приведення в порядок, підготовки до показу найбільш рідкісних в історико-художньому відношенні пам'яток архітектури України передбачалися асигнування протягом найближчих 3–4 рр. у розмірі 400–500 тис. крб. в рік [55, арк. 169–176].

Практичні рекомендації, висловлені спеціалістами комісії, певною мірою активізували пам'яткоохоронну роботу. Зокрема, значна кількість пам'ятників архітектури Хмельницької області вимагала проведення невідкладних консерваційних робіт для запобігання їх руйнування. У зв'язку з цим, Хмельницький обком КПУ в листопаді 1965 р. просив виділити на 1966 р. кошти на суму 71 тис. крб. для проведення ремонтно-консерваційних робіт по пам'ятках архітектури [35, арк. 196]. Поступово відновлювали спотворені перебудовами й некваліфікованими ремонтами унікальні архітектурні пам'ятки – Успенський собор і Покровську надбрамну церкву Святогірського монастиря на Донеччині [12, с. 79]. Упродовж 1965–1973 рр. реставраційні роботи велися по ансамблю Успенської церкви (1572–1629 рр.) у м. Львові, Михайлівській церкві й дзвіниці 1754 р. у м. Комарно Городокського району Львівської області [16, с. 92, 125]. У 1965–1969 рр. досліджувалась Богоявленська церква Острозького замку, яка являла собою рідкісний приклад пристосування культової споруди до оборони [6, с. 79].

В умовах тимчасового послаблення ідеологічного тиску в середині 1960-х років виникли сприятливі умови для створення масового добровільного товариства охорони пам'яток. Навесні 1965 р. із пропозицією про створення Товариства охорони пам'яток історії та культури виступила газета „Літературна Україна”. Тоді ж виникла ініціативна група з представників інтелігенції, які звернулися до ЦК КПУ з пропозицією щодо організації Товариства [60, арк. 53]. Постановами ЦК КПУ від 25 серпня 1965 р. і РМ УРСР від 28 серпня 1965 р. було створене Товариство охорони пам'ятників історії та культури УРСР (УТОПК). 20 грудня 1966 р. відбувся перший

Республіканський Установчий з'їзд УТОПК. Аналізуючи стан збереження історико-культурної спадщини в республіці, голова Республіканського Оргкомітету — директор Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор К. Дубина в доповіді „Про мету і завдання Українського товариства охорони пам'яток історії та культури” зазначив: „Ще до кінця не подоланою залишалася думка у деяких людей, подекуди й керівних, про те, що ніби то інтереси атеїстичного виховання вимагають знищення культових споруд, монументального живопису на релігійні сюжети тощо <...> Стародавні пам'ятки культової архітектури цінні для нас як твори мистецтва, як витвір рук минулих поколінь і наше завдання — поставити їх на службу нашій ідеології <...>” [60, арк. 23, 44–48]. Національно свідомо українська громадськість в умовах антирелігійного суспільства отримала можливість легально впливати на стан охорони пам'яток у цілому, в т. ч. й культових, зберегти від знищення конкретні сакральні об'єкти. Принциповість краєзнавців стала на перешкоді втіленню деяких волонтаристських задумів. Статут УТОПК був затверджений постановою РМ УРСР від 12 червня 1967 р. Пам'ятники історії та культури УРСР оголошувалися всенародним надбанням, охорона і збереження їх – державною і всенародною справою. Упродовж 1967–1988 рр. Товариство незмінно очолював П. Тронько. Висока популярність УТОПК дозволила лише за перший рік його існування залучити до членства в ньому понад 2 млн. осіб [10, с. 46].

Ситуація в релігійній сфері змінилася в позитивний бік у постхрущовську епоху, коли в 1966 р. вперше було опубліковано Положення про Раду в справах релігій (РСР) та був прийнятий ряд правових актів, які регулювали сферу державно-церковних відносин. 8 грудня 1965 р. постановою РМ СРСР № 1043 РС РПЦ та Рада у справах релігійних культів були реорганізовані в єдину РСР при РМ СРСР, на яку покладалося завдання забезпечувати зв'язок уряду з релігійними організаціями і здійснювати контроль за виконанням законодавства про культу. Очолив цю установу В. Куроедов. 25 січня 1966 р. спільною постановою № 112 ЦК КПУ та РМ УРСР було злито апарат обох уповноважених Рад і утворено новий на чолі з К. Литвином [45, арк. 1, 2]. ЦК КПУ ввів у номенклатуру відділу пропаганди і агітації ЦК посаду Уповноваженого Ради. Вводилася інспектура, референтура,

розширювалися штати. Якщо раніше в апаратах обох уповноважених працювало по одному інспектору, то після прийняття постанови – 6 [46, арк. 21–22]. Фактично, РСР перетворювалася на орган контролю за конфесіями, що надзвичайно ускладнювало боротьбу віруючих за свої права. Однак, Рада була позбавлена самостійності у вирішенні ряду релігійних проблем. Зокрема, такі принципові питання, як реєстрація релігійних громад, надання віруючим культових споруд тощо вирішувалися на рівні місцевих органів влади. Тим самим істотно обмежувалися перспективи протидії їхнім ініціативам по скороченню числа діючих та перешкоджанню реєстрації новоутворених релігійних громад.

У 1966 р. розроблялося „Положення про релігійні об'єднання РСРС”, яке так і не було затверджене. 26 березня 1966 р. Президія ВР УРСР прийняла Указ „Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культури” і Постанову „Про застосування статті 138 Кримінального кодексу Української РСР”. У новому законодавстві чітко визначався перелік порушень, які підлягали кримінальній відповідальності. До таких дій, зокрема, належали: незаконне закриття церкви чи молитовні, припинення церемонії культу, погрози, образи та насильство щодо священнослужителів під час богослужіння тощо [7, с. 125–126]. Проте, більшість законодавчих актів, що гарантували свободу совісті, по суті, залишалися лише звабливими деклараціями, які не мали позитивного значення для розвитку православної церкви в Україні.

У переліку засобів роботи РСР, її уповноважених в республіках та областях домінували контроль та адміністрування. Намагання віруючих відновити богослужіння в закритих храмах наштовхувалося на відкритий опір органів влади. Всього в республіці мережа діючих православних церков за період 1948–1966 рр. скоротилася з 9771 до 4540 (46,5 %). Значне скорочення кількості храмів повинно було сприяти відсіюванню віруючих, зниженню церковних прибутків, скороченню релігійних обрядів. Та як свідчать факти, ситуація була прямо протилежною. Якщо в 1960 р. у республіці прибутки 7460 діючих церков склали 16,4 млн. крб., то в 1965 р. вони зросли до 18,5 млн. крб.

Серед різних релігійних об'єднань і напрямків у 1966 р. найбільш поширеною в УРСР була РПЦ. Станом на червень 1966 р. із 4540 зареєстрованих православних церков, у 933 служби не проводилися протягом року й більше. Така ситуація була характерною для більшості західних областей. Так, у Львівській області довгий час не діяли 193 церкви (28 % до загального числа зареєстрованих церков), в Тернопільській області – 182, Вінницькій – 144. Головною причиною цього була відсутність священників, незважаючи на те, що окремі з них за згодою органів влади періодично проводили служби в двох приходах. У Івано-Франківській області з 374 православних церков, лише в 207 були постійні священники. В 62 церквах богослужіння періодично проводили священники інших приходів, у 105 церквах служб не було з 1962–1963 рр. Місцеві органи влади перешкоджали віруючим запросити служителя культу, хоча 70 релігійних громад Івано-Франківської області надсилали скарги в урядові інстанції [46, арк. 15, 55].

У Львівській області в жовтні 1966 р. було зареєстровано 869 недіючих культових споруд, із них 666 православних церков. Залишалися неосвоєними 418 церков. Інспектор уповноваженого Ради по УРСР І. Мнишенко повідомляв, що віруючі будуть чинити опір у випадку спроб розібрання приміщень, особливо тоді, коли їх аварійність сумнівна [47, арк. 199–202]. За післявоєнний період до 1967 р. у Київській області було знято з реєстрації 265 релігійних громад (у т. ч. 205 православних), вилучено 210 культових приміщень, із яких 94 використовувалися для господарських потреб, 90 були розібрані, 26 не використовувалися [51, арк. 63].

На Полтавщині протягом 1961–1966 рр. було зачинено близько 200 церков [27, арк. 54]. За післявоєнні роки до жовтня 1966 р. у Вінницькій області з реєстрації зняли 489 релігійних громад РПЦ, у яких вилучили 433 церкви і молитовні. Всього було переобладнано 250 церков і молитовень, із них під склади – 121. 111 церковних споруд розібрали, 5 згоріли, 38 колишніх храмів не використовувалися [47, арк. 203, 205]. У областях, які мали велику кількість зачинених культових споруд, не йшла на спад релігійна активність віруючих. Усього в УРСР у липні 1966 р. 238 релігійних громад добивалися відновлення церковних служб [46, арк. 55, 67].

Нерідко у віруючих відбирали типові приміщення, пропонуючи підшукати нове, відремонтувати його і взяти в оренду. В 1966 р. 112 релігійним громадам було надане право купівлі або оренди приміщень для молитовних цілей. Проте, 10 громад відмовилися звільнити вилучені споруди від церковного майна й орендувати інші [46, арк. 57, 58]. У деяких областях місцева влада всіляко перешкоджала купівлі для молитовних цілей будинків у приватному секторі. Так, православна громада с. Краснокутськ Харківської області в 1967 р. підшукала 7 будинків, проте голова обласного суду без будь-якого обґрунтування заборонив нотаріальній конторі оформляти купчу на придбання будинку. Такі факти мали місце в м. Новий Буг, селах Матвіївка, Благодатне і Тридуби Миколаївської області [47, арк. 75].

Хоча в період „застою” масове закриття церков припинилося, влада не відновлювала діяльність раніше закритих храмів. У другій половині 1960-х рр. місцеві чиновники, відмовляючи у відкритті, часто керувалися аргументом, що релігійні потреби віруючих можуть бути задоволені в діючих церквах сусідніх населених пунктів. Інколи, досить неохоче, держава йшла назустріч проханням віруючих, реєструючи закриті в попередні роки релігійні громади та повертаючи храми. Так, 31 серпня 1966 р. Овруцький райвиконком Житомирської області виніс рішення про реєстрацію релігійної громади с. Новий Дорогин, визнавши невиправданість її зняття з реєстрації та вилучення молитовні в 1962 р. [59, арк. 128].

Випадків адмініструвань було чимало. Так, у ряді церков Старокостянтинівського, Із'яславського, Красилівського та інших районів Хмельницької області у зв'язку з появою ящура голови сільрад без дозволу надзвичайних комісій з боротьби з ящуром заборонили релігійним громадам проводити в церквах пасхальні свята. Не вирішеною залишалася проблема відновлення церковних служб у зареєстрованих громадах. Так, на Полтавщині протягом декількох років віруючі сіл Очеревата, Ковалівка, Василівка, Бреусівка, Великий Кобелячок безуспішно добивалися поновлення діяльності релігійних громад, що перебували на реєстрації [47, арк. 75, 220–221].

Грубий тиск на релігію продовжувався, хоча й в більш завуальованих формах. Нові правові положення постійно порушувалися та довільно інтерпретувалися. Вказані норми жодного

разу не були застосовані щодо посадових осіб, однак вони широко практикувалися до віруючих і священнослужителів [9, с. 11, 12]. Будь-які зміни у подальшій державній політиці щодо церкви фактично унеможливлувалися рішеннями XXIII з'їзду КПРС (квітень 1966 р.), на якому ставилося завдання проведення наполегливої роботи по формуванню марксистсько-ленінського світогляду в усіх радянських людей.

У другій половині 1960-х рр. в УРСР був проведений ряд заходів, спрямованих на покращення справи охорони і пропаганди пам'яток історії та культури. На пленумі Науково-методичної ради по охороні пам'яток культури Міністерства культури СРСР 11 червня 1966 р. вказувалося на необхідність збільшення виробничих потужностей реставраційних організацій, укріплення їх матеріальної бази. Багато об'єктів майже не мали нагляду і роботи по їх відбудові часто велися на низькому рівні, з втратою історично цінних елементів споруд. Встановлення дієвого державного нагляду за охороною пам'яток вимагало застосування санкцій до користувачів, які порушували умови охорони пам'ятки. Одним із важливих завдань найближчого часу пленум вважав планомірне збільшення асигнувань на консерваційно-реставраційні роботи по пам'ятках культури [58, арк. 133–144].

У 1966 р. здійснювався ремонт і реставрація шести пам'яток Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника [58, арк. 25–26]. У 1966–1967 рр. проводилися реставраційні роботи в Макаріївській церкві (1901–1903 рр.) у Полтаві, яка після знищення Преображенської стала соборною церквою міста [20, с. 506].

Держбуд УРСР розробив на 1967–1970 рр. план невідкладних першочергових консерваційних та ремонтно-реставраційних робіт по найцінніших пам'ятках архітектури [57, арк. 37]. Передбачалося виконання першочергових робіт по 74 архітектурних комплексах та окремих пам'ятках на суму 3,8 млн. крб. за рахунок цільових бюджетних асигнувань [15, с. 22]. Проте, реалізація запланованих заходів наштовхувалася на ряд перешкод. На території УРСР у 1966 р. під охороною перебували понад 23700 пам'яток історії та культури, в т. ч. – 1346 пам'яток архітектури. Із них 199 передали під культурно-освітні установи, 570 – під житло та для господарських потреб, 275 перебували у власності релігійних громад, 186 не використовували в

зв'язку з незадовільним технічним станом, 116 були непридатні для практичних цілей. Виконкоми обласних і місцевих Рад депутатів трудящих не приділяли належної уваги справі охорони пам'яток архітектури, не здійснювали нагляд за їх станом, допускали використання у цілях, що завдавали їм шкоди. З відома керівників облвиконкомів, без дозволу державних органів охорони пам'яток культури, без жодного вивчення і фіксації в УРСР було розібрано понад 20 пам'яток, серед яких видатні дерев'яні храми XVII–XVIII ст. у с. Лишня Київської області, с. Степань Рівненської області, с. Руське Поле Закарпатської області, дзвіниця в Івано-Франківську та ін. 539 об'єктів потребували невідкладних заходів по консервації та реставрації. Серед них – колишні монастирі в с. Густинь і м. Новгород-Сіверську Чернігівської області, с. Мгар Полтавської області, м. Бердичеві Житомирської області та ін. На їх упорядкування орієнтовно потрібно було 28–30 млн. крб. Із державного бюджету на 1966 р. виділяли 190 тис. замість 400 тис., заявлених Держбудом, у 1967 р. асигнувань Міністерство фінансів УРСР не передбачало. Ремонтно-реставраційні роботи по пам'ятках архітектури виконували Республіканські спеціальні науково-реставраційні виробничі майстерні, які щорічно проводили роботи по 80–90 пам'ятках у областях УРСР [57, арк. 9, 34–37].

Ситуація суттєво не покращилася, й зі створенням Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОІК). У пам'яткоохоронній справі робився наголос на необхідності збереження й реставрації новоспруджених об'єктів, проблеми старовинних пам'яток оголошувалися неактуальними.

Органи влади продовжували послідовно здійснювати заходи по скороченню церковної мережі. На території Івано-Франківської області станом на 1 серпня 1967 р. було взято на облік 735 культових приміщень, із яких 374 церкви перебували на реєстрації і знаходилися в користуванні релігійних громад РПЦ. В області налічувалася 361 недіюча культова споруда (303 церкви і 58 костелів), із яких 135 використовувалися в господарських цілях, 226 залишалися не пристосованими. Великі нарікання населення викликали аварійні церковні будівлі, які стояли з розбитими стінами, дахами, з похиленими хрестами. За період із 1945 р. по вересень 1967 р. у Дніпропетровській

області були зняті з реєстрації 203 православні громади, під громадські потреби вилучили 185 церков, 18 знесли в зв'язку з аварійним станом і забудовою міст і сіл.

Упродовж 1948–1967 рр. на території Полтавської області було знято з реєстрації і закрито 250 православних церков і молитовень, із яких 124 розібрали під приводом аварійності, 113 після переобладнання використовували під громадські заклади. 13 аварійних церков і молитовень підлягали розбиранню [51, арк. 15, 39–40, 73].

За післявоєнний період до листопада 1967 р. у Житомирській області було знято з реєстрації 248 релігійних громад, у яких вилучили 215 культових споруд. У жовтні 1944 р. на Закарпатті діяли 145 православних церков, функціонували 26 монастирів і скитів (із них 18 православних), у яких проживали 563 ченців та черниць. До початку грудня 1967 р. залишилися 70 діючих православних церков та 2 жіночі монастирі (м. Мукачеве і с. Чумалево Тячівського району). Монастирські приміщення в с. Драгове Хустського району з 1960 р. не використовувалися, поступово руйнувалися. Вежа церкви була стягнута на землю, а хрест прив'язаний до дерева. Станом на 1 жовтня 1967 р. у республіці не використовувалося 579 культових приміщень, у т. ч. 553 православних. Із них 68 були аварійними, підлягали розбиранню. Із 132 раніше розібраних по всій Україні церков, 124 припадало на Полтавщину [51, арк. 3, 24, 28–34].

Наприкінці березня 1967 р. на території УРСР було зареєстровано 5918 релігійних громад, у т. ч. православних 4531. Усього за післявоєнні роки в республіці з реєстрації зняли 5209 церков і молитовних будинків. Незважаючи на значне зменшення церковної мережі, грошові прибутки Православної Церкви зростали: в 1961 р. вони склали 13 млн. 750 тис. крб., у 1966 р. – 20 млн. 600 тис. крб. Найвищі церковні прибутки в 1966 р. були одержані в Донецькій, Київській, Луганській, Львівській і Одеській областях [49, арк. 22, 29].

Чимало було фактів порушень прав віруючих. Так, на ім'я вищого партійного й державного керівництва СРСР, голів РСР при РМ СРСР та УРСР, вищих церковних ієрархів у серпні 1967 р. від невідомого автора надійшов лист, у якому писалося: „Минуло 6 років, як під виглядом „аварійності” закриті храми і печери Лаври <...> І як тепер розправляються з цими печерами: бульдозерами зариті джерельні

колодязі, з яких протягом сотень років віруючі користувалися водою, проявляють повне насильство в усіх відношеннях без врахування почуттів віруючого люду <...>” [49, арк. 74–76].

Уповноважений РСР по УРСР К. Литвин у 1967 р. визнав, що головною причиною масового потоку заяв і скарг віруючих у центральні партійні і радянські органи були адміністративні методи боротьби з релігією. У своїй доповідній записці „Про використання колишніх культових приміщень”, надісланий до РМ УРСР в лютому 1967 р., відзначив, що в Україні близько 1200 колишніх церков зовсім не використовувалися, руйнувалися і своїм видом збуджували віруючих, викликаючи рух за відкриття молитовних будинків і відновлення богослужінь. Увагу віруючих найбільше привертали недіючі церкви – пам’ятники історії та архітектури, яких у республіці нараховувалося близько 200. Зокрема, в плачевному стані перебували Миколаївська церква в Києві, Єкатерининський собор у Херсоні. Найбільша кількість культових споруд (418) знаходилася в Львівській області. Технічні комісії, створені райвиконками, нерідко складали необ’єктивні акти про аварійність використовуваних релігійними громадами церковних приміщень, що викликало незадоволення віруючих. В умовах високої релігійності населення й можливої його активізації, освоєння чи знесення колишніх культових будинків К. Литвин пропонував не перетворювати на кампанію [49, арк. 17–20].

Зважаючи на загрозливий стан пам’яткоохоронної сфери РМ УРСР 20 лютого 1967 р. прийняла постанову № 125 „Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам’ятників архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР” [58, арк. 34]. Директива зобов’язала виконкоми обласних та міських Рад депутатів трудящих протягом першого півріччя 1967 р. за участю місцевих організацій УТОШК розробити і затвердити план та заходи на 1967–1970 рр. по приведенню в належний стан і поліпшенню використання пам’ятників історії та культури. Були намічені конкретні шляхи вирішення нагальних проблем охорони історико-культурних пам’яток, що було великим кроком вперед порівняно з попередніми директивами. Зокрема, на реставрацію пам’ятників у 1967 р. передбачалося виділення 1 млн. крб. за рахунок резервного фонду РМ УРСР, у т. ч. Міністерству культури УРСР – 200 тис. крб. і Держбуду

УРСР – 800 тис. крб. Із 1968 р. передбачалося збільшення асигнувань у бюджетах Міністерства фінансів УРСР, виконкомів міських та облас-них Рад депутатів трудящих на реставраційні та консерваційні роботи по пам'ятниках із метою виконання першочергових робіт по їх збереженню й недопущення руйнування [10, с. 82–85, 87].

У ході виконання даної постанови в УРСР проводилася робота, що мала позитивний вплив на стан охорони та збереження культурної спадщини. Так, у Закарпатській області в 1967 р. налічувалося 14 культових споруд – пам'яток архітектури, переважна більшість із яких перебувала в незадовільному стані. Виконком Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих зобов'язав голів райміськвиконкомів забезпечити охорону та утримання колишніх культових споруд, що були пам'ятками архітектури і відкрити в них протягом 1967 р. народні музеї, музеї атеїзму, картинні галереї, художні виставки тощо [50, арк. 2–3]. У край незадовільному стані перебувала церква Іоанна Предтечі в м. Керчі. У 1967 р. на основі проведених досліджень споруди управлінням культури була складена документація для ремонту й реставрації й намічені конкретні заходи по дальшому благоустрою церкви в 1968–1970 рр. [38, арк. 27].

Пам'яткоохоронні питання поступово набувають все більшої ваги в діяльності місцевих органів влади, республіканських і союзних міністерств та відомств, громадських організацій. Відповідно до прийнятих рішень у 1967–1970 рр. із різних джерел фінансування в УРСР було виділено в 5 разів більше коштів, ніж за всі попередні роки. Зокрема, внаслідок прийняття конкретних рішень по охороні Києво-Печерського заповідника в 1967 р. за рахунок республіканського бюджету майже в 9 раз збільшилися асигнування на ремонтно-реставраційні та консерваційні роботи порівняно з 1965 р. [15, с. 28, 31].

2 жовтня 1967 р. Президія АН СРСР та колегія Міністерства культури СРСР прийняли рішення про створення Зводу пам'яток. Голова Держбуду УРСР наказом від 23 жовтня 1967 р. категорично заборонив передачу художніх цінностей з пам'яток архітектури без дозволу Держбуду. Проте, на місцях спостерігалася самочинне вилучення цінностей з пам'яток зодчества, пошкодження їх інтер'єрів. Неспішно вирішувалися питання встановлення охоронних зон пам'ятників. Республіканські спеціалізовані науково-реставраційні

виробничі майстерні Держбуду УРСР виконували лише капітальні реставраційні роботи по найбільш визначних пам'ятниках архітектури. Поточні ремонти здійснювалися силами місцевих будівельних організацій, які не мали належного досвіду роботи. Більшість облвиконкомів не включили в штати обласних відділів у справах будівництва і архітектури та обласних управлінь культури посад інспекторів по охороні пам'ятників культури [15, с. 37].

Національну гордість українського народу становив собою комплекс Києво-Печерської Лаври, який складався з пам'ятників архітектури, серед яких – шедеври світового значення. Через неправильне спрямування роботи закладів, злочинну безвідповідальність керівних осіб, всі зусилля по приведенню комплексу в належний стан, здійсненні в післявоєнні роки, були зведені нанівець. Для обстеження стану та використання пам'ятників історії та культури Києво-Печерського державного заповідника в 1967 р. була створена комісія УТОПК. У висновках комісії зазначалося, що основним напрямком роботи Заповідника має бути тільки популяризація історико-архітектурних пам'ятників, проведення науково-атеїстичної роботи є недоцільним, оскільки негативно впливає на його діяльність. Ознайомившись із пропозиціями комісії, в. о. Міністра культури УРСР В. Єфременко в червні 1968 р. зазначав, що її висновки є аполітичними, не відповідають установам КПРС про необхідність проведення ідеологічної роботи серед населення, суперечать постанові ЦК КПУ і РМ УРСР від 13 березня 1962 р. № 267, яка визначала напрямок діяльності Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника [34, арк. 3, 11].

Серйозне занепокоєння громадськості УРСР викликав стан унікального ансамблю пам'ятників архітектури Видубецького монастиря. РМ УРСР постановою від 7 травня 1967 р. „Про впорядкування пам'ятників культури і території колишнього Видубецького монастиря в м. Києві” зобов'язала АН УРСР, у користуванні якої перебував пам'ятник, упродовж 1967–1968 рр. виконати роботи по благоустрою території монастиря й до 1970 р. здійснити заходи по реставрації пам'ятників культури. До реалізації реставраційних робіт залучалися Держбуд УРСР, Міністерство комунального господарства УРСР та київський міськвиконком. Проте,

заплановані постановою роботи виконувалися неквапно, без дотримання необхідних вимог. Не обійшлося й без інцидентів. 25–26 листопада 1968 р. сталася пожежа в приміщенні колишньої Георгіївської церкви – цінного пам'ятника архітектури XVII ст. Всі дерев'яні конструкції та 5 куполів, покритих позолотою, згоріли. Загальні збитки оцінювалися в 160 тис. крб. [15, с. 32–33]

Жахливим був стан комплексу колишнього Мовчанівського монастиря в м. Путивлі. Підприємство, яке орендувало монастирські приміщення, не виконувало своїх договірних зобов'язань по утриманню пам'ятки. Деякі храми не мали покрівлі, майже повністю були знищені карнизи, пілястри й кахляні кольорові прикраси. На території обителі вибрали каміння з бруківки, від чого руйнувалися подвір'я й стіни. Реставраційні роботи на деяких об'єктах, розпочаті наприкінці 1960-х рр., проводилися настільки повільно, що деякі споруди могли не дочекатися реставрації, їм загрожувала повна руйнація [1, с. 110].

Події кінця 1960-х років доводили, що законодавство про культури застосовується виключно до віруючих й духовенства. Натомість радянські чиновники продовжували порушувати його елементарні норми. Зокрема, о 12 годині ночі 15 березня 1968 р. головою Вернигородської сільради Вінницької області та головою місцевого колгоспу була оголошена тривога для шоферів і трактористів під приводом того, що потрібно перевезти воєнні частини. Зламавши замки, вночі вони ввірвалися в місцеву церкву й почали розбирати церковне майно. Пожитки погрузили на чотири машини, вивезли за с. Непедівку Козятинського району й підпалили [53, арк. 3].

12 березня 1968 р. виконком Вікнинської сільради Гайворонського району Кіровоградської області й правління колгоспу „Більшовик” вирішили знести аварійне приміщення колишньої церкви як таке, що не має архітектурної цінності й на його місці спорудити будинок культури. 21 червня, о четвертій годині ранку два сезонні робітники за попередньою домовленістю з головою колгоспу приступили до розбирання церковної споруди. Та того ж дня о 13 годині біля храму зібралися близько 40 мешканців села, протестуючи проти знесення церкви. Інцидент закінчився кривавою бійкою [30, арк. 12–13].

Відверто репресивні заходи змушували віруючих звертатися до уповноважених Ради зі скаргами і проханнями. Так, у першому півріччі 1968 р. на адресу обласних уповноважених надійшло понад 1600 листів та заяв, республіканському уповноваженому РСР – близько 300. Головною причиною скарг було невикористання протягом тривалого часу приміщень колишніх церков або їх використання в утилітарних цілях [52, арк. 38–41].

У 1968 р. частину культових споруд – пам'яток архітектури було звільнено від складів, баз, об'єктів торгівлі і проведено ремонтно-реставраційні роботи по аварійних спорудах. Здійснювалася робота по обстеженню пам'ятників та складанню технічної документації на їх відбудову [25, арк. 79]. Зокрема, Львівськими виробничими майстернями була проведена робота по ремонту і реставрації пам'ятників архітектури у Львівській області. Проте, 217 комплексів, багато цінних старовинних споруд, які охоронялися державою, знаходилися в жахливому технічному стані, вимагали невідкладного ремонту [26, арк. 83].

Законотворчу діяльність вищих радянських інституцій характеризувала значна декларативність. РМ УРСР постановою від 1 квітня 1969 р. № 219 „Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культури” визнавала порушення з вини деяких облвиконкомів законних прав віруючих та релігійних об'єднань. На практиці уповноважені всіма засобами намагалися стримати приплив нових кадрів до церкви, що дало б змогу залишити храми без священників, а отже й припинити їх діяльність.

Розгорнуте своєрідне суперництво за безрелігійні регіони наприкінці 1960–х років, спричинило нову хвилю невдоволення віруючих. За перше півріччя 1969 р. тільки в апарат республіканського Уповноваженого РСР надійшло від віруючих 225 письмових скарг і заяв, було прийнято 95 делегацій, 183 відвідувача. Найбільше скарг, заяв і листів надійшло з Тернопільської (27), Львівської (21), Волинської (19), Ровенської (16), Івано-Франківської (14), Хмельницької (12), Чернігівської (10), Полтавської (8) областей. Обласні уповноважені одержали від віруючих громадян 1043 скарги, прийняли 4177 відвідувачів. Більшість заяв про відновлення діяльності знятих у минулі роки з реєстрації православних церков так і не були

задоволені, оскільки вважалося, що віруючі можуть задовольнити свої релігійні потреби в діючих храмах сусідніх сіл. Насправді, в ряді випадків це було неможливо. Так, із с. Царичанка Білгород-Дністровського району Одеської області віруючими направлялися делегації в усі інстанції з проханням відновити діяльність релігійної громади, оскільки до діючої сусідньої церкви відстань 18 км. Вони систематично молилися на кладовищі й кожна така служба закінчувалася оплакуванням на могилах своїх рідних і зачиненої церкви [54, арк. 66–69].

У лютому 1969 р. Держбуд України подав пропозиції про доповнення державного списку пам'ятників архітектури, безпідставно скороченого в 1961–1963 рр. 800-ми новими об'єктами [8, с. 120]. Зокрема, рішенням Дніпропетровського облвиконкому від 10 червня 1969 р. було додатково взято під охорону держави Миколаївську церкву в Кодаках, Миколаївську церкву в Ігрени, церкву Різдва в Сулицькому (м. Нікополь), Миколаївську церкву Самарського монастиря (м. Новомосковськ), Покровську церкву (Апостолівський район, с. Велика Кострома), церкву Різдва (Царичанський район, с. Петриківка) [62, арк. 25–26].

На виконання рішення Президії РМ УРСР від 22 серпня 1968 р. у республіці в 1969 р. було проведено обстеження і уточнення пам'яток культури. На їх ремонт, реставрацію і консервацію було використано за рахунок місцевих бюджетів більше 350 тис. крб. Перспективними планами областей на охорону і збереження пам'яток у 1970–1975 рр. передбачалися засоби в сумі 7539782 крб., із них за рахунок державного бюджету – 4303532 крб., УТОПК – 2040810 крб., інших організацій – 1195440 крб. У республіці підготували і узгодили в усіх інстанціях проект Закону про охорону пам'яток культури [61, арк. 5–6].

Незважаючи на те, що з 1969 р. організація охорони пам'яток зодчества дещо покращилася, у наступні роки все ж було зруйновано низку унікальних культових об'єктів. Беззаперечним є успіх Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПК), оскільки Товариству вдалося актуалізувати проблему широкої пропаганди пам'яток серед населення. Однак, поряд із досягненнями, у його роботі були серйозні прорахунки, які призводили до значних втрат: пам'ятки продовжували зносити, закони фактично

ігнорувалися, реставраційні роботи виконувалися повільно та некваліфіковано.

Громадськість отримала ширші можливості для впливу на державні інституції, проте наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років пам'яткоохоронна справа в УРСР залишалася під сильним впливом партійно-державних настанов. Як зазначала дослідниця В. Пісчук, централізована структура Товариства дозволила „одержавити” і „опартіити” його діяльність, фактично підпорядкувавши справу охорони пам'яток владній вертикалі [19, с. 66].

У 1970 р. органи культури республіки продовжили роботу по складанню списків пам'яток культури загальносоюзного і республіканського значення, підготовці до видання каталогів пам'яток, оформлення охоронно-орендних договорів. Поступово збільшувалася чисельність пам'яток культури, які держава брала під свою охорону. Однак, кількісне збільшення цих показників ще не означало їх якісного покращення, оскільки офіційна ідеологія надавала пріоритет пам'яткам радянського часу й відкидала цінність об'єктів давнини.

Поточні ремонти церков визначалися як прямий обов'язок віруючих відповідно до орендних угод. Переслідуючи мету ліквідації храмів, місцева влада часто не давала дозволу релігійним громадам на здійснення звичайних ремонтних робіт, доводячи цим самим церковні споруди до часткового руйнування. Згодом це давало можливість визнавали церкви аварійними й закрити. Так, у 1969 р. заступник голови виконкому районної Ради депутатів трудящих м. Гоща Ровенської області забороняв діючій релігійній громаді відремонтувати дах церковного приміщення [54, арк. 69]. Віруючим Великобагачанського району Полтавської області під приводом реконструкції селища заборонили здійснювати ремонт даху Білоцерківського молитовного будинку, погрожуючи трактором зруйнувати приміщення. Розпочатий в 1971 р. ремонт єдиної молитовні, що задовольняла потреби віруючих 26 сільрад Глобинського району, місцевим віруючим довелося здійснювати три роки, долаючи перепони чиновників [13, с. 793].

Усупереч законодавчим актам, численним деклараціям про лояльний характер стосунків між державою і церквою факти свідчили, що ні на які ідейні компроміси держава не йшла. В країні продовжувала зменшуватися чисельність релігійних громад. У квітні 1972 р. на

Всесоюзній нараді уповноважених РСР В. Курєдов заявив, що боротьба з релігією була й залишається програмною вимогою партії [18, с. 176].

Посилення атеїстичного тиску в УРСР на початку 1970-х рр. давало відчутні результати. Зокрема, станом на 1 січня 1972 р. у Волинській області було зареєстровано 193 храми, з яких функціонували 159. У Житомирській області в 1966 р. на реєстрації перебувало 175 церков, в 1968 р. – 156 церков. Всього за період 1944–1973 рр. в області зняли з реєстрації 171 церкву [21, с. 514, 515, 522, 523]. За 25 післявоєнних років на Хмельниччині православні громади втратили близько 360 церков і молитовень. За період 1964–1970 рр. їх чисельність зменшилася з 143 до 139 [22, с. 157, 163]. Із 1948 р. по жовтень 1971 р. у Харківській області було знято з реєстрації 127 православних релігійних громад, унаслідок чого було вивільнено 36 типових культових приміщень, у т. ч. 3 церкви – пам'ятники архітектури [28, арк. 10].

Поширеною залишалася практика використання вилучених культових споруд під утилітарні приміщення. Так, у Дрогобицькому районі Львівської області за період 1962–1972 рр. було знято з реєстрації 54 церкви, з яких 18 використовувалися під склади [31, арк. 77]. Продовжувалася руйнація храмів під час реконструкції населених пунктів. Зокрема, в 1971 р. харківський інститут „Укрміськбудпроект” розробив генеральний план м. Путивля, який передбачав розширення вулиці Кірова й знесення цілого кварталу історичної забудови разом із дерев'яною Воскресенською церквою (XVIII ст.). Задум був втілений в життя в 1976 р., внаслідок чого виникла велика, архітектурно не впорядкована площа [5, с. 105].

Політика, спрямована на повну ліквідацію Церкви як інституції, здійснювалася державною та партійною верхівкою за допомогою широкого адміністративного апарату. До виконання цієї політики були залучені виконкоми місцевих рад, уповноважені Ради у справах релігій та розгалужена мережа партійних активістів. Зокрема, 2 червня 1972 р. у с. Смільно Дрогобицького району Львівської області місцеві чиновники відкрили за допомогою лома і сокири зачинену церкву й засипали одну машину мінеральних добрив. Місцеві мешканці учинили урядовцям запеклий опір, вимагаючи повернути релігійні предмети в церкву і зробити її діючою [31, арк. 69].

Значні капіталовкладення областей і міст спрямовувалися на будівництво „престижних об'єктів”. У результаті на унікальні сакральні споруди не вистачало засобів, матеріалів, кваліфікованих робітників, техніки. Вони продовжували руйнуватися, ставали предметом тривалого перепису про доцільність їх дальшого збереження. Все частіше стала виявлятися тенденція місцевого керівництва зняти пам'ятку з державної охорони і розібрати. Намагання фахівців захистити скарби народу наштовхувалося на протидію владних структур. Так, у 1972 р. доктор мистецтвознавства Г. Логвин, стурбований станом дерев'яних споруд у с. Микитинці Косівського району Івано-Франківської області, подав до Держбуду УРСР доповідню про виявлення у дзвіниці зрубу старої церкви XVII–XVIII ст., на якому зберігся рідкісний для Гуцульщини стінопис, що перебував під загрозою руйнації. Для збереження живопису від погодних умов, пропонувалося місцевим органам влади та Львівській міжобласній науково-реставраційній виробничій майстерні невідкладно вивезти з дзвіниці цей зруб. У відповідь на клопотання не було вжито жодних конкретних заходів [24, с. 11].

На середину 1970-х рр. із 1346 пам'яток архітектури, які знаходилися під охороною держави, 479 вимагали екстрених консерваційних або ремонтно-реставраційних заходів. У 1974 р. більше 130 пам'яток використовувались під склади та цехи промислових підприємств, близько 280 не мали господаря взагалі. Дефіцит коштів спричинив затягування упродовж багатьох років початку реставраційних робіт по Святогірському монастирю XV ст. у с. Зимно Волинської області, монастирям XIV–XVII ст. у с. Густинь, м. Новгороді-Сіверському Чернігівської області та ряді інших об'єктів [15, с. 44–45].

На території Києво-Печерської лаври ремонтно-реставраційні роботи здійснювалися відповідно до постанови РМ УРСР „Про заходи по поліпшенню роботи Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника” від 20 березня 1969 р. та проекту благоустрою його території, розробленого в 1970 р. інститутом „Київпроект”. Комісія УТОПК, пропрацювавши в 1976 р. у заповіднику майже два місяці, визнала некомпетентність у проведенні ремонтно-реставраційних робіт, нераціональне розпорощення сил і

коштів на чималій кількості об'єктів. У висновках комісії стан заповідника визнавався досить тривожним. На його території продовжували господарювати орендарі, займаючи дві третини з усіх 70 споруд. Розташування й діяльність виробничих майстерень на лаврській території суперечили правилам зберігання пам'яток історії та культури, нерідко доводили до найтяжчого стану цінні пам'ятки зодчества [11, с. 250–251].

Окремі культові пам'ятки реставрувалися протягом десятиліть, інколи після закінчення реставраційних робіт вони потребували нової реставрації. Затяжне зволікання впродовж 20 років й некваліфіковано проведені реставраційні роботи призвели до того, що в 1974 р. розвалилася Успенська церква (1686 р.) у с. Лютенька Полтавської області, яка належала до найвизначніших етапних архітектурних творів українського відродження й в минулому мала один із найкращих на Лівобережжі бароковий іконостас [4, с. 68]. Починаючи з 1970 р. постійно відкладалася реставрація пам'ятки архітектури союзного значення – Покровської церкви (1903–1906 рр.) у с. Пархомівка Володарського району Київської області. У 1975–1976 рр., не дочекавшись допомоги, будівельники місцевого колгоспу самостійно переклали неф церкви [15, с. 43].

Попри цілеспрямовану політику ліквідації Церкви як інституції, яка здійснювалася через виконкоми, уповноважених РСР та партійний актив, у суспільстві назрівало розчарування в офіційних атеїстичних гаслах [18, с. 23]. Релігія почала сприйматися як духовна цінність, про що свідчило зростання обрядовості та фінансових надходжень до громад. Усвідомлення безперспективності тотальної атеїстичної пропаганди змусило керівництво у 1975 році розширити права Ради у справах релігій (РСР), передавши їй з компетенції місцевих органів влади питання реєстрації релігійних громад та відкриття споруд [9, с. 9]. Це був крок до посилення централізованого контролю за релігійним життям, а не до його лібералізації.

Громадськість СРСР усе частіше стала порушувати питання, пов'язані із захистом прав людини. Функціонування релігійних громад розглядалося як необхідна умова реалізації принципу свободи совісті. Найбільш значною подією цього періоду стало підписання СРСР у числі інших країн в 1975 р. у Гельсинкі Підсумкового Акту наради з

безпеки та співробітництва в Європі. Держави-учасниці зобов'язувалися поважати права людини і основні свободи, в т. ч. й свободу віросповідання. В документі знайшли своє відображення вимоги щодо охорони культурної спадщини [2, с. 46].

Проте, для СРСР задекларовані прогресивні ідеї були ідеологічною спробою продемонструвати перед західними країнами демократичність суспільного устрою. Держава зробила незначний крок назустріч потребам церкви, продовжуючи здійснювати контроль над релігійним життям у країні. Зокрема, 21 травня 1975 р. республіканська РСР обговорила питання посилення контролю за дотриманням законодавства про культури [17, с. 19]. Реалізація принципу свободи совісті в умовах передкризового стану радянського суспільства зводилася до обмежувальних і заборонних заходів у релігійній сфері.

Тривало скорочення церковної мережі в УРСР. Голова республіканської РСР К. Литвин у щорічних звітах про роботу триумфально звітував про зменшення кількості парафій: у 1975 р. припинили діяльність 563 громади, в 1976 р. – ще 481 [18, с. 225].

Органи влади, вимагаючи від віруючих суворого виконання законів, у той же час нерідко самі припускалися неправомірних дій: забороняли церковні служби, здійснення обрядів, штрафували керівників та віруючих зареєстрованих громад за відвідування молитовних зборів дітьми, тим, хто закінчує школу іноді видавали характеристики з уточненням релігійності, перешкоджали ремонту молитовень, їх оренді та купівлі, відмовляли у підключенні церков до державної електромережі тощо. Не випадково кількість скарг і заяв в центральні органи влади від віруючих України зростає: у 1975 р. їх було 375, а в 1976 р. – 504, що становили дві третини всіх листів, що надійшли в союзну РСР [32, арк. 43–44].

Звичайно, було б невірно всю відповідальність за неналежне ставлення до історико-архітектурних споруд покласти лише на місцеві органи влади. Не слід забувати, що в практичній діяльності вони керувалися настановами центральних органів, дотримувалися директивної лінії. Партійно-державні органи спрямували свої зусилля на здійснення дискримінаційної політики щодо РПЦ, перш за все в питаннях повернення безпідставно відібраних храмів, переслідувань віруючих.

Радянське керівництво не було зацікавлене у відновленні знижених ним же культових споруд. В Україні за державний кошт реставрувалися лише окремі „престижні” об’єкти, які, ймовірно, мали музейну чи історичну цінність для пропаганди. Більшість культових споруд залишалися в занедбаному та аварійному стані. Навіть ті сакральні об’єкти, що були офіційно взяті під захист держави, часто не реставрувалися і навіть не охоронялися. Така політика відповідала ідеологічній концепції марксизму-ленінізму, згідно з якою уцілілі залишки культових споруд неминуче мали зникнути. У низці регіонів УРСР місцеві чиновники та активісти робили все можливе, щоб прискорити процес руйнування цих об’єктів. Як наслідок – покоління людей радянської України, виховані в атеїстичному дусі, перестали сприймати собори та церкви як святині. Однак, навіть в епоху ідеологічного „безпам’ятства”, ці будівлі не були забуті назавжди.

У період середини 1960-х – першої половини 1970-х років РПЦ залишалася повністю підпорядкованою радянській державі, яка відверто нехтувала її законними правами та інтересами. Реалії суспільно-політичного життя як у СРСР, так і в УРСР включали постійні переслідування священників і віруючих, а також значні моральні утиски з боку партійно-радянських функціонерів із метою викорінення віри та відвернення населення від церкви. Монополія на регулювання та визначення чисельності церков залишалася виключно в руках держави. Однак, порівняно з часом жорсткої хрущовської „відлиги”, боротьба з релігією тепер велася значно обережніше.

Досвід державно-церковних відносин цього періоду яскраво продемонстрував, що стратегія і тактика антирелігійної роботи відверто суперечила проголошеній державою свободі совісті. Навіть після прийняття нової редакції законів про релігійні об’єднання та підписання Гельсінських угод (1975 р.), суттєвих змін у державній політиці щодо Церкви не відбулося.

Таким чином, період середини 1960-х – початку 1970-х років в Українській РСР ознаменувався трансформацією, але не відмовою радянської держави від антирелігійної політики. Після провалу жорстких гонінь періоду „відлиги” та усвідомлення того, що масові репресії та публічне знищення храмів лише підривають авторитет самої влади серед населення, партійне керівництво на чолі з Л. Брежнєвим

перейшло до більш прихованої та адміністративно витонченої тактики боротьби з Церквою як інституцією. Усвідомлення неефективності тотальної боротьби з релігією сприяло деякому відходу держави від практики ліквідації культових споруд. Сприятливими чинниками розширення церковної мережі стали певне удосконалення законодавчої бази державно-церковних відносин, незначна активізація процесів реєстрації релігійних громад.

Певні позитивні зміни в ставленні до сакральних споруд, що намітилися в другій половині 1960-х рр., проявилися в активізації роботи по їх виявленню та науковому обстеженню, більш раціональному використанню. Проте, ідеологічні пріоритети держави, залишковий принцип фінансування, відсутність науково обґрунтованої концепції збереження й використання пам'яток призводили до подальших втрат культових споруд у результаті неусвідомлених та навмисних руйнувань. Ситуація ускладнювалася відомчою невпорядкованістю справи збереження історико-культурної спадщини, невизначеністю статусу сакральних пам'яток у радянському суспільстві, відсутністю відповідальності за їх руйнацію. Обмеження, керівне втручання й самоправство партійно-державних функціонерів у релігійній сфері в означений період спричинили безповоротні втрати як у сфері матеріальних, так і духовних надбань України. Радянська держава змінила лише фасад своєї антицерковної політики, перейшовши від терору до адміністративного маніпулювання та ідеологічного витіснення, зберігаючи стратегічну мету – повну ліквідацію чи підпорядкування Церкви інтересам комуністичного режиму.

Список використаних джерел

1. Акименко Ф. Щоб не пізно було реставрувати. Народна творчість та етнографія. 1968. № 1. С. 110.
2. Акуленко В., Максимов В. За принципом європейської спільності: Охорона культурних цінностей у конвенціях Ради Європи. Політика і час. 1999. № 4. С. 44–49.
3. Вечерський В. В. Втрачені святині. Київ : Техніка, 2004. 176 с.
4. Вечерський В. Поминальник української архітектури. Пам'ятки України. 1992. № 2–3. С. 65–69.

5. Воля П. До питання про знищення православних церков Полтавщини. Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. Полтава, 1994. С. 260–261.
6. Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. Київ: Техніка, 2004. 176 с.
7. Голодний М. О. Радянське законодавство про релігійні культу. Київ: Політвидав України, 1974. 132 с.
8. Данилюк Ю. З. Державна політика щодо архітектурних пам'яток культового призначення у 60-х роках на Україні. Релігійна традиція в духовному відродженні України. Полтава 1992. С. 119–121.
9. Єленський В. Держава і церква в СРСР : З історії передквітневого двадцятиліття. Людина і світ. 1991. № 2. С. 8–12.
10. Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів) / Під ред. Голови секції правової охорони пам'ятників Республіканського правління Товариства О.Н.Якименка. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1970. 464 с.
11. Крук О.І. Державний архітектурно-історичний заповідник „Софійський музей” у збереженні національно-культурних традицій українського народу 50—80-х рр. Наукові записки / Національна академія наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Вип. 9. Київ, 1999. С. 204–207.
12. Лівшиць Ю. Динаміка руйнування печер Святогірського монастиря на Донеччині. Пам'ятки України. 1997. № 1. С. 79–85.
13. Мартирологія українських церков. У 4 т. / Укл.: Осип Зінкевич, Олександр Воронин. Торонто-Балтимор: Смолоскип. Т.1: Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. 1987. 1207 с.
14. Нестуля О.О. Особливості пам'яткоохоронного руху в Україні 1917-1991 рр. та актуальні завдання збереження історично-культурної спадщини на сучасному етапі. Стратегія українського державотворення: філософсько-політологічний та економічний аналіз. Філософія. Економіка. Політика. Освіта: Зб. наук. пр. Київ-Полтава: АСМІ, 2000. С. 147–160.

15. Охорона, використання і пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). Частина 4. Київ, 1989. 153 с.
16. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР; (Ил. справ.-каталог): В 4-х т. / Редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. Киев : Будівельник, 1983–1986. Т. 3: Львовская оласть; Николаевская область; Одесская область; Полтавская область; Ровенская область / Редкол.: Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др., 1985. 337 с.
17. Пашенко В. О. Часи нові — стратегія стара, або політика партії і держави щодо УПЦ в середині 70-х років. Історична пам'ять. Науковий збірник. 2001. № 1–2. С. 18–38.
18. Пашенко В. О. Православ'я в новітній історії України: у 2-х ч. Полтава: Вид-во „Полтава”. Ч. 2. 2001. 736 с.
19. Піскун В. М. Проблеми охорони та використання культурної спадщини в Україні (середина 70-х років ХХ ст.): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01; НАН України, Інститут історії України. Київ, 1995. 204 с.
20. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. Київ : Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана. 1992. 1024 с.
21. Рожко В.С. Нарис історії української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Медіа, 2001. 672 с.
22. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового. Хмельницький: Подільське відділення ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, 2000. 266 с.
23. Сообщение постоянной комиссии правления Союза архитекторов СССР содействия охране памятников архитектуры / Под общ. ред. В.Н. Иванова и А. Г. Чинякова. Москва, 1965. 13 с.
24. Українське відродження і національна церква. Львів: Меморіал, 1990. 90 с.
25. Державний архів Львівської області. Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 5619. 211 арк.
26. Державний архів Львівської області. Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 6050.169 арк.
27. Державний архів Полтавської області. Ф. П-15. Оп. 9. Спр. 93. 140 арк.

28. Державний архів Харківської області. Ф. Р-3858 Оп. 17. Спр. 90. 31 арк.
29. Державний архів Чернівецької області. Ф. Р-623. Оп. 2. Спр. 210. 48 арк.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 42. 181 арк.
31. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 663. 81 арк.
32. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1508. 86 арк.
33. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2673. 67 арк.
34. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3456. 62 арк.
35. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2570. 201 арк.
36. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2571. 138 арк.
37. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2588. 153 арк.
38. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2594. 27 арк.
39. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 157. 37 арк.
40. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 167. 209 арк.
41. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 268. 350 арк.
42. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 446. 225 арк.
43. ЦДАВО України. Ф. 4648 Оп. 1. Спр. 447. 190 арк.
44. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 448. 54 арк.
45. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 1. 22 арк.
46. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 3. 207 арк.
47. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 6. 246 арк.
48. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 7. 208 арк.
49. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 33. 120 арк.
50. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 36. 154 арк.
51. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 73. 98 арк.
52. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 83. 170 арк.
53. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 90. 182 арк.
54. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 128. 228 арк.
55. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 255. 266 арк.
56. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 278. 105 арк.
57. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 284. 247 арк.
58. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 285. 168 арк.
59. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 286. 115 арк.

- 60.ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 307. 64 арк.
61.ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 351. 17 арк.
62.ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 352. 174 арк.

РОЗДІЛ 12.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТАХ (НА МАТЕРІАЛАХ ОДЕЩИНИ)

Дослідження проблеми становлення та розвитку Римо-католицької церкви (РКЦ) на півдні України є необхідною складовою процесу реконструкції не лише церковної та світської історії краю, але й історії України. Тож мета представленої розвідки полягає у висвітленні основних аспектів розвитку Римо-католицької церкви в Південній Україні в контексті її зв'язків з європейськими країнами, основних проблем та досягнень з кінця XVIII до початку XXI ст. Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше запропоновано комплексне дослідження особливостей розвитку РКЦ у південному регіоні на тлі історичних подій зазначено періоду.

Геополітичні процеси, які відбулися в Північному Причорномор'ї наприкінці XVIII ст., зумовили зміни на релігійній мапі сучасної Південної України, де з'явилися церкви різних конфесій. Поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) та російсько-турецькі війни (1768-1774 рр.; 1788-1791 рр.) спричинили переселення іноземців з різних європейських країн на південні землі, які опинилися в межах Російської імперії. Уряд, зацікавлений в швидкому економічному освоєнні регіону, гарантував переселенцям низку привілеїв, у тому числі й свободу віросповідання та дозвіл на будівництво своїх храмів [19]. Ці умови стали привабливими для жителів деяких країн Європи, в тому числі й тих, хто сповідував католицизм. Вони переселились на південноукраїнські землі й утворили там свої сільськогосподарські колонії та етнічні общини в містах. До католицьких переселенців належали поляки, іспанці, італійці, французи, німці та інші етноси.

Російський уряд, який прагнув максимально обмежити контакти католиків з Папою Римським з метою зменшення його впливу, відразу встановив над ними державний контроль. Підтвердженням є указ Катерини II, датований 14 грудня 1772 р. «Про передачу в духовне

управління Католицькому Єпископу всіх Римських Католицьких монастирів і церков, як у приєднаних від Польщі Провінціях, так і в усіх містах; про відкриття при них Духовних консисторій; про їх утримання; про оскарження їх рішень і про заборону оприлюднення Папських булл і рішень без височайшого дозволу». Цей указ спочатку мав відношення лише до Білорусії, але через 10 років він розповсюджувався на усі Римо-католицькі церкви імперії, що позбавляло їх прямого контролю Папи Римського [2, с. 70-71].

За розпорядженням царського уряду була створена Могилівська католицька єпархія, на чолі якої призначено єпископа Станіслава Богуш-Сестренцевича (1773-1826 рр.). Згодом, згідно указу 1798 р., він отримав сан митрополита, а єпархія перейменована в митрополію, якій підпорядковувались усі Римо-католицькі церкви Російської імперії [20]. Під юрисдикцію митрополита були передані й бессарабські католики, які опинилися в межах імперії після колонізації нею Бессарабії. З 1814 р., за розпорядженням Станіслава Богуша-Сестренцевича, духовне управління там здійснював Каменецький єпископ Боргеуш Мацкевич, що мало унеможливити туди доступ ксьондзів з Німеччини. Упродовж ХІХ ст. назви та кордони католицьких єпархій декілька разів змінювалися, що зумовлювалось політикою царського уряду.

На півдні України з кінця ХVІІІ ст. до 1820-х рр. склалися досить сприятливі умови для розвитку Римо-католицької церкви. Характерною особливістю цього періоду було лояльне ставлення до католиків з боку світської влади, що давало можливість для успішного церковного будівництва. Прикладом може слугувати процес становлення РКЦ в Одесі, де в 1795 р. був закладений перший храм на кошти віруючих. З часом він уже не відповідав вимогам зростаючої католицької общини й не вмщав усіх віруючих. Коли в 1808 р. виникла нагальна потреба в будівництві нового кам'яного храму, то міська влада не відмовила у виділенні землі в центрі міста загальною площею 2 925 кв. сажень, а три роки по тому закріпила за церквою право на її вільне володіння [8, арк. 3]. Тож у 1809 р. там розпочалося будівництво костелу за проектом італійського архітектора Франческо Моранді.

Варто зазначити, що активній розбудові римо-католицьких парафій сприяв Новоросійський генерал-губернатор, градоначальник Одеси дюк де Рішельє, який належав до Римо-католицької церкви. Він

прихильно ставився до єзуїтів, діяльність яких офіційно дозволялася царським урядом з кінця XVIII ст. У 1811 р. на підвладній йому території була затверджена посада візитатора Римо-католицьких церков, а одночасно й пробста одеської РКЦ, який знаходився в підпорядкуванні Могилівського митрополита. Першим візитатором став французький емігрант єзуїт абат Шарль Домінік Ніколь, запрошений до Одеси градоначальником. Він контролював діяльність римо-католицьких парафій, які знаходились в Одесі, Миколаєві, Херсоні та Северинівці. Проте абат не зміг довго обіймати цю посаду. У 1820 р., за рішенням царського уряду, єзуїтів виселили за межі Росії, звинувативши в проповідницькій діяльності серед православних. Наступник Ніколя – Ігнатій Ліндль, який прибув з Баварії, через два роки також був висланий з імперії. Його звинуватили в проповідях протестантських ідей серед католиків [16, с. 113-114].

З цього часу урядом вводився жорсткий контроль за кандидатурами іноземних священників, які мали служити в католицьких церквах Могилівської митрополії. Для німців-католиків запрошувались ксьондзи з Німеччини та Австрії, яких прискіпливо перевіряли на благонадійність та непричетність до ордену єзуїтів [7, арк. 10, 11].

Німецькі переселенці, четверта частина яких належала до РКЦ, потребувала католицьких священників, які здійснювали богослужіння німецькою мовою. Вони утворили свої общини і побудували храми, в тому числі у Вознесенську, Миколаєві, Одесі, Херсоні, Таганрозі та інших містах. Найбільша община німців-католиків була в Одесі, де її члени успішно займались економічною та освітньо-науковою діяльністю.

Італійські переселенці, які також відносились до католицького віросповідання, з кінця XVIII ст. поселилися в портових містах Криму та Північного Причорномор'я. Значна частина їх була в Херсоні та Миколаєві, але найбільша італійська громада виникла в Одесі. Її члени відрізнялися високим інтелектуальним та культурним рівнем, що зумовило їх значні досягнення в зовнішній торгівлі, підприємництві, освіті та культурі. Талановиті італійські архітектори Джовані Баллаквва, Джовані Скудієрі, Франческо Фраполлі, Франческо Боффо, Франческо Моранді створили прекрасний архітектурний облік Одеси. Італійські

митці були біля витоків театрального мистецтва в місті. Одеса підтримувала культурні зв'язки з італійськими містами Венецією, Міланом, Римом, Флоренцією, що сприяло поширенню італійської культури в Україні [16, с. 127].

Французькі емігранти, переважна більшість яких була католиками, поселились також у портових містах – Миколаєві, Одесі та Херсоні. Вони посіли вагоме місце в міжнародній торгівлі, підприємстві, громадському житті та культурі. Серед видатних особистостей, які відіграли вагому роль в історії півдня України були французи-католики – генерал-губернатори Новоросійського краю та градоначальники Одеси герцог де Рішельє та граф Ланжерон, один із перших архітекторів міста де Волан.

Внаслідок поділу Речі Посполитої частина поляків, які належали до аристократичних і заможних прошарків суспільства, емігрувала на землі півдня України. Найбільша їх кількість поселилась на території Катеринославської губернії, насамперед у Катеринославі, Олександрівську та Верхньодніпровську. Менше поляків стали жителями Херсонської губернії, де вони утворили общини в Ананьєві, Одесі, Миколаєві та Херсоні [18, с. 35-39]. Варто зазначити, що не усі поляки відносились до католицького віросповідання, проте переважна більшість належала до РКЦ.

Польська католицька община в Одесі на початку свого формування налічувала близько 50 осіб, але з часом вона стала досить чисельною. Її діяльність значно поживилось коли генерал-губернатором Новоросійського краю і намісником Бессарабської області був Михайло Семенович Воронцов (1823-1844 рр.). Він був одружений на Єлизаветі Ксаверіївні із польського роду Браницьких, тож не дивно, що серед його оточення були й польські шляхтичі, які були лояльно налаштовані стосовно політики російського уряду. Частина поляків перебувала в серйозній опозиції до російської влади і мріяла про відродження Польщі, деякі дотримувались позиції нейтралітету. Попри політичні розбіжності, представники польської общини брали активну участь у зовнішній торгівлі, підприємницькій діяльності, сприяли розвитку архітектури, театрального мистецтва, освіти і науки.

На початку 1820-х років чисельність католицького населення в Одесі значно зросла й кожна етнічна община хотіла слухати

богослужіння на рідній мові. Тож у 1821 р. в Успенському католицькому храмі службу здійснювали чотири священнослужителі на італійській, німецькій, польській та французькій мовах відповідно до потреб віруючих.

У 1830-х роках розпочався новий період в історії РКЦ. Його відмінною рисою став наступ російського уряду на Церкву, яка підозрювалась у підтримці польського повстання 1830-1831 рр. Постраждали польські родини півдня України, які підтримали польське повстання. Документи, які зберігаються у Державному архіві Одеської області, свідчать про репресії російського уряду стосовно учасників повстання. Це документи про висилку за кордон галицьких уродженців і заборону на в'їзд до Російської імперії низці поляків, яких уряд вважав неблагонадійними. Серед них: Вассоевич, Ленчковський, Кароліна Потоцька та багато інших. Постраждали родини Потоцьких, Сабанських і Чарторийських, майно яких було конфісковано російською владою [3, с. 52, 54]. Будинок Потоцьких був назавжди конфіскований владою і згодом переданий в духовне відомство для Архієрейського будинку православного Херсонсько-Таврійського архієпископа Гавриїла (Розанова). Це унеможливило повернення будинку Потоцьким, навіть тоді, коли внаслідок зміни політики російського царизму в 1840-1850-х рр. поляки отримали можливість на повернення свого майна.

У цей час розпочалася політика ізоляції РКЦ від Риму й втручання світської влади у справи католицького єпископату. Це спричинило різке незадоволення Ватикану та хвилю обурення в країнах Західної Європи. 22 липня 1842 р. Папа Римський Григорій XVI скликав збори кардиналів, де звинуватив Миколу I у намаганні знищити РКЦ на території Російської імперії. Можливість оприлюднення довготривалого дипломатичного листування між Апостольською Столицею та російським урядом могло спричинити серйозний міжнародний конфлікт. Адже ці документи свідчили про постійне порушення прав РКЦ на території Росії. Щоб уникнути неприємної ситуації, імператор Микола I змушений був у 1845 р. приїхати до Риму на зустріч з Папою. Після цієї зустрічі майже два роки тривали переговори, наслідком яких стало підписання в 1847 р. конкордату між царським урядом і Ватиканом, який мав залагодити основні проблеми.

Проте існувало 12 неузгоджених статей, вирішення яких потребувало часу й багатьох зусиль. В одній з них йшлося про утворення нової, сьомої католицької єпархії з центром у Херсоні [1, с. 193-206].

Рішення про утворення католицької Херсонської єпархії, оприлюднене Миколою І, викликало хвилю протестів серед православного духовенства. Херсонсько-Таврійський архієпископ Інокентій (Борисов) зайняв рішучу позицію стосовно цього питання. У нього завжди було безкомпромісне відношення до католицької церкви і Апостольської Столиці, що знайшло своє відображення в «Записці» архієпископа, написаній ним у зв'язку з перспективою утворення римокатолицької єпархії в Херсоні. Він обґрунтував свої погляди й застеріг уряд від створення цієї єпархії, вважаючи це необдуманною і наївною поступкою Риму, шкода від якої більш ніж очевидна. Перетворення Херсона на центр католицизму на півдні України могло призвести до активної місіонерської діяльності католицького духовенства, зростання чисельності католиків серед населення і посилення впливу Папи Римського в регіоні. Тому архієпископ радив не поспішати з реалізацією цього плану, а католицьку єпархію розмістити в іншому місці, ближче до Саратовської губернії, де проживала значна кількість католиків [17, с. 412-436]. Російський уряд не міг проігнорувати протести православної ієрархії і змушений був звернутися до Папи з проханням про перенесення столиці католицької єпархії з Херсону до Тирасполя. Новоутворена єпархія отримала назву Тираспольської і увійшла до складу Могилевської митрополії. Першим єпископом Тираспольської дієцезії став Фердинанд Гелан Кан (1849-1864 рр.). Проте в Тирасполі фактично були відсутні умови для влаштування там єпископської кафедри. Тож у 1855 р. прийнято рішення про переміщення єпископської резиденції до Саратова. До новоутвореної єпархії увійшли католицькі парафії Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабії.

Відповідно до документальних даних упродовж 1940-1850-х років РКЦ на півдні України мала стійку тенденцію до свого розвитку. На 1844 р. там діяло 18 католицьких храмів, до яких належали 23 священнослужителя й 25 744 парафіян. Згідно парафіяльних списків у Херсоні налічувалось 1 200 католиків, у Миколаєві – 1 000, в Ізмаїлі – 445, у Таганрозі – 300, у Севастополі – 190 та в Сімферополі – 400 осіб.

У кожному з цих храмів було по одному церковнослужителю. Проте всі вони значно поступалися одеському, як за розмірами так і за чисельністю віруючих. Згідно із опублікованими документами Головного статистичного комітету Новоросійського краю в місті налічувалось 5 000 римо-католиків [4, арк. 3, 9].

Тому цілком закономірно, що де-факто єпископська кафедра знаходилась в Одесі. Цьому сприяло завершення будівництва нового римо-католицького собору, освяченого в 1853 р., на честь Успіння Пресвятої Діви Марії, який і став кафедральним. Його настоятелем призначено Єжи Безутовича. На цей час католицька громада Одеси була найбільшою на півдні України. У 1873 р. в Одеському градоначальстві, налічувалося 8 616 католиків та 14 католицьких священнослужителів [9, арк. 20-21].

Про зростання чисельності католицького населення в Одесі свідчить необхідність у будівництві нового храму. Спочатку на вулиці Балківській була збудована каплиця, але це не вирішило проблеми. У 1892 р. духовенство звернулося до місцевої влади з проханням про виділення для будівництва нової церкви, будинку для притчу, церковнопарафіяльного училища та притулку для бідних і пристарілих. Міська дума задовольнила прохання католиків і 18 листопада 1892 р. міський голова Г. Маразлі підписав наказ про безоплатне виділення земельної ділянки загальною площею 1 659 кв. сажень для будівництва церкви. На місці каплиці був побудований великий храм, освячений в ім'я Св. Климента, настоятелем якого призначено священника Йосифа Шейнера [5, арк. 76].

У 1913 р., завдяки родині французьких емігрантів Вассалів, в Одесі була побудована католицька церква Св. апостола Петра. Вона була невеликою за розмірами, збудована в стилі італійського бароко і знаходилась на вулиці Гаванній – недалеко від порту. У подальшому це відіграє позитивну роль в її історії.

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. чисельність католиків мала тенденцію до зростання не лише в Одесі, але й на півдні України в цілому. Найбільш яскраво цей процес спостерігався в Херсонській губернії. За підрахунками О.О. Баковецької в 1856 р. там проживало 25 359 осіб католицького віросповідання, в 1869 р. – 30 078 осіб, у 1882 р. – 46 616 осіб, а в 1896 р. – 79 159 осіб [2, с. 106].

З приходом радянської влади розпочався новий етап в історії РКЦ в Південній Україні. У цей час розпочалось гоніння на Церкву, знищення її храмів та репресії духовенства. Прикладом можуть слугувати трагічні події, які мали місце в Одесі. У 1935 р. за рішенням влади було закрито кафедральний собор Успіння Пресвятої Діви Марії. Рік по тому був знищений прекрасний храм св. Клементя. Уціліла лише церква Св. апостола Петра, яку в місті називали французькою. Її часто відвідували французькі моряки, які прибували до Одеського порту. Тож церкву не знищили, а залишили її як своєрідну демонстрацію релігійної свободи для тих європейців, які побували в Одесі. Таким чином, вона на довгий час залишилась єдиною на півдні України й перебрала функції кафедрального собору. З 1858 р. її настоятелем був отець Тадеуш Хоппе. Він народився в 1913 р. у Польщі, закінчив вищу духовну семінарію у Вільнюсі, де близько 15-ти років служив у місцевих храмах. За власним бажанням він прибув до Одеси щоб стати священнослужителем РКЦ. 45 років свого життя о. Тадеуш Хоппе присвятив розбудові Церкви в місті [19].

У роки Другої світової війни окупаційна влада в окупованій Одесі повернула кафедральний собор католицькій громаді. Але після закінчення війни собор знову було закрито й перетворено на спортивну залу, а католицьке духовенство репресовано. Подібна ситуація склалася на усій території південного регіону.

Демократичні принципи релігійного життя, задекларовані в Законі «Про свободу совісті і релігійні організації» (1991 р.) дали можливість розпочати процес відродження Римо-католицької церкви в Українській державі. Вагому роль у даному контексті відіграло відновлення 6 січня 1991 р. Папою Римським Іваном Павлом II давніх духовних центрів – Львівської архієпископії та Кам'янець-Подільської дієцезії, до складу якої на той час входили 10 областей, в тому числі й південноукраїнські. Це, в свою чергу, зумовило повернення католицьким громадам конфіскованих радянською владою релігійних споруд. Зокрема, 9 серпня 1991 р. римо-католиком повернули приміщення Одеського кафедрального собору Успіння Пресвятої Діви Марії, чому значною мірою сприяв о. Тадеуш Хоппе.

Наприкінці 1993 р. РКЦ вдалось повернути будинок священників – єдине що залишилося після знищеного храму св. Климента. Згодом там відновлено каплицю.

Поступово забезпеченість культовими спорудами РКЦ на Одещині зростала й на 1998 р. становила 62, 5% [10, арк. 3]. Тут діяло лише дев'ять релігійних організацій РКЦ: вісім громад та один монастир, де знаходились три ченці. З'явилися невеликі католицькі громади в селах Волкове, Ониське та Петрівка Комінтерновського району. Римокатолицькій церкві на Одещині належало п'ять релігійних будівель, та ще три були орендовані під молитовні. Богослужіння здійснювали шість священнослужителів, чотири з яких були поляками [11, арк. 22].

Варто зазначити, що місцева влада висловлювала стурбованість стосовно присутності польських ксьондзів і черниць у костелах Одеської області. На їхньому місці вона воліла бачити представників місцевого католицького духовенства. Навіть благодійницька діяльність польських ксьондзів розцінювалась як можливість для власного збагачення. [10, арк. 6].

У травні 2002 р. із Кам'янецької дієцезії виокремлено південні землі: Кіровоградську, Миколаївську, Одеську й Херсонську області та Автономну Республіку Крим, де утворено нову – Одесько-Сімферопольську дієцезію на чолі з єпископом Броніславом Бернацьким. Так як єпископська кафедра мала знаходитись в Одесі, то собору Успіння Пресвятої Діви Марії був повернутий статус кафедрального. Його настоятель – Юзеф Павлюк розпочав активну роботу по реставрації собору. Адже упродовж радянського періоду він був розорений і слугував спортивною залюю. Основні святині: ікона Пресвятої Богородиці, мармурова хрестильниця та 14 картин із зображенням Хресної Дороги увесь цей час зберігались в костелі Св. апостола Петра. Тож реставрація собору потребувала довгої й клопіткої роботи. Лише 24 серпня 2008 р., у день приурочений до святкування 17-ї річниці незалежності України, відбулося його освячення. Ця подія привернула увагу європейських країн. Освячення кафедрального собору здійснив ксендз-кардинал, Краківський архієпископ Станіслав Дзівіш. На урочистостях були присутні прелати з України, Польщі, Білорусі та Молдови. Фасад храму прикрасили скульптурні фігури Папи Івана Павла II та Святого великомученика Мартина. Три роки по

тому до собору була привезена частинка мощей Папи Івана Павла II, яку єпископу Броніславу Бернацькому вручив колишній секретар Папи Римського, Краківський архієпископ, кардинал Станіслав Дзівіш [15, с.89-90]. Собор отримав статус пам'ятки історії та архітектури Одеси.

РКЦ на Одещині в складі Одесько-Сімферопольської дієцезії отримала нові можливості для зростання чисельності релігійних організацій. У 2004 р. вона налічувала 17 релігійних організацій, 11 релігійних громад і 12 священників, двоє з яких були іноземцями [12, арк. 9]. Рік по тому кількість релігійних організацій зросла до 21-ї, громад – до 15-и, а священників – до 14-и [13, арк. 9]. На 2015 р. у складі РКЦ перебувало уже 28 релігійних організацій, одне управління, 20 громад, 5 монастирів і 2 місії [14, арк. 2].

У 2004 р. при костелі Св. апостола Петра, в колишньому помешканні отця Тадеуша Хоппе, відкрито кімнату-музей, присвячену його пам'яті. Храм отримав статус малої базиліки. Він занесений до пам'яток культурної спадщини України.

На початку ХХІ ст. РКЦ активно займається питаннями покращення міжконфесійних взаємин у південному регіоні, просвітницькою, науковою та благодійною діяльністю. Вона підтримує зв'язки з європейськими країнами, які надають відповідну допомогу для подальшої розбудови Римо-католицької церкви.

Таким чином, вихідці з європейських країн, які належали до католицької конфесії, активно сприяли розвитку Римо-католицької церкви на землях свого переселення, насамперед у Південній Україні. Вони розбудовували свої храми, для проведення богослужіння, до яких запрошувались сьондзи з країн Європи. До початку 1820-х розбудовою РКЦ у південному регіоні опікувались єзуїти, яскравим представником яких був французький емігрант абат Шарль Домінік Ніколь, який став візитатором Римо-католицьких церков. З метою державного контролю за католиками царський уряд зніщив утворення Могилівської єпархії, перетворену згодом на митрополію. На початку ХІХ ст. переважна частина католиків поселилась у великих містах Херсонської губернії, насамперед: Одесі, Миколаєві, Херсоні та Вознесенську, де були найбільш сприятливі умови для економічної діяльності. Найбільша католицька община була утворена ними в Одесі, характерною ознакою якої була етнічна строкатість. Упродовж 1830-х

років відбувались репресивні заходи російського уряду стосовно РКЦ. Активна позиція Апостольського Престолу та країн Європи, націлена на захист прав Римо-католицької церкви на території Російської єпархії, змусила царський уряд переглянути свою політику стосовно Церкви й погодитись на заснування нової Тираспольської єпархії, до якої увійшли південноукраїнські губернії. Одеса стала фактичним центром цієї єпархії. У місті знаходилась найбільша кількість римо-католицького населення й кафедральний собор Успіння Пресвятої Діви Марії. Друга половина XIX ст. стала періодом найвищого розвитку РКЦ на півдні України. За часів радянської влади здійснена спроба знищення Римо-католицької церкви та її духовенства. Відбудова Церкви розпочалася в Українській державі на початку XXI ст. Католикам поступово повернули церковні будівлі, репресовані в радянські часи. У 2002 р. Одеса стала кафедральним містом новоутвореної Одесько-Сімферопольської дієцезії і католики Південної України отримали нові можливості для подальшої розбудови Римо-католицької церкви.

Список використаних джерел

1. Акты и грамоты об устройстве и управлении римско-католической церкви в империи Российской и Царстве Польском. СПб., 1849. 269с.
2. Баковецька О.О. Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII – XIX столітті: монографія. Миколаїв: Іліон, 2015. 360 с.
3. Білоусова Л. Г. Українська Полоніка в документах Державного архіву Одеської області. Інформаційний бюлетень. 2007. №1. С. 50-57.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 16.
5. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 54.
6. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 60.
7. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 118.
8. ДАОО. Ф. 628. Оп. 1. Спр. 1.
9. ДАОО. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 30.
10. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 6.
11. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 8.
12. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 15.
13. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 16.
14. ДАОО. Ф. Р-6712. Оп. 4. Спр. 46.

15. Діанова Н.М. Розвиток римо-католицької церкви на Одещині (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України: зб. наук. пр. Одеса: Бондаренко М.О., 2023. Вип. 18. С. 86-93.
16. Діанова Н.М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.): монографія. Одеса: Астропринт, 2010. 176 с.
17. Записка Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, о новоучрежденной епархии Римско-католической в Херсоне. Русский архив. 1868. С. 412-436.
18. Кеппен П.И. Об этнографической карте Европейской России. СПб.: Тип. Академии Наук, 1852. 40 с.
19. Они оставили след в истории Одессы. Одесский биографический справочник. Хоппе Тадеуш (1913-2003) – прелат. URL: <http://odessa-memory.info/>
20. ПСЗРИ-I. Т. ХХІІІ. СПб., 1830. № 17 320.
21. ПСЗРИ-I. Т. ХХV. СПб., 1830. № 18 345.

РОЗДІЛ 13.
ГЕОПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ ПОСТЫПОЛЯРНОГО СВІТУ:
РОЗШИРЕННЯ НАТО НА СХІД ТА ЙОГО
ІСТОРИЧНІ НАСЛІДКИ

Наші сучасні уявлення про Організацію Північноатлантичного договору та її розширення у переважній мірі перебувають під впливом пострадянських догм, ілюзій і кліше. Переважна більшість населення не розуміє повною мірою ту роль, яку НАТО відіграє у сучасній світовій політиці та міжнародних відносинах. Адже, незважаючи на закінчення «холодної війни», роль і вплив Альянсу в системі міжнародних відносин збільшується.

Для сучасної України роль НАТО полягає у безперечному факторі стримування ворога, який має стати запорукою майбутньої безпеки. Досить цікаво подивитися на проблему НАТО і очима освітянської спільноти здобувачів.

У контексті сучасних викликів, зокрема загострення конфліктів у Східній Європі, зростання гібридних загроз та посилення протистояння між Росією і Заходом, дослідження розширення НАТО дозволяє краще зрозуміти причини та наслідки цього процесу. Це має велике значення і для нашої країни, оскільки зараз Україна, знаходячись у важких умовах війни, потребує допомоги по гарантуванню безпеки не лише для себе, а й для всього європейського простору.

Наша тематика потребує наукового осмислення наслідків розширення НАТО на геополітичну динаміку в Європі, формування нової архітектури міжнародної безпеки та аналізу перспектив співпраці між країнами-членами та потенційними кандидатами на вступ до Альянсу.

Вивчення проблеми розширення НАТО на Схід є актуальним не лише з наукового, але й з освітнього погляду, оскільки є необхідним для формування всебічно освічених фахівців, які будуть розуміти глобальні процеси і зможуть приймати обґрунтовані рішення у своїй професійній діяльності.

У цьому розділі нашої колективної монографії ми поставили за мету розкрити механізм розширення НАТО на Схід, визначити геополітичні, безпекові умови цього процесу.

Хронологічні межі нашого дослідження охоплюють період з 1945 до 2025 року. Визначення нижньої хронологічної межі зумовлене закінченням Другої світової війни, зміною зовнішньополітичних курсів СРСР і США, початком «холодної війни» і становленням біполярної системи міжнародних відносин. Визначення верхньої хронологічної межі зумовлене зміною військово-політичної стратегії НАТО в умовах агресії РФ проти України та остаточним вступом до блоку Фінляндії і Швеції.

Теоретичною основою дослідження стали праці таких вітчизняних та зарубіжних дослідників, як Л. Алексієвць [1], М. Алексієвць [1], Н. Андріянова [3, 4], В. Антошкін [5], А. Баровська [6], В. Безкоровайний [7], Н. Бем [8], З. Бжезінський [9, 10], Т. Брежнєва [11], О. Брусиловська [12, 13], О. Ващенко [15], В. Вдовенко [16, 52], І. Волошин [54], С. Волошук [17], М. Воротнюк [18], В. Газін [19], А. Гандзюра [20], В. Глебов [21], Л. Голопатюк [2], Б. Гончар [23], Ю. Гончар [23], І. Горобець [24], О. Гринько [25], І. Грицяк [26], А. Грубінко [27], А. Дирда [33], Л. Дорош [34], І. Дудко [35], Я. Завада [36], Т. Камінська [26], О. Кириченко [39], В. Клименко [55], Г. Коваленко [3, 40], Т. Коновальчук [41], С. Копилов [19], О. Коппель [43], К. Кулагін [78], Д. Лакішик [47], Н. Латигіна [48], В. Литвин [49], Є. Магда [50], В. Максимець [51], В. Манжола [52], А. Мартинов [53], Т. Мелещенко [54], О. Мельник [55], А. Мінаєв [77], О. Овчаренко [60], В. Орлик [61, 62], Т. Орлова [63], Р. Орловський [91], В. Павлюк [76], О. Пархомчук [43], С. Пік [68], О. Потехін [70], С. Речич [74], Т. Сидорук [76], О. Сич [77], В. Слюсар [78], М. Стецюк [80], К. Ткаченко [82], А. Тумашов [83], С. Федуняк [85], І. Цепенда [89], М. Шпура [3], Л. Чекаленко [90], І. Яковюк [91], В. Buzan [92], D. Easton [93], J. Eichler [94], R. Ferrel [95], E. Frydrych [96], D. Gegetchkori [97], R. Gilpin [98], S. Harry [95], K. Haushofer [99], E. Jaroff [100], R. Keohane [101], H. Mackinder [102], R. Menon [103], J. Miller [104], A. Missiroli [105], S. Moisiso [106], I. Muradov [107], T. Parsons [108], M. Sarotte [109], J. Shiffrinson [110], M. Smith [111], G. Snyder [112], N. Spykman [113], K. Waltz [114], A. Wendt [115].

Цінну інформацію для дослідження мають: збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського [2]; академічні видання «Міжнародні відносини та світова політика: підручник» (Київ, 2010) [56], «НАТО: історія, структура, діяльність, перспективи: навч. посіб.» (Луцьк, 2008) [57],

«Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива» (Київ, 2007) [64], «Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура, відносини з Україною: навч. посіб» (Івано-Франківськ, 2012) [66], збірник документів і матеріалів ««Холодна війна» (1946–1991 рр.)» (Черкаси, 2013) [88].

Організація Північноатлантичного договору є однією з важливих міжнародних організацій, що відіграє ключову роль у системі глобальної безпеки. НАТО стала інститутом, що об'єднує країни навколо спільної мети – забезпечення колективної оборони і миру. Протягом багатьох десятиліть організація еволюціонувала, адаптуючись до нових викликів у міжнародній політиці та безпеці.

НАТО складається з двох основних частин: політичної та військової. У штаб-квартирі НАТО представники всіх держав-членів збираються разом для прийняття рішень на основі консенсусу. Також передбачене місце для діалогу та співпраці між країнами-партнерами та країнами-членами НАТО, надаючи їм змогу працювати разом у зусиллях, спрямованих на досягнення миру та стабільності.

Ключовими елементами військової організації НАТО є Військовий комітет, до складу якого входять представники штабів оборони країн-членів НАТО, його виконавчий орган, Міжнародний військовий штаб, і структура військового командування, яка складається з Оперативного командування та Командування з питань трансформації, очолюваних відповідно Верховним головнокомандувачем ОЗС НАТО в Європі і Верховним головнокомандувачем ОЗС НАТО з питань трансформації.

Ще з моменту свого заснування в 1949 році Альянс перебував у процесі майже постійних інституційних змін, результати та наслідки яких все ще впливають на сьгоднішні масштаби реформ. Частково цей поштовх до реформ був мотивований необхідністю конкретизувати та адаптувати організаційні заходи за відсутності оригінального плану. Крім Північноатлантичної ради, єдиним іншим органом, згаданим у

Вашингтонському договори, який створив Альянс, є Комітет оборони. Цей комітет, що складається з міністрів оборони 12 перших країн-членів, існував лише два роки, і його замінила у виконанні своїх обов'язків Північноатлантична рада, яка збиралася на рівні послів та міністрів і, починаючи з 1957 р. також на рівні глав держав і урядів. У 1963 році Північноатлантична рада на рівні послів вирішила, що для проведення нового «трирічного» процесу оборонного планування НАТО з необхідною увагою йому слід створити «Комітет оборонного планування». У 1966 році було створено Комітет із питань ядерної оборони, який відповідальний за колективні ядерні питання, з Групою ядерного планування як більш ексклюзивним дорадчим органом [57, с.88].

Іншими словами, на початку 1960-х років, завдяки ініціативі адміністрації Кеннеді, з'явилася можливість трансформувати управління як звичайною, так і ядерною обороною в НАТО. Метою було краще пристосування до політичних цілей і колективного характеру Альянсу, зокрема через передачу відповідальності від Верховного головнокомандувача ОЗС НАТО в Європі до Генерального секретаря. Це дозволило НАТО розробити необхідні інституційні заходи для втілення задуманої трансформації.

У 1968-70, 1977-79 та 1983-84 роках НАТО також започаткувала довгострокові програми оборонної модернізації у формі програми Оборони союзників у 1970-х роках та Довгострокової оборонної програми. Ці ініціативи були спрямовані на подолання жорсткості та недоліків звичайного процесу оборонного планування та формування політичного кола для зміцнення звичайних і ядерних сил союзників на підтримку стримування та оборони [83, с. 120].

Як і вищі політичні структури Альянсу, військові структури НАТО з 1949 по 1989 рік перебували в процесі майже постійної адаптації. У 1951-1952 роках Групи регіонального планування, створені в 1949 році для виконання початкових стратегічних вказівок, виданих Комітетом оборони, були замінені трьома основними командуваннями НАТО: командуванням ОЗС НАТО в Європі, Атлантичному і командуванні на Ла-Манші. Командування ОЗС НАТО у Європі, яке відповідальне за колективну оборону Європи НАТО від Норвегії до Туреччини, включало у різний час три або чотири головних підлеглих

командування та багато нижчих головних підлеглих командувань, щоб пристосуватися до змін у політичних і геостратегічних обставинах.

Вища військова структура НАТО, що охоплювала три головні командування, також зазнала інституційних змін. Вона еволюціонувала від складної системи, яка включала Військовий комітет, що представляв начальників штабів оборони країн-членів, і Постійну групу, до складу якої входили лише Франція, Велика Британія та Сполучені Штати, до нової моделі. Після розформування Постійної групи в 1966 році Військовий комітет отримав розширені повноваження та відповідальність [92, с. 237].

З моменту закінчення «холодної війни» в 1989-1991 роках структура Альянсу практично безперервно адаптувалася, що відображає постійне зобов'язання союзників зберегти ключову роль Альянсу в еволюції середовища безпеки в епоху після «холодної війни», а також притаманну НАТО інституційну адаптивність.

Відданість НАТО політиці співпраці з колишніми супротивниками та новими партнерами спонукала Організацію Північноатлантичного договору до заснування, як на рівні послів, так і на рівні міністрів, спеціальних органів. До них можна віднести Раду північноатлантичного співробітництва (замінена в 1997 році Радою євроатлантичного партнерства), Постійну спільну раду НАТО-Росія і комісії НАТО-Україна та НАТО-Грузія, а також спеціальні формати для зустрічей із країнами-партнерами Середземноморського діалогу та Стамбульської ініціативи співпраці. Більшість комітетів НАТО вищого рівня, нижчих за Раду, прийняли подібну практику та розширили формати.

Сьогодні багато засідань комітетів НАТО та довгострокові заходи з обміну інформацією та співпраці проводяться за участю зацікавлених партнерів та інших країн, що не входять до НАТО, на регулярній основі [58, с. 78].

Потрібно зауважити, що з вищезазначеної широкомасштабної та регулярної моделі реформування структур і процедур НАТО виділяються такі нововведення після закінчення «холодної війни»:

Серед політичних змін виокремимо наступні:

- у 1994 році були створені Військово-політична група та Оборонна група з питань розповсюдження для вирішення питань

дипломатичного контролю та контролю над озброєннями, а також оборонних і військових аспектів, пов'язаних із розповсюдженням зброї масового знищення та її засобів доставки. У 2000 році було засновано Центр зброї масового знищення, який забезпечує підтримку та експертну допомогу з цих питань;

- створення в 1997 році Групи координації політики з мандатом надавати консолідовану політико-військову консультацію Раді, доповнюючи консультації військового керівництва НАТО, щодо можливого оперативного реагування на виниклу кризу, а також щодо управління поточними операціями;

- створення у 2003 році, як частини Міжнародного секретаріату, нового відділу операцій, який об'єднав під одним дахом усіх співробітників, які займаються управлінням кризовими ситуаціями, операціями та ліквідацією наслідків – тим самим створюючи єдину точку контакту з оперативних питань для інших міжнародних організацій – а також новий Відділ публічної дипломатії, відповідальний за аспекти політики та управління стратегічними комунікаціями НАТО та за відносини зі ЗМІ;

- створення в рамках Міжнародного військового штабу Відділу співпраці та регіональної безпеки із завданням розробки керівних принципів та управління міжвійськовими відносинами з країнами, що не входять до НАТО, незалежно від того, мають вони офіційне партнерство з НАТО чи ні.

Щодо змін у військових структурах НАТО, то основними є:

- послідовні реформи командної структури НАТО в 1994, 1997, 2002 і 2008 роках, що призвело до поступового скорочення кількості військових штабів союзників. Як частина цього процесу реформування, консолідація трьох основних оперативних командувань НАТО часів «холодної війни» в єдине командування НАТО з операцій;

- створення у 2003 році другого стратегічного командування – Командування об'єднаних збройних сил з питань трансформації, що відповідальне за формулювання вказівок щодо трансформації збройних сил союзників і розвитку нових оборонних можливостей;

- створення спеціалізованих організацій у Греції, Норвегії, Польщі та Португалії з визначеними обов'язками щодо підготовки до

операцій на морі; розробка доктрини та підготовка бойового штабу; спільне навчання тактичного рівня, збір і оцінка набутого досвіду;

- створення дюжини Центрів передового досвіду – незалежних від Командування об'єднаних збройних сил з питань трансформації інституційно, але пов'язаних з ним оперативно, присвячених розвитку або вдосконаленню навичок і можливостей у спеціалізованих сферах, таких як цивільно-військове співробітництво, кіберзахист і захист від тероризму;

- створення, поряд із командною структурою НАТО, структури збройних сил НАТО, що складається з 14 багатонаціональних штабів високої та нижчої готовності – дев'яти сухопутних і п'яти морських – які разом із армійськими формуваннями та кораблями, пов'язаними з ними, забезпечують командування сухопутним і морським компонентами багатofункціональних Сил реагування НАТО, створених у 2002 році.

Значивши зміни у структурі НАТО після закінчення «холодної війни», вважаємо за необхідне проаналізувати військові компоненти Організації на сучасному етапі. Вони включають: Військовий комітет (вищий військовий орган НАТО), два Верховних головнокомандувача та військова командна структура. У свою чергу, підтримку Військовому комітету надає Міжнародний військовий штаб.

Військовий комітет є вищим військовим органом НАТО та найстарішим постійним органом НАТО після Північноатлантичної ради, які були сформовані лише через кілька місяців після створення Альянсу. Основна роль Комітету полягає в тому, щоб надавати Північноатлантичній раді рекомендації щодо військової політики та стратегії на основі консенсусу та керувати стратегічними командувачами НАТО. Він є суттєвою ланкою між процесом прийняття політичних рішень і структурою військового командування НАТО і є невід'ємною частиною процесу прийняття рішень в Альянсі [57, с. 60].

Перед тим, як Північноатлантична рада надасть дозвіл на військову діяльність або операції НАТО, необхідно отримати пораду від Військового комітету.

Військовий комітет також відіграє ключову роль у розробці військової політики та доктрини НАТО в рамках дискусій у Раді, Групі ядерного планування та інших вищих органах. Він відповідає за

переведення політичних рішень і вказівок у військове керівництво для двох стратегічних командувачів НАТО – Верховного головнокомандувача ОЗС НАТО в Європі та Верховного головнокомандувача ОЗС НАТО з питань трансформації.

У цьому контексті Комітет допомагає у розробці загальних стратегічних концепцій для Альянсу та готує щорічну довгострокову оцінку потужності та можливостей країн і територій, які становлять ризик для інтересів НАТО.

Під час криз, напруженості чи війни, а також у зв'язку з військовими операціями, які проводить Альянс, такими як його роль у Косово, він консулює Раду щодо військової ситуації та її наслідків, а також дає рекомендації щодо застосування військової сили, реалізації планів на випадок надзвичайних ситуацій і розробляє відповідні правила застосування бойових дій [48, с. 153].

Військовий комітет складається зі старших військових офіцерів з країн- членів НАТО, які виконують функції Військового представника своєї країни при Організації. Це величезний обсяг спеціальних знань і досвіду, які допомагають формувати військову політику, стратегії та плани в масштабах Альянсу. Але водночас, наприклад, Ісландію, яка не має військових сил, представляє цивільний чиновник.

Комітет очолює його Голова, який є старшим військовим чиновником НАТО. Голова керує Військовим комітетом і діє від його імені, видаючи директиви та вказівки як Генеральному директору Міжнародного військового штабу, так і стратегічним командувачам НАТО. Він також відіграє важливу громадську роль як прес-секретар і представник Комітету, що робить його старшим військовим речником Альянсу з усіх військових питань. Його висувають строком на три роки [58, с. 65].

На практиці засідання скликаються щоразу, коли це необхідно, і Рада, і Військовий комітет зазвичай збираються набагато частіше, ніж раз на тиждень. У результаті ролі Альянсу, наприклад, у Косово та Середземномор'ї, зросла потреба в тому, щоб Рада та Військовий комітет збиралися частіше для обговорення оперативних питань.

Військовий комітет проводить регулярні зустрічі з країнами-партнерами на рівні національних військових представників (один раз на місяць) та на рівні головних начальників (двічі на рік) для вирішення

питань військового співробітництва. Військовий комітет також може збиратися в різних форматах, наприклад, у рамках Ради євроатлантичного партнерства або, зокрема, для вирішення питань, пов'язаних із поточною військовою операцією.

Робота Військового комітету підтримується Міжнародним військовим штабом, який фактично виконує функції його виконавчого органу. Штаб відповідає за підготовку оцінок, досліджень та інших документів з військових питань НАТО та забезпечує виконання відповідними військовими органами рішень і політики з військових питань. Як і органи прийняття політичних рішень, він також регулярно збирається на найвищому рівні, а саме на рівні начальників штабів оборони. Зустрічі на цьому рівні зазвичай проводяться тричі на рік. Дві з цих зустрічей відбуваються в штаб-квартирі НАТО, а країна-член НАТО приймає третю у формі конференції Військового комітету [26, с. 189].

Верховні головнокомандувачі НАТО — Верховний головнокомандувач об'єднаних збройних сил НАТО в Європі та Верховний головнокомандувач об'єднаних збройних сил НАТО з питань трансформації — підзвітні Військовому комітету і відповідають за загальне керівництво військовими справами Альянсу в межах своїх сфер відповідальності. Вони також надають поради Військовому комітету щодо своїх командних обов'язків. Зазвичай вони відвідують засідання Військового комітету на сесії начальників штабів, але за потреби можуть бути запрошені для інформування Військового комітету на постійній сесії. Для повсякденних справ кожен має представника в штаб-квартирі НАТО в званні генерала, який допомагає їм, підтримуючи тісні зв'язки як з політичним, так і з військовим персоналом у штаб-квартирі та забезпечуючи потік інформації та зв'язок. Ці представники відвідують засідання Постійної сесії Військового комітету та надають поради щодо справ Військового комітету, які стосуються їхніх відповідних командувань.

Російська анексія Криму в 2014 році та російська агресія на Донбасі підштовхнули НАТО до необхідності перегляду своєї командної структури, що призвело до створення у 2018 році командування Об'єднаних сил у Норфолку та Об'єднаного командування підтримки та забезпечення. Російське вторгнення в Україну в лютому 2022 року та

вступ Фінляндії та Швеції вкотре змінили безпековий ландшафт у зоні Північноатлантичного договору. Ці драматичні події вказують на нагальну потребу у переглянутій командній структурі НАТО, яка б краще відповідала потребам безпеки союзників і була краще організована для стримування та захисту у світлі цих нових реалій [20, с. 380].

Нинішня командна структура складається з двох стратегічних військових командувань: Оперативного командування ОЗС НАТО у Монсі (Бельгія) та Командування ОЗС НАТО з питань трансформації у Норфолку (Вірджинія). Вони підтримуються трьома оперативними командуваннями: командування об'єднаних сил Бранссум, орієнтоване на схід; Командування об'єднаних сил Неаполь, орієнтоване на південний фланг НАТО; і Командування об'єднаних сил Норфолк, орієнтоване на морські шляхи зв'язку Північної Атлантики. Крім того, є три «тактичні» команди: Командування повітряних сил НАТО, що базується в Рамштайні, Німеччина; Сухопутне командування союзників, що базується в Ізмірі, Туреччина; і Союзне військово-морське командування, що базується в Нортвуді у Сполученому Королівстві [16, с.157]. Хоча ці домовленості відповідають вимогам мирного часу, вони не оптимізовані для великого театру війни проти Росії.

Очевидною відповіддю є те, що російська агресія в європейському просторі безпеки наблизилася можливість прямої конфронтації з Росією до НАТО ближче, ніж будь-коли після розпаду Радянського Союзу. Для союзників, які межують з Росією, зокрема, рівень загрози сприймається як високий, що спричиняє значні зміни в структурі збройних сил, витратах на оборону, оперативному плануванні та політиці безпеки. Для Фінляндії та Швеції вступ до НАТО розглядався ще десять років тому малоімовірним. Сьогодні це реальність, яка посилюється зусиллями створити об'єднані військово-повітряні сили та різким збільшенням витрат на оборону [24, с. 75].

Польща стала однією з найсильніших військових держав у Європі, перевершуючи Францію, Німеччину та навіть Великобританію за звичайними можливостями та витратами на оборону (майже 4 відсотки ВВП). Румунія також розпочала значне нарощування військової сили. Країни Балтії також відреагували: всі три країни витрачають

щонайменше 2 відсотки ВВП на оборону. Латвія відновила військову службу, а Естонія передала Україні всі свої 155-мм гаубиці та замовила більш сучасні заміни. Литва планує оснастити цілу піхотну дивізію танками.

Зі свого боку, НАТО подвоїла розмір чотирьох бойових груп, створених у 2017 році на східному фланзі, і додала ще чотири з п'ятьма місіями контролю за повітрям. Сполучені Штати додали передові дві додаткові ескадрильї F-35 у Європі та збільшили свою присутність на східному фланзі з бригади до дивізії, збільшеної передовим штабом корпусу з засобами забезпечення [36, с. 150].

На нашу думку, для розвитку командної структури необхідні певні зміни. Першим кроком має бути визнання зміни середовища безпеки та важливості внеску нових членів. Щоб досягти консенсусу щодо змін, необхідно враховувати політичні реалії. Великі держави НАТО повинні займати ключові посади, які відображають їх роль і вплив в Альянсі. Існуючу інфраструктуру та персонал слід використовувати, щоб уникнути непотрібних витрат.

Враховуючи ці проблеми, переглянута структура командування НАТО має зберегти Стратегічне командування НАТО з проведення операцій та Командування ОЗС НАТО з питань трансформації як стратегічні штаби, із деякими застереженнями. Командування НАТО з проведення операцій має зосередитись насамперед на своїх обов'язках як навченого та готового до бойових дій штабу, ретельно підготовленого та готового забезпечити командування та контроль на театрі бойових дій об'єднаних та багатонаціональних сил під час війни у великій зоні відповідальності НАТО.

Історично так склалося, що функції планування та розвідки були предметом певної політизації, щоб не «провокувати» Російську Федерацію. В останні роки ці функції були посилені, і ці тенденції мають продовжуватися [21, с. 60].

Постійна актуальність НАТО як політичного альянсу неодноразово виявлялася в дебатах 1990-х років, коли західні союзники намагалися адаптувати свої старі інститути до викликів нового світу, без «холодної війни». Зважаючи на це, розгляд політичної структури НАТО є необхідною умовою комплексної характеристики діяльності організації.

Хоча НАТО зазвичай сприймається як військовий блок, але також виконує важливу політичну функцію у забезпеченні стабільності та миру. Дипломатична діяльність Альянсу спрямована на створення довіри між його членами, вирішення міжнародних конфліктів та запобігання ескалації. Особливу роль НАТО відіграє у відносинах між країнами-членами ЄС і США, сприяючи тіснішій координації зовнішньої політики та безпеки.

Штаб-квартира НАТО в Брюсселі є політичною штаб-квартирою Альянсу. Тут розташовуються національні делегації країн-членів, офіси зв'язку чи дипломатичні представництва країн-партнерів. Робота цих делегацій і місій підтримується Міжнародним секретаріатом і Міжнародним військовим штабом, які також розташовані в штаб-квартирі НАТО [4, с. 343].

Генеральний секретар є найвищим міжнародним державним службовцем Альянсу, який призначається державами-членами на чотирирічний термін. Відбір здійснюється шляхом неформальних дипломатичних консультацій між країнами-членами, які висувують кандидатів на цю посаду. Ця особа відповідає за керування процесом консультацій і прийняття рішень в Альянсі та забезпечення виконання цих рішень.

Жодне рішення не підтверджується, доки не буде досягнуто консенсусу щодо одного кандидата. Після завершення терміну посадовцю можуть запропонувати залишитися.

Генеральний секретар очолює Північноатлантичну раду – головний орган Альянсу, що приймає політичні рішення, а також інші комітети вищого рівня. До них належать Група ядерного планування, Рада Україна-НАТО та Рада євроатлантичного партнерства. Крім того, Генеральний секретар очолює Комісію НАТО-Грузія [57, с. 75].

Окрім виконання обов'язків голови, Генеральний секретар має повноваження пропонувати питання для обговорення та врегульовувати суперечки між державами-членами. Щоб сприяти цьому процесу, Генеральний секретар підтримує прямі контакти з главами держав і урядів, міністрами закордонних справ і оборони країн НАТО та країн-партнерів. Це передбачає регулярні візити до країн НАТО та країн-партнерів, а також двосторонні зустрічі з

високопоставленими державними посадовцями під час відвідування ними штаб-квартири НАТО.

Генеральний секретар також є головним речником Альянсу та представляє Альянс на публіці від імені країн-членів, відображаючи їхні спільні позиції з політичних питань. Він також представляє НАТО перед іншими міжнародними організаціями, а також перед ЗМІ та громадськістю в цілому. З цією метою Генеральний секретар регулярно проводить прес-брифінги та конференції, а також публічні лекції та виступи [53, с. 196]. Генеральний секретар є вищим виконавчим офіцером Міжнародного секретаріату НАТО, який відповідає за призначення персоналу та нагляд за його роботою.

У своїй повсякденній роботі Генеральному секретарю безпосередньо допомагає заступник Генерального секретаря, який замінює його у разі відсутності. Заступник Генерального секретаря також є головою ряду комітетів старшого рівня, спеціальних груп і робочих груп. Загалом кажучи, увесь міжнародний секретаріат у штаб-квартирі НАТО підтримує Генерального секретаря прямо чи опосередковано.

Північноатлантична рада є головним органом прийняття політичних рішень в НАТО. Вона об'єднує високопоставлених представників кожної країни-члена для обговорення політичних або оперативних питань, що вимагають колективних рішень. Загалом, забезпечує форум для широких консультацій між членами з усіх питань, що впливають на їхній мир і безпеку. Рішення приймаються на основі одностайності та спільної згоди. Це означає, що політика, ухвалена Північноатлантичною радою, підтримується та є вираженням колективної волі всіх суверенних держав, які є членами Альянсу. Потрібно зауважити, даний орган є не єдиний орган в НАТО, який має такий високий рівень повноважень. Група ядерного планування має аналогічні повноваження з питань, що входять до сфери її компетенції. Однак на практиці Північноатлантична рада збирається набагато частіше, ніж Група ядерного планування, і охоплює ширший спектр тем [57, с. 73].

Це єдиний орган, заснований Північноатлантичним договором відповідно до статті 9: «Сторони цим засновують раду, в якій кожна з них має бути представлена, для розгляду питань, що стосуються

виконання цього Договору. Рада повинна бути організована таким чином, щоб мати можливість зібратися негайно в будь-який час. Рада створює необхідні допоміжні органи; зокрема, вона повинна негайно створити комітет з питань оборони, який буде рекомендувати заходи для виконання статей 3 і 5» [67].

Крім того, Рада наділена повноваженнями створювати «такі допоміжні органи, які можуть бути необхідними» [67], вона також має найвищі повноваження на чолі великої заплутаної мережі комітетів і робочих груп. Північноатлантична рада є основним органом прийняття політичних рішень і контролює політичний і військовий процес, пов'язаний з питаннями безпеки, що стосуються всього Альянсу. Питання, що обговорюються, і рішення, які приймаються на засіданнях Ради, охоплюють усі аспекти діяльності Організації і часто базуються на звітах і рекомендаціях, підготовлених підлеглими комітетами на вимогу Ради. Так само питання можуть бути порушені Генеральним секретарем або будь-яким із національних представників, зокрема відповідно до статті 4 Вашингтонського договору:

«Сторони консультуватимуться разом, коли, на думку будь-якої з них, територіальна цілісність, політична незалежність або безпека будь-якої зі Сторін знаходиться під загрозою» [67].

У складі Північноатлантичної ради є представники всіх країн-членів НАТО. Вона може збиратися на рівні постійних представників (або послів), на рівні міністрів закордонних справ і оборони, а також на рівні глав держав і урядів.

Очолює Північноатлантичну Раду Генеральний секретар. У разі відсутності Генерального секретаря засідання веде заступник Генерального секретаря. Посол, який найдовше працює в Раді, отримує звання декана Ради. Насамперед це церемоніальна функція, декан може бути покликаний виконувати більш конкретну головну роль, наприклад, скликати засідання та головувати на обговореннях під час вибору нового Генерального секретаря. На зустрічах міністрів закордонних справ міністр однієї країни бере на себе роль почесного президента. Посада змінюється щорічно між членами в порядку англійського алфавіту. Посли сидять за столом у порядку національності, дотримуючись англійського алфавіту. Така ж процедура дотримується в усій структурі комітету НАТО.

Рада збирається принаймні щотижня, а часто й частіше на рівні постійних представників; двічі на рік на рівні міністрів закордонних справ, тричі на рік на рівні міністрів оборони та час від часу на саміті за участю прем'єр-міністрів, глав держав і урядів. Постійні представники діють за вказівками зі своїх столиць, інформуючи та пояснюючи погляди та політичні рішення своїх урядів колегам. І навпаки, вони звітують своїм національним органам влади про висловлені погляди та позиції інших урядів, інформуючи їх про нові події та тримаючи їх у курсі руху до консенсусу щодо важливих питань або сфер, де національні позиції розходяться [40, с. 17].

Роботу Ради готують підпорядковані комітети, відповідальні за окремі напрями політики. Рада має важливий публічний авторитет і видає декларації та комюніке, в яких пояснює політику та рішення Альянсу. Ці документи зазвичай публікуються після зустрічей на рівні міністрів чи самітів. Іншими аспектами політичної роботи може керувати Комітет з питань політики та партнерства. Залежно від теми, що обговорюється, відповідний вищий комітет, відповідальний за цю тему, бере на себе провідну роль у підготовці засідань Ради та виконанні рішень Ради. Коли Рада збирається на рівні міністрів оборони або займається питаннями оборони та питаннями, що стосуються оборонної стратегії, старші комітети, такі як Комітет оборонної політики та планування, можуть брати участь як головні дорадчі органи. Якщо на порядку денному Ради стоять фінансові питання, Рада ресурсної політики та планування відповідатиме за підготовку відповідних аспектів її роботи.

Безпосередню підтримку Раді надає Секретар Ради, який забезпечує виконання повноважень Ради, реєстрацію та розповсюдження її рішень. Невеликий Секретаріат Ради забезпечує бюрократичні та матеріально-технічні аспекти роботи, тоді як відповідні підрозділи Міжнародного секретаріату підтримують роботу комітетів. Загалом увесь міжнародний секретаріат у штаб-квартирі НАТО підтримує роботу Ради, прямо чи опосередковано, і допомагає забезпечити виконання рішень Ради [43].

Політичними аспектами фундаментальних завдань безпеки НАТО необхідно керувати щодня. Вони охоплюють широкий спектр питань, які стоять на першому місці в політичному порядку денному Альянсу,

включаючи регіональні, економічні справи та питання безпеки, відносини з іншими міжнародними організаціями та відносини з країнами-партнерами. Ряд органів високого рівня повинні бути проінформовані про ці політичні дії питань і консультації щодо поточних і майбутніх питань політики.

Тому зазначимо, що Міжнародний секретаріат виконує подвійну функцію: з одного боку, він проводить значну частину досліджень і аналізу, необхідних для отримання результатів діяльності комітетів Асамблеї, а з іншого – забезпечує адміністративну підтримку, необхідну для організації сесій, семінарів, засідань комітетів.

Загалом, мета полягає в тому, щоб забезпечити політичні рекомендації для реалізації перелічених вище сфер політики. Стосовно процесу розширення, наприклад, надається консультація, підтримка та допомога країнам-членам, запрошеним країнам і відповідним органам НАТО в управлінні процесом вступу нових країн-членів. Те саме стосується безперервності Плану дій щодо членства, розвитку стратегічного партнерства НАТО-ЄС та розширення співпраці з країнами-партнерами. Інші розглянуті питання включають надання політичних експертних знань у країні та підтримка оперативних питань у сфері антикризового управління; координація політичних та економічних аспектів співпраці щодо ролі НАТО в боротьбі з тероризмом; координація політичних аспектів, пов'язаних із підвищенням готовності та ефективності збройних сил Альянсу до операцій, спрямованих на реагування на застосування зброї масового знищення [26, с. 190].

Також робиться внесок у діяльність Альянсу зі зв'язків з громадськістю, спрямовану на інформування зовнішньої аудиторії в країнах-членах і країнах-партнерах, а також інших країнах про завдання, політику та цілі НАТО.

Отже, Організація Північноатлантичного договору ніколи не була інституційно інертною. Навіть під час «холодної війни» адаптація була радше нормою, ніж винятком. Характер і кількість перерахованих вище організаційних змін є переконливими доказами масштабу та імпульсу інституційної реформи НАТО після закінчення «холодної війни». У багатьох відношеннях ця модель майже постійної адаптації відображає властивий динамізм різноманітної спільноти

демократичних країн, які справляються зі мінливими міжнародними обставинами.

НАТО залишається ключовим елементом сучасної системи міжнародної безпеки. Як військово-політичний інститут, Альянс відіграє важливу роль у забезпеченні колективної оборони та стабільності на глобальному рівні. Адаптуючись до нових викликів і реалій, НАТО продовжує зміцнювати свої позиції, залишаючись одним з найпотужніших міжнародних альянсів у світі.

Після Другої світової війни спостерігалось надзвичайне загострення міжнародних відносин. «Холодна війна» серйозно вплинула на міжнародну обстановку впродовж багатьох років, неодноразово створювала загрозу перерости в глобальний світовий військовий конфлікт і стала одним із головних феноменів другої половини ХХ століття.

Мабуть, вперше в історії сформувалися два настільки різні, протилежні за багатьма параметрами табори. Дійсно, біполярна модель, невід'ємним атрибутом якої було протистояння Москви та Вашингтона, була реалізована на практиці майже з геометричною точністю. З'явилися не просто дві групи держав, на чолі яких стояли свої лідери – Радянський Союз та Сполучені Штати. Розділ торкнувся також сфери економіки (планове господарство та вільний ринок) та ідеології. Незважаючи на всі існуючі політичні, ідеологічні та інші відмінності між опонентами, біполярність була об'єктивним явищем, що склалася на конкретний історичний момент балансом сил і, по суті, була найбільш оптимальною (для свого часу), хоч і своєрідною, формою співіснування найсильніших на планеті держав.

Безумовно, НАТО є одним із символів «холодної війни». Дана організація, що існує до теперішнього часу (що само собою є унікальним явищем), була, як і її колишній противник ОВД, «продуктом» своєї епохи, оскільки відрізнялася від своїх попередників (великих військових союзів минулого) цілою низкою нових рис.

Альянс спочатку створювався під гаслами захисту так званого «вільного світу», «демократії» від комуністичної експансії, що мала місце. Він був демонстрацією єдності Заходу перед Радянським Союзом. При цьому тодішня влада Радянського Союзу не брала до уваги крайню виснаженість Союзу після закінчення війни та явне

невигідне втручання у нове протистояння. Також можна відзначити сильну розгалуженість внутрішньої структури НАТО. Подібна кількість внутрішніх органів та ступінь координації роботи між ними ніколи не існували у минулому. І хоча в ряді випадків така «внутрішня будова» призводить до зайвої бюрократизації функціонування Альянсу, механізм, що склався, може вважатися ефективним хоча б тому, що зберігся до теперішнього часу.

Слід звернути увагу на глибину військової інтеграції учасників. Подібний рівень взаємної залученості союзників до процесу військового співробітництва раніше ніколи не спостерігався. Багато в чому це пояснюється наявністю яскраво вираженого лідера Сполучених Штатів, який контролював діяльність своїх партнерів.

Так, 5 березня 1946 р. колишній прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчілль, виступаючи у Вестмінстерському коледжі, який розташований у американському місті Фултон, вказував на те, що ситуація в Європі небезпечна для долі західних демократій. На його думку, через усю Європу — від Балтики до Адріатики — пролягла «залізна завіса». Англійський політик закликав об'єднати зусилля задля захисту західних демократій, але головну роль відводив Сполученим Штатам Америки та Великій Британії [86]. Поділ світу на два конфронтаційних табори чітко проглядався вже до середини 1947 р. Пріоритетним напрямом у зовнішньополітичній стратегії СРСР було встановлення та зміцнення контролю над країнами Східної Європи, формування примарного «поясу безпеки» на своїх західних кордонах.

Основним мотивом американської стратегії було створення «кільця союзників» навколо радянської сфери впливу [66, с. 64].

1 січня 1947 р. було об'єднано американську та англійську окупаційні зони в Німеччині і виникла так звана «Бізонія». Одночасно розпочалися переговори про її перетворення на «Тризонію». Західні союзники зробили й певні кроки, які ініціювали процес військово-політичної інтеграції в Європі, 4 березня 1947 р. у Дюнкерку було підписано франко-британський союзний договір. Початок західноєвропейської військово-політичної інтеграції збігся за часом з посиленням американської політики щодо СРСР. Виступаючи 12 березня 1947 р. зі зверненням до конгресу, Г. Трумен вказав, що становище, яке склалося в Греції та Туреччині, загрожує безпеці

Сполучених Штатів [71]. Президент США закликав парламентарів не лише надати фінансову допомогу цим державам, а й направити туди американський персонал для протидії комуністичній експансії. Доктрина Трумена вперше яскраво продемонструвала, що Вашингтон націлений на серйозне протистояння з Москвою і має намір вдатися до політики її рішучого стримування на міжнародній арені.

Проект створення союзу західноєвропейських держав був представлений широкому загалу. Е. Бевін звинуватив СРСР у намірі встановити комуністичний контроль над державами Східної Європи, вказав на необхідність консолідації Західної Європи. 18 лютого 1948 р. на спільній конференції керівники Бельгії, Нідерландів та Люксембургу виробили єдину платформу для ведення переговорів з Великобританією та Францією про проект створення регіонального військово-політичного та економічного блоку. Одночасно тривала ескалація протистояння лінією СРСР – Захід.

Після узгодження всіх спірних питань Великобританія, Франція, Бельгія, Нідерланди та Люксембург підписали 17 березня 1948 р. у Брюсселі договір про економічне, соціальне та культурне співробітництво та колективну самооборону строком на 50 років. Четверта стаття договору передбачала надання допомоги у разі збройного нападу в Європі на будь-яку із сторін [43, с. 65].

Для врегулювання всіх політичних та військових питань у відносинах між учасниками передбачалося створення постійно діючої консультативної ради. Почавши роботу Рада відразу ж ухвалила рішення про створення штабу Західного союзу, об'єднаного командування його сухопутними, морськими та повітряними силами. З літа 1948 р. постійний військовий комітет розпочав розробку стратегічних планів у разі війни з СРСР.

Першим кордоном оборони пропонувалося використовувати лінію Бремен – Баден. Сполучені Штати загалом позитивно оцінювали процес західноєвропейської військово-політичної інтеграції, проте вважали, що цього недостатньо. На думку Вашингтона, Західний союз все ж таки не відповідав завданням стримування СРСР і тому вимагалось створення ширшого об'єднання.

На відмову Радянського Союзу зняти блокаду Західного Берліну Сполучені Штати, Великобританія та Франція відповіли розширенням

військової співпраці. У липні 1948 р. розпочалися переговори урядів США та Канади з представниками країн Західного союзу. Предметом переговорів було укладання Атлантичного союзу. Керуючись інтересами національної безпеки, Вашингтон прагнув включити до сфери дії майбутнього об'єднання, зокрема й держави, які мають стратегічні плацдарми для розміщення американських баз – Норвегію (Шпіцберген), Данію (Гренландія), Португалію (Азорські острови), Ісландію.

У свою чергу, у неспокійній міжнародній обстановці кінця 40-х років XX ст. більшість західноєвропейських країн побоювалася за свою безпеку і прагнули союзу зі Сполученими Штатами, які могли їм її гарантувати. Тому подальший прискорений розвиток процесу західноєвропейської військово-політичної інтеграції за участю північноамериканського елемента був цілком логічним [19, с. 62].

У вересні 1948 р. постійним військовим комітетом Західного союзу було ухвалено рішення про формування військової організації західноєвропейської системи безпеки, а у жовтні того ж року було створено Комітет головнокомандувачів трьох видів збройних сил країн-учасниць цього об'єднання. Його головою було обрано фельдмаршала Б. Монтгомері. До листопада уряди провідних західних держав схвалили проєкт створення американо-західноєвропейського альянсу як основного напрямку військово-політичної інтеграції Заходу.

Втім, переговори з цього приводу тривали аж до кінця 1948 р. Обговорювалися здебільшого два питання – про зобов'язання щодо майбутнього договору та зону його дії. Нарешті, 4 квітня 1949 р. було офіційно підписано Вашингтонський договір (Додаток А) про створення Організації Північноатлантичного договору [26, с. 183].

Характеризуючи спрямованість цього союзу, американський оглядач У. Ліппман писав, що насправді Атлантичний пакт і військова допомога мають потрібну мету: по-перше, збільшити збройні сили в Західній Європі настільки, щоб було зрозуміло, що жоден уряд не може бути повалений п'ятою колоною; по-друге, закласти основи для домовленостей, відповідно до яких Сполучені Штати збережуть збройні сили в Європі після мирного договору з Німеччиною; по-третє, створити впевненість у тому, що бліцкригу можна буде чинити опір так, щоб мали час послати підкріплення [114, с. 55].

У виробленні своєї блокової стратегії США приділяли велику увагу досягненню ідеологічної єдності зі своїми союзниками. Атлантичний блок вбачався у Вашингтоні як всесвітній антикомуністичний альянс із певною ідеологічною концепцією. Суть її полягала в тому, що так звані «атлантичні держави» (країни Західної Європи та Північної Америки) є особливим типом цивілізації, що робить їх окремою культурною та політичною спільнотою.

Як приклад теоретичних пошуків у цьому напрямі можна навести опубліковану ще 1940 р. роботу американського публіциста К. Стрейта, у якій пропонувалося створити союз демократій з урахуванням федеративної моделі, що передбачає загальний уряд, збройні сили, валюту та пошту. До складу такого наддержавного утворення планувалося включити Сполучені Штати, Велику Британію, Ірландію, Канаду, Францію, Бельгію, Нідерланди, Швейцарію, Данію, Норвегію, Швецію, Фінляндію, Австралію, Нову Зеландію та Південно-Африканський союз [93, с. 39].

Вважається, що саме Стрейт ввів в обіг поняття «Північноатлантичний союз». У 1944 р. ініціативу у пропаганді атлантичної цивілізації підхопив У.Ліппман, який запропонував створити військово-політичний блок західних держав під назвою «Атлантична спільнота націй».

Закінчення Другої світової війни та подальший поділ світу на два табори дав новий поштовх атлантичним пошукам, особливо у зв'язку зі створенням Організації Північноатлантичного договору.

Втім, було не зовсім зрозуміло, як західний військово-політичний союз, заснований на спільних цінностях, буде реалізований на практиці. Угода про створення НАТО незабаром була доповнена розробкою проекту Договору про заснування Європейського оборонного співтовариства з плану Плевена. Відбулося підписання 27 травня 1952 р. у Парижі відповідного договору (його учасниками стали Франція, Західна Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург).

На основі Європейського оборонного співтовариства французький уряд пропонував включити ФРН до західноєвропейської військової системи не через Північноатлантичний альянс, а через формування європейської армії. Згідно з концепцією створення співтовариства, його німецький контингент мав складатися з окремих батальйонів. На

вищому командному рівні німецьке представництво не передбачалося [98, с. 110].

Крім цього, до складу «євроармії» мав бути включений весь західнонімецький контингент. Водночас решта учасників цього проекту обмежувалася лише частиною своїх збройних сил. Слід зазначити, що в рамках цієї схеми участі Західної Німеччини безпосередньо в НАТО взагалі не передбачалося. Саме тому Сполучені Штати не одразу підтримали план Плевена, а зробили це лише у липні 1951 р. після серії консультацій із західноєвропейськими членами Північноатлантичного альянсу.

Однак Вашингтон не залишив своїх спроб домогтися для ФРН більш важливої ролі. У поєднанні зі страхом перед відтворенням німецької військової машини, який існував у Європі, це призвело до краху Європейського оборонного співтовариства. Зрештою, французькі законодавці відмовилися підтримати цей план у 1954 р. Разом з тим створення міцної військової структури, яка могла б пов'язати країни Заходу (на основі ЄОС чи НАТО), стало в першій половині 50-х р., з погляду політичних еліт західних держав, нагальною необхідністю. І каталізатором цього процесу стала війна, що почалася на Корейському півострові [63, с. 439].

Цей конфлікт справив великий психологічний вплив на блокову політику Заходу, вперше підтвердивши можливість прямого військового зіткнення між двома наддержавами. Після перемоги революції у Китаї 1949 р. події 1950 - 1953 рр. у Сполучених Штатах були сприйняті як початок втілення в життя деяких таємних цілей радянсько-китайського альянсу та поширення комунізму в Азії.

У Сполучених Штатах результати конфлікту сприйняли як успіх у «стримуванні» комунізму. У теоретичному плані цей конфлікт став передвісником концепції «обмеженої війни» та доктрини «гнучкого реагування». Вашингтон вступив також на шлях прискореної мілітаризації, подвоївши на початку 50-х років. ХХ ст. свої збройні сили, збільшивши вп'ятеро військовий бюджет і більш ніж удвічі – обсяги військової допомоги союзникам. При цьому головним інструментом європейської політики США став Північноатлантичний альянс [104].

З кінця 1950 року політичне керівництво СРСР поступово починає сприймати Організацію Північноатлантичного договору як безпосередню загрозу своїй безпеці. Особливе занепокоєння викликала ремілітаризація ФРН та проєкт створення європейської армії. Справді, на цей час ударними темпами розвивається структура західного альянсу. Передбачається створення трьох основних органів та п'яти регіональних груп планування.

Необхідно наголосити, що складна та розгалужена структура, заснована на системі «стримувань і противаг», дозволяла Сполученим Штатам зберігати своє лідерство в НАТО (вони займали ключові позиції у всіх ланках цієї конструкції).

Водночас створювалося враження, що всі учасники блоку мають тією чи іншою мірою можливість впливати на формування його спільної політики.

Однак через розгалуженість всього механізму управління альянсом ніхто, крім США, не мав реальних шансів на те, щоб тримати її під контролем у повному обсязі. Нарешті, така досить складна структура хоч і створювала певні труднощі у процесі вироблення узгоджених позицій, водночас дозволяла давати вихід розбіжностям, що виникали, без зайвого загострення конфлікту [77, с. 17].

З огляду на те, що Західна Європа, безумовно, потребувала США для збереження недоторканості основ своєї цивілізації, було зрозуміло, що консенсусний тип відносин усередині НАТО буде превалювати. І лише час міг показати ступінь стійкості нового об'єднання держав. Тим часом, очевидна нерівність позицій учасників потенційно таїла в собі зерна майбутніх конфліктів. Уже в перші роки існування НАТО всі союзники фактично розділилися на три нерівнозначні категорії: США – явний лідер; Великобританія та Франція (а згодом і ФРН) – «молодші», але привілейовані партнери; решта – ті країни-члени НАТО, думка яких мало щось змінювала [9, с. 120].

У цій триступеневій ієрархії особливо важливу роль відіграла друга підгрупа. Маючи міцні позиції в Європі, вона виконувала функцію сполучної ланки між лідером (неєвропейською державою) та рядовими, західноєвропейськими учасниками блоку, допомагаючи консолідувати різномасту коаліцію в міцну спільність. Крім цього,

Лондон, Париж і Бонн полегшували інкорпорацію чужорідного північноамериканського компонента в тканину європейського геополітичного простору.

Така ситуація дозволяла США протягом першого десятиліття існування НАТО надійно контролювати всю сферу відносин із союзниками, які воліли проводити політику «добровільної солідаризації» з безперечним лідером.

Організація Північноатлантичного договору протягом сорока років залишалася головною ударною силою «холодної війни» з боку Заходу.

Внутрішні суперечності між членами альянсу поступово загострювались, основною з них стало приховане суперництво між США та європейськими країнами. Це було пов'язано з тим, що Європа остаточно відновилася після Другої світової війни і заявила про свою політичну незалежність. Обговорення в основному точилися навколо розміщення і контролю ядерної зброї. Склалися дві основні доктрини щодо управління стратегічними озброєннями: багатонаціональність і багатосторонність.

Згідно з концепцією багатонаціональності, основною силою НАТО мали бути національні війська суверенних держав, підпорядковані командувачу НАТО. У рамках багатосторонності, навпаки, армія НАТО мала бути змішаною з самого початку. Врешті перемогла ідея багатосторонності, значною мірою завдяки необхідності компромісного рішення. Водночас Франція, яка завжди прагнула більшої незалежності в Альянсі, зберегла свою особливу позицію.

Функціонування та діяльність НАТО на пряму залежали від змін, які виникали в питаннях безпеки. В основу стратегічних планів покладалась орієнтири та міркування, які були підкріплені змінними напрямками у безпековому середовищі. Так сталося, що ці напрями роботи Альянсу безпосередньо залежали від новоутворених викликів та загроз в сфері безпеки у всі часи, а отже вони не могли залишатись не поміченими та не врахованими. Завдяки цьому, Організація Північноатлантичного договору мала виробляти стратегію реагування на них, планувати цілі й майбутні завдання, розробляти директиви, які зачіпали політичні і військові засоби та сприяли запланованим завданням і цілям організації [6, с. 149].

На нашу думку, це є логічним, адже розвиток будь-яких відносин залежить не лише від стабільної ситуації співпраці чи протистояння, а і від конкретних дій учасників цих відносин, їх діяльності та планів. Рівень безпекових питань у світі диктував динамічні зміни, а отже ситуація по протистоянню чи налагодженню діалогу розвивалась паралельно.

НАТО, як будь-яка серйозна організація, мала програми розвитку (стратегії функціонування). Як тільки Альянс утвердився як організація, була розроблена перша версія стратегії, яка пізніше видозмінювалася разом із загальносвітовою ситуацією. У контексті вищезазначеного слід сказати, що саме в період від жовтня 1949 р. та до квітня 1950 р. було розроблено та прийнято «Стратегічну концепцію оборони північноатлантичної території». Основним наповненням концепції стали питання, які розкривали зміст широкомасштабних операцій із територіальної оборони країн-членів Альянсу [66, с. 138].

Слід також взяти до уваги той факт, що стратегічна концепція була побудована, у більшій мірі, на поглядах військових США. На нашу думку, саме США були зацікавлені у максимальному прорахунку тактичних дій Альянсу при зміні обстановки у сфері безпеки. Досвід військових відігравав провідну роль у прогностиці розвитку можливих військових конфліктів. Вважаємо, що доцільним було також залучення політологів до розробки стратегічної концепції, адже саме така категорія науковців могла спрогнозувати кризи в політичній системі світу і, відповідно, наслідки цієї кризи, які часто тягнуть за собою зміни поглядів у питаннях забезпечення безпеки.

Наступним етапом у плануванні діяльності Альянсу стало розроблення і прийняття у вересні 1950 року американської стратегії «передових рубежів» Радою НАТО. Ця стратегія була орієнтована на безпеку Європи. Основні положення документа включали:

- постійну військову присутність США в Західній Європі;
- розвиток і модернізацію військового потенціалу західноєвропейських країн;
- створення військових баз і координаційних центрів, збільшення чисельності військових на кордоні між соціалістичними країнами та країнами НАТО в Європі;
- опору на ядерну зброю.

У першій Стратегічній концепції акцент на колективних і незалежних діях членів НАТО сприяв відчуттю єдності та спільності. Документ окреслював політичні й військові цілі оборони зони відповідальності Альянсу, а також містив чіткий розподіл обов'язків між США та європейськими членами НАТО у сфері безпеки. Згідно з концепцією, США мали забезпечувати оперативність і швидкість доставки ядерної зброї, тоді як європейські країни відповідали за створення ударного ядра сухопутних військ, надання тактичної повітряної підтримки та організацію протиповітряної оборони [88].

Чим більше небезпечних ситуацій відбувалось, тим більше приводів виникало у США до розробки та планування нових військових маневрів та способів захисту від вірогідних посягань. Так була створена стратегія, яка мала назву «масована відплата». Із самої назви заходів розуміємо зміну характеру у питаннях оборони. Виходячи зі змісту стратегії бачимо, що рівень агресії та можливої ворожості зі сторони Альянсу зростає. У стратегії знову робиться посилений акцент на ядерній зброї.

Уже чіткіше звучать заклики про негайне нанесення по противнику удару ядерною зброєю при веденні бойових дій. Змінилась і риторика в трактуванні масштабів завдання таких ударів і веденні ядерної війни. Зокрема, Стратегія передбачає війну з повним використанням наявного ядерного арсеналу для швидкого досягнення перемоги [57, с. 33].

Приводом для переходу в наступний етап проведення змін у Стратегічній концепції стало обрання нового президента США Дж. Кеннеді та його реагування на появу в СРСР міжконтинентальних ракет. Сполучені Штати одразу розцінили це як потенційний шанс противника стати світовим лідером в питаннях безпеки. Намагаючись не втратити позиції, Дж. Кеннеді відреагував на таку зміну пропозицією прийняття концепції «гнучкого реагування», зміст якої розкривав необхідність у швидкому подальшому нарощуванні ядерного та стратегічного потенціалу США [57, с. 34].

На нашу думку, керівництво США боялось, що СРСР проявить швидшу реакцію у застосуванні ядерної зброї, а відтак, може першим завдати руйнівних ударів. Слід також зазначити, що на той час наукові розробки представників СРСР у військовому проектуванні та будівництві були вагомими.

У 1963 році НАТО змінило свою стратегію, яка залишалася актуальною майже три десятиліття, аж до розпаду СРСР і появи нових незалежних республік. Ключовими елементами цієї стратегії було перенесення основних оборонних рубежів ближче до кордонів НАТО, що дозволяло захистити власні території й забезпечувало швидкий перехід до наступу проти противника. Прийняття цієї концепції стимулювало зміни в інфраструктурі системи протиповітряної оборони Європи.

Нова стратегія враховувала різні сценарії розвитку звичайної та обмеженої ядерної війни з поступовим нарощуванням інтенсивності бойових дій. Також передбачалося вибіркове застосування зброї масового ураження.

Нагадаємо, що розвиток діяльності НАТО напряму залежав від розробки більш сучасних планів, концепцій та стратегій Альянсу. Новий етап зміни діяльності НАТО був ознаменований прийняттям доктрини Хармеля у грудні 1967 р. Ця доктрина наголошувала на можливих прорахунках варіантів послаблення напруження у відносинах між Сходом та Заходом. В основу нової стратегії поклалися два принципово нові положення: діалог та контрольованість озброєння [83, с. 118].

На Брюссельській сесії Ради НАТО в грудні 1970 року було ухвалено план підвищення військового потенціалу країн-членів для забезпечення належного рівня обороноздатності. Завдання НАТО у військовій сфері визначалися з урахуванням нової стратегії США, спрямованої на підвищення «гнучкості». Вони передбачали:

1. покращення рівня військового потенціалу об'єднаних збройних сил Альянсу;
2. функціонування ядерних сил;
3. розробка варіантів застосування ядерної зброї [57, с. 35].

З вищезазначеного бачимо, що в НАТО не планувалось зменшення військової присутності та свого бойового потенціалу. Але відкрита провокація сил СРСР також не здійснювалась через можливість останнього використати свій ядерний потенціал проти Альянсу. Саме тому в першій половині 1970-х років почалось укріплення європейського ядра в Північноатлантичному альянсі.

Не можна оминати той факт, що поступово в середині НАТО розтліває протиставлення позицій США відносно Франції, яка через власні переконання вийшла з військових структур. Наслідком цього стало переведення штаб-квартири НАТО в Брюссель у 1967 р.

Зі зростанням військової потужності НАТО виникла потреба у переході до нової, більш сучасної стратегії. Наприкінці 1980-х років США розробили військову доктрину «прямого протиборства». Головною ідеєю доктрини було стримування розвитку СРСР у сфері безпеки, досягнення повної та безперечної військової переваги США, а також утвердження їх лідерства у світі. Міжнародна напруженість у першій половині 1980-х років досягла рівня, порівняного з 1950-60-ми роками, причому ядерні потенціали країн значно зросли.

У Відні з 1986 р. до 1989 р. проходила загальноєвропейська конференція, під час її проведення основний акцент зроблено на зміцнення міжнародної безпеки та дотримання прав людини. Такі процеси показали деякі аспекти послаблення міжнародної напруженості й «потепління» політичного клімату у відносинах між Сходом і Заходом.

Завершення «холодної війни», крах біполярної системи, інтеграційні процеси на заході Європи (створення Європейського Союзу) та дезінтеграційні процеси на сході, де на постсоціалістичному просторі утворилася низка нових держав, а також швидкі зміни в політичній, економічній та соціальній ситуації на континенті призвели до необхідності пошуку нових підходів для створення ефективної системи безпеки.

На основі історичного досвіду другої половини ХХ століття, логіка реалістичного підходу до військових союзів передбачала, що жоден оборонний альянс не міг би пережити свою перемогу над супротивником.

Політики та експерти в США та Західній Європі вважали, що для того, щоб не суперечити історії, НАТО слід було б розпустити або, принаймні, обмежити його діяльність.

Наприклад, Німеччина, представлена міністром закордонних справ Гансом-Дітріхом Геншером і підтримана Чехословаччиною, протягом другої половини 1990 року (до Паризького саміту ОБСЄ в листопаді 1990 року) активно виступала за глибшу інституціоналізацію ОБСЄ,

сподіваючись зробити цей форум основою нової європейської системи безпеки [61, с. 151].

У Москві в початку 1990-х років була більш популярною ідея створення «Європейської ради безпеки» з найбільших європейських держав. Функції та цілі НАТО після Другої світової війни були спрямовані на стримування радянського блоку, але з його розпадом виникла потреба перегляду класичних доктрин.

На межі 1980-х і 1990-х років НАТО, яке виконувало більш стримуючу, аніж наступальну функцію після війни, зіткнулося з необхідністю адаптації до нових міжнародних умов та внутрішньої структурної перебудови. В епоху холодної війни НАТО, відповідно до статті 51 Статуту ООН і статті 5 свого Статуту, було регіональним альянсом, метою якого була колективна оборона його членів. Проте після розпаду СРСР виникла сумнівна необхідність збереження НАТО в колишньому вигляді.

Зважаючи на це, на початку 1990-х років НАТО опинилося на порозі кризи інституціональної ідентичності. Проблеми, що розмежували Європу за часів «холодної війни», ускладнилися новим протистоянням між Сходом і Заходом в ідеологічній, політичній і військовій сферах. У відповідь на ці зміни НАТО впровадило низку ініціатив з укріплення безпеки та стабільності, включаючи діалог, зміцнення довіри та співпраці з колишніми супротивниками і іншими європейськими країнами, а також із сусідніми державами Середземноморського регіону.

Отже, утворення Організації Північноатлантичного договору було реакцією на світові події, зокрема, зростання напруженості на міжнародній арені. Зміни, що відбулися після Другої світової війни, змінили зовнішньополітичні орієнтири держав. Альянс, насамперед, тлумачився як система колективної безпеки, що сприяє стабільному світовому порядку. На цій основі співробітництво держав-членів НАТО мало на меті поєднання ідеологічного, економічного, політичного та військового факторів.

Таким чином, окремим етапом розвитку НАТО науковці виділяють період 1956-1967 років, коли всередині самої структури розпочалися політичні консультації між країнами-членами з питань відносин між Сходом і Заходом. На цьому етапі з'являються принципи взаємної

спільної відповідальності, принцип концесуальних прийнять рішень та підвищення відповідальності США як єдиного члена з потужним потенціалом ядерної зброї.

Подальший розвиток НАТО було закладено у 70-х роках ХХ століття після перегляду стратегій діяльності Альянсу. Було відслідковано зміну характеру відносин як всередині самої організації між її членами, так і протистояння СРСР та США. На межі 1980-х років відбулось перекроювання стратегії, яка вже визначала пряму боротьбу США та СРСР. Відтак, саме тоді були прийняті стратегічні положення концепції, які розкривали подальший розвиток НАТО на найближчі 10 років.

Попри це, перемога нового політичного підходу у зовнішній політиці СРСР та конкретні кроки для його реалізації на початку 90-х років стали сигналом завершення етапу «холодної війни» між Заходом і Сходом, періоду поділу та конфронтації

Розширення Організації Північноатлантичного договору до країн Центральної та Східної Європи є одним із найбільш суперечливих стратегічних виборів епохи після «холодної війни». Службовець Державного департаменту Рональд Асмус зазначив, що 1994 рік був роком, коли адміністрація Клінтона переступила Рубікон, вирішивши розширити НАТО. Хоча на той час було ясно, що адміністрація розширить Альянс, було менш зрозуміло, як вона це зробить. Ні швидкість розширення, ні метод — безумовне розширення в 1999 році невеликої кількості держав, які прагнули приєднатися, а саме Чехії, Угорщини та Польщі — спочатку не були очевидними.

Фактично, під час створення та розширення Альянсу за часів «холодної війни» різні країни укладали спеціальні угоди щодо свого членства, породжуючи низку історичних прецедентів. Данія, Ісландія та Норвегія в якості умов для приєднання обмежили або відмовилися від ядерних боєголовок, баз і певних видів військової діяльності на своїй території. Іспанія також обмежила свою військову інтеграцію в Альянс, і Франція вийшла з об'єднаного військового командування в 1966 році. Був навіть приклад розширення Альянсу з обмеженнями на певні види військ і озброєнь на територію колишньої Східної Німеччини в 1990 в рамках об'єднання Німеччини. Як наслідок, протягом 1990-х років точилася як жвава громадська дискусія, так і академічна, теоретична

дискусія, в якій розглядалися не лише плюси та мінуси різних способів розширення, але й питання про те, чи розширяти взагалі. І ставки навколо цієї дискусії не могли бути вищими, як сказав президент США Білл Клінтон президенту Росії Борису Єльцину: «Ми маємо перший шанс з моменту виникнення національної держави, щоб увесь європейський континент жив у мирі» [105, с. 125].

Саме у 1990-х роках почалася розробка регіональної стратегії НАТО, яка ніколи не мала форму офіційного документа і, як наслідок, не згадувалася у виступах перших осіб організації, але протягом практично чверті століття незмінно виступала як певна система методів роботи НАТО з державами різних регіонів, у тому числі, які виходять за географічні рамки зони відповідальності Альянсу.

При цьому в зону підвищеної уваги організації ще в 1990-ті роки потрапила Східна Європа, з якої почалося формування регіональної стратегії організації. Ті дискусії про майбутнє Альянсу, які велися якийсь час, поступово трансформувалися в роботу з підготовки аналітичного та політичного доробку для здійснення дій з геополітичного переформатування колись монолітної Східної Європи [12, с. 79].

Досить дискусійне питання, чи пообіцяли Сполучені Штати Радянському Союзу під час переговорів про возз'єднання Німеччини в 1990 році, що Організація Північноатлантичного договору не розширюватиметься на Східну Європу. Відповідь залежить від того, кого запитують. Російські лідери з середини 1990-х років стверджували, що Сполучені Штати порушили обіцянку не розширювати НАТО в Східній Європі після возз'єднання Німеччини. Згодом вони стверджували, що дії Росії під час російсько-грузинської війни 2008 року та в Україні були частково відповіддю на порушену угоду про нерозширення. Однак багато політиків і експертів із США та країн-союзників заперечують, що заяви Росії про нерозширення є приводом для російського авантюризму. З цієї точки зору Сполучені Штати ніколи не обіцяли обмежити розширення НАТО, а сама Організація заявила в 2014 році, що такої обіцянки не було зроблено, і жодних доказів на підтримку претензій Росії ніколи не було представлено. Таким чином, американсько-російські відносини після «холодної

війни» затьмарені протистояння історії американо-радянських відносин наприкінці «холодної війни» [110, с. 9].

Низка колишніх політиків і експертів США відкидають заяви про нерозширення. Колишній держсекретар Джеймс Бейкер, наприклад, неодноразово заперечував, що переговори щодо возз'єднання Німеччини включали обіцянку про нерозширення. Подібним чином колишній співробітник Ради національної безпеки Філіп Зеліков стверджував у 1995 році, що можливість додавання нових членів до НАТО не була виключена угодою, фактично укладеною в 1990 році [103, с. 380].

Стівен Пайфер, який у 1989–1990 роках працював заступником директора Радянського відділу Державного департаменту США, також стверджував, що західні лідери ніколи не обіцяли не розширювати НАТО. А в 2014 році НАТО оприлюднила звіт, у якому стверджувалося, що жодних обіцянок не було зроблено, і жодних доказів на підтвердження претензій Росії ніколи не було надано.

Тим часом багато експертів із закордонних справ зробили подібні заяви. Енн Епплбаум, наприклад, стверджує, що жодних обіцянок не було порушено з розширенням НАТО. Джеймс Кірчік припустив, що крики Росії про зраду Заходу насправді лише димова завіса, а Едвард Джозеф описує угоди 1990 року як, у кращому випадку, неоднозначні щодо подальшого розширення НАТО на Схід [109, с. 15].

Зі свого боку, науковці, які досліджують переговори 1990 року щодо возз'єднання Німеччини, загалом визнають, що Сполучені Штати ніколи не погоджувалися відмовлятися від розширення НАТО в Східній Європі. Крамер, наприклад, робить висновок, що записи підривають уявлення про те, що Сполучені Штати чи інші західні країни коли-небудь обіцяли не розширювати НАТО за межі Німеччини. Працюючи здебільшого з німецькими документами, Крістіна Шпор також виявила, що під час переговорів розширенню НАТО не було заборонено. І в, мабуть, наймасштабнішому дослідженні на цю тему Саротт неодноразово заперечував твердження про нерозширення, дійшовши висновку в 2009 році, що формальних угод досягнуто не було, оскільки переговори 1990 року відкривали двері для майбутнього розширення на схід Європи. У пізнішій роботі Саротт виявив, що Горбачов не зміг отримати письмові запевнення і упустив нагоду

пізніше кинути виклик Сполученим Штатам щодо цієї теми. Ці твердження змусили зробити висновок, що Радянський Союз міг укласти угоду зі Сполученими Штатами, але він цього не зробив [109, с.23].

Низка європейських акторів, включаючи як колишніх східноєвропейських дисидентів, так і західних лідерів, запропонували нові альтернативи для майбутньої безпеки своїх країн після падіння Берлінського муру. Серед найгірших альтернатив з точки зору США була пропозиція колишніх активістів, які допомогли покласти край радянському домінуванню на їхніх батьківщинах. Вони закликали до того, щоб Центральна та Східна Європа стала демілітаризованою зоною та нейтральним буфером між Сходом і Заходом. Західноєвропейські лідери, створюючи пан'європейську організацію безпеки, можливо, базувалися на існуючій Нараді з безпеки та співробітництва, члени якої вже були як від НАТО, так і від Варшавського договору.

У відповідь президент Буш швидко й наполегливо перейшов до гарантування, що НАТО — і, отже, лідерство США в Європі, враховуючи домінування Сполучених Штатів в альянсі, не тільки переживе кінець «холодної війни», але й сформує майбутнє після закінчення «холодної війни». Завдяки низці успішних дипломатичних маневрів, Буш закріпив провідну роль НАТО в європейській безпеці та створив прецедент для розширення Альянсу на нові східноєвропейські території, не підписавши нічого зобов'язуючого щодо майбутньої поведінки Альянсу (крім території колишньої Східної Німеччини, де існували певні обмеження) [106, с. 105]. Важливим в ідеологічному плані документом стала «Лондонська декларація» НАТО, прийнята 5 липня 1990 року за підсумками саміту глав держав та урядів країн-членів НАТО. Зокрема, у ній йшлося про готовність Альянсу налагоджувати партнерство з усіма державами Європи та пропонувалося країнам Центральної та Східної Європи встановити регулярні дипломатичні контакти, а також інтенсифікувати взаємодію у військовій сфері [32].

Після саміту НАТО у січні 1994 року президент США Білл Клінтон заявив, що питання полягає не в тому, чи НАТО прийме нових членів, а в тому, коли і як. Клінтон підтвердив свою відданість розширенню НАТО під час своєї поїздки до Європи. Деякі лідери Німеччини,

зокрема міністр оборони Фолькер Рюе, відверто підтримували розширення НАТО [90, с. 13].

У комюніке, опублікованому наприкінці міністерської зустрічі Північноатлантичної ради у грудні 1994 року, говорилося, що розширення НАТО є очікуваним і що воно буде вітатися [37]. Видатні колишні політики, зокрема Генрі Кіссінджер, Збігнев Бжезінський, Гарольд Браун і Джеймс Бейкер, підтримували розширення НАТО, як і республіканське керівництво нового Конгресу США. Багато експертів по обидва боки Атлантики також підтримували цю широку позицію.

Першим кроком до вирішення завдання перетворення НАТО повинна була стати схвалена в листопаді 1991 р. Стратегічна концепція Альянсу. Її ще відрізняв оптимізм з приводу збільшених можливостей успішного розв'язання криз на ранніх стадіях і потенціалу для розвитку європейського діалогу та співпраці в цій галузі, а також визнання провідної ролі ОБСЄ в регулюванні конфліктів в Європі (за можливої участі ЄС і ООН) [75].

Події, що відбувалися в світі, набагато випередили хід стратегічної думки НАТО: паралельно теорії, а часто і обганяючи її, розвивалася практика все більш активної участі Альянсу в операціях з підтримання миру і силовій миротворчості [2, с. 21]. Саме безпосередній досвід практичної участі в регулюванні криз та конфліктів в Європі протягом 1990-х років, а також нові оперативно-тактичні концепції Альянсу в цій області, послужили основою для формування сучасної антикризової стратегії НАТО. У стратегічній концепції 1991 р. була підкреслена необхідність глобального підходу до проблеми безпеки.

НАТО стверджувало, по суті, те ж саме в Стратегічній концепції 1999 року, причому на цей раз поставило акти тероризму на перше місце в переліку інших загроз [81]. Процес перебудови НАТО в світовому просторі після «холодної війни» можна охарактеризувати наступним чином: відбувається певне зниження військової активності в рамках НАТО.

Хоча традиційне завдання щодо організації колективної оборони в разі зовнішньої агресії і забезпечення відповідних військових можливостей зберігається в якості основного. Але зменшено чисельність збройних сил, деяка їх частина переведена на знижений

рівень боєготовності, знижена роль ядерного компонента у військовій стратегії.

У заяві «Партнерство з країнами Центральної та Східної Європи», прийнятою за підсумками зустрічі Північноатлантичної ради на міністерському рівні 7 червня 1991 р., Альянс ще раз наголосив на підтримці двосторонніх та регіональних контактів, договорів і програм між країнами-членами організації та державами Центральної та Східної Європи. На більш високий рівень мала вийти співпраця НАТО з постсоціалістичними державами згідно з Римською декларацією [64].

Зокрема, в документі йшлося про намір Альянсу розвивати більш інституціалізоване партнерство у форматі консультацій і співпраці з питань політики та безпеки. Саме в перші роки після закінчення холодної війни було сформульовано негласні принципи інтеграційної політики НАТО, яка стала невід'ємною ланкою регіональної стратегії Альянсу. По-перше, в одну хвилину розширення НАТО потрапляють кілька держав з одного регіону, які мають відносно схожі характеристики. По-друге, для успішної інтеграції в організацію потрібна участь у програмі «Партнерство заради миру». По-третє, країні-кандидатові потрібно здійснювати активну співпрацю з сусідніми державами в рамках субрегіональних об'єднань, які знаходяться під безпосереднім контролем НАТО.

Апробація такого підходу відбувалася на державах-членах Вишеградської групи в 1990-і рр., і оскільки експеримент виявився успішним, ці принципи стали базовими елементами інтеграційного компоненту регіональної стратегії НАТО. Перші успіхи в постбіполярному світі, досягнуті Альянсом у політичному діалозі та військово-технічній співпраці з державами Центральної та Східної Європи, продемонстрували керівництву НАТО можливі шляхи еволюції організації.

Завершенням першого етапу розробки регіональної стратегії НАТО стало формування механізму партнерства за регіональною ознакою. Отже, першим з них стала програма «Партнерство заради миру», яка була створена 14 січня 1994 року рішенням глав держав та урядів країн-учасниць НАТО на засіданні Північноатлантичної ради. До неї увійшли європейські держави, які не були членами Альянсу, а

також колишні радянські республіки, зокрема країни Центральної Азії та Південного Кавказу.

У 1994 році ініційована програма «Партнерство заради миру» яка запросила всі країни ОБСЄ до співпраці з НАТО на основі індивідуальних проєктів з таких питань, як:

- введення контролю над збройними силами;
- здійснення спільного планування, навчання і бойова підготовка військових формувань для проведення миротворчих, рятувальних і гуманітарних операцій;
- врегулювання кризових ситуацій;
- ППО, зв'язок, матеріально-технічне забезпечення [65].

Ініціатива розробки програми «Партнерство заради миру» належала США і була схвалена країнами НАТО. Основним її напрямком є зміцнення впливу країн Альянсу в постсоціалістичному просторі і контроль за подальшою «демократизацією» східноєвропейських держав і країн СНД.

Програма від початку була орієнтована на поглиблене військово-технічне співробітництво різних держав і НАТО, а також налагодження політичного діалогу між ними, тому саме держави-учасниці «Партнерства заради миру» потім ставали повноправними членами організації, оскільки виявлялися більш підготовленими до цього і відповідали географічним критеріям, зазначеним у Північноатлантичному договорі. Однак не лише безпосереднє геополітичне оточення у світлі процесу євроатлантичної інтеграції, що набирало хід, викликало інтерес у керівництва НАТО.

Докази, наведені вище, показують, що численні історичні фактори в сукупності спричинили успіх прихильників повного гарантійного розширення. Спочатку прихильники ПЗМ здобули перевагу, спираючись на прагнення створити миротворчу організацію для допомоги на Балканах, що, у свою чергу, могло надати новий імпульс діяльності Альянсу. Ще більш важливим фактором стало занепокоєння щодо можливого впливу на американсько-російський двосторонній контроль над озброєннями, який передбачав негайне і повне застосування положень статті 5. Однак до кінця 1994 року прихильники швидшого підходу до розширення НАТО здобули перевагу, головним чином через прорахунки Росії. Ці прорахунки включали поширення

корупції, що підривала внутрішні реформи; невдалі спроби використати ПЗМ і ОБСЄ для ослаблення НАТО; ведення невдалого конфлікту в Чечні, який викликав занепокоєння щодо можливості подібних конфліктів в інших регіонах; тиск країн Центральної та Східної Європи з вимогою прискорення розширення Альянсу; а також, насамперед, перемогу республіканців на проміжних виборах 1994 року, які виступали за швидше розширення НАТО.

Геополітичні зміни, що відбувалися в 1994 році, додатково допомогли противникам поетапного підходу: остаточне виведення всіх колишніх радянських військ з Німеччини, що усунуло потенційне гальмо розширення та багатообіцяючий початок передачі ядерної зброї з України до Росії. До того, як ця передача почалася, потреба забезпечити певну форму партнерства в сфері безпеки для України була головною проблемою політиків і, як зауважив сам Клінтон, ця потреба допомогла ПЗМ, оскільки Україна могла б легко стати членом Партнерства, але їй було б важко стати повноправним членом НАТО з економічних, географічних та інших причин. Однак після того, як український уряд погодився відмовитися від ядерної зброї, ця потреба стала менш гострою. Нарешті, взаємодія з іншими факторами полягала в зростаючій прихильності президента Клінтона до закликів лідерів Центрально-східної Європи, що схилило його до тих діячів, які наполягали на повному розширенні [110, с. 28]. Зустріч лідерів НАТО відбулася в Мадриді 8-9 липня 1997 року, де найважливішим пунктом порядку денного було запрошення однієї чи кількох країн розпочати переговори про умови вступу до Альянсу. У Мадриді лідери запросили Чехію, Угорщину та Польщу розпочати переговори про вступ. Представники США стверджували, що ці три країни найкраще підходять для першого раунду і що вони викликають найменше ускладнень для процесу ратифікації. Однак простежується, що Сполучені Штати намагалися продиктувати результат мадридської угоди.

Тепер, коли офіційно запрошення надіслано, процес вступу повинен був рухатися швидко, щоб досягти мети прийняти нових членів у 50-ту річницю заснування НАТО 4 квітня 1999 року.

Інших кандидатів запевнили, що НАТО підтримуватиме з ними «активні стосунки» і що на саміті, запланованому на квітень 1999 року,

буде розглянуто статус інших кандидатів. Серед них для майбутнього відбору лідерами назвали Румунію та Словенію. Потрібно зазначити, що Альянс обрав більш обережний підхід до розширення, який відображав обмеження його політичного консенсусу [44, с. 172].

Рішення країн НАТО щодо того, кого із заявників запросити, частково ґрунтувалося на вказівках, викладених у Дослідженні розширення НАТО у вересні 1995 року. Дослідження показало, що успішні кандидати повинні продемонструвати усталену демократичну практику, економічні реформи в напрямку вільних ринкових систем, повагу до прав людини, мирні відносини з сусідніми державами, а також готовність і здатність робити внесок у безпеку країн Альянсу. Водночас на результат також вплинули інші фактори, не описані в Дослідженні НАТО. Наприклад, стратегічна важливість кандидата, різні внутрішні політичні групи в країнах НАТО, а також міркування, пов'язані з вартістю та процедурами ратифікації [21, с. 50].

У лютому 1998 року президент США Клінтон зазначив у Сенаті, що приєднання Польщі, Угорщини та Чехії до Організації Північноатлантичного договору покращить здатність Сполучених Штатів захищати та просувати інтереси в трансатлантичному співробітництві. Рішення Клінтона підтримати ці потенційні країни-члени ґрунтувалося на сильній репутації кожної країни в 1990-х роках, але виникало питання чи задовольняли вони критерії, описані в Дослідженні щодо розширення 1995 року.

З точки зору наявності функціонуючої демократичної політичної системи, заснованої на ринковій економіці, усі три країни задовольняли цю вимогу до свого вступу в 1999 році. З 1989 року Польща та Чехія провели по троє вільних парламентських виборів, а Угорщина — двоє. Як зазначалося, Угорщина дотримується західних стандартів щодо прав людини, свободи вираження поглядів, верховенства права, системи стримувань і противаг між гілками влади, незалежного судочинства та ефективного місцевого самоврядування, тоді як чехи користувалися перевагами повноцінно функціонуючої парламентської демократії, включаючи свободу слова, зібрань. Подібним чином, поляки виграли від вільних і чесних виборів, вільної преси та сильної державної підтримки прав людини [13, с. 346].

До 1998 року кожна з цих країн швидко рухалася до вільної ринкової економіки. Польщу прийняли до Організації економічного співробітництва та розвитку у 1996 році, і після початку економічних реформ у 1989 році річний темп зростання країни становив п'ять відсотків (станом на 1997 рік). Чеська Республіка практикувала жорстку фіскальну та монетарну лібералізацію торгівлі та цін, а також швидко приватизацію державних підприємств, але вона страждала від дефіциту торгівлі в середині 1990-х років. Угорщина приєдналася до Організації економічного співробітництва та розвитку у 1996 році та скоротила дефіцит до менш ніж чотирьох відсотків свого ВВП у 1996 році, але залишалася відносно високою у зовнішньому боргу на душу населення.

Угорщина, Чехія та Польща мали можливість і бажання зробити військовий внесок в операції НАТО. Було підраховано, що три країни додадуть 200 000 військових і низку аеродромів, портів і ліній зв'язку до можливостей колективної оборони Альянсу. Крім того, станом на 1998 рік Польща, Чеська Республіка та Угорщина надали понад 1000 військових для місії під проводом НАТО в Боснії [6, с. 148].

Однак держави, які вступили в 2004 році, дотримувалися більш «м'яких» критерій для вступу. Усі сім майбутніх держав-членів були демократіями (різною мірою), які мали або створювали вільну ринкову економіку. Зокрема, Словенія мала стабільне політичне та економічне становище, хоча Болгарія також розвинула стабільну демократичну систему, діючу ринкову економіку і провела кілька вільних і чесних виборів. Так само і в Румунії основні політичні сили схилені до демократії, вільних ринків та інтеграції в міжнародні інституції. Проте деякі критики стверджували, що Румунія та Болгарія продовжують страждати від корупції в своїх керівних структурах. Щодо Словаччини, то країна економічно була розвинута гірше, ніж Чеська Республіка [55, с. 40].

Що стосується поводження з меншинами, то в Болгарії не було жодних значних етнічних конфліктів, хоча соціально-економічне становище великої більшості ромів залишається предметом занепокоєння. Подібним чином Румунія загалом пережила стабільні стосунки зі своїми меншинами, але вона зазнала деяких суперечок з угорською меншиною та ромською меншиною, що вимагає більш інтенсивної участі уряду та міжнародного співтовариства. Румунія та

Болгарія також продемонстрували свою відданість мирному вирішенню конфліктів і демократичним цивільно-військовим системам та інституційним структурам. Зазначалося, що Болгарія підтримує добрі стосунки з усіма своїми сусідами і не має невирішених суперечок, тоді як Румунія брала участь у миротворчих місіях, регіональних ініціативах з безпеки та відіграла стабілізуючу роль у кількох регіонах, включаючи Південно- Східну Європу та Чорноморську зону. Більше того, Румунія мала повний цивільний контроль над своєю армією, тоді як Болгарія перебувала в процесі консолідації демократичного цивільного контролю над своїми озброєними силами.

Що стосується їхньої готовності робити військові внески в НАТО, то сім потенційних країн-членів уже продемонстрували готовність сприяти операціям під проводом НАТО. Словенія та Словаччина проходили програми військової реформи, щоб підготуватися до вступу в НАТО, і хоча Словаччина відчувала багато проблем, пов'язаних із такими складними зусиллями, їхня стратегія стала досить реалістичною. Подібним чином Болгарія досягла значного прогресу в реструктуризації збройних сил у сучасні та боєздатні війська, адаптовані до потреб НАТО. Що стосується Румунії, то вона співпрацювала зі Сполученими Штатами для розвитку військових контактів шляхом спільних навчань, освітніх програм та інших заходів.

Незважаючи на те, що ці країни чітко продемонстрували свою готовність робити військові внески в НАТО, через їхній невеликий розмір і обмежені ресурси, панувала думка, що фізичний та інституційний потенціал семи нових членів був значно нижчим, ніж Польщі, Угорщини та Чехії, що означало скромний внесок в оборону Альянсу, але нові члени Альянсу надають цінну політичну та стратегічну підтримку Сполученим Штатам у просуванні їхніх інтересів у Європі [78].

Критики спонукали дивитися на вступ у 2004 році з пониженими, більш тверезими та реалістичними очікуваннями. Незважаючи на це, 29 березня 2004 року країни-члени одноголосно погодилися прийняти до організації Естонію, Латвію, Литву, Румунію, Болгарію, Словаччину та Словенію.

Хоча можна заперечувати, наскільки добре країни-члени п'ятого раунду розширення НАТО дотримувалися критеріїв, викладених у

Дослідженні розширення 1995 року, процеси приєднання для четвертого та п'ятого раундів були досить подібними. По-перше, потенційні країни були запрошені на переговори про вступ до штаб-квартири НАТО в Брюсселі. Після цих переговорів запрошені країни надіслали листи про наміри приєднатися до НАТО, а також розклад із зазначенням часу завершення реформ, які були запропоновані під час переговорів про вступ. Деякі з них стосувалися цільових цілей, які верховний головнокомандувач ОЗС НАТО в Європі встановив у відповідь на анкету оборонного планування, яку кожна держава заповнювала під час процесу вступу. Кожна запрошена країна підписала протокол про приєднання, що дозволило вписати запрошені країни до Вашингтонського договору. Четвертий крок відбувся, коли країни-члени НАТО ратифікували протоколи про приєднання. Після того, як запрошені країни приєдналися до Північноатлантичного договору, вони здали на зберігання свої документи про приєднання до Державного департаменту США, що зробило їх офіційними членами НАТО [64, с. 287].

На нашу думку, головна відмінність між процесом 1999 року та процесом 2004 року полягала в тому, що сім країн-членів, які приєдналися у 2004 році, брали участь у Плані дій щодо членства. Кожна з семи держав, що приєдналися до НАТО у 2004 році, взяла участь у цій програмі, яка передбачала як політичні, так і технічні консультації, а також щорічні зустрічі між усіма членами НАТО та окремими кандидатами. Хоча це офіційно не є частиною процесу вступу, немає сумніву, що програма ПДЧ допомогла семи країнам-претендентам підготуватися до членства в НАТО.

Незважаючи на те, що кінець «холодної війни» став сигналом про зміну глобальної стратегії безпеки, критерії, що використовуються для визначення перспективних держав-членів НАТО, залишаються відносно незмінними. Вчений Марк Сміт стверджує, що приєднання до НАТО означало більше, ніж отримання ядерної гарантії безпеки. Це означало, по-перше, підписання ідеї Заходу: поглиблення мережі політичних, економічних та ідеологічних зв'язків, які виростили в напруженій атмосфері «холодної війни». По-друге, це передбачало підписку на місцевий баланс сил у цій павутині: систему, яка була

відтворена в Альянсі шляхом розширення її параметрів, а не механізмів [111].

Слова Сміта звучать правдивими й сьогодні, що стає очевидним, якщо дослідити критерії, описані в Дослідженні розширення 1995 року. Віра в функціонуючу демократичну політичну систему, засновану на ринковій економіці, мирне вирішення конфліктів і прихильність до демократичних цивільно-військових відносин та інституційних структур — все це поняття, вкорінені в західній ідеології. Щодо спроможності та бажання зробити військовий внесок в операції НАТО, то це, очевидно, розглядалося ще під час розширення періоду «холодної війни», оскільки НАТО мала б труднощі в роботі як успішної організації безпеки без сильної та лояльної участі. Таким чином, Дослідження щодо розширення 1995 року, здається, було сучасною спробою визначити ключові критерії для потенційних членів НАТО.

Як було показано раніше, країни, прийняті до НАТО в 1999 році, були чудовими прикладами держав, які задовольняли нові критерії розширення. Однак країни, які приєдналися в 2004 році, не виконали критеріїв, особливо коли мова йшла про здатність кожної країни робити одноразові внески в НАТО. Хоча це здається основним критерієм членства в НАТО (або членства в будь-якій організації з безпеки), протиправні переваги додавання цих країн бліднуть у порівнянні з державами, які вступили в 1999 році. Щоб пояснити вступ у 2004 році, ми можемо підкреслити, що основний інтерес НАТО для перспективних держав-членів полягає в тому, що вони сприяють безпеці та стабільності в північноатлантичному регіоні. Хоча їхній військовий внесок є слабким, їхня відданість миру та демократії допомагає стабілізувати потенційно нестабільні регіони Центральної та Східної Європи.

Незважаючи на те, що рішення про приєднання відповідали плану Північноатлантичного договору та були ретельно сплановані, обговорені та одноставно погоджені всіма державами-членами, вступ після «холодної війни» дотримувався більш структурованого підходу. Процес під час

«холодної війни» значною мірою відбувався під впливом найсильнішого гравця НАТО, Сполучених Штатів, які часто лобювали розширення. Сьогодні це менш очевидно, оскільки більша вага

надається стрімким країнам, які підлягають різноманітним реформам перед початком переговорів про вступ. ПДЧ діє майже як попередній крок у процесі вступу, що є ознакою того, що членство в НАТО стає все більш обдуманим. Хоча дехто може розглядати суворіший і більш структурований процес як перешкоду для майбутнього розширення, можна стверджувати, що НАТО все ще є альянсом за вибором, але відповідальність Альянсу за вибір вагоміша [100, с. 60].

Питання розширення не було центральною темою саміту НАТО, що відбувся в Ризі в листопаді 2006 року. Під час цієї зустрічі союзники зосередилися на питанні військових місій, головним чином в Афганістані і Косово. Альянс не прийняв жодного важливого рішення в Латвії щодо країн-кандидатів. Проте представники двадцяти шести держав-членів, як і раніше, підтверджували, що НАТО залишається відкритим для нових європейських членів згідно зі статтею 10 Північноатлантичного договору. Було ще одне важливе повідомлення, яке надійшло від глав держав, які зібралися в Ризі. Там підкреслювалося, що на наступному саміті у 2008 році Альянс має намір надіслати подальші запрошення тим країнам, які відповідають стандартам НАТО, що базуються на ефективності, і здатні зробити внесок у євроатлантичний розвиток, безпеку та стабільність. Очевидно, союзники мали на увазі три балканські держави — Албанію, Хорватію та Македонію, — які були найближче до членства в НАТО [40, с. 15].

Генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер за кілька тижнів до квітневого саміту НАТО в Бухаресті оголосив, що питання розширення буде другим за важливістю питанням порядку денного Бухарестського саміту після оперативного залучення Альянсу. Однак він також підкреслив, що рішення щодо трьох країн ПДЧ ще не було зроблено, і це залежатиме від виконання критеріїв членства. При цьому він підкреслив, що можливі запрошення до переговорів з Альянсом залежатимуть від результатів діяльності країн-кандидатів.

Однак, безперечно, що під час саміту безпосередньо в Бухаресті у 2008 році одним із ключових питань порядку денного була «політика відкритих дверей» НАТО. Варто відзначити, що Декларація Бухарестського саміту, видана після зустрічі, починалася із заяви: «ми зустрілися сьогодні, щоб розширити наш Альянс», підкреслюючи важливість прийнятих рішень щодо розширення НАТО [28].

Дискусії протягом зустрічі були дуже насиченими. Оскільки було досягнуто консенсусу щодо запрошення Албанії та Хорватії розпочати переговори про вступ, дебати зосередилися в основному навколо двох питань: двосторонньої суперечки між Грецією та Македонією та запрошення України та Грузії розпочати процес ПДЧ. Зрештою НАТО прийняла два важливі рішення щодо політики розширення. Держави-члени запросили Албанію та Хорватію розпочати переговори про вступ і надали Боснії і Герцеговині та Чорногорії статус Інтенсифікованого діалогу. У НАТО підкреслили, що Албанія та Хорватія незабаром стануть членами НАТО завдяки рокам наполегливої праці та продемонстрованій відданості спільній безпеці та спільним цінностям НАТО. Організація Північноатлантичного договору наголосила, що приєднання цих нових членів зміцнить безпеку для всіх у євроатлантичному регіоні та наблизить головної мети — цілісної, вільної та мирної Європи.

Албанія та Хорватія стали членами НАТО 1 квітня 2009 року після того, як передали на зберігання свої документи про приєднання до Державного департаменту Сполучених Штатів у Вашингтоні [96, с. 29].

Під час Бухарестського саміту результати Македонії у процесах євроатлантичної інтеграції віталися, але країну не запросили приєднатися до Альянсу через її двосторонню суперечку з Грецією. Остання держава використала своє право вето в організації, щоб заблокувати запрошення. Проте Македонію Альянс запевнив, що запрошення буде надіслано, як тільки буде досягнуто взаємоприйнятного вирішення проблеми назви.

Під час Бухарестського саміту Грузії та Україні статус ПДЧ не надали. Однак союзники заявили, що ПДЧ є подальшим кроком для України та Грузії на їх шляху до членства. Крім того, у декларації Бухарестського саміту можна знайти таку пряму заяву про наміри: «ці країни стануть членами НАТО» [28]. Це твердження дозволяє зробити висновок, що рішення про надання статусу ПДЧ (і можливе запрошення до Альянсу) було відкладено.

Загалом ця заява є досить незвичним зобов'язанням з боку Альянсу. Організація завжди уникала декларацій, які передбачають будь-які майбутні рішення, спрямовані проти якоїсь конкретної держави. Зрозуміло, що президент України Віктор Ющенко привітав

цю заяву. Під час засідання Комісії Україна-НАТО, що відбулося в Бухаресті (4 квітня 2008 р.), він заявив, що це рішення дає чіткий сигнал щодо майбутніх відносин України з НАТО [15, с. 18].

Без сумніву, що розташування України має особливе стратегічне значення. Країна розташована поблизу Чорного моря та межує з чотирма державами-членами НАТО (Румунією, Угорщиною, Словаччиною та Польщею), а також з Російською Федерацією. Україна створює своєрідну буферну зону між членами Альянсу та Росією. НАТО визнало стратегічне значення та військовий потенціал України, підписавши у липні 1997 року «Хартію про особливе партнерство» [87]. Це єдина країна, окрім Російської Федерації, яка розвинула особливі відносини з НАТО. Україна також є дуже важливою з точки зору окремих країн-членів НАТО. Приєднання України до організації було б особливо важливим для членів Альянсу на східному фланзі НАТО, які мають спільний кордон з Україною, таких як Польща та Словаччина. Стратегічне значення України визнає і Російська Федерація. Це одна з причин, чому ця держава виступає проти розширення НАТО на схід.

Розглядаючи стратегічні виміри розширення НАТО, його також можна розглядати як паралельний і посилюючий процес стабілізації разом із розширенням ЄС. Обидві організації базуються на спільних цінностях: повазі до демократії, основних свобод і ринкової економіки. Обидві установи знаходяться в процесі розширення. Однак, хоча кажуть, що ЄС страждає від втоми від розширення, НАТО не посилає сигналу, що він також падає духом у процесі євроатлантичної інтеграції.

Не існує формального зв'язку між процесами членства в НАТО та ЄС; кожна установа встановила власні унікальні умови для того, як стати членом. Проте немає сумніву, що обидві організації впливають одна на одну. Також важливо, щоб ці інституції розвивали стратегічне партнерство та військово-політичне співробітництво як в ідеологічній, так і в оперативній сферах. Крім того, ЄС і Організація Північноатлантичного договору дедалі частіше вирішують ті самі завдання в одній географічній зоні. Очікується, що для новачків членство, яке збігається, сприятиме як співпраці, так і конвергенції [105, с. 131].

Десять країн Східної та Центральної Європи, які були прийняті до Альянсу (1999 та 2004), пізніше стали членами ЄС (у 2004 та 2007 роках). Можна зробити висновок, що вступ до НАТО допомагає стати членом ЄС, оскільки він традиційно передує членству в ЄС. Однак це правда, що не можна розглядати членство в НАТО як умову для вступу до ЄС. Ці два процеси інтеграції взаємопов'язані (наприклад, досягнення стандартів демократії), але дуже чіткі та без будь-яких прямих кореляцій і залежностей.

У перше десятиліття XXI ст., склались певні передумови, що потребували перегляду стратегії Альянсу, серед них: поява нових загроз, таких як міжнародний тероризм і біологічна зброя, поширення балістичних ракет і ядерної зброї, кібернетичні напади і фундаментальні екологічні проблеми; кардинальні зміни у відносинах з Росією; потреба у військовій реформі та інші. Саме тому в листопаді 2010 року під час саміту НАТО в Лісабоні, була представлена Нова Стратегічна концепція Альянсу «Активна участь, сучасна оборона» – чітка і рішуча заява про найважливіші завдання та принципи НАТО, її цінності в мінливих умовах безпеки і стратегічні цілі Північноатлантичного союзу на найближчі десять років [29].

Агресія РФ проти України відродила ризик міжнародних зіткнень і показала, що територіальна цілісність будь-якої країни перебуває під загрозою та започаткувала третій етап трансформації НАТО, який триває по теперішній час і характеризується переходом від «стратегії страхування» союзників у Європі до «стратегії стримування» агресії РФ.

Російська військова експансія в Україні в 2014 році стала стимулом для зміцнення НАТО як в геополітичному, так і в військово-політичному сенсі. На самітах Альянсу було ухвалено низку важливих рішень щодо посилення співпраці між країнами-членами для захисту колективної безпеки, незважаючи на розбіжності в поглядах «старих» і «нових» європейських членів НАТО щодо посилення військової складової Альянсу. В Польщі, Естонії, Латвії та Литві були розгорнуті батальйонні групи з США, Великої Британії, Канади та Німеччини відповідно. Країни-члени НАТО також висловлювали підтримку територіальній цілісності і суверенітету Грузії, Молдови та України, а також засуджували анексію Криму Росією [41, с. 397].

Аналізуючи вище зазначене, можна стверджувати, що безпекові реалії чітко показали існування двох ключових протиріч. Перше виникло ще в 1990-х роках і стосується так званої обіцянки «ні на дюйм на схід». Друге протиріччя пов'язане з подіями 1997 року. Воно загострилося в грудні 2021 року, коли Володимир Путін доручив російському МЗС оприлюднити два проекти угод: один для Вашингтона, інший для НАТО. Ці документи були представлені в остаточній формі, яка зазвичай використовується для підписання угод, із передбаченими місцями для підписів. Однак їх не обговорювали ані з НАТО, ані з США до публікації.

Однією з умов цих угод було повернення військ НАТО на позиції, які вони займали станом на 27 травня 1997 року. Це означало заборону розміщення військових і озброєнь «старих» членів НАТО (країн, що входили до Альянсу до 1997 року) на території «нових» членів — Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, Естонії, Литви, Латвії, Словенії, Хорватії, Албанії, Чорногорії та Північної Македонії, які приєдналися до НАТО у 1999–2020 роках [107, с. 110].

Ця дата обрана не випадково, адже саме тоді було підписано «Основоположний акт НАТО-Росія». На думку путіна, цей документ мав надавати Росії право вето на подальше розширення НАТО, що й стало предметом дискусій та протиріч.

Геополітична стратегія НАТО в основному полягала в «стримуванні» Росії. Однак країни НАТО неодноразово підкреслювали свою готовність до діалогу та конструктивних відносин з РФ. Наприкінці 2021 року Росія висунула США та НАТО ряд ультимативних вимог, включаючи вимогу відмовитися від подальшого розширення Альянсу на Схід (особливо від прийняття України до НАТО), відвести війська та озброєння США зі Східної Європи, а також відмовитися від розміщення ударних сил в Європі, які нібито могли загрожувати Росії. Однак НАТО відкинуло ці вимоги як неприйнятні.

Усі ці події стали частиною обґрунтування Росією початку повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року [80, с.33].

В. путін, серед інших вигаданих причин, знову озвучив претензії щодо неприпустимості для Росії розширення НАТО на Схід і «воєнного освоєння України» Альянсом. 25 лютого відбувся віртуальний саміт

НАТО, на якому було обговорено розгортання значних військових контингентів сил реагування в рамках «колективної оборони» для гарантування безпеки східних країн- членів НАТО.

На позачерговому Брюссельському саміті в березні 2022 року обговорювалося розгортання потужних сухопутних, військово-морських і військово-повітряних сил країн НАТО, щоб зміцнити колективну оборону Альянсу у відповідь на загострення конфлікту в Україні. Країни НАТО підтвердили рішення про розміщення сил реагування в Східній та Південно- Східній Європі, зокрема в Словаччині, Угорщині, Румунії та Болгарії, що мало на меті посилення безпеки та стримування можливих агресивних дій Росії [42].

Зазначені рішення стали частиною стратегії НАТО, спрямованої на підвищення готовності і швидкого реагування на загрози в регіоні, що особливо важливо в умовах зростання напруженості між Альянсом і Росією. Геополітичне протистояння між НАТО і Росією перетворилося на серйозну і жорстку конфронтацію, яка позначилася на всіх аспектах міжнародної безпеки і стабільності.

Сучасні прагнення Фінляндії та Швеції вступу до НАТО є реакцією на зростаючі загрози з боку Росії. Ці країни, спостерігаючи за агресивними діями Росії в Україні, визначили вступ до Альянсу як ефективний спосіб забезпечення захисту свого суверенітету та національної безпеки. Їхнє рішення про приєднання до НАТО відображає прагнення до зміцнення своєї обороноздатності і інтеграції в систему колективної безпеки, яка надає гарантії захисту від потенційних загроз з боку Росії [25, с. 320].

Зазначимо, що загальною метою організаційно-структурних змін НАТО в досліджуваний період було посилення зовнішньополітичного впливу блоку, а також закріплення проатлантичної орієнтації переважної більшості держав Центральної та Східної Європи, повноцінне включення їх до міжнародної та геополітичної орбіти НАТО.

Таким чином, можна зробити висновок, що адміністрація Клінтона обрала шлях «поступового розширення» НАТО, який складався з трьох ключових етапів. Перший етап розпочався за президентства Буша у 1990 році, коли було вирішено зберегти домінуючу роль НАТО, попри наявність альтернативних моделей безпеки після завершення «холодної

війни». Другий і третій етапи припали на період президентства Клінтона: спершу реалізовано поетапний підхід через програму «Партнерство заради миру», а згодом — повне розширення НАТО відповідно до статті 5. Цей режим повних гарантій виявився найпростішим і найочевиднішим варіантом, оскільки не вимагав створення нових інституцій чи форм членства, як у випадку ПЗМ, однак мав значно вищий ризик загострення відносин із Росією.

Хоча критерії членства послабилися порівняно з часами «холодної війни», суворіший процес приєднання зосереджує більшу увагу на запрошенні країн, які зможуть ефективно підтримувати цілі Альянсу в майбутньому. Проте, здається, ці цілі неодмінно будуть змінюватися, оскільки НАТО приділяє менше уваги перспективним державам-членам щодо їхнього військового внеску, а більше уваги приділяє спільним ідеологіям. Безсумнівно, це вплине на НАТО в майбутньому, оскільки вона все далі й далі віддалятиметься від свого походження як військової організації.

Розширення НАТО на Схід є однією з ключових умов виконання завдань Альянсу у сфері безпеки. Основним із цих завдань є гарантування свободи та безпеки всіх членів відповідно до принципів Статуту ООН. Метою розширення є посилення здатності Альянсу протидіяти сучасним та майбутнім загрозам безпеці XXI століття, зокрема через формування повністю підготовлених і здатних до розгортання сил, спроможних виконувати весь спектр військових операцій та місій як на території держав-членів, так і за її межами.

Таким чином, підсумовуючи наш розділ, ми можемо впевнено стверджувати, що блок НАТО як військово-політичний інститут відіграє ключову роль у безпеці своїх країн-членів, формуючи колективну оборону, яка базується на принципі взаємної підтримки. Структурно НАТО є багаторівневою організацією, що поєднує військові, політичні та адміністративні елементи для ефективного управління, координації та реалізації стратегій безпеки. Важливими складовими Альянсу є Північноатлантична рада, Військовий комітет, Генеральний секретаріат, а також оперативні командні структури, які відповідають за планування та проведення військових операцій.

Північноатлантичний альянс є вагомим елементом сучасної архітектури безпеки, що об'єднує країни у спільних зусиллях для

підтримання стабільності та миру. Водночас Альянс стикається з викликами, які потребують постійного реформування та вдосконалення його структур і стратегій для адаптації до динамічних змін у світовій політиці.

Організація Північноатлантичного договору з військової організації поступово трансформувалася в більш універсальну, а до сфери її діяльності все частіше стали входити питання, пов'язані не тільки з обороною, а й із загальною соціально-економічною, енергетичною, науково-технічною та гуманітарною діяльністю. Саме ці вищезазначені напрямки невійськової діяльності НАТО і є основними на сучасному етапі.

У період 1956–1967 років у структурі Альянсу відбулися значні зміни, зокрема активізувалися політичні консультації між державами-членами щодо взаємин між Сходом і Заходом. Поступово формувалися засади спільної відповідальності, особливо у процесі прийняття рішень.

Подальший розвиток Альянсу відбувся у 1970-х роках після зміни стратегій його діяльності. Змінився характер відносин як усередині організації між її членами, так і у протистоянні між СРСР та США. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років здійснено масштабний перегляд стратегії, що акцентувала на боротьбі між США та СРСР. У цей період було ухвалено основні положення, що визначали напрями розвитку НАТО на найближче десятиліття.

Діяльність НАТО в другій половині ХХ століття демонструє необхідність колективної безпеки у боротьбі з глобальними загрозами та підтверджує значення Альянсу як основи міжнародної співпраці в умовах геополітичної напруги.

Діяльність Альянсу є багатогранним явищем, яке вимагає міждисциплінарного підходу для розуміння його впливу на міжнародні відносини, геополітичну стабільність та безпекову архітектуру світу. Наукові праці свідчать, що розширення НАТО, його стратегічні трансформації та підхід до нейтралітету в умовах нових загроз є ключовими чинниками підтримки глобальної та регіональної безпеки. Альянс демонструє здатність адаптуватися до сучасних викликів, зокрема гібридних та інформаційних загроз, зосереджуючи зусилля на забезпеченні стабільності. Водночас інтеграція та співпраця з країнами, які мають позаблоковий статус, супроводжуються серйозними

геополітичними викликами, що потребують додаткових досліджень та розробки чіткої стратегії для підтримки миру в Європі. Аналіз сучасної наукової літератури показує, що діяльність НАТО оцінюється через різні підходи, а його політика стає не лише механізмом колективної безпеки, але й засобом стратегічного реагування на нові загрози.

Розширення Організації Північноатлантичного договору стало однією з ключових подій, які визначили нову архітектуру міжнародних відносин після завершення «холодної війни», сприяло зміцненню системи колективної безпеки у Центральній та Східній Європі, інтегруючи нові країни до євроатлантичного простору. Це забезпечило стабільність та демократизацію в регіоні, водночас викликавши напругу у відносинах з РФ, яка розглядає даний процес як загрозу власній безпеці та сфері впливу.

Загалом, процес розширення НАТО на Схід має суттєвий вплив на формування сучасної геополітичної реальності, ставши водночас фактором стабілізації та джерелом нових викликів, що потребують подальшого аналізу та розробки ефективних стратегій у сфері міжнародної безпеки. Задля цього Альянс посилює свою військову присутність у регіоні та розширює співпрацю з партнерами поза межами організації.

Таким чином, тематика розширення НАТО на Схід у структурі освітнього процесу ЗВО має стати одним із пріоритетів для формування у здобувачів освіти цілісного уявлення про сучасні геополітичні процеси, сприяючи підготовці до активної участі у вирішенні актуальних суспільних викликів.

Список використаних джерел

1. Алексієвєць Л., Алексієвєць М. Трансформація відносин України та НАТО в 1991-2019 рр.: історичний аспект. Український історичний журнал. 2020. № 1. С. 126–142.
2. Аналіз практики проведення операцій НАТО з підтримання миру і безпеки / Р. І. Тимошенко та ін. Збірник наукових праць Центру воєнно- стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2017. № 3. С. 18–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpcvsd_2017_3_5 (дата звернення: 24.10.2025).

3. Андриянова Н. М., Голопатюк Л. С., Коваленко Г. А., Шпура М. І. НАТО та світова пандемія: від невизначеності до плану дій. Оборонний вісник. 2021. № 12. С. 10–13.
4. Андриянова Н. М. Трансформація НАТО: мета, етапи, напрями. Гілея: науковий вісник. Київ, 2017. Вип. 124 (9). С. 342–345.
5. Антошкін В. К. Політика європейських нейтральних країн щодо питання про колективну безпеку та оборону. Аналітична записка. НІСД : офіційна сторінка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/971/> (дата звернення: 21.09.2025).
6. Баровська А.В. Стратегічні комунікації: досвід НАТО. Стратегічні пріоритети. 2015. № 1 (34). С. 147–151.
7. Безкоровайний В. Політика нейтралітету. Так чи ні? Морська держава. 2010. № 49. С. 58-60.
8. Бем Н. Напрями інформаційної діяльності Центру інформації та документації НАТО в Україні. Інформація, комунікація, суспільство 2023: матеріали 12-ї Міжнародної наукової конференції ICS-2023. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2023. С.27–28. URL: http://skid.lpnu.ua/wpcontent/uploads/2023/05/ICS2023_Proceedings.pdf (дата звернення: 14.09.2025).
9. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / пер. з англ. О. Фешовець. Івано-Франківськ : Лілея- НВ, 2000. 236 с.
10. Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади / пер. з англ. Г.Лелів. Львів: Літопис, 2012. 315 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bzhezinski_Zbigniev/Stratehichne_bachenня_Ameruka_i_kryza_hlobalnoi_vlady/ (дата звернення: 18.11.2025).
- Брежнева Т. Використання досвіду країн другої «хвилі» розширення для визначення майбутньої ролі України в НАТО. Економічний часопис XXI. Київ, 2005. № 7-8. С. 78–89.
11. Брусиловська О. І. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни. Одеса : Астропринт, 2007. 349 с.
12. Брусиловська О. І. Системні трансформації посткомуністичних країн Європи. Одеса : Астропринт, 2011. 444 с.

13. Варшавський договір (Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу, 14 травня 1955 р.). Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / упоряд.: О. І. Сич, А. В. Мінаєв. Чернівці, 2008. С. 41–45.
14. Ващенко О. Проблема вступу України до НАТО в контексті українсько-американських відносин. Зовнішні справи. 2016. №3. С.16–19.
15. Вдовенко В. М. Політика нейтралітету та позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2005. 218 с.
16. Волощук С. Трансформації зовнішньої політики нейтральних та позаблокових країн Європи в умовах постбіполярного світу. Науковий вісник Ужгородського університету. 2012. Вип. 28. С.101-107.
17. Воротнюк М.О. Особливості міжнародних конфліктів постбіполярного періоду. Стратегічна панорама. 2009. № 4. С. 41–44.
18. Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки): навч. посібник. Київ : Либідь, 2004. 624 с.
19. Гандзюра А. Стратегічне партнерство як інструмент реалізації міжнародних двосторонніх відносин. Юридичний вісник. 2020. №1. С. 376-383.
20. Глебов В. С. Постбіполярний регіоналізм як політична, світоглядна та функціональна парадигма. Міжнародні відносини та політика держав в умовах глобальних трансформацій: аналіз сучасної політичної думки. Одеса : Одеський нац. ун-т, 2016. Вип. 23. С. 48–71. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/17484> (дата звернення: 07.10.2025).
21. Гребінко А. В. Роль Великої Британії у військово-технічному співробітництві держав Європейського Союзу. Проблеми всесвітньої історії. 2019. № 1. С. 87–100.
22. Гончар Б. М., Гончар Ю. Б. Ставлення США до проблем інтеграції країн Центрально-Східної Європи в Західноєвропейське об'єднання. Питання нової та новітньої історії. Київ, 1996. Вип. 42. С. 139–146.

23. Горобець І. Вступ Швеції і Фінляндії в НАТО як наслідок кризи регіональної та глобальної систем безпеки. Консенсус. 2022. № 3. С. 72–82.
24. Гринько О. І. Особливості формування регіональної політики Швеції на сучасному етапі розвитку Європейського Союзу. Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. 2009. Спецвипуск. С. 312–325.
25. Грицяк І., Камінська Т. Створення, розширення та діяльність Північноатлантичного Альянсу (НАТО). Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2009. Вип. 3. С. 183–194. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2009_3_24 (дата звернення: 16.10.2025).
26. Грубінко А. В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990-2016 рр.) : монографія. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2017. 640с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/37721/1/%D0%9C%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%93%D1%80%D1%83%D0%B1%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf> (дата звернення: 05.11.2025).
27. Декларація Бухарестського саміту – прийнята главами держав і урядів, що взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради в Бухаресті 3 квітня 2008 р. NATO. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_8443.htm (дата звернення: 06.08.2025).
28. Декларація Лісабонського саміту схвалена Главами держав та урядів, що взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради у Лісабоні 20 листопада 2010 року. NATO. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_68828.htm?selectedLocale=uk (дата звернення: 15.08.2025).
29. Декларація Мадридського саміту прийнята главами держав і урядів НАТО (2022). NATO. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_196951.htm (дата звернення: 05.11.2025).

30. Декларація Празького саміту : Декларація НАТО від 21.11.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_003#Text (дата звернення: 05.09.2025).
31. Декларація про трансформований Північноатлантичний Альянс: видано главами держав і урядів, які беруть участь у засіданні Північноатлантичної ради («Лондонська декларація») від 05.07.1990 р. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_23693.htm?selectedLocale=uk (дата звернення: 22.10.2025).
32. Дирда А.О. Особливості формування нейтралітету у зовнішній політиці європейських країн. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2015. Вип. 125, Ч. 1. С. 53-66.
33. Дорош Л.О. Євроатлантична та євроінтеграція як зовнішньополітична безпекова стратегія нейтральних держав Європи. Вісник Маріупольського державного університету. 2019. Вип. 26. С. 99-107.
34. Дудко І.Д. Національні інтереси США у постбіполярному світі. Київ: КНЕУ, 2003. 206 с.
35. Завада Я. І. Політика нейтралітету Швеції у XXI столітті. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2022. Випуск 3(55). С. 48-55.
36. Заключне комюніке засідання Північноатлантичної ради на рівні міністрів закордонних справ від 07.06.1990–08.06.1990 р. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_23696.htm?selectedLocale=uk (дата звернення: 22.11.2025).
37. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі : Акт Орг. Об'єдн. Націй від 01.08.1975 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text (дата звернення: 12.11.2023).
38. Кириченко О. В. Латвія - НАТО: інтеграція і співпраця в регіоні Балтійського моря. Проблеми всесвітньої історії. 2021. № 4. С. 74–101.
39. Коваленко Г. А. Надійний союзник НАТО. Оборонний вісник. 2020. № 9. С. 14–19.
40. Коновальчук Т. Росія та НАТО: постбіполярний період. Суспільно-політичні процеси. 2022. № 20. С. 385–404.

41. Комюніке Брюссельського саміту Прийняте главами держав і урядів, які брали участь в засіданні Північноатлантичної ради в Брюсселі 14 червня 2021 року. NATO. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_185000.htm?selectedLocale=uk (дата звернення: 05.09.2025).
42. Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні відносини ХХ століття: навч. посіб. Київ : ФАДА, ЛТД, 2008. 256 с.
43. Кравцова І. Мадридський саміт НАТО 1997 року: стратегічні рішення та перспективи розширення на Схід. Збірник матеріалів ХХVII наукової конференції здобувачів вищої освіти факультету історії та географії. Квітень 2024 року. Полтава: ІВЦ ПНПУ, 2024. С. 170–173.
44. Кравцова І. Принципи викладання теми «Розширення НАТО на Схід у контексті геополітичних і безпекових реалій постбіполярного світу» у закладі вищої освіти. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції; 19 листопада 2024 року. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2024. С. 242–247.
45. Кравцова І. Роль Плану дій щодо членства в НАТО у процесі розширення на Схід. Актуальні питання історії України, всесвітньої історії, географії та методик їх викладання: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Рівне, 27 травня 2024 року) / Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука». Рівне, 2024. С. 50–53.
46. Лакішик Д.М. Особливості еволюції трансатлантичного партнерства у постбіполярному світі. Наукові праці: науково-методичний журнал/ ЧДУ ім. Петра Могили. 2022. Вип. 166. Т. 178. Політологія. С. 43–50.
47. Латигіна Н. Загадка Балкан: Косово і американська демократія. Український науковий журнал «Освіта регіону». 2011. № 1. С. 153. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/398> (дата звернення: 20.08.2025).
48. Литвин В. Утримуватися від загрози сили або використання сили проти інших країн. Голос України. 2022. 12 лют. (№ 28). С. 6.

49. Магда Є.В. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. №5. С. 138–142.
50. Максимець В. Є. Парадигма європейської безпеки у вимірах встановлення нової системи «Балансу сил» у Центрально-Східній Європі. Прикарпатський вісник НТШ Думка. 2017. № 5-6. С. 137–147. URL: <https://pvnsh.nung.edu.ua/index.php/idea/article/view/480> (дата звернення: 12.10.2025).
51. Манжола В. А., Вдовенко В. М. Нейтралітет та позаблоковість у європейській системі міжнародних відносин: монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. 167 с.
52. Мартинов А. Відносини Євросоюзу і НАТО: історичні уроки. Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2017. Вип. 19. С. 191–201. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/37715/1/UES_Zbirnik_19.pdf (дата звернення: 12.11.2025).
53. Мелещенко Т., Волошин І. Шлях України до НАТО: основні проблеми, здобутки та перспективи євроатлантичної інтеграції. Український історичний журнал. 2021. № 4. С. 104–113.
54. Мельник О., Клименко В. Нейтралітет у євроатлантичному вимірі: історія та сучасність. Національна безпека та оборона. 2012. № 2-3. С. 38–44.
55. Міжнародні відносини та світова політика : підручник / кер. авт. кол. В. Ю. Крушинський; за ред. В. А. Манжолі. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 863 с.
56. НАТО: історія, структура, діяльність, перспективи : навч. посіб. / Федонюк С. В. та ін. Луцьк : РВВ «Вежа» ВНУ ім. Л. Українки, 2008. 258 с. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/1104/1/POSIBNYK-NATO.pdf> (дата звернення: 16.10.2025).
57. НАТО — сила, що захищає мирних громадян / Т. Бакка, О.Волошенюк, О. Желіба, Р. Євтушенко, Т. Мелещенко, О.Мальований, О. Мокрогуз; за ред. О. Волошенюк, С. Дьоми. Київ: ВСВСДГО, 2019. 164 с.

58. Нова Стратегічна концепція Північноатлантичного Альянсу: погоджено главами держав і урядів, які беруть участь у засіданні Північноатлантичної ради (7 листопада–8 листопада 1991 р.). URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_23847.htm?selectedLocale=uk (дата звернення: 29.11.2025).
59. Овчаренко О. І. Двополюсність світу і «холодна війна» (1946 – 1991 р.) : навч.-метод. посіб. до спецкурсу для студ. вищ. навч. закладів. Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. 172 с. URL: http://eprints.cdu.edu.ua/770/1/dvopol_2013.pdf (дата звернення: 17.09.2025).
60. Орлик В. Опозиція курсу розширення НАТО – США у 1990–х рр. Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. історія. Київ, 2003. Вип. 70. С. 151–153.
61. Орлик В. Розширення НАТО на схід: позиції США та Росії щодо входження країн Балтії до північноатлантичного альянсу. Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. Історія. Київ, 2003. Вип. 65–66. С. 61–64.
62. Орлова Т. В. Історія сучасного світу (XV–XXI століття) : навч. посіб. Київ: Вікар, 2008. 552 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Orlova_Tetiana/Istoriia_suchasnoho_svit_u_XV-KhKhI_stolittia/ (дата звернення: 10.11.2025).
63. Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива / за заг. ред. О.І.Соскіна. Київ: Вид-во «Ін-т трансформації сусп-ва», 2007. 336 с.
64. Партнерство заради миру Рамковий документ (укр/рос) : Заява НАТО від 10.01.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_001#Text (дата звернення: 02.08.2025).
65. Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура, відносини з Україною: навч. посіб. / за заг. ред. Д.І.Дзвінчука. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2012. 604 с.
66. Північноатлантичний договір (укр/рос): Договір НАТО від 04.04.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008#Text (дата звернення: 01.10.2025).

67. Пік С. М. США – Велика Британія: «особливі відносини». Київ : Знання, 2006. 286 с.
68. План дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) : План НАТО від 24.04.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_009#Text (дата звернення: 10.19.2025).
69. Потехін О. Чинник ядерного стримування у військово-політичних стратегіях НАТО та України. Віче. 2016. № 5-6. С. 47–50.
70. Промова Г. Трумена на засіданні Конгресу 12 березня 1947 р. Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / укл.: О. І. Сич, А. В. Мінаєв. Чернівці, 2008. С. 26–30.
71. Промова держсекретаря США Дж. Маршалла 5 червня 1947 р. в Гарвардському університеті. Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / укл.: О.І.Сич, А.В.Мінаєв. Чернівці, 2008. С. 31–32.
72. Промова президента США Р. Рейгана 16 лютого 1985 р. Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / упоряд.: О. І. Сич, А. В. Мінаєв. Чернівці, 2008. С. 33–35.
73. Речич С.Л. Чи буде Євросоюз без НАТО? Оборонний вісник. 2020. № 5. С. 4–9, № 6. С. 18–23.
74. Римська декларація сесії Ради НАТО про мир та співробітництво : Декларація НАТО від 08.11.1991р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_011#Text (дата звернення: 30.10.2025).
75. Сидорук, Т. В., Павлюк, В. В. Розширення НАТО як фальшивий привід для виправдання війни росії проти України. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://niss.gov.ua/news/statti/rozshyrennya-nato-yak-falshyvuy-pryvid-dlya-vypravdannya-viyny-rosiyi-proty-ukrayiny> (дата звернення: 29.08.2025).
76. Сич О. І., Мінаєв А. В. Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку: навч. посіб. Чернівці : Рута, 2008. 72 с. URL: https://cdn.eto-ya.com/andrmin1975chernivtsi/2011/02/epoha_cold_war.pdf (дата звернення: 04.11.2025).

77. Слюсар В.І., Кулагін К.К. Оборонне планування альянсу. Оборонний вісник. 2020. № 1. С. 4–9.
78. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: Статут Орг. Об'єдн. Націй від 26.06.1945 р. : станом на 16 верес. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 02.10.2025).
79. Стецок М. Розширення НАТО на схід як чинник погіршення відносин між Заходом та російською федерацією. Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. 2024. №. 1 (18). С. 27-38.
80. Стратегічна концепція Північноатлантичного Альянсу. Затверджена главами держав і урядів, які взяли участь в засіданні Північноатлантичної ради у Вашингтоні (Федеральний округ Колумбія) 23-24 квітня 1999 року. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_27433.htm (дата звернення: 14.11.2025).
81. Ткаченко К. А. Франклін Рузвельт та Гаррі Трумен - засновники нової зовнішньополітичної доктрини Сполучених Штатів Америки у 40-50-х рр. ХХ ст. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки. 2015. № 8 (297), грудень. С. 14–23. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7634> (дата звернення: 08.11.2025).
82. Тумашов А. В. «Холодна війна» і її негативний вплив на міжнародну атмосферу в 60-80 рр. ХХ ст. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2000. № 408. С. 116–122.
83. Угода між сторонами Північноатлантичного договору стосовно статусу їхніх збройних сил (НАТО УСЗС) : Угода НАТО від 19.06.1951 р. : станом на 26 трав.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_041#Text (дата звернення: 11.09.2025).
84. Федуняк С.Г. Європейські виміри безпеки на пострадянському просторі. Формування інтегрованої системи Заходу і Нових незалежних держав. Чернівці : Рута, 2005. 336 с.

85. Фултонська промова Черчіля. Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / укл.: О. І. Сич, А.В.Мінаєв. Чернівці : Рута, 2008. С. 5–20.
86. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору : Хартія Україна від 09.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text (дата звернення: 09.08.2025).
87. «Холодна війна» (1946–1991 рр.). Документи і матеріали : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / упоряд. О.І.Овчаренко. Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. 586 с.
88. Цепенда І. Проблема «першої хвилі» розширення НАТО в суспільно-політичній думці Альянсу та країн-кандидатів. Наукові записки. Вип. 49. С. 152–160. URL: https://iapiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/tsependa_problema.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
89. Чекаленко Л. Геополітичні виміри об'єднаної Європи на рубежі ХХ-ХХІ століть. Віче. 2011. № 2. С.13.
90. Яковюк І. В., Орловський Р. Р. Роль США в системі європейської безпеки: історія становлення Європейського оборонного співтовариства. Євроатлантична інтеграція України: свідомий вибір моделі безпеки : зб. наук. ст. за матеріалами ІІІ Харків. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, м. Харків, 3 листоп. 2017 р. : у 2 ч. Харків, 2017. Ч. 1. С. 21–29. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/14032> (дата звернення: 22.11.2025).
91. Buzan B., Wæver O. Regions and Powers: The Structure of International Security. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 592 p. URL: <https://ir101.co.uk/wp-content/uploads/2018/11/Buzan-Waever-2003-Regions-and-Powers-The-Structure-of-International-Security.pdf> (дата звернення: 07.10.2025).
92. Easton D. A Framework for Political Analysis. Prentice Hall. 1965. 240p.
93. Eichler J. NATO's Expansion After the Cold War. Cham : Springer International Publishing, 2021. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-66641-5> (дата звернення: 23.11.2025).

94. Ferrel R., Harry S. Truman and the Cold War Revisionist. Columbia: University of Missouri Press, 2006. 142 p. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1540-6563.2008.00233_11.x (дата звернення: 17.11.2025).
95. Frydrych E. K. The Debate on NATO Expansion. *Connections: The Quarterly Journal*. 2008. Vol. 07, no. 4. P. 1–42. URL: <https://doi.org/10.11610/connections.07.4.01> (дата звернення: 24.10.2025).
96. Gegetchkori D. NATO and its Profile During and after the Cold War-era. *Journal in Humanities*. 2016. С.31–32. URL: <https://doi.org/10.31578/hum.v5i1.324> (дата звернення: 23.11.2025).
97. Gilpin R. *War and Change in World Politics*. Cambridge University Press. 1981. 216 p.
98. Haushofer K. *Geopolitik der Pan-Ideen*. Zentral-Verlag. 1941. P. 33-41.
99. Jaroff E. NATO Expansion During the Cold War and After. Claremont-UC Undergraduate Research Conference on the European Union. 2009. Vol. 2009, no. 1. С. 55–70. URL: <https://doi.org/10.5642/urceu.200901.07> (дата звернення: 08.11.2025).
100. Keohane R. *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton University Press. 1984. 156 p.
101. Mackinder, H. J. The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal*. 1904. 208 p.
102. Menon R., Ruger W. NATO enlargement and US grand strategy: a net assessment. *International Politics*. 2020. Vol. 57, no. 3. P. 371–400. URL: <https://doi.org/10.1057/s41311-020-00235-7> (дата звернення: 28.10.2025).
103. Miller J. A short history of NATO. *Department of State Bulletin*. Vol. 89, No. 2149, Aug. 1989.
104. Missiroli A. Central Europe between the EU and NATO. *Survival*. 2004. Vol. 46, no. 4. P. 121–136. URL: <https://doi.org/10.1080/00396330412331342496> (дата звернення: 24.09.2025).
105. Moisio, S. Geopolitics of explaining Russia's invasion of Ukraine and the challenge of small states. *Political Geography*, t. 97, p. 102–112. URL: <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2022.102683> (дата звернення: 19.08.2025).

106. Muradov, I. The impact of NATO enlargement on Ukraine crisis: neoreal-ist perspective. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, т .1, No 1–2, p. 107–114. URL: <https://doi.org/10.15421/341811> (дата звернення: 14.11.2025).
107. Parsons T. *The Social System*. Free Press. 1951. 188 p.
108. Sarotte M. E. How to Enlarge NATO: The Debate inside the Clinton Administration, 1993–95. *International Security*. 2019. Vol. 44, no. 1. P. 7–41. URL: https://doi.org/10.1162/isec_a_00353 (дата звернення: 09.10.2025).
109. Smith M. *NATO Enlargement during the Cold War*. London : Palgrave Macmillan UK, 2000. URL: <https://doi.org/10.1057/9780333985359> (дата звернення: 27.09.2025).
110. Snyder G. *Alliance Politics*. Cornell University Press. 1997. 230 p.
111. Spykman N. *The Geography of the Peace*. Harcourt, Brace and Company. 1944. 144 p.
112. Waltz K. *Theory of International Politics*. Addison-Wesley. 1979. 109p.
113. Wendt A. *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press. 1999. 176 p.

ПІСЛЯМОВА

Шановні читачі!

Дякуємо за увагу до нашої колективної монографії та за готовність пройти разом із авторами шлях крізь різні епохи, сюжети й масштаби історичного досвіду. Ми свідомо зібрали в одному виданні дослідження, що охоплюють тривалу часову перспективу – від витоків людського світогляду до геополітичних викликів постбіполярного світу, аби переконати: соціогуманітарні проблеми не виникають раптово, вони мають історію формування, розвитку й повернення у нових формах.

Монографія вибудована як простір компаративного мислення, де різні тематичні лінії не конкурують між собою, а взаємно підсилюються. Ми прагнули, щоб читач побачив історію не фрагментарно, а як систему взаємопов'язаних процесів: світоглядних, соціальних, політичних, культурних і релігійних.

Тема «Історичні закономірності формування світогляду давніх людей» задала тональність усьому виданню: ми маємо справу не з набором фактів, а з історією смислів – тих, що народжуються рано й надовго переживають власні епохи.

Далі історія зробила крок у «хорос», де смисли людства набували політичних форм. «Етруски і сибарити: ілюзія альянсу» звучить як попередження: союз – це не декларація, а випробування. Водночас «Формування демократичної еліти в Афінах у V ст. до н.е.» – це нагадування: демократія не існує без відповідальності й без тих, хто бере на себе тягар рішень. Ці теми утворюють перший великий вузол монографії: як спільноти домовляються, кому довіряють, і чому часом усе розсипається саме тоді, коли здається міцним.

Коли ми вже звикли мислити «великими формами», монографія навмисно зменшує масштаб: «Місто Горошин в історії Східної Європи: необхідність дослідження пам'ятки» повертає нас до історії, якої можна доторкнутися. Тут немає абстракцій: є місце, слід, пам'ять, відповідальність за збережене й утрачене.

Після локальної пам'яті середньовіччя було закономірно, за хронологією, перейти до питань того, де і як в історії людства знання реплікувалися, передавалися й народжувалися. «Ідеї громадянського

виховання та освіти у концепціях гуманістів XIV–XVI століть» – тема про те, як формують громадянина. Не лише через знання, а й через цінності, мову, уявлення про чесноти. А далі – неминучий поворот до модерної віри в силу розуму: «Соціально-політичні, філософсько-педагогічні та етичні рефлексії у творчості Френсіса Бекона (1561–1626)». Тут монографія показує, як «знання» стало не просто ресурсом, а силою – і як кожна сила потребує етичного запобіжника.

Після ідей завжди повертається «соціальне тіло» історії – люди і групи, яких інкорпорують, або ж відсувають на маргінес. Тому поруч стають теми «Іноземні поселенці в українських землях Російської імперії: німецькі колонії на Полтавщині» та «Характер внутрішньої політики США щодо китайського населення у другій половині XIX ст.: критичний аналіз та ретроспектива...». У різних країнах, епохах і в різних правових системах постає те саме питання: хто має право на визнання, а хто ні?

Цей вузол логічно розв'язується через тему спроможності діяти: «Досвід громадської ініціативи українського селянства на початку XX ст.: на прикладі статутних товариств Лівобережжя». Звучить контраргумент: спільнота може не лише пристосовуватися, а й самоорганізовуватися; не лише терпіти, а й діяти.

А потім монографія входить у найважчий простір – туди, де влада працює не лише законами, а й мовою, страхом, переконанням. «Агітаційна політика нацистів... (1941–1943 рр.)» і «Практика реалізації радянською державою політики щодо культових споруд у середині 1960-х – на початку 1970-х років» стоять поруч як два нагадування про те, що контроль над людиною найчастіше починається з контролю над її вибором – і над тим, що їй дозволено вважати правильним.

У цьому місці потрібна тема, яка повертає «довгу тривалість» – інституцію, що переживає режими, змінює форми, але зберігає тяглість сенсів. Такою є «Становлення та розвиток Римо-католицької церкви на Півдні України в національному та європейському контекстах (на матеріалах Одещини)». Вона вплітає український досвід у ширшу європейську історію й дозволяє побачити, що культурні й духовні процеси мають власні ритми – іноді повільніші, ніж політика, але не менш визначальні.

І нарешті – сучасність, де історія знову оживає. «Геополітичні реалії постбіполярного світу: розширення НАТО на Схід та його історичні наслідки» завершує монографію так, як і має завершуватися наукове видання про соціогуманітарні проблеми: не крапкою, а відкритими обріями. Бо коли ми говоримо про безпеку, кордони, союзи й страхи держав, ми насправді говоримо про давні механізми довіри, влади та вибору – лише в іншому масштабі.

Як редактори, ми хотіли одного: щоб читач відчув логіку переходів і побачив за назвами тем спільну лінію – від світогляду до політики, від політики до освіти, від освіти до знання, від знання до соціальних практик, від практик до примусу, і від примусу – до сучасного світу, який потребує історичного мислення більше, ніж будь-коли.

Дякуємо авторам за інтелектуальну чесність і працю, а читачеві – за готовність думати разом. Якщо після останньої сторінки у Вас залишилися не лише висновки, а й запитання – значить, ця монографія виконала свою головну функцію: не «закрити тему», а відкрити простір для наступного кроку...

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

- Вільховий Юрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, декан факультету історії та географії ПНПУ імені В.Г.Короленка
- Год Наталія** – кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка
- Діанова Наталія** – докторка історичних наук, професорка кафедри історії України державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського» (Одеса)
- Костенко Микола** – керівник напрямку археологічного краєзнавства в команді «Краєлюб» Горошинського ЗЗСО, магістр історії та археології, член Національної спілки краєзнавців України
- Лакно Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, заступник декана з наукової роботи факультету історії та географії ПНПУ імені В.Г.Короленка
- Лобода Дмитро** – доктор філософії, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка
- Нестеренко Лідія** – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д.Ушинського

- Петренко Ірина** – докторка історичних наук, професорка кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка
- Помаз Юлія** – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка
- Порох Наталія** – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка
- Рибачук Віктор** – старший викладач кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка
- Силка Оксана** – докторка історичних наук, доцентка, професорка кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Ткаченко Альона** – здобувачка третього освітньо-наукового рівня спеціальності А1 Освітні науки, викладач кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка
- Янко Андрій** – кандидат історичних наук, викладач комунального закладу освіти «Полтавський базовий медичний фаховий коледж» Полтавської обласної ради

СУЧАСНІ СОЦІОГУМАНІТАРНІ ПРОБЛЕМИ В ІСТОРІЇ: КОМПАРАТИВНІ НАРИСИ

Колективна монографія

Редактор: **О. Партола**

Комп'ютерна верстка: **С. Романюк**

Підписано до друку 09.02.2026, Формат 60*84/16
Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Ум.-друк. арк. 22,8 Наклад 10 прим. Зам. № 2175

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка,
36003, м. Полтава, вул. Остроградського, 2

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.